

ƏMİRXAN XƏLİLOV

DÜNYA ƏDƏBİYYATI

(Mühazirələr, ədəbi portretlər)

Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti

I HISSƏ

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən
təsdiq edilmişdir (əmr №1232, 07 iyul 2011-ci il)*

BAKI

“Araz” - 2011

+ 8(09)
X 48

Elmi redaktor: Bəkir Nəbiyev – akademik

Rəyçilər: Nizami Cəfərov – AMEA-nın müxbir üzvü

Teymur Kərimli - AMEA-nın müxbir üzvü

Məmməd Qocayev - professor

Asif Hacıyev - professor

Əmirxan Xəlilov

Dünya ədəbiyyatı

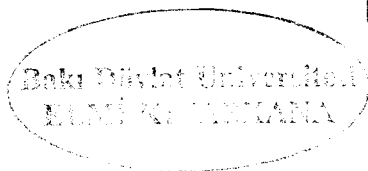
Bakı, "Araz" nəşriyyatı, 2011, 458 səh.

"Dünya ədəbiyyatı" dərş vəsəiti bütün ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün nəzərdə tutulmuş və müasir ədəbi-estetik prinsiplər nəzərə alınmaqla ortaya çıxmışdır. Burada Homerdən başlayaraq XVIII əsrə qədər dünya ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələri, mühüm ədəbi-tarixi hadisələr qələmə alınmışdır. Dərş vəsəitində ilk dəfə olaraq Homerin poeziyasına indiki estetik prinsiplərdən yanaşılmış, şairin yaradıcılığı yeni aspektdə tədqiq olunmuşdur. İlk dəfə olaraq şairin şeirlərindən nümunələr də tərcümə edilmişdir. Burada Siseron haqqında, həmçinin Götenin Azərbaycanla bağlı pöktik müşahidələri, şərq şairləri haqqında yazdığı şeirlər ilk dəfə təhlildən keçirilmişdir. Yeni münasibət dərş vəsəitinin digər oçerklərində də öz ifadəsini tapmışdır. Lakin bir çox şairlər və ədiblərdən sərf-nəzər edilmişdir ki, bunlar da kitabın II hissəsində təmsil olunacaqdır.

Kitabın nəşrinde köməyini esirgəməyən istedadlı **hakim-hüquqşünas Rafiq Abbasova** dərşin minnətdarlığını bildirirəm.

Müəllif

© ————— 2011
4989707654
050

© "Araz", 2011

MÜƏLLİFDƏN

“Dünya ədəbiyyatı” fənni geniş və dərin anlayışdır. Bütün ali məktəblərin filologiya fakültələrində bu fənn tədris olunur. Qloballaşma dövründə bu fənni öyrənməyə, tədris etməyə xüsusi ehtiyac duyulur. Lakin bəzən çox ifrata varır, xırdaçılığa uyuruq. Birinci dərəcəli mövzulara, ən çox yayılmış şair, ədib, dramaturqlara da, ikinci, beşinci dərəcəli mövzulara da eyni saat ayırırıq. Tədris prosesində aydın olur ki, Homer, Esxil, Dante, Servantes, Şekspir, Göte, Bayron, Hüqo, Balzak, Puşkin, Lermontov, Nekrasov, Belinski, Dostoyevski, Tolstoy, B.Pasternak, A.Axmatova, Drayzer kimi görkəmli sənətkarların yaradıcılığı ilə tanışlıq gənc nəslin bədii təfəkkürünün formalaşmasına böyük təkan verir.

Əlbəttə, bunlara diqqət yetirilsə, gəldi-gedər mövzu, hadisələrə və macərələrə uyulmasa, imtahan biletlərindən bu cür təsadüfi, tapmaca xarakterli suallar çıxarılsa, inanıram ki, tələbələr dahi yazıçılar və böyük ədəbiyyat üzərində daha çox düşünmək imkanı qazanarlar. Bu, əlbəttə, təklif və arzudur. Biz hələ də standartlıqdan çıxma bilmir, əvvəl yazılmış dərslik, dərs vəsaiti və proqramların əsiri oluruq. Bu kitabda çalışmışıq ki, həmin qüsurlardan azad olaq və müəyyən ixtisarlar aparaq. Homerlə bağlı mövzuya, zənnimizcə, yeni əlavələr edə bilmişik. Xüsusən, dastanların şərhində və bəzi şeirlərin tərcümə edilib kitaba salınmasında; Antik lirikadan, Götedən bir çox şeirləri tərcümə edib dərs

vəsaitinə daxil etmişik. Bir mühüm cəhəti də qeyd edirik ki, Dante ilə bağlı Azərbaycan sonet janrına müəyyən yer ayırmışıq. H.Cavidin, M.Müşfiqin, A.Babayevin, Ə.Kürçaylının və b. şairlərin italyansayağı sonetlərindən və bunların spesifik cəhətlərindən, ədəbi-estetik prinsiplərindən də bəhs edilmişdir. Bəzi yenilikləri isə, yəqin ki, hörmətli oxucu özü görüb-duyacaqdır. Bu kitab uzun illərin mühazirələri əsasında meydana çıxmışdır. Şübhəsiz ki, kəm-kəsirdən də sığortalanmamışdır. Çox vacib olmayan mövzulardan biz də qaça bilməmişik. Həm də xronoloji prinsipə o qədər də riayət edə bilməmişik, bəzən isə ardıcılıq pozulmuşdur. Bu, ilk təşəbbüsdür və şübhəsiz ki, yaxın gələcəkdə, qismət olsa, davam etdiriləcək, yeni, təkmilləşdirilmiş, variantda üzə çıxacaqdır. Bu, nəzərdə tutduğumuz dərs vəsaitinin birinci hissəsidir. İkinci, üçüncü hissələr yazılmaqdadır.

Heç bir kitab elə-belə yaranmır. Bu dərs vəsaitinin ortaya gəlməsində, hər şeydən əvvəl, görkəmli rus alimlərinə, tanınmış qədim dövr, orta əsr tədqiqatçılarna borcluyam. Sonra isə, şübhəsiz, mərhum prof.Əli Sultanlının mötəbər dərslik və dərs vəsaitləri köməyimizə çatmışdır. Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev, Əliağa Kürçaylı, Şamil Salmanov, Ağacavad Əlizadə, Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Vəkil Hacıyev kimi görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərlə yanaşı, bu kitabın müəllifi də məhz Əli Sultanlının tələbəsi olmuşdur. Kitabın hasilə gəlməsində adları çəkilən şeir-sənət adamları ilə bərabər, hörmətli professorlar Tərlan Novruzova, Nərgiz Paşayevaya, Cəlil Nağıyevə, Qəzənfər Kazımova, Əlisa Ni-

cata, Qorxmaz Quliyevə, həmçinin mərhum alim-ədəbiyatşünas Yaşar Qarayevə, Əziz Mirəhmədova, Ofeliya Bayramovaya sonsuz ehtiram və böyük minnəddarlığımızı bildiririk. Yaşayanlara can sağlığı, dünyadan köçənlərə Allahın rəhmətini diləyirik. Plutarx, Siserona həsr olunmuş qiymətli kitaba görə cənab İsa Nəcəfova, Vidadi Məmmədova və tərcüməçilərə təşəkkür edirik.

ÖN SÖZ

Təbiidir ki, Azərbaycan bir Avropa ölkəsi olaraq təkçə Şərqlə bağlı olmayıb, həm də Qərb dünyası ilə yaxından təmasda olmaq, yeni vüsət və inkişaf yolu seçmək əzmindədir. Elə buna görə də, Qərb mədəniyyəti ilə paralel surətdə Şərq müdriklik məktəbinin, görkəmli Azərbaycan şair və ədiblərinin ədəbi-bədii irsinin öyrənilməsi az əhəmiyyət kəsb etmir. Daha doğrusu, Avropa mədəni tarixinin öyrənilməsi bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan milli ədəbiyyatının daha geniş intişar tapmasında mühüm rola malikdir. Bu baxımdan ali məktəblərdə yeni dərslik, dərs vəsaitlərinin yaradılmasına zəruri ehtiyac duyulur.

Iddia etmək olmaz ki, müəllif öz kitabında dərslik prinsiplərinə tam riayət etmiş, xronoloji ardıcılığı qoruyub saxlamışdır. Hər halda müəllifə belə haqq qazandırmaq olar ki, kitab dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuşdur. Əksər ədəbi oçerk və portretlər müəllifin daha çox mühazirələri əsasında yazılmışdır. Bu da imkan vermişdir ki, o, ədəbi hadisə və mövzulara sərbəst yanaşsın, hər şeyi ehkam kimi qəbul etməsin. Bəlkə də buna görədir ki, kitabda müəllifin fərdi yanaşma metodu özünü daha artıq göstərir. Bunu biz zəruri, qanunauyğun hal kimi qəbul edirik. Bəri başdan deyək ki, müəllif özündən əvvəlki tədqiqatçı-alimlərə böyük sayğı göstərmiş, istər rus, istərsə də Azərbaycan mənbələrinə ehtiramla yanaşaraq, onların dərslik və dərs vəsaitlərinə istinad etmiş, yaradıcı bəhrələnmişdir. Ə.Sultanlının, Ə.Ağayevin, C.Nağıyevin, T.Novruzovun, N.Paşayevanın, M.Qocayevin, Q.Quliyevin, Q.Kazımovun, V.Hacıyevin,

A.Əliyevin kitablarına, məqalə və fikirlərinə qədirşünaslıqla yanaşmışdır.

Azərbaycanda dünya ədəbiyyatının kamil bilicilərindən olan mərhum professor Əli Sultanlıdan sonra yunan-roma, Orta əsr dünya şair və yazıçıları barədə çox dərslilər, dərslər vəsaitləri və ayrı-ayrı monoqrafik kitablar nəşr olunmuşdur. Bu proses indi də davam etdirilir. Prof.Ə.Xəlilovun hazırladığı "Dünya ədəbiyyatı" dərslər vəsaiti isə bir çox özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu kitaba Antik yunan ədəbiyyatı və fəlsəfəsi haqqında xeyli təzə materiallar daxil edilmişdir. Xüsusən Homerin yaradıcılığı ilə bağlı geniş elmi-ədəbi məlumatlar və yeni təhlil, təsvir üsulları diqqətə cəlb edir. "İliada" və "Odisseyə" dastanları ilə bağlı fikir və mülahizələr orijinallığı ilə fərqlənir. Dastanların rus və Azərbaycan dilindəki tərcümələrinə xeyli yer verilməsi əsas məziyyətlərdən biridir.

Homerin lirikası barədə yığcam məlumatla təsəvvür yaratması da tələbələr üçün yeni sayıla bilər. Burada şairin iki epiqramasının Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi də kitab müəllifinin yeni bir əlavəsidir.

Roma ədəbiyyatında hüquq, fəlsəfə və natiqlik sənətində müstəsna yer tutan Siseronun yaradıcılığına həsr olunmuş səhifələr onun həyat və şəxsiyyəti barədə geniş təsəvvür yaradır. Antik dövrün böyük şəxsiyyətlərinə - Sokrata, Platona, Aristotele, Konfutsiyə, Zərdüştə və s. həsr edilmiş qısa icmallar ali məktəb tələbələri üçün əlahiddə təsəvvür yaradır ki, bu da çox vacibdir.

İlk intibah dövründən danışarkən müəllif haqlı olaraq Dantenin, Petrarkanın və Bokkaçionun dünya ədəbiyyatındakı yerini aydınlaşdırmağa cəhd etmişdir. Dante ilə bağlı

səhifələr, zənnimizcə, xüsusi maraq doğuracaq. Çünki italyan şairinin təkəcə Qərb dünyasına etdiyi müsbət təsiri göstərməklə yanaşı, Ə.Xəlilov onun Şərq dünyasına, habelə Azərbaycan ədəbiyyatına xeyirxah təsirindən də danışıbmışdır. Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, M.Müşfiqlə bağlı deyilən fikir və mülahizələr maraq doğurur. Cavidin və bir çox Azərbaycan şairlərinin italyansayağı sonet yazmaları və bunlardan nümunələr verilməsi kitabın məziyyətlərini şübhəsiz ki, artırır. Dante və Şərq mövzusunda toxunulması da müsbət haldır.

Petrarka dilimizə çox az tərcümə olunmuş intibah şairidir. Lakin müəllifin bu barədə də yeni mülahizələri diqqət çəkəndir. Burada deyilən fikirlər, paralel müqayisələr, Azərbaycan ədəbiyyatında sonetin bir janr kimi təşəkkül tapması ilə bağlı ədəbi iddialar oxucuda geniş təsəvvür yaradır.

Orta əsrlər ədəbiyyatına ayrılmış qısa xülasələr də xüsusi önəm daşıyır. Bir daha qeyd edək ki, Dante, Petrarka, Göte barədəki ədəbi oçerk və portretlər tamamilə yeni, müasirlik mövqeyindən yazılmışdır.

Burada indiyə qədər oxucuların bilmədiyi çox mətləblər elmi şəkildə əsaslandırılmışdır. Kitabda müəllifin "Qərb-Şərq Divanı"ndan etdiyi bədii tərcümələr də diqqəti cəlb edəndir.

Dərs vəsaitində Qərb ədəbi fikrinin parlaq şəxsiyyətləri müasir elmi-nəzəri müstəvidə araşdırılır, kitab müəllifinin şəxsi mövqeyi kontekstində təhlil və təsbit olunur.

Görkəmli alman şair-mütəfəkkiri Götenin yaradıcılığı ilə bağlı səhifələr tamamilə yeni baxış bucağından yazılmışdır. Şairin Şərqlə, fars-tacik və türk poeziyası ilə möhkəm

bağlılığı kitabda müfəssəl təhlilini tapmışdır. Firdovsi, Nizami, Hafız, Xəyyam, Sədi, Nəvai, Rumi, Cami barədəki fikirlər müəllifin diqqətindən yayınmamış, alman şairinin hər birinə münasibəti konkret misallarla açıqlanmışdır. Şərq şairlərinə həsr olunmuş şeirlərin kitab müəllifinin özü tərəfindən dilimizə tərcümə olunması əlahiddə bir keyfiyyətdir.

Mən bir həmkar kimi sevinməyə bilmərəm ki, kafedramızın professoru mümkün qədər yeni, tədqiqat xarakterli bir dərs vəsaiti ortaya çıxara bilmişdir. Çox istərdik ki, vəd etdiyi kimi, kitabın digər hissələri də nəşr edilsin. Bu yolda müəllifə uğurlar diləyirik.

Cəlil Nağıyev,
BDU-nun "Dünya ədəbiyyatı"
kafedrasının müdiri, professor:

HOMER VƏ HOMERŞUNASLIQ

Homerin lirikası haqqında bir-iki söz: Qədim yunan lirikasının və eposunun ilk yaradıcısı sayılan Homer məşhur dastanlarından fərqli olaraq, cəmi bir neçə epiqramma yazmışdır. Bu kiçik həcmli epiqrammalardan birisi "Midasın qəbirüstü daşına" adlanır. Var-dövləti ilə şöhrət tapan mifoloji çarın Midasın şəninə yazılmışdır:

Midasın tunc qəbirüstü daşına
*Nə qədər ki, sular aşıb-daşacaq;
Meşələr göyərüb, yaşıllaşacaq;
Bilin, bura sərt qayalar yeridir,
Demək, həm də gözəl Midas qəbridir.*

* * *

Apollona səcdə
*Xeyirxah Feb! Homer sənə öyünür,
Sevgi, gözəlliklə qəlbi döyünür.
Sən elə vəhy verdin İlahidən, bil,
Əbədi şöhrətim heç əbəs deyil!**

Bu bir həqiqətdir ki, Söz deyilən məfhum həmişə, bütün zamanlar üçün Allah məqamında işlənən müqəddəslik ifadə etmişdir. Bu ecazkar, sehrkar müqəddəsliyi dünyanın ən dahi sənətkarları və filosofları – Homer, Hesiod, Esxil, Platon, Aristotel, Siseron, Firdovsi,

Şeirlərin tərcüməsi müəllifə məxsusdur.

Nizami, Sədi, Hafiz, Xəyyam, Füzuli, Nəsimi, Xətai, Nəvai, Şekspir, Cavid, Vurğun kimi şəxsiyyətlər öz ölməz sənət əsərlərində təsdiq və tərənnüm etmişlər. Məhz bu cür dühaların sayəsində Söz Tanrı məqamına yüksəlmiş və bəşəriyyətin mənəvi dünyasında əbədiyyət səlahiyyəti qazanmışdır.

Bütün dünyanın əfsanəvi şair titulunu özündə saxlayan Homer minilliklərdən keçərək şeir-söz mülkünün Sultanı kimi indi də sevilməkdə, tədqiq edilməkdədir. Sənət aləmi elə bir böyük şəxsiyyəti tanımır ki, o, Homeri oxumamış, öyrənməmiş və bəhrələnməmiş olsun. Bu, əlbəttə, sözün, şeirin qüdrətidir. Düzdür, Şərq dünyasının korifey sənətkarları da çoxdur, lap göylərdəki ulduzlar qədər, lakin Homer Homerdir. Antik yunan mifologiyasına uyğun olaraq Homer, Hesiod da, Esxil, Evripid, Sofokl da, sonrakı dövrlərdə, demək olar ki, bütün Qərbi dünya gözəllikləri, qəhrəmanlıqları və nahayət, Allahları ilahi obrazlar səviyyəsinə qaldırmış, yüksək epitet və təşbehlərlə vəsf etmişdir. Lakin qədim yunan-roma əsatirlərindən fərqli olaraq, Şərqdə Allahı insan və təbiət simasından deyil, möhtəşəm varlıqların, əsrarəngiz gözəlliyin yaradıcısı kimi tərənnüm etməyi zərurət saymışlar. Başqa sözlə, milli hiss, Vətən sevgisi fərdi sevgidən ilahi sevgiyə yüksələrək ülvilik, saflıq məqamına yetişmişdir.

Cismini cisminde görməkdən çox, "ruhu ruhda görmək" daha önəm daşıyır, Türkün böyük oğlu Yunus İmrə əbəs demirdi ki:

*İlahi bir eşq ver mənə,
Hardayamsa heç bilməyim.*

Və yaxud:

*Eşidirəm sözünü,
Görəmirəm üzünü,
Üzünü görmək üçün
Canım verməyim gəlir (.səh.35-67).*

Firdovsi də, Nizami də, Nəsimi də, Füzuli də, Əssar Təbrizi də, Rumi, Cami də, Y.İmrə də Allahın, dünyanın, məhəbbətin vəhdətini, İlahi eşqin qüdrətini ən mənalı təşbehlərlə vəsf etmişlər. Çünki Yerdə, Göydə olan bütün gözəlliklər, heç şübhəsiz ki, Xalığın - Ulu Tanrının təzahürüdür.

Böyük fransız klassiki Nikola Bualo dünya ədəbiyyatının; o cümlədən Homerin gözəl bilicilərindən sayılır. O, əsl poeziyanı əsatir, əfsanə, nağıl dünyasından ayrı düşünmürdü. Haqlı olaraq iddia edirdi ki, hər bir əfsanədə, uydurma və xəyaldə bir həqiqət gizlənir. Məsələ sənətkarlıqdadır.

“Qədim əyyamın rəvayətlərində gözəllik tükənməzdir; Eney, Hektor, Yelena, Paris, Axill, Nestor, Orest kimi qəhrəmanların adlarında da bir məlahət və poeziya vardır... Əsərin süjetini lüzumsuz hadisələrlə doldurub ağırlaşdırmaq olmaz” (.səh.24).

Fikir və mülahizələrini o, Homerdən gətirdiyi poetik parçalarla sübuta yetirirdi. Qeyd edirdi ki, Homer hətta Axillesin qəzəbini elə tərənnüm etmişdir ki, bu qəzəb hissi o möhtəşəm poemanı başdan-başa gözəlliklə süsləmişdir. Həcmə və poetik gözəlliyi ilə min illərdən bəri oxucuları heyrətə gətirən və onları mənən yüksəldən “İliada” və “O-

disseyə” məhz artıq, ikinci dərəcəli hadisələr və qəhrəmanlardan xali olduğuna görədir ki, bəşər övladının qəlbinə, zehninə hakim kəsilmişdir. Bualo daha sonra qeyd edirdi ki, biz Homeri ona görə belə çox sevirik ki, Venera özü ona gözəllik kəmərinə bağışlamışdır. Onun yaratdığı əsərlər qiymətli bir xəzinə, bütün əsrlərə zövq verən tükənməz bir mənbədir. “O, bir cadugər kimi, əl vurduğu hər şeyi cəvahirə çevirir və onun parıltısı ilə bizi məftun edir. Onun şeirində bir canlılıq və oyanıqlıq vardır, biz onun əsərlərində lüzumsuz uzunçuluğa rast gələ bilmərik.

Homerin əsərlərində süjet cansıxıcı qaydalara tabe edilməmişdir, təbii və hamar bir yolla, sakit və duru bir çay kimi ahəstə axıb gedir. Çünki onun poeziyasında hər şey öz yerindədir, söz də, misra da öz hədəfinə sərrast dəyir. Homer, bax, buna görə sevilməkdədir” (.səh.26).

Bialoya ona görə hər cür haqq qazandırmaq olar ki, Homer həqiqətən öz möhtəşəm dastanları ilə ağıl, idrak və mənəvi gözəlliklərə, torpaq, Vətən sevgisinə əbədiyyət qazandırdı.

Nəğməkar şair kimi bütün dünyada şöhrət qazanan Homer haqqında çox müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onun yaradıcılığını tədqiq edənlərdən bəzilərinin adlarını çəkmək olar: Herder, Volf, Şleqel, Loxman, Zeqinov, Belinski, N.F.Qumilyov, L.N.Qumilyov, Sokolov, Tronski, Losev, Markis... Əlbəttə, siyahı çox uzundur. Əsas məsələ budur ki, bütün dövrlərdə dahi şairin tədqiqatçıları onun məhz e.ə. XII-VII əsrlərdə yaşadığını təkrar və təsdiq etmişlər.

XX əsrin böyük rus şairi Nikolay Qumilyov, habelə Lev Nikolayeviç (oğlu), Anna Axmatova (arvadı) Türk dünyası-

na böyük məhəbbətlə yanaşan və qiymətli fikirlər söyləyən şəxsiyyətlər olmuşlar. N.Qumilyovun Homerin özünə və "Iliada"sına sonsuz sevgisini əsərin qəhrəmanına həsr etdiyi "Воин Агамемнона" adlı şeirini oxucuların diqqətinə çatdırmağı vacib bilirik:

*Смутную душу мою тяготит
Странный и страшный вопрос:
Можно ли жить, если умер Атрид,
Умер на ложе из роз?*

* * *

*Все, что нам снилось всегда и везде,
Наше желание и страх,
Все отразилось как чистой воде,
В этих спокойных очах.*

* * *

*В мышцах жила несказанная мощь,
Нега - в изгибе колен,
Был он прекрасен, как облако, - вождь
Золотоносных Микен.*

* * *

*Что я? Обломок старинных обид,
Дротик, упавший в траву.
Умер водитель народов Атрид,
Я же, ничтожный, живу.*

* * *

*Манит прозрачность глубоких озер,
Смотрит с укором заря.
Тягостен, тягостен этот позор -
Жить, потерявши царя! (.сяц.бб).*

Antik mənbələrdə gəzərgi kor müğənni Homerin real obrazı fantastik uydurmalarla çulğaşır ki, bu da onun haqqında dürüst məlumatın olmadığını göstərir. Homerin vətəni olmaq şərəfi uğrunda 7 şəhər (Smirna, Rodos, Xios, Kolofon, Salamin, Arqos, Afina) mübahisə aparmışlar. Antik dövrdə Homer adı bəzən ümumiləşdirilmiş şəkildə rep-sodların ifa etdikləri epik nəğmələrin müəllifi mənasında da işlədilmişdir. Sonralar “İliada” və “Odisseyə” epik poemalarının, habelə “Homer himnləri”nin və “Margit” komik poemasının müəllifliyi ona isnad edilmişdir. “İliada” və “Odisseyə” Qədim Yunanıstanın sosial münasibətlərini, mənəvi mədəniyyətini öyrənmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Homerin şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı problemlərlə əlaqədar geniş yayılmış və indiyədək həll olunmamış mübahisələr ədəbiyyatşünaslıqda “Homer məsələsi” adı almışdır.

Ən mötəbər mənbə heç şübhəsiz ki, qədim yunan şairi Homerin özüdür. Şərq dünyasını və türk tarixini gözəl bilən Nikolay Stepanoviç Qumilyov və onun oğlu Lev Nikolaeviç Qumilyovun iddiasına görə ilk türk dövlətinin yaranması Şərqdə Hun Xaqanlığı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, bizim eradan əvvəl VI əsrə qədər yunanlar özləri də Homer haqqında bir o qədər məlumata malik deyildir. Dastanların mətni Yunanıstanda ağızdan-ağıza keçərək yaşadılmış, yalnız e.ə. VI əsrin ikinci yarısında tiran Piepstratin təşəbbüsü ilə təşkil edilən dörd nəfərlik xüsusi komissiya vasitəsilə “İliada”, “Odisseyə” yazıya köçürülmüşdür. Qeyd edək ki, Homerin anadan olduğu yer dəqiq göstərilməsə də, Kiçik Asiyanın qərb sahillərini Homerin vətəni hesab edirlər.

Onun hansı millətə mənsub olması da tarixçilər üçün bu gün də mübahisəlidir. Hətta onun doğum tarixini alimlər bizim e.ə. XII əsrdən VI əsrə qədər uzadırlar. Qədim yunanlar Homeri, ümumiyyətlə, Troya müharibələri dövründə yaşayan şəxs hesab edir və onu tarixi hadisələrin şahidi sayırdılar, Homerin əsərlərində Ön Asiya tarixi hadisələrin mərkəzində durur. Əsərlərdəki surətlərdə kifayət qədər qədim türk adlarının olmasına baxmayaraq, (məsələn, "Arqovuran" - Hermesin ləqəbi, "Aqamedə", "Menelay", "Astanaks" - şəhərin qoruyucusu, "Bali", "Atrey", "Qarqar", "İl", "Gelen", "Pandar", "Sakmandr", "Tartar", "Tezey", "Anabesin", "Arqus", "Atlant", "Elat", "İtil" və s.), bizi maraqlandıran əsərdə göstərilən kimmerilər tayfasıdır. Kimmerilər, qədim yunanların təsəvvürünə görə, günəş nuru çatmayan yerdə yaşamış əfsanəvi bir xalqdır. Nəzərə alaq ki, "Odiseya"da adı çəkilən əfsanəvi kimmerlilərin mövcudluğu eramızdan əvvəl II minilliyə təsadüf edir. Onlar haqqında əsərdə əlavə heç bir məlumat verilmir; nə onların yaşadığı yer, nə də hansı millətə və tayfaya mənsub olmaları haqqında heç bir söz deyilmir. Kimdir kimmerlilər və harada yaşamışlar? Qədim yunanlardan fərqli olaraq, Prokopi kimmerlilərin harada yaşadığını dəqiq göstərir. O, eramızın 554-cü ilində "Yustinian müharibələrinin tarixi" adlı VIII kitabında Qara dənizin şərq sahillərində yaşayan tayfaların adlarını çəkir. ...Dəniz sahilləri boyunca zixilər, onlardan sonra saqinlər yaşayırlar. Saqinlərdən sonra ölkədə çoxluq təşkil edən Meotiy bataqlığından (Azov dənizi) Tanais (Don) çayının "bataqlığa" tökülən yerinə qədər "çoxlu hun" tayfaları yerləşmişlər. "Burada yaşayan xalqları qədimdə kimmerlilər, indi isə uturqur-

Homer

Horatsi

lar (türklər) adlandırırlar". Deməli, hunların Qərbə və ya Avropaya doğru birinci Böyük Axını (e.ə. III əsrdən eramızın V əsrinə qədər) nəzərə alsaq, kimmerlilərin hunlardan çox-çox əvvəl e.ə. III-II minillikdə Qara dənizin şimalında, şərqində və Qafqazda yaşadıklarını görürük. Herodotun şəhadətinə görə isə, kimmerlilər Ön Asiya, o cümlədən də Azərbaycana eramızdan əvvəl VIII əsrdə Qara dəniz sahillərindən gəliblər. Onları təqib edən skiflər Ön Asiyaya daxil olublar və burada 28 illik hakimiyyətdən sonra yenidən Avropaya qayıdıblar. Göründüyü kimi, kimmerlilər və skiflər Xəzərin şərqində deyil, Qara dəniz sahillərində yaşamış və burada yaşayan türkdilli tayfalar uzun zaman aborigen kimi Xəzər-Qara dəniz hövzəsində, Kür-Araz arası və Anadolu-da yaşamışlar. Tədqiqatçı alimlərin onların hamısının bir əcdadı olduğunu vurğulamalarına baxmayaraq, onlar tarixdə kimmerlilər, skiflər, hunlar kimi qalmışlar. "Kimmer" sözünü "həmişə hərəkətdə olan" mənasında bir fikir kimi ilk dəfə V.A.Livşits irəli sürmüş və sonra da Abayev, Dyakonov bu fikri təsdiqləmişlər. M.I.Artomonova görə, "kimmerlər" Güney Qafqaza həm Qara dənizin şərq sahilli (Bosfor boğazını keçməklə), həm də Qafqaz yolu, yeni Deryal keçidilə gəlmişlər. Sonradan "kimmerlilərin" özlərini Qara dənizin şimal sahillərindən skiflər sıxışdırıb çıxarmışlar.

Homer "kimmerlilər" in günəş nuru çatmayan bir ölkədə yaşadığını qeyd etmişdir. Qara dəniz o zamankı qədim yunanlar üçün xeyli uzaq məsafədə - şimalda yerləşir və yunan dənizlərinə nisbətən Qara dənizin şimal sahilləri soyuq olan bir ölkədir. Əslində, Homer mifik də olsa, "kimmerlilərin" tarixən əsl yaşadığı yeri göstərmişdir. Homer "kimmer-

ləri” “at südü sağanlar” kimi də səciyyələndirmişdir. Tarixdən isə məlumdur ki, at həmişə türklərlə bağlı olub və onun ilk dəfə əhilləşdirilməsi də onlara aiddir. Qeyd edək ki, Homerlə əlaqədar görkəmli dilçi və tarixçilərin (S.Əliyarov, T.Hacıyev, Q.Kazımov, F.Cəlilov və b.) bezi fikirlərinə istinad edilmişdir.

Antik dövrdən və xüsusən Homer yaradıcılığından danışarkən görkəmli rus tənqidçi-filosofu V.Q.Belinski o dövrün xarakteristikasını özünəməxsus elmi-nəzəri təhlil yolu ilə vermişdir. Məqalələrinin birində o, Homerdən danışır və dünya ədəbiyyatındakı müstəsna yerini müəyyənləşdirir:

“Yunanlar Homer poeziyasının insan ruhuna və qəlbinə göstərdiyi yenilməz təsirinin qüvvəsini ifadə etmək üçün deyirdilər ki, Homer Afroditanın kəmərinə oğurlamışdır... Puşkin rus şairləri içərisində Kirpridanın (Afroditanın - Ə.X.) kəmərinə birinci olaraq əlinə keçirmişdir. Onun yalnız şeirləri deyil, hər bir duyğusu, hər bir hissi, hər bir fikri, yaratdığı hər bir lövhə sözlə ifadə edilməyən poeziyadır. O, təbiətə və həyata ayrıca bir gözlə baxırdı və onun bu baxışı xalis şairanə baxış idi... Puşkinin qədim incəsənət ustalarının xoşbəxt bir şagirdi olduğunu göstərir. Halbuki o, yunanca bilmirdi, ümumiyyətlə Puşkinin çoxcəhətli və dərin sənətkar instinkti bütün Avropa şairlərinin tərbiyə məktəbi olmuş qədim dünyanı ona öyrətmişdir” (.səh.102-103).

Fikrinə davam edən Belinski qeyd edir ki, yunan şairlərinin əsərlərindən Puşkinə qədər çox şeylər tərcümə edildiyi kimi, yunan şairlərinə bir çox bənzətmələr də yazılmışdı: “Kostrovun “İliada”nı tərcümə etmək təşəbbüsü və Merzlya-

novun bir çox tərcümə və təqlidləri bir yana dursun, Anacreondan bir çox şeylər tərcümə etmişdi; lakin bütün bunlara baxmayaraq, Qnediçin "İliada"dan tərcümə etdiyi parçalar müstəsna olmaqla, rus dilində qədim poeziyadan, heç olmasa bir misra və bir beyt belə yox idi. İlham pərisi ellinlərin ilham pərisinə yaxın olan və antalogiyadan bir neçə pyesi çox yaxşı tərcümə edən Batyuşkovadək belə davam etmişdi. Puşkin yunan antalogiyasından demək olar ki, heç bir şey tərcümə etməmişdir, lakin yunan antalogiyası ruhunda elə gözəl şeylər yazmışdır ki, onun orijinal şeirlərini yunancadan gözəl və nümunəvi tərcümə kimi qəbul etmək olar Batyuşkova nisbətən bu irəliyə doğru böyük bir addım idi; biz hələ onu demirik ki, şeiriyyət etibarilə Puşkin tamamilə üstün idi... Puşkinin hekzametrlə yazdığı antoloji şeirlərində də həmin antik ruh hiss edilir" (.səh.103-105).

Ksenofan, Aristotel, Fasoslu Hippisi, Qlavkon, Zenon Homer haqqında ilk fikir və mülahizələr söyləmişlər. Aristotelin yazdığından məlum olur ki, o, həmçinin ritorika ilə ciddi məşğul olmuşdur. Fasoslu Hippinin Homeri necə dürüst oxumağın lazım gəlməsi fikri ilə əlaqədar olaraq Aristotelin gətirdiyi misal "İliada"nın 11 nəğməsinin 15-ci misrasındadır. Burada Aqamemnona hiddətlənən Kronionun (Kronun oğlu) - Zevsin ona yalan yuxu göndərməsindən söhbət gedir. Zevs Aqamemnona rüyada yuxu allahının vasitəsilə xəbər göndərər deyir ki, ordunu hazırla, hücumu keçməlisən, biz isə sənə qələbə söz veririk. Əslində, Zevsin Aqamnonu yaxşı niyyətlə troyalılara qarşı hücumu təhrik etmədiyinə əsasən, qədimdə Homeri Zevsi yalnızca təsvir etməkdə təqsirləndirmişlər. Bu məsələ ilə əlaqədar

Hippi mətni özünəməxsus bir yolla oxumağı təklif edir. Bu halda mənsubiyyət, Novosadskinin dediyi kimi, daha Zevsin yox, yuxunun üzərinə düşür. İkinci misalda isə bir “sözüstü” işarənin yerinin dəyişməsi ilə mənanın əks istiqamətdə dəyişməsindən söhbət gedir. Qnediçin rusca tərcüməsində: “Sosna suxae ilğ dub, pod dojdəmi ne skoro qinöşiy” şəklində verilmişdir.

“Elə o saxladı məhz mizrağı da” - (bax: “İliada”, XX nəğmə, 272-ci misra). “Allahların döyüşçüsü” fəslindən olan bu hissədə Troya qəhrəmanlarından Eneylə Axillesin döyüşündən bəhs edilir. Eneyin zərblə vurduğu mizrağı Axillesin qalxanının 5-ci haşiyəsi öz qızıl qatı ilə saxlayıb irəli getməyə qoymur. “İliada”nın XVIII nəğməsində Axilin qalxanının təsvirində bu haşiyəyə işarə vardır.:

*Əvvəlcə o emal etdi çox yekə bir möhkəm qalxan,
Bəzək vurdu hər yanına, dövrəsinə üç qat əlvan
Gözlə parlaq haşiyə çəkdi. Taxdı qayıq saf gümüşdən;
Beş qatlıydı həmin qalxan, dairəsi böyük və gen.*

Qlavnon - qədim dövrdə Homerin təfsirçilərindən olmuşdur. Ksenofant “Memoriabiliy”inin III kitabının 6-cı və 12-ci fəsilərində Sokratla Qlavkonun söhbətini verir. Qlavkonun məşhur homerşünas olduğunu Platonun “Pir” dialoqundan da görmək olar. Mütəkəbbir olduğu dərəcədə də sadələyən olan müğənni - Rabsod İon özünü öyərək Sokrata belə deyir: Bəli... belə düşünürəm ki, Homer barəsində heç kəs, nə lampskalı Metrador, nə fasoslu Stesimbrot, nə Qlavkson, bir sözlə, indiyə qədər olan bir nəfər adam belə məndən yaxşı bəhs açə bilməz, mənim qədər Homer barə-

sində çox, özü də mənim dərəcədə yaxşı şəkildə fikir söyləyə bilməz... hər halda, Sokrat, mənim Homeri öz şərhimlə necə ucaltdığımı dinləməyə dəyər. Belə təsəvvür edirəm ki, Homerin pərəstişkarlarının məni qızıl çələnglə mükafatlandırmalarına layiqəm.

Homeri ilk dəfə layiqincə şərh edən antik dövr filosof, şair və ədibləri, göründüyü kimi, real ədəbi-bədii faktlara istinad etmişlər. Onların məhz bu təkzibedilməz fikir və mülahizələri sonrakı dövr Homerşünaslar üçün əsaslı mənbə olmuşdur. Həmçinin qeyd etmək olar ki, qədim dövr Homerşünaslar dəstəsində fəaliyyət göstərən Herodot, Plutarx, Pindar, Strabon, Ovidi, Qellannik, Ksenofan, Feredik, Simonid, Efor, Kallin, Ksenon, Platon, Heraklit və başqaları dahi şairin ən yaxşı bioqrafları və tədqiqatçıları sayılırlar ki, sonralar gələn bütün dünya tədqiqatçıları məhz onların ənəsinə sadıq qalmışlar. Böyük alman F.A.Volfdan (XVIII) sonra isə yeni dövr Homerşünaslar dövrü gəlir ki, bu, ayrıca söhbətin mövzusu ola bilər.

Homer haqqında ilk nüfuzlu söz deyən, şübhəsiz ki, Aristotel (e.ə.384-322) olmuşdur. Məşhur "Poetika" elmi-nəzəri əsərində o, bu barədə yazırdı: "Homərə kimi biz heç kəsin belə poemalarının adını çəkə bilmərik, halbuki, əslində, şairlər çox olmuşdur, bu isə yalnız Homerdən başlayaraq mümkün ola bilmişdir, onun "Margit"i və ona bənzər əsərləri buna misal ola bilər. Gülünc metr də məhz elə, gözənlidiyi kimi, həmin əsərlərdə yaranmışdır; indiyə kimi də ona yambik metr deyilir, çünki bir-birlərinə həmin metrle gülmüşlər. Beləliklə, qədim şairlərin bəziləri qəhrəmani şeir, bəziləri yamb yaradıcıları olmuşlar" (səh.49).

Filosof daha sonra qeyd edir ki, Homer necə ki, ciddi poeziya növünün ən böyük şairidir, o nəinki şeiri yaxşı qoşurdu, eyni zamanda dramatik təsvirlər yaradırdı, eləcə də komediyanın əsas formasını birinci dəfə o göstərmiş, laqqırtını deyil, gülməlini dramatik cəhətdən işləyib mənalandırmışdır: buna görə də, "İliada" və "Odisseyə"nin faciəyə əlaqəsi necədirsə, "Margit"in də komediyaya əlaqəsi elədir.

Homer başqa şairlərlə müqayisədə bu cəhətdən də qeyri-adidir: müharibənin başlanğıcı və sonu olsa da, Homer onu başdan-başa bütünlüklə təsvir etmək fikrində olmamışdır, çünki bu halda onun dastanı ya olduqca böyük və qavranılmaz dərəcədə çətin əhatəli olardı, eləcə də o, hadisələr silsiləsinin kələfi ilə dolaşmış kiçik həcmli müharibəni təsvir etmək fikrində də olmamışdır. Buna görə o, müharibənin bir hissəsini seçib götürmüş, qalan bir çox əhvalatlardan isə epizodlar kimi istifadə edərək, məsələn, gəmilərin sadalanması və bu kimi başqa lövhələrlə poemasını daha da zینətləndirib, rəngarəng etmişdir. Başqaları isə, məsələn, "Kipriya" və "Kiçik İliada" müəllifləri kimi, bir şəxsin haqqında poema yazırlar, bir zamanın, eyni bir xırdalanmış hərəkətin ətrafında hərlənirlər. Buna görə də "İliada" və "Odisseyə"nin hərəsindən bir, yaxud iki faciə çıxarmaq olar.

Faciə növlərinin hamısı dastanda da olmalıdır, dastan da, faciə kimi, ya sadə, ya dolaşlıq, ya əxlaqvari, ya da poetik olmalıdır; musiqini və səhnə şəraitini çıxarmaqla, dastanın tərkib hissələri də eynidir, zira, faciədə olduğu kimi, dastanın da peripetiya və tanınmalara, "xarakterlərə" və izti-

rablara ehtiyacı vardır; nəhayət, dastanda həm fikir, həm də ifadə tərzı qəşəng (yaxşı) olmalıdır. Bütün bunlardan ilk dəfə və kifayət dərəcədə Homer istifadə etmişdir. Belə ki, onun dastanlarının ikisi də bu cəhətdən örnəkdir: “İliada” sadə və patetik, “Odisseyə” isə - dolaşiq və əxlaqanüz qaydada işlənmişdir (özü də başdan-başa tanınmalarla doludur). Bundan əlavə, fikirlərinin mündəricəsi və ifadə tərzinə görə də Homer şairlərin hamısından üstündür.

Aristotelin fikrincə, dahi şair Homer bir çox başqa məsələlərdə tərifə layiq olduğu kimi, həm də xüsusən ona görə tərifə layiqdir ki, nə etməli olduğunu şairlərdən mükəmməl bilən təkçə odur. Dastanda şairin şəxsiyyəti görək lap az görünə, əks halda o, təqlidçi şair deyildir. Başqa şairlər (əsər boyu) hər yerdə özlərini gözə dürtürlər, təqlid vasitəsilə təcəssümə az və nadir hallarda səy göstərirlər; Homer isə üç-dörd kəlmə girişdən sonra o saat kişi və ya qadın xarakterini, yaxud hər-hansı bir başqa xarakteri hadisə meydanına çıxarır, xaraktersiz heç bir surət göstərmir, yalnız xarakterə malik olanların təsvirini verir.

Yalanı necə məharətlə işlətmək üsulunu başqa şairlərə ən çox öyrədən də Homerdır.

Bütün Qərb, rus mənbələri Homer haqqında o qədər müxtəlif fikir və fərziyyələr, ziddiyyətli mülahizələr söyləmişlər ki, onun barəsində tam qəti həqiqət ortaya qoyulmamışdır. Min illərdən bəri davam edən mübahisə və ehtimallara indi də son nöqtəni qoymaq qeyri-mümkündür. Çünki bu barədə nə Homerın özü, nə də Homerşünaslıq, nə də hər hansı etibarlı mənbə son sözünü deməmişdir. Tədqiqatlarda bəziləri onu ilahiləşdirib əfsanəvi şəxsiyyət kimi,

baziləri real şəxsiyyət kimi təqdim etmiş, baziləri də ümumiyyətlə bu adda şairin mövcudluğunu şübhə altına almışlar. Doğulduğu coğrafi yer (kənd, şəhər) dəqiqləşməmiş, hansı əsərlərin, şeir və dastanların bilavasitə müəllifidir, -tam açılmamış, valideynləri kim olub, - real və ya əfsanəvi səciyyə daşıyır? - bu da qaranlıq qalıb. Və yaxud "İliada" ilə adı qoşa çəkilən "Odisseyə"da ona məxsusdur, ya yox?! Bu məsələ də mübahisəli olub və belə də qalmaqdadır. Məsələni çətinləşdirən amillərdən biri də budur ki, qədim dövrlərdən başlayaraq onun avtobioqrafiyasını tərtib edənlər çoxlu nöqsan və uydurmalara yol vermişlər. Hətta antik dövrün dahiləri sayılan Herodot, Plutarx, Pindar, Platon, Aristotel, habelə Ksenon, Ellanik, Efor, Müllenqrof kimi şəxsiyyətlər də bir-birindən fərqli mülahizələr söyləmişlər. Homer - gah gözü kor xalq nəğməkarı, gah da - başqa adla yazıb-yaradan şair kimi qəbul edilmişdir. Bir qrup Homerşünaslar isə bu iddiada olmuşlar ki, Troya müharibələrini qələmə alan Homer bu hadisələrdən iki əsr sonra yaşayıb-yaratmışdır. Bəzi mənbələr isə göstərir ki, Homerin doğum tarixini dəqiqləşdirmək mümkün olmadığından, daha yaxşı olar ki, bunu eradan əvvəl X-VI əsr kimi təyin və qəbul edəsən.

"Homer problemi" deyilən məsələ və istilah dünya ədəbiyyatına məhz belə daxil olmuşdur.

* * *

Vaxtilə böyük Səməd Vurğun haqlı olaraq qeyd edirdi ki, bizim çox-çox əvvəllər mövcud olan xalq dastanlarımız, əfsanələrimiz, nağıllarımız bu gün üçün də müasir olaraq

qalır. Məsələ keçmişə bu günün gözü ilə baxmaq bacarığındadır: “Tarixə “olub keçmiş şeylər”, “Çağırılmış bayatılar” kimi baxanlar idrakı və zövqü məhdud insanlardır... Biz keçmişimizin həyat və qəhrəmanlıq dünyasını dərk etməklə, o böyük mənəviyyat aləminin ən humanist, mübariz, xeyirxah və nəcib insanlarını bugünkü yüksəliş və intibah dövrümüzə kömək edəcək cəhətlərinin bədii lövhələrini yaratmalıyıq” (, səh.346).

Şair qeyd edirdi ki, bütün qədim dastanlar, rəvayətlər, nağıllar və əfəsnələrin bətnində, heç şübhəsiz ki, real həyata bağlı həqiqətlər mövcuddur. Onları üzə çıxarmaq və müasir şeirimizin yeni vüsət alması üçün istifadə etməliyik. “Qız qalası”, “Qız və ölüm”, “Min bir gecə”, “Faust”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Aşiq Qərib”, “Əsli və Kərəm”, “Qaçaq Nəbi”, həmçinin qədim şərq və türk dastanlarını yada salan xalq şairimiz ayrı-ayrı hissələrdən misal gətirərək öz fikirlərini əsaslandırır.

O, antik dövrün dahi sənətkarı Homeri, onun “İliada” və “Odisseyə”sını xatırlayır, müasir Azərbaycan poeziyasının keçmiş irsdən bəhrələnərək yeni yaradıcılıq üfüqlərinə qovuşmaq zərurətini irəli sürürdü. S.Vurğunun aşağıdakı qeyd və mülahizəsi dediklərimizi bir daha təsdiq edir:

“Şeirimizin indiki vəziyyətini, şairlərimizin yetkin sənətkarlıq qabiliyyətini nəzərə alsaq, bu gözəl zəminənin böyük və ölməz abidələrini, daha vüsətli, daha dolğun, epik ümumiləşdirmələr yolu ilə gedən şeir dastanlarımızı yaratmaq zamanı gəlib çatmışdır. Gəlin, əsrimizin “İskəndərnamə”sini, “İliada”sını yaradaq! Mən əminəm ki, uzun zəhmət, böyük sənət eşqi hər şeyi yaratmağa qadirdir” (səh.340).

* * *

Bir xüsusi cəhəti qeyd etməliyik ki, ümumiyyətlə yunanca olan sözlərin, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, coğrafi ad, kənd və şəhərlərin adları məqsədə müvafiq olaraq “os”, “es” şəkilçiləri ilə bircə işlədilməlidir. Elə Homerin adı da əslində Omeros şəklində qeyd olunmalıdır. Müasir zamanda da yunanca ismin adlarını bildiren bütün sözlər məhz orijinala uyğun tərzdə həmin şəkilçilərlə ifadə olunur. Bu, Homer qəhrəmanlarının adlarının yazılışına da aiddir. Lakin istər rus, istərsə də başqa milli dillərdə bu prinsip qorunub saxlanmamışdır. Bizim indiki ədəbiyyatda da yunanca sözlərin əksəriyyəti müvafiq şəkilçilərdən imtina ilə işlənməkdədir.

* * *

Arxaik dövrün yunanları, təəssüf ki, hətta geniş populyarlığa malik olan belə əsərlərin müəlliflərinin xüsusiyyətinə və həyat şəraitlərinə maraq göstərmirdilər. Əgər bir əsər sonradan yaşayan və yaxud Homerin kiçik müasiri, “Zəhmətlər və günlər” və “Teoqoniya” poemalarının müəllifi Hesiod, özü haqqında bəzi məlumatları “Zəhmətlər və günlər”ə salmasaydı, nə klassik dövrün şairlərin həyatlarını təsvir edən ellin alimləri, nə də biz, onun barəsində şübhəsiz ki, heç nə bilməyəcəkdik.

“Homer”, demək olar ki, onun əsl adıdır, lakin buna baxmayaraq, bir çox tədqiqatçılar bu barədə öz şübhələrini gizlətmirdilər. O istifadə olunan yunan adlarına məxsus deyildi, yunanlar onu başa düşmürdü və onu, gah “girov”, gah da “kor” kimi qələmə verirdilər. Yəqin ki, heç kim “İliada” və

“Odisseyə”nin müəllifi üçün bu adı fikirləşə bilməzdi: görünür ki, müəllifin adı artıq poemaların ilkin əlyazmalarının başqalarında mövcud olubmuş. Adına istinadən, dahi şair hətta mənşəcə yunan olmaya da bilirdi: ellin mədəniyyətin təşəkkül və inkişafında, uşaq vaxtlarında yunan dilini və yunan mədəni ənənəvi mənimsəmiş - filosof Fales Miletli, tarixin atası Herodot, yazıçı-satirik Lukian kimi bir çox “barbarlar” və “yarıbarbarlar” mühüm rol oynamışlar.

Belə mürekkəb struktura malik olan “İliada” və “Odisseyə” kimi poemalar, başlıca rolu improvizasiya oynayan, şifahi epik ənənələrdə saxlanıla bilməzdi. Şifahi epik yaradıcılıq müəllif hüququnu tanımır, “İliada” və yaxud “Odisseyə”ni qulaq asaraq təkrar etməyə çalışanlar hər dəfə hərə öz tərzində daha gözəl etməyə çalışaraq, poemanın ahəngdar kompozisiyasını mütləq pozmuş olardılar. Poemalar bizə qədər məhv olmayaraq çatması onunla izah oluna bilər ki, yenicə yaranmış yunan əlifbasının köməyi ilə onlar şairin özü tərəfindən və yaxud onun diqtəsi altında yazılmışdır.

Homer gənc yaşlarından şifahi epik yaradıcılığın birəsrli və hətta minesrli ənənəsini özünə hopdurmali idi. Folklorun bütün xalqlar üçün müəyyən dərəcədə ümumi olan öz qanunauyğunluqları mövcuddur. Bu qanunları, bu yaradıcılıq prosesini bilavasitə müşahidə və tədqiq etmək, onlarda hələ də yaşayan xalqlarda epik yaradıcılığın öyrənilməsi zamanı daha asandır. Belə müşahidələrə hələ XIX əsrdə türk xalqların eposu münasibətində rus alimi V.V.Radlov tərəfindən təşəbbüs göstərilmişdir. Bizim əsrdə Yuqoslaviya xalqlarının hələ yaşayan epik yaradıcılığını bu

nöqtəyi-nəzərdən Matias Murko, amerikalılar Milman Parri və onun şagirdi Albert Lord öyrəndilər. Digər xalqların da epik yaradıcılığı tədqiq olunub və olunur.

Bu zaman aşkar olunmuşdur ki, folklor eposda əsas yer ifa prosesində improvizasiyaya məxsusdur. Şair və yaxud hekayəçi həmişəlik yaranan əzbərlənmiş mətni heç vaxt bir dəfə təkrar etmir. Epik əsər, məlum məcrada, hər bir ifa üçün yenidən yaranır, lakin bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün, şair öz yaddaşında, müxtəlif süjetlərə həsr olunmuş əsərlər üçün eyni ilə münasib olan, epik klişələrin bütöv dəstini hazır saxlayır. Bu klişələrin həcmi, eyni qəhrəman eposuna məxsus olan, rus bilinaların “dəliqanlı” və yaxud “böyük qüvvə” kimi əsərdən əsərə keçən, onun daimi epitetlə ismin birləşməsindən, hansısa təkrar olunan epik situasiyanı təsvir edən, bir neçə şeirlərin tam bloklarına qədər dəyişir.

Folklor eposu hekayənin inkişafında, adətən, bir xəttlil olur: paralel inkişaf edərək, həyatda təbii ki, eyni zamanda baş verən hadisələri epos ardıcılıqla baş verən kimi təsvir edir. İştirak edən şəxslər, bir mənalı olaraq, müsbət və yaxud mənfi xarakterizə olunur, onlar ya tam qara və yaxud tam ağ rəngdə təsvir edilir. Qəhrəmanların xarakterləri statik təsvir olunur, hətta əgər epik hekayələrin silsiləsi qəhrəmanın doğulduğundan ölümünə qədər taleyini təsvir etsə belə, inkişaf sezilmir.

İmprovizasiya texnikası ilə birlikdə, bu epik poetikanı da Homer öz müəllimlərindən irsən almışdır. Belə ki, məsələn, Homer hekayənin folklor bir xəttliyini saxlayır; hadisələr təsvirinin bu prinsipi F.F.Zelinski tərəfindən aşkar olun-

muşdur və onun tərəfindən “xronoloji uyğunsuzluq qanunu” adlandırılmışdır. Belə ki, “İliadanın” III hekayəsində əvvəlcə, Menelayın əlindən Afrodita tərəfindən xilas olunan Yelena və Paris arasındakı kifayət qədər uzun səhnəni təsvir edir, sonra isə o barədə məlumat verir ki, Menelay Parisi döyüş meydanında necə axtarır, bu zaman isə Menelay, təbii ki, Parisin yox olmasından sonra, dərhal onun axtarışına başlamalı idi.

Homer, həmçinin, folklor eposu və ümumiyyətlə folklor üçün xarakterik olan klişeni geniş istifadə edir. Apollon onda dəfələrlə “gümüş kamanlı”, Axill isə “bərk qaçan” kimi xarakterizə olunur, baxmayaraq ki, Axillin bərk qaçmaq qabiliyyəti XXII hekayədə də “İliada”nın hadisə inkişafında rol oynayır, o elə də ondan qaçan Hektora çata bilmədi. Hətta hadisə gündüz vaxtı baş versə belə, səma onda ulduzlu adlanır. “İliada”nın I hekayəsində, qurbanvermənin təsvirində biz oxuyuruq:

Yalnız “İliada”nın son hekayəsində Homer dərddən yumşalan, onun yanına gələn Hektorun atası Priamı, Axilli göstərir. Axill ona dəfn üçün Hektorun cismini verir, özü isə Priamla birlikdə ağlayır. Aqamemnonun hücumundan I hekayədə yalnız Afinanın qarışması sayəsində Axill sonuncu XXIV hekayədə onun yanına təmənnaçı kimi gələn Priama qəsd etməyə vadar edə bilən qəzəbin alovlanmasına yol verməyərək, özü əvvəlcədən tədbirlər görür.

Homer eposunun ən gözə dəyən bədii priyomlarından biri, şəxsi təşəbbüslə yox, ən vacib anlarda onları himayə edən allahlardan kömək və məsləhətlər alan, iştirak edən qəhrəmanların təsviridir. Belə ki, artıq “İliada”nın I hekayə-

sində, yalnız Axillə görünən Afina, Geranın tapşırığı ilə, onu o anda saxlayır ki, Aqamemnonun üzərinə qılıncla atılsın və Axillə ona yetirilən inciklikliyə görə məmnun olmasına söz verir. III hekayədə Afrodita, Menelayla təkbətək döyüşdə məğlubiyətə uğrayan Parisi-Aleksandri öldürmə xilas edir. Belə hallarda allahlar ona nail olmaq istəyirlər ki, hadisə ya artıq formalaşmış ənənəyə müvafiq olaraq, ya da şairin bədii ideyası ilə ahəngdə inkişaf etsin, ona görə də, alman filoloqları Homer eposunun bu heyranedici xüsusiyyətini, şairin hadisənin lazımi istiqamətdə inkişafı üçün istifadə etdiyi Gotteapparatı - yəni "allahların aparatı" kimi çox düzgün xarakterizə etmişlər. Görünür ki, Homerdən əvvəl və Homer dövrünün insanları kritik situasiyalarda, allah təlqininin nəticəsi kimi, onlar tərəfindən qəbul olunan qərarları hiss edə bilirdilər, kimə isə elə gəlirdi ki, onların göstərişlərini eşidir və hətta bu allahları insan və yaxud digər şəkildə görmüşdür. Lakin, Homer poeziyasında allahların insanların işlərinə qarışması və qəhrəmanları idarə etmələri, epos qəhrəmanlarını və onların hərəkətlərini adi insan səviyyəsi üzərindən qaldırmaq məqsədilə, açıq-aşkar bədii priyoma çevrilmişlər. Döyüşçüləri evlərinə dağılışmağa çağıran Tersitin gözlənilməz çıxışı təsadüfi deyil, yalnız onun alçaq xarakteri ilə əsaslandırılır, ona və evlərinə qayıtmaq istəyənlərə qarşı yönələn Odisseyin əks hərəkəti Afinadan alınan tapşırıq ilə əsaslandırılır ("İliada", II). Homer yalnız ən yaxşılarını - adlı-sanlı, əsilli mərd qəhrəmanları allahların qarşısına çıxarır.

Hətta taleyin özünü - Moyranı - Homer öz bədii vəzifələrin xidmətinə qoyur: o, onun simpatiyalarına müvafiq olan

və yaxud hal-hazırkı anda bədii cəhətdə uduşlu görünən, hadisəni elə inkişaf etdirmək ki, ənənə və yaxud əsərin ümumi ideyası ilə ziddiyyətə yol verilməsin. Belə ki, Axillə təkbətək döyüşdə Hektora açıq-aşkar rəğbət bəsləyən şair, Zevsin özünü (XXII) Hektora rəğbət bəsləməyə vadar edir və Hektorun ölümünü, ola bilsin ki, ənənədə təsbit edilən və hər halda, "İliada"nın ideyasına müvafiq, zəruri olan taleyin qərarı kimi izah edir.

Homerdən əvvəlki epik ənənə geniş və müxtəlif idi. Homerin dinləyiciləri çox vaxt epik formaya salınan, allahlar və qəhrəmanlar haqqında çoxsaylı hekayələri yaxşı yadda saxlamalı idilər. Bunu o da təsdiq edir ki, Heraklin qəhrəmanlıqları, Herakli izləyən qəhrəmanla Zevsdə yaranan münaqişələr kimi fəvqəladə maraqlı mifik epizodlara Homer yalnız işarələrlə kifayətlənir. Epik ənənədən, o cümlədən Troya müharibəsinə aid olmayan bezi epizodlar, Homer, ola bilsin ki, tək-cə bilavasitə öz poemalarında yox, həmçinin tam başqa material üzərində analoji epizodların yaranmasının başlanğıc nöqtəsi kimi istifadə edirdi. Belə ki, fikirləşməyə əsas vardır ki, Axillə nəsihət verən Feniks ("İliada") öz nitqində Meleaqranın qəzəbi və onun döyüşməkdən imtina etməsi haqqında qədim hekayə Homerə Axillin qəzəbini "İliada"nın mərkəzində qoyması fikrini vermişdir.

Homer Troya müharibəsi haqqında təşəkkül tapan epik ənənəyə istinad edə bilərdi və Yelenanın qaçırılması ilə əvvəlki tarixindən başlayaraq və taxta atın köməyi ilə Troyanın alınması və Troya yaxınlığından axeylərin geri dönməsi ilə qurtararaq, onunla hesablaşmalı idi. Homer, bizə çatan poemalarında, müharibənin gedişini izah etməyə

cəhd göstərmir.

O, öz sözünü, hərəsi yalnız bir epizoda - Axillin Aqamemnonla dalaşmasına və onun Hektor üzərində qələbəsinə və müvafiq olaraq, Odisseyin İtakaya qayıtmasına həsr olunan iki iri poemalarda toplamış, yunanların Troya yaxınlığına yürüşü haqqında demişdir. Xalq eposu üçün ya bir epizoda həsr olunmuş qısa hekayə, ya da ki, ardıcılıqla epizodları düzməklə, daha geniş hekayə tipikdir. Bu ənənə ruhunda öz hekayələrini Homerin sələfləri qurmalı idilər və eləcə də, ümumilikdə onun təsiri altında olanlar da - belə demək olarsa, kikklik şairlər adlanan yaxın xələfləri hərəkət etməli idilər. Homerin dahyanə priyomu hələ qədim zamanda aşkar olunmuşdur və Aristotel öz "Poetika"sında belə yazırdı: Belə fikirləşmək olar ki, "Herakleida", "Teseida" və bu kimi poemaları yazan bütün şairlər yanılırlar, - onlar fikirləşirlər ki, əgər Herakl tək olubsa, hekayə də (onun bərəsində) tək olmalıdır. Homer isə buna baxmayaraq (başqaların qarşısında) fərqlənir, burada da, göründüyü kimi, işə düzgün baxmışdır, öz zəkasına və yaxud məharətinə görə "Odisseyə"ni yazan zaman, o (qəhrəmanla) nə olmuşdursa, hamısını götürməyib - o Parnasda necə yaralanmışdır və o, müharibəyə gedən zaman özünü necə dəliyə vurmuşdur, - ona görə ki, bütün bunlarda heç bir zərurət və ehtimalıq yoxdur ki, birisinin ardınca o birisi gəlsin; "Odisseyə"ni, "İliada" kimi bir hadisə ətrafında yazmışdır.

Xüsusilə mürəkkəb "Odisseyə" kompozisiya münasibətində qurulmuşdur: hekayət bir neçə dəfə Odisseyin oğlu Telemaxdan Odisseyin özünə keçir və əksinə, o vaxta qədər ki, nəhayət, Odisseyin Penelopanı almaq istəyən na-

mizədlər üzərində divan tutmağını təsvir edən hər iki xətt poemanın sonuncu hissəsində birləşsin. Bu zaman Odisseyin fantastik macərələrinin əsas hissəsi Odisseyin feaklar çarı Alkinoyun sarayında hekayə şəklində izah olunur. Ümumilikdə "İliada"nın quruluşu da, diqqətlə düşünülmüşdür. I hekayədə Axillin qəzəbinə, simmetrik olaraq, sonuncu hekayədə Priamla görüş zamanı onun ruhunun sakitləşməsi müvafiqdir. Ola bilsin ki, "İliada" hadisəsinin başlanğıcından dərhal sonra və sonuna yaxın, hadisələrin gedişində dayanmalar mövcuddur. II hekayədə şair axeya və troya başçılarının uzun sadalamalarını daxil edir, poemanın sonunda isə, Hektorun geri qaytarılma səhnəsi bilavasitə Patroklun qəbiri üstə yarışmalar haqqında hadisə hekayədən əvvəl gəlir.

Homer, sonrakı "kiklik" müəlliflərindən fərqli olaraq, böyük ehtiyatla qaba fantastik folklor motivlərini istifadə edir. "Odisseyə"da qəhrəmanın qərib ölkələrdə nağıl macərələri Odisseyin özünün dilindən çıxır: şair onların reallığına görə tam məsuliyyəti öz üzərinə götürmək istəmir. "İliada" Homer vaxtlarında dolaşan rəvayətlərə görə Fetida tərəfindən ona verilmiş Axillin dişbatmazlığı haqqında heç nə deyilmir; Bundan başqa, XXI hekayədə bu təsəvvürlə hətta mübahisəyə girişir. Bellerofont (VI) haqqında hekayədə Bellerofontun sehrli köməkçisi - qanadlı at Peqas sükutla keçilir, onun köməyi ilə Bellerofont öz igidliklərini göstərirdi, o cümlədən, həm Homerdən əvvəl hekayələrdəki, həm də sonrakı şairlərdəki kimi, məsələn Pindarda Ximeranı öldürür. Poemalar bütövlükdə əsaslı düşünülmüş plan üzrə qurulmasına baxmayaraq, şairin diqqəti hal-hazırkı anda yaratdığı epizodun üzə-

rində toplanmışdır. Ona bütün detallarla hekayənin dürüst ardıcılığa meyli yaddır. Belə ki, “İliada”da Aqamemnon, Diomed və Odissey ciddi zədələr alırlar, lakin şairə onları yenedən döyüş meydanında göstərmək lazım gələndə onların sağlması haqqında heç nə deyilməməsini zərurət hesab edir.

“İliada”nın VI hekayəsində şair qəhrəmanlar üçün ənənəvi olan bəyanat verir: “Mən, deyəsən, allahlarla vuruşmayacağam”. Şair burada Diomedistisna edən situasiyada - Afinanın icazəsi ilə Afrodita və Aresi yaralayan epizoda baxmayaraq, heç bir ziddiyyət görmür.

Yelenanın Priamla troya divarın üzərində söhbəti, - burada o bütün axeya qəhrəmanlarının adlarını çəkir və onlardan danışır və həmçinin III hekayədə təsvir olunan Parislə Menelayla döyüş, müharibənin onuncu ilində bir qədər qeyri-təbii görünür: onlar Troyanın mühasirəsinin başlanğıcında daha təbii görünərdilər. Lakin şair bununla hesablaşmır: bu epizodlar onun poemasında hadisələrin inkişafı üçün lazımdır və onları daim gərginlik içində olmağa vadar edərək, məhəretlə əsərə daxil edir.

Homerin allahları ölməzdir, daim gəncdir, onların ciddi qaygıları yoxdur və onların bütün məişət əşyaları qızıldandır. Həm “İliada”da, həm də “Odisseyə”da şair öz oxucularını allahlar haqqında hekayələrlə əyləndirir və çox vaxt allahlar hər bir ölümə məhkum olanı utandıran rollarda çıxış edirlər. Belə ki, “Odisseyə”da o barədə danışılır ki, Hefest necə biciklə öz arvadı olan Afroditanı zinakar Ares ilə cinayət yerində tutur (VIII), “İliada”da Gera öz ögey qızı Artemidani onun öz kamanı ilə üzündən vurur (XXI), Afrodita ölümə məhkum Diomed tərəfindən yetirilən yaralardan şi-

kayətlənərək ağlayır (V). Ölümə məhkum nəhənglər Ot və Efialt nə vaxtsa müharibə allahı Aresin özünü mis çəlləyə otuzdurması və güc-bəla ilə sağ qaldığı haqqında hekayə ilə sakitləşdirirdi (V).

Homer tam ciddiliklə həmişə yarısı şəxsləndirilən tale - Moyra haqqında danışır. Onun üzərində hətta allahların hökmranlığı yoxdur və onun əllərində, nəticədə, insanın həyat və ölümü, döyüşdə qələbə və məğlubiyyət mövcuddur. Moyra rəhmsizdir, ona dualarla müraciət etmək və qurbanlar vermək əbəsdir.

Belə dini nəzəriyyələr zamanı kimi, Homer poemalarında əks olunan axirət həyatın təsəvvürləri də zülmətlidir, onlar insanların ölümündən sonra daha yaxşı gələcəyə inamını qırır. Kölgələrə oxşar ölənlərin ruhları cəhənnəmdə, Aidin çarlığında yaşayır. Onlar şüursuzdur və şair tərəfindən uçan yarasalarla müqayisə olunur. Yalnız qurbanlıq heyvanın qanını içəndən sonra, onlar bir müddət şüur və yaddaşa malik olurlar. Odissey onu öz səyahəti zamanı ölümlər çarlığında rast gələn Axillin özü ona demişdir ki, yeraltı dünyada kölgələr üzərində çarlıq etməkdənsə, yaxşı olardı ki, o yer üzərində hansısa bir kasıbın günəmuzduçusu olardı ("Odisseyə", XII). Ölənlərin ruhları canlıların dünyasından keçə bilməyən sədlə ayrılmışdır: onlar nə yer üzündə qalan yaxınlarına kömək edə, nə də öz düşmənlərinə zərər yetirə bilər. Lakin hətta bu cəhənnəmdə mənasız mövcudluğun acınacaqlı tale, bədənləri lazımı qaydada basdırılmayan ruhlar üçün əlçatmazdır. Patroklın ruhu Axillin basdırılmasını xahiş edir ("İliada", XXIII). Odisseyin yoldaşı Elpenorun ruhu Odisseyə eyni xahişlə müraciət edir ("Odisseyə", XI), çünki əks halda, onu daha ağır tale gözlə-

yir. Demək lazımdır ki, allahların insanların yer üzündəki həyatına qarışması haqqında məsələdəki kimi, axirət həyatına aid məsələdə də, "Odisseya"da yunanların b.e.ə. VIII əsrdə inanclarında yeni tendensiyalar qabarıq şəkildə əks olunmuşdur. Bu tendensiyaların əksi kimi XI nəğmədəki şeirlər göstərilir, burada o barədə danışılır ki, allahlara qarşı yaşadıqları zaman cinayətlər törədən Titiy və Sizif cəzalarını cəhənnəmdə çəkirlər və Minos - Kritin çarısı, "Zevsin şanlı oğlu" - dünyada da kölgələr üzərində məhkəmə qurur. "İliada" və "Odisseya" arasındakı bu və ya digər fərq budur ki, şair "İliada"nı daha cavan vaxtı, "Odisseya"nı isə qocalığa yaxın vaxtda yazmışdır. Bunu qədimdə səslənmiş mülahizədən çıxış edərək izah etmək olar.

Şifahi ifa olan, lakin yazılı surətdə yayılmış "İliada" və "Odissey" dərhal öz sələflərini üstələdilər. Hər halda, bu əsərlər qədim poeziyasını toplayan Aleksandriya alimlərinin və kitabxanaçıların əllərində yox idi.

Beləliklə, "İliada" və "Odisseya" poeziya və prozanın gözəl nümunəsi kimi Avropa və dünya ədəbiyyatında öz şərəfli yerini tutdular.

Yunan uşaqları oxumağı "İliada"dən öyrənirdilər. Yunanıstanda elə insanlar var idi ki, hər iki poemanı əzbər bildirdilər. B.e.ə. Yunan ritoru Dion Xrisostom belə insanları indiki Odessa yaxınlığında, Qara dəniz sahilində Olviya Yunan koloniyasında tapmışdır.

Yunanlar b.e.ə. VII əsrdə dağılmış Troyanın yerində yerləşən və Yeni İlion şəhərini salan zaman, onlar onun baş kilsəsini – Afina kilsəsini seçdilər, yəqin ona görə ki, Troyada məhz Afina kilsəsi anılır.

"İliada" və "Odisseya"dən sonra tez bir zamanda,

ardıcılıqla troya müharibəsindən bəhs edən, belə demək olarsa, troya kiklin poemaları yaranmışdır - Axillin atası Peleyin və dəniz ilahəsi Fetidanın toyundan “ən gözələ” təyin olunan almaya görə ilahələrin davasından və onu Yelemanın eri edən Parisin məhkəməsindən tutmuş Troyanın alınmasına və axey qəhrəmanlarına həsr olunmuş “Kiprin”, “Kiçik İliada”, “Efiopida” (troyalıların müəffiqi efiop çarı Memnonun adı ilə), “İlionun alınması” və “Qayıdış” poemalarına qədər. Bu poemalar homerəqədər epik ənənəyə və Homerin özünün poemalarına arxalanırdı, lakin onların müəllifləri Homerlə bəhsə girmək istəmirdilər və onun poemalarında təsvir olunan hadisələri izah etmirdilər. Bu poemalar homerinkilərindən hətta həcminə görə də fərqli idilər və öz bədii səviyyələrinə görə “İliada” və “Odisseyə”dan çox aşağı idilər. Buna baxmayaraq, yunanlar uzun müddət onları Homerə aid edirdilər, yəqin ona görə ki, onları əsl homerinki kimi ifa edən, nüfuz qazanmaları üçün rapsodların poemalarını Homerin adına yazırdılar. Rapsodlar Homerə təkcə kiklik poemaları aid etmirdilər, onlar özlərinə şairin poemalarına əlavələr etməyə də pis baxmırdılar. Antik ənənə bizə öz şeirlərini homer poemalarına daxil edən rapsodlardan birinin adını saxlamışdır: onun adı Kinef idi, o mənşəcə Xios adasından idi və təxminən b.e.ə. 500-ci ildə yaşayırdı. Buna baxmayaraq, çox az dəyişikliklərə məruz qalan mətnlər də saxlanılmışdır. Belə mətnlər, yəqin ki, onların Homerinki olmasını təsdiq etməyə çalışan, b.e.ə. VI əsrdə xioslu homerid-sülaləsindən olan rapsodların əlində idi.

Panafineya tərəfindən b.e.ə. VI əsrdə Afinada bayram zamanı ifa olunan Homer homeridləri bu mətn səviyyəsinə düşə bilirdi və mətn kifayət qədər düzəlmişdir, lakin belə

bir mümkünlüyü də istisna etmək olmaz ki, məhz bu mətnə, Afinanı və onların çarının və afinaların yaxındakı Salamin adasına hüquqlarını möhkəmlədən kiçik əlavələr daxil edilmişdir ("İliada", I). Bizə qədər Homer poemalarının mətnini çatdıran, papirus və orta əsr əlyazmalarının orfoqrafik xüsusiyyətlərinin göstərdiyi kimi, bu mətn, yalnız Afinada və onun ətrafında istifadə olunan, primitiv qədim attika əlifbası ilə yazılan, b.e.ə.VI-V əsrlərin papiruslarına aiddir.

Yazılan və bizə qədər çatan, bütün qədim yunan poeziyasının ilk nümunələri b.e.ə.VII əsrə aiddir və homer xreminsensiyaları ilə doludur. Sparta şairi Tırtey özünün hərbi çağırışlarında və marş şeirlərində Homerdən qüvvət alırdı. Hətta nümayişkarcasına homerin poemalarında yer tapmış ənənəvi dəyərləri və ənənəvi davranış formalarını rədd edən Arxilox onun ifadələrini dəyişdirərək Homerlə mübahisəyə girişirdi.

"İliada" və "Odisseyə"dakı epizodlar yunan rəssamları üçün süjetlər mənbəyinə çevrilmişdir. Belə ki, Egina adasından olan, b.e.ə.VII əsrin birinci yarısındakı proattika qabın üzərindəki naxışlar qoyunun qarnı altında siklop Polifemdən Odisseyin xilas epizodu təsvir olunmuşdur ("Odisseyə", IX), b.e.ə.VI əsrin əvvəlindəki rados vazın üzərində isə Evforbun bədəni üzərində vuruşan Hektor və Menelay təsvir olunmuşdur ("İliada", XVII).

Yunan mədəniyyətində homer poemalarının bu xüsusiyyətləri Afina həyatın əsas mərkəzinə çevrildəndən sonra, b.e.ə. V-IV əsrlərə qədər saxlanılır. Bütün epik siklini - troya və fiva - Homerin məhsulu hesab edən Esxil öz faciələrinə "Homerin möhtəşəm qonaqlığının qalıqları" hesab edirdi. Filipp Makedonskinin rəhbərliyi altında yunanları farslara qarşı birgə yürüşə çağıraraq, "İliada"da təsvir olunan,

Troya yaxınlığına ümumaxey ekspedisiya presedentinə istinad edir. Homer dühasına heyran olmuş Platon, təəssüf ki, eyni zamanda şairin allahları necə təsvir etdiyi yüngülxasiyyətliyindən hiddətlənmişdir və Homerin gənc adamlara təsirindən elə qorxurdu ki, onun xəyal etdiyi yaradılan ideal dövlətdə Homerin poemalarını qadağan etməyi planlaşdırırdı (Platon. "Dövlət", II, 383a - 394v.). Homerə həyatın bütün sahələrində müxtəlif bilikləri aid edirdilər - hərbi məharətindən tutmuş əkinçiliyə qədər və onun əsərlərində hər bir hadisəyə məsləhət axtarırdılar. Ellin dövrünün alim-ensiklopedisti Eratosfen yada salmağa cəhd edirdi ki, Homerin əsas məqsədi nəsihət vermək yox, əyləncədir.

Aristofandan başlayaraq ("Qurbağalar", 1034) Homer daim "dindar" adlandırılır. Smirnada Homer kilsəsi var idi, şəhər tərəfindən kəsilən mis sikkələrin birinin adı homerik adlanırdı (Strabon, XIV, 1, 37, səh.646). Orada danışırıdılar ki, Homer, muzlarla rəqs edən hansısa allahdan anadan olmuşdur, eyni zamanda digər versiyaya görə, Homerin atası çay allahı Melet olmuşdur. Argivanlar Homeri Apollonla yanaşı, hər dövlət qurbanı verilməsi mərasimində dəvət edirdilər. Misir çarı Ptolemey Filopator Homer üçün bir kilsə inşa etmişdir, burada onun heykəli ətrafında, onun vətəni olmasını özünə şərəf bilməsinə görə mübahisə edən, yeddi şəhərin təsvirləri var idi. Homerin apofeozu, yəni onun ilahiləşdirilməsi, Priyənadan məşhur Arxelaya relyefin mövzusu olmuşdur (ellin dövrü). B.e.ə. II əsrdən digər mərmər relyef Homeri, bütün dövrlərin, bəşəriyyətin şairi kimi, çələnglə bəzədilmiş Dünya və Zamanı təsvir edir. Yunanıstanı fəth edən Romada, yunan mədəniyyətinin güclü təsiri altında,

öz ədəbiyyatı yaranması zamanı, roma şairi Vergili roma mədəniyyətinə yaxın, yunan mədəniyyəti üçün Homerin poemaları kimi, eyni unikal fundament tapmaq istəmişdir. Lakin Vergiliyin "Eneidası" öz üzərində dövrün silinməz izini daşıyır. Buna baxmayaraq, məhz Vergiliy, b.e.ə. VII əsrdə Yunanıstanda yaranan ədəbi-qəhrəmanlıq epos ənənəsini qəbul edən İntibah dövrü keçən aralıq halqası olmuşdur. Bu ənənənin təsiri altında yaranan poemalar - Torkvato Tassonun "Azad Yərusəlim"i, Kameonsun "Luziada"sı, Miltonun "İtirilmiş cənnət"i - dünya ədəbiyyatının zirvələrinə aiddirlər.

Homerə heyran olan və onu təqlid edən qədim yunanlar onu öyrənməyə və müzakirə etməyə başlamışlar. Artıq b.e.ə. VI əsrdə Homer poemalarının izahına həsr olunan xüsusi əsər yaranmışdır. "Tarixin atası" Herodot Homeri diqqətlə oxuyaraq onun poemaları və troya siklinə daxil olmuş "Kipriyalar" arasında bəzi ziddiyyətləri də qeyd etmişdir. Sonradan Homer poemalarının interpretasiyası ilə məşğul olan bir sıra yunanlar arasında Demokritin və Aristotelin adları çəkilir.

Aleksandriya filoloqları - Efesdən Zenodot, Vizantiyadan Aristofaniz və xüsusilə Samosadan Aristarx - ellin dünyanın bütün ucqarlarından metodiki olaraq, Homerin poemalarını yığır və ilkin şəkildə homer mətnini bərpa etməyə cəhd göstərirdilər. B.e.ə. III əsr Homerin Misirdə çoxlu miqdarda tapılan papiruslarını müqayisə edərək görürük ki, Aristarx necə böyük işlər görmüşdür. Və əgər homer poemalarının interpretasiyasında Aristarx çox vaxt sadələvh idisə, sonrakı yüzilliklər ərzində Aristarx tərəfindən bərpa

olunan "İliada" və "Odisseya"nın mətnləri səlhiqə ilə yazılırdı. Lakin ilk dəfə Homərə və onun yaradıcılığına skeptik fikiri, müfəssəl olaraq, yalnız özünün 1795-ci ildə çıxan "Homərə girişdə" kitabında alman filoloqu Fridrix Avqust Volf inkişaf etdirmişdir. Volf hesab edirdi ki, Homerin poemaları bir neçə əsrlər ərzində dildən-dilə savadsız hekayəçilərdən keçirdi, keçirilmə zamanı dəyişirdilər, özünün indiki formasına isə, b.e.ə. VI əsrdə onların ilk yazısının uzaqgörən redaktəsi nəticəsində nail olmuşlar. Volfun kitabı bu günə qədər davam edən qızğın diskussiyalara səbəb olmuşdur, "İliada" və "Odisseya"nın müəllifliyi ilə bağlı bütün məsələlər "homer məsələsi" adını almışdır. Volfun göstərdiyi yolla gedən Karl Lachman 1837-ci və 1841-ci illərdə "İliada"nın mətninə istinad edərək, müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif vaxtlarda yaranmış 18 hekayəni rekonstruksiya etməyə cəhd göstərmişdir. Beləliklə, homer poemalarının formalaşma prosesinin cəhdləri başlandı. Xüsusi enerji ilə, qabiliyyət və erudisiya ilə, unitarilərin mövqeyini artıq bizim əsrin əvvəllərində Karl Rote və Engelbert Drerup müdafiə edirdilər. Bu mübahisə bu günə qədər qəti surətdə həll olunmamayıb. Lakin Homer poemalarının çoxillik tədqiqatları davam edir və indi də - XXI əsrdə də yeni tədqiqat işləri yazılmaqdadır.

HOMERİN SÖZ DÜNYASI

Bəri başdan demək lazımdır ki, Homer yaradıcılığının ilk bədii həqiqəti, heç şübhəsiz ki, Mifologiyadır. Mifoloji gerçəkliyin həyat qanunauyğunluğuna çevrilməsində isə epiklik müstəsna əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da eposa həyat və yaşamaq səlahiyyəti qazandırır. Dahi sənətkarın mühüm həyat həqiqəti və gerçəkliyinin bir cəhəti də qəhrəmanlıq əsri, məhəbbət və gözəllik mərhələsi yaratmasıdır.

Humanist, bəşəri ideyalar carçısı olmaqla da Homer dünya ədəbiyyatı tarixində əbədiyyətə qovuşmuşdur.

Bu mühüm tarixi, ədəbi-bədii missiyanı əsrlərlə qoruyub saxladığına görədir ki, Homer indi XXI əsrdə də bizim müasirimiz olaraq qalır.

Homer dühasının məhsulu olan "İliada" və "Odisseyə" - bu iki dahiyənə poema dastanın süjeti, məlum həqiqətdir ki, Kiçik Asiyanın mərkəz şəhəri olan Troya müharibəsinin ayrı-ayrı epizodlarını əhatə edir. Yunanlar isə Balkan yarımadasında məskunlaşmış müxtəlif tayfaların məcmui kimi, əsrlərboyu mübarizə və müharibə aparmışlar. Dilogiyanın (hər iki poema) mahiyyətini də məhz bu tarixi hadisələr təşkil edir ki, sonda Troyanın süqutu, yunanların isə ağır və şəərəfli qələbə çalaraq vətənlərinə qayıtması ilə yekunlaşır. O dövrdə, Homerin də qeyd etdiyi kimi, yunanlar özlərini nə "yunan", nə də "ellinlər" adlandırmırdılar. Sadəcə olaraq Homerin əsərlərində bəzən "arqıvanlar" (Arqos sakinləri), bəzən "axeylər" (yunan tayfalarından birinin adı), bəzən isə "danaylar" (Arqıvlər tayfasının yaranmasında əsas rol oyna-

yan Danay nəzərdə tutulurdu) kimi qeyd olunmuşdur. Dastanlarda oxucuları çaşdıran bəzi cəhətlərdən biri, yəqin ki, budur. Kimin kiminlə münasibəti və mübarizəsi bəzən buna görə bir qədər anlaşılmaz qalır.

İndi hər iki poemanın bilavasitə məzmun və ideyasının açılışına cəhd etmək lazımdır ki, oxucuya tam aydın olsun.

Yunan mifinə görə, Troya müharibəsi mehiz allahlar alahı kimi qəbul olunan Zevsin iradəsi sayəsində baş verir. Ən mühüm səbəb isə bu olur ki, Troya çarı Priamın oğlu Paris Sparta çarı Menelayın arvadı gözəl Yelenanı qaçırmışdır. İntiqam almaq, bu rüsvayçılığı dəf etmək üçün Menelayın qardaşı Aqamemnonun məsləhəti ilə bütün yunan çarları və onların hərbi drujinaları Troyaya qarşı müharibə başlamaq qərarına gəlirlər. Müharibəyə cəlb olunanlar arasında daha çox öz qeyri-adi gücü ilə seçilən Axill, Odissey və b. Yunan tayfaları öz qoşunlarını və sərkərdələrini Avlidə, Egey dənizi ətrafında cəmləşdirərək, Troya yaxınlığında yerləşdirirlər. Baş sərkərdə kimi Aqamemnonu təyin edirlər. Məlumdur ki, bu müharibə 10 il davam edir və yalnız bu müharibədən sonra Troyanı ələ keçirmək, yandırmaq, əsgərlərini məhv etmək və qadınlarını əsir götürmək yunanlara müyəssər olur. Qeyd etmək vacibdir ki, 10 illik müharibəsinin yalnız bir epizodu "İliada"nın əsas süjetini təşkil edir. "Odisseyə" isə baş qəhrəman Odisseyin başına gələn minbir hadisə və əhvalatları özündə ehtiva ilə fərqlənir.

"İliada" da əsas epizodlardan ən birincisi, şübhəsiz ki, Axillin Aqamemnana qəzəbi səhnəsidir. Bunun da mühüm səbəbi Xrisin qızı Xriseidanın Aqamemna əsir düşməsi və

onu azad etmək fikrində olmamasıdır. Lakin Xrisin xahişi ilə Apollon yunan qoşunları arasına fəlakət göndərdiyi üçün Aqamemnon Xriseidani atasına qaytarır. Lakin əvəzində əsir Briseidani ondan geri alır. Qəzəblənən Axill müharibə meydanını tərk etməklə qalmayıb, yunan ordusunu sarsıdıcı zərbələrə məruz qoyur. Təhqir olunan Axill anası - dəniz Şahzadəsi Fetidaya və Zevsə müraciət edərək troyalıları kömək etməyi rica edir və Zevs söz verir. Beləliklə, Olimp-də böyük görüş səhnəsi qurulur. Zevs, Hera, Fetida, Hefest aradakı qısqanclıq məsələlərini yumşaltmaq üçün bütün aləhləri ziyafət məclisinə yığırlar və Hefest onlara hektar iç-gisi təqdim edərək aranı sakitləşdirir. "İliada"nın I nəğməsi əsasən bununla yekunlaşır:

*Bütün günü axşamadək şən ziyafət məclisində
Hamı bol-bol yeyib-içdi, olmadı heç gözü qalan.
Febin gözəl forminqi də səsləndikcə şirin-şirin,
Növbə ilə ötən xoş səs Muzaları dinlədilər.
Günün parlaq nuru sönüb axşam olcaq, allahlar da
Hərə getdi öz evinə rahat yatıb dincəlməyə (, səh.32-33).*

Dastanın sonrakı fəsillərində müharibə hadisələrinin geniş panoramı ilə rastlaşırıq. Bu cəhətdən XI, XII, XIII, XIV, XV nəğmələr daha əlamətdardır. Aqamemnon, Patrokl, Menelay, Axilles və Parisin döyüş şücaətləri, habelə, Diomedin, Hektorun vuruş səhnələri poemanın ən təsirli səhifələridir. Parislə Menelayın, Hektorla Ayaksın təkbətək döyüş qəhrəmanlıqları oxucuda böyük təəssürat, vətənpərvərlik hissləri oyadır ki, bu da əsərin bədii təsir gücündən, sənətkarlığından xəbər verir.

Əsərin XX-XXI nəğmələrində müharibəyə allahların müdaxilə etməsi yunanlarla troyalıların daha qızğın savaşına gətirib çıxarır. Zevs, Poseydon, Hefest, Axilles, Hera, Afina, Hermes, Feb-Apollon, Artemida, Leto, Ares, Hektor, Eney, Afrodita, Priam, Pelid və b. hər b meydanında üz-üzə dayanırlar.

Buludyiğan, Şimşəksaçan Zevs öz məramını allahlara, o cümlədən yersarsıdan Poseydonu bildirir və müharibəni daha dəhşətli məqama çatdırmağı vacib bilir. Bir tərəfdən yunanlara kömək məqsədilə Axillesə, digər tərəfdən igid Eney və Hektora (Troya qəhrəmanlarına) müraciətlə onları qanlı vuruş meydanına təhrik edir:

*Kimin kimə meyli varsa, o tərəfə kömək etsin
Əgər Axill düşmənlərlə təkbaşına vuruşursa,
Troyanlar uzun müddət dura bilməz qarşısında.*

Sonrakı nəğmələrdə Axilleslə troya qəhrəmanı Eneyin dəhşətsaçan vuruş səhnəsi canlandırılır:

*Ey allahlar, gəlin xilas eyləyək biz mərd Eneyi,
Peleyoğlu əgər onu öldürərsə, Şimşəksaçan
Əsla bundan razı qalmaz... Tale belə hökm eləyir...*

Axilles isə dava meydanında güzəştə, qorxaqlığa nifrətini bildirir, hətta igid Eneyə belə aman vermir, bütün yunanları troyalıların qarşı hücumuna səsləyir:

*Ey qəhrəman axeylilər, hücum edin düşmənlərə!
Hər troyan üzərinə cumsun igid bir axeyli! (səh.417).*

Dastanın XXII nəğməsində Yeyinayaq Axilles mərd Priamın oğlu Hektorla üz-üzə gəlir. Qoca Priam nə qədər çalışsa da, oğlunu Axilleslə qanlı döyüşdən çəkəndirə bilmir. Lakin Hektor açıq-aydın başa düşür ki, nahaq yerə sinəsinə döyüb öyünmüşdür. Qəzəbli, qorxunc Axillesin onun qarşısında görünməsi Hektoru vahiməyə salır. O, belə qərara gəlir ki, ikisindən birinin öləcəyi təqdirdə təhqirə əl atılmasın. Belə bir şərt kimi fikrini Axillesə bildirir:

*Əgər Zevsin hökmü ilə mən öldürsəm səni, bil ki,
Cəsədini əsla təhqir eləmərəm, yalnız gözəl
Zirehini soyundurub apararam... Nəşinise
Axeylərə qaytararam, - sən də belə etməlisən...*

Bu təklifdən qəzəblənən yeyinayaqlı Axilles cavab verir:

*Ey əbədi mənfur Hektor, şərt-şürutu bir yana qoy!..
Qurdla quzu bir-birilə razılaşmaz heç bir zaman...
Daha qaçmaq mümkün deyil, bircə anda pak Afina
Nizəm ilə vurur səni... Bu gün gerek öldürdüyün
Dostlarımın acığını tamamilə çıxam səndən!..*

(səh.448-449).

Əvvəlki səhifələrdə Hektorun qələbə əzmi ilə vuruşması, Axillesin Patrokl, Ayaks, Aqamemnon, Odissey kimi dostlarına xətər yetirməsi, bəzilərini nizə ilə öldürməsi və xüsusən axeylərin gəmilərinə od vurmağı, yunanları dəniz sahilinə sıxışdırması - bütün bunlar Axillesin yadından çıxmamışdı. Elə buna görədir ki, o, Hektoru öldürdükdən sonra da əl çəkmir, onun nəşini hər cür təhqir edir:

*Onun iki ayağını vurub dəldi dabanından,
Qayış salıb uclarını bənd elədi gərdunəyə,
Çiyinləri, başı qaldı toz-torpağın üstde yerdə...
Qamçıladi atlarını... Yeyin-yeyin çapdı atlar.
Bulud kimi toz ucaldı süründükcə cəsəd yerdə...
(səh.452).*

Əsərin ən təsirli yerlərindən biri, heç şübhəsiz ki, Hektorun atası qoca Priamın, anası Hekubanın, arvadı Andromaxanın, yaxın dost və qəhrəmanların fəryad qoparıb ağlaması, troyalıları intiqama səsləmələridir.

Dastanın axırncı iki fəsli - XXIII-XXIV nəğmələri ölən döyüşçülərin və igid qəhrəmanların dəfn mərasimi ilə əlaqədardır. Ən sarsıdıcı səhifələrdən biri Hektorun cəsədinin tənənəli surətdə yandırılmasıdır. Cəsədin Troya ətrafında 9 gün sürünməsi və nəhayət qoca Priamın gecəyken Axillesin çadırına gəlməsi və oğlunu ləyaqətlə dəfn etməyə razılıq alması əsərin ən təsirli və yaddaqalan səhnəsidir. Əsas hadisələrlə az bağlı olan X nəğmədə isə Troya düzənliyində yunan qəhrəmanları Odisseyə və Diomedin Troya qəhrəmanı Dolonla görüş səhnəsidir ki, burada onların öz döyüş və kəşfiyyat planlarından söhbət gedir. Dolonun Diomed tərəfindən öldürülməsi də bu hissədə öz əksini tapmışdır. İgid Odissey, Nestor, Aqamemnon, Menelay, Ayaks və başqa yunanların xeyir-duası ilə Diomed troyalıların kəşfiyyatçısı, qorxaq və rəzil Dolonun yalvarışlarına məhəl qoymur:

*Dolon onun yaxasına əl uzadıb yalvaranda,
Diomed öz qılıncını çəkib vurdu bircə anda...
(səh.210).*

Monumental salnamə təsiri bağışlayan “İliada” həcmcə çox görünsə də, əslində çox yığcam və lakonik bir əsərdir. Bunu demək kifayətdir ki, 530 səhifəlik dastanda hadisələr çox məhdud bir müddəti əhatə edir. “Yalnız 51 günlük məhdud bir zaman “İliada”nın süjetini əhatə edir...” (səh.8).

Beləliklə, “İliada”nı yaxşı mənimsəmək üçün aşağıdakı istiqamətləri nəzərdə saxlamaq məqsədəuyğundur.

1. Axillesin kin-kidurət və qəzəbi; Zevsin vədi; Yunanların müvəqqəti məğlubiyyəti; Patroklun Axillesin hüzuruna gəlməsi, kömək istəməsi və bağışlanması cəhdi; Axillesin Hektoru öldürməsi - bütün bunlar “İliada”nın I, XI, XVI-XXII fəsillərini əhatə edir.

2. Müharibə səhnələrinin ümumi mənzərəsi (II-VII, XII-XV nəğmələr).

3. Yunanların iflasa uğramaması üçün sərkərdə Aqamemnonun Axilleslə barışıq cəhdi (VIII-IX nəğmələr).

4. Kəşfiyyatla əlaqədar mühüm epizod (X nəğmə).

5. Zevs-Fetida; Prometeyin bədbəxtlik xəbəri; Bunu bilən Zevs onu Peley adlı Yunan qəhrəmanına ərə verir. Olimpədə toyları olur. Nifaq allahı Eridadan başqa bütün allahlar iştirak edir. Erida gizlicə məclisə daxil olur; Gera, Afina, Afrodita arasında nifaqsalma - “ən gözəl”. Zevs almanı heç birinə verə bilmir. Onları Troya hökmdarı Priamin gözəl oğlu Parisin yanına göndərir. Almanı Afroditaya verir. O, isə öz növbəsində Parisə daha gözəl qadını - Menelayın arvadı Yelenanı vəd edir...

6. Menelayın çağırışı ilə Troya müharibəsi belə başlayır. 10 il davam edən müharibələr nəticəsində Troyanın darmadağın edilməsi, müharibədən sonra qəhrəmanların macəraları təsvir olunur.

7. İlion (Troya) hökmdarı Priam yunanları şəhərə buraxmırlar. Lakin yunanlar qarət edir, şəhərləri talan edir, kahin Xrisin qızı Xresidanı əsir edərək, ordu sərkərdəsi Aqamemnona vermişlər, sonra Peley oğlu Axilleslə Aqamemnon arasında ziddiyyət başladı (Baş sərkərdə ilə böyük qəhrəman arasında). Axilles anası Fetida (dəniz allahı)-dan xahiş edir və bu xahişlə Zevs yunanları məğlubiyyətə məhkum edir...

8. Troya tərəfdən - Paris, Hektor; yunan tərəfdən - Diomed, Odissey...

9. Hektor Patroklı öldürür; XX nəğmədə Zevs allahları müharibəyə çağırır.

10. Yunan tərəfdə - Hera, Afina, Poseydon, Hermes, Hefest; Troya tərəfdə - Apollon, Artemida, Leta, Kiprida;

XXII - Axilleslə Hektorun vuruş səhnəsi və Hektorun cəsədi meydan boyu sürüklənir; Əsər Priamin oğlu-Hektorun dəfn mərasimi ilə sona yetir(XXIV):-

*...Ey Axilles, öz oğlumu dəfn etməyə izn versən,
Mənə böyük mehribanlıq göstərsən bununla sən...
Öz evimdə mən Hektora 9 gün yas tutmalıyam,
Onuncu gün dəfn eləyib ona ehsan verəcəyəm...
("İliada", səh.503)*

"İliada" Rusiyada N.İ.Qnediçə qədər də diqqəti cəlb etmişdir. Onu orijinalı və başqa Avropa dillərinə olan tərcümələr vasitəsilə öyrənənlər, eyni zamanda, Homer yaradıcılığının təbliğatçıları kimi də fəaliyyət göstərmiş, Homer dastanlarının rus dilinə çevrilməsini vacib bilmişlər. Onu de-

mək kifayətdir ki, XVIII əsrin axıncı rübündən XIX əsrin birinci onilliyinəcən keçən müddətdə Rusiyada “İliada” və “Odiseya”dan tərcümə edilən nəğmə və nəğmə parçalarının sayı qırxa çatmışdır.

M.V.Lomonosovun 1748-ci ildə birinci tərcümə sınağından sonra bu işə maraq daha da artmışdır. Bundan sonrakı illərdə “İliada”nın P.Yekimov tərəfindən nəslrlə edilən tərcüməsi (1776-1778), Y.Kostrovun yamba ilə tərcüməsi (1787) üzə çıxmışdır. N.Karamzin isə 1796-cı ildə “İliada”nın altı nəğməsindən ayrı-ayrı parçaları aleksandreyski şeiri ilə rus dilinə çevirmişdir.

“İliada” ilə “Odiseya” Avropanın ən ulu və möhtəşəm ədəbi-mədəni abidəsi olduğundan, onların tərcüməsi təxirə salınmaz iş sayılmış, lakin bu işin hansı vəznlə, yaxud da hansı janrla həyata keçirilməsi, rus oxucularına çatdırılması ətrafında qızğın fikir mübadiləsi getmişdir. Ona görə də hər iki əsərin bir neçə vəznədə və bəzən də nəslrlə tərcümə edilməsi həm də bir növ axtarış mərhələsi kimi şərtlənir. Məhz bu axtarış prosesində “İliada”nın A.Merzlyakov və İ.-Martinov tərəfindən nəslrlə edilən (1823-1825) tərcüməsi də mövcuddur. Əsərin nəğmə və nəğmə parçalarını çevirənlər sırasında M.N.Muravyov, O.İ.Senekovski kimi mütərcimləri də göstərmək olar. Bütün bunlarla yanaşı, “İliada” 1829-cu ildə N.İ.Qnediç tərcüməsində çap edilmişdir. Bu klassik tərcümə 1892-ci ildə S.İ.Ponamaryevin redaktəsi ilə, sonralar isə 1904, 1912-ci illərdə təkrar nəşr olunmuşdur. Kitabın 1935, 1956-cı illərdə və ondan sonrakı nəşrləri də böyük maraqla qarşılanmışdır. N.İ.Qnediç tərcüməsinin daha geniş yayılmasının bir sirri də tərcüməçinin əsərə el-

mi izahlar və şərhlər verməsidir. XIX əsrdə Rusiyada artıq N.İ.Qnediçin tərcüməsi köhnə hesab edilirdi. Bu isə “İliada”nın yeni ədəbi dilə uyğun, hamıya aydın olacaq bir üslubda çevrilməsini qarşıya məqsəd qoyurdu. Həmin çətin işi 1896-cı ildə N.İ.Minski yerinə yetirdi. Filoloji səpgidə edilmiş bu tərcümə öz aydınlığına, dəqiqliyinə görə vaxtilə pis qarşılanmamışdır. Lakin nə qədər dəqiq olsa da, filoloji tərcümə xüsusən “İliada” kimi möhtəşəm əsərin bu səpgidə tərcüməsi tam halda və həmişəlik qənaətbəxş sayıla bilməzdi. Elə buna görə də “İliada” rus dilinə yenidən V.V.Verseyev tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Həmin tərcümə ilk dəfə 1949-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Söz yox ki, V.V.Verseyevin tərcüməsi N.İ.Qnediç və N.İ.Minskinin tərcüməsindən və təcrübəsindən nəsə əxz etmişdir. Xalqın monumental ədəbi əsərləri tədricən, müəyyən tarixi mərhələlər keçdikdən sonra yarandığı kimi, nümunəvi tərcümə də hər tərəfli və uzun axtarışdan sonra meydana çıxır.

Odur ki, “İliada”nı ruscadan Azərbaycan dilinə çevirən M.Rzaquluzadə V.V.Verseyevin tərcüməsini əsas götürməkdə, şübhəsiz ki, düzgün iş görmüşdür. M.Rzaquluzadə hələ gənclik illərində Homeri tanıtmağın, təbliğ etməyin təşəbbüskarı olmuş, şairin yaradıcılığından ayrı-ayrı parçaları çevirib oxucuların mühakiməsinə vermişdir. “Şeirdə tərcümə” adlı məqaləsində deyildiyi kimi, o, 1926-1927-ci illərdə “İliada”dan tərcümə etdiyi ayrı-ayrı parçaları “Qızıl Gəncə” məcmuəsində çap etdirmişdir. Böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinskinin 1948-ci ildə çap olunmuş seçilmiş əsərlərində Homer poeziyasından verilən nümunələri də dilimizə M.Rzaquluzadə çevirmişdir. “Antik ədəbiyyat” müntəxa-

batının 1950-ci il nəşrində yer tutan tərcümə nümunələri (“İliada” 1, 2, 3, 4, 6, 8, 22, 24-cü nəğmələr və “Odisseyə” 5, 9, 19, 23 nəğmələrindən parçalar) M.Rzaquluzadənin Homerə olan marağının ildən-ilə artdığını göstərirdi.

Lakin mütərcimin özünün də etiraf etdiyi kimi bütün bu ilk tərcümələr rusca olan orijinaldan kəskin dərəcədə fərqlənirdi. Ədib sonra Homer irsinə daha ciddi yanaşmış, uzun axtarışlar və gərgin əmək nəticəsində “İliada”-nı yenidən, özü də bütövlükdə dilimizə çevirmiş, həmin əsəri 1978-ci ildə çap etdirmişdir. Mütərcim özü qeyd etdiyi kimi, əsərin tərcümə prinsipləri haqqında hər şeydən əvvəl deyilməlidir ki, dünya poeziyasının şah əsərlərindən indiyə qədər dilimizə tərcümə edilən bir çoxları kimi, “İliada” əsəri də orijinaldan deyil, ruscadan tərcümə edilmişdir. Tərcüməçinin bu qayda ilə nə dərəcədə nail olmasını aşkar etmək xatirinə müqayisələrə müraciət etmək yerinə düşər:

*Чада Атрея и пышнопоножные мужи ахейцы.
О да помогут вам боги, имущие дома в Олимпе,
Град Приамов разрушить и счастливо в дом возвратиться;
Вы ж свободите мне милую дочь и вкупн примите,
Чествуя Зевсова сына, далеко разящего Феба.*

(Ил.,БІ, 17-21)

Bu parçanın “Antik ədəbiyyat” müntəxabatı kitabında verilmiş tərcüməsi belədir:

*Siz ey Atrey övladları, ey qəhrəman axeylilər.
Qayıtmağa Olimpdəki o allahlar görüm sizə versin qüvvət.
Zevsinoğlu uzaqvuran Feb eşqinə mən qocaya rəhm ediniz,
Qızılımı qəbul edib qızıcığımı qaytarın siz.*

Mərhum A.Laçınlı haqlı olaraq bu barədə xüsusi məqalədə yazmışdır. Məqalədə qeyd edilirdi ki, bu parça N.İ.Q-nediç tərcüməsinə sadıqdır və müəyyən mənada həmin səpgidedir. Lakin mütərcim “İliada” və “Odisseyə”dan etdiyi ilk qafiyəli tərcümə nümunələrində hissə qapılmış, hətta nəzmçiliyə və qafiyəpərdazlığa yuvarlanmışdır. “Sağ-salamət” - “versin qüvvət” qafiyələnməsində sözün zorlanması, şəkilçinin zorla dəyişdirilməsi süni və quru çıxmışdır. Bunlar öz yerində. Ən pisi odur ki, “qızılıma qəbul edib qızıcığımı qaytarın siz” misrasındakı alliterasiyalı poetika haqqında danışılan parçaların o biri misralarında nəzərə çarpmır. Eləcə də “pişoponojniə”, «domı», «qrad», «şçastlivo», «miliö» sözləri tərcümədə itirilmiş, onların yeri orijinalda olmayan başqa sözlərlə doldurulmuşdur. Məsələn, “şəhərin”, “qüvvət”, “mən qocaya” sözlərini tərcüməçi ümumən əsərin, xüsusən birinci nəğmənin ruhuna uyğun olaraq işlətməmişdir. Əlbəttə, bədii tərcümədə bu cür əlavələrə qadağa qoyulmur. Lakin məzmunu və fikirə xələl gətirməməsinə baxmayaraq, bu hal təqdir də edilmir. Çünki qədim əsərlərdə sözün vəzifəsi təkcə məzmunu çatdırmaqla yox, həm də həmin sözün özünün tarixi, mənşəyi ilə; eləcə də predmet və yer adlarının, şəxsi və əsatiri adların işlənməsi səbələri ilə ölçülür və şərtlənir. Beləliklə də, bir sözün ixtisara düşməsi bəzən əvəzsiz bir mənbəyin itirilməsi ilə nəticələnir. Odur ki, üstünlüyün dəqiq tərcüməyə verilməsi təsadüfi tələb deyil, əksinə, bir sıra vacib məsələ ilə bağlıdır. Əslində əsərin orijinaldakı şəkli xüsusiyyətlərini qorumaq tərcüməni asanlaşdırır, mətni aydınlaşdırır və onu orijinla yaxınlaşdırır. Belə ki, orijinalın özü əslində tərcümə layihəsidir. Orijinalın

çərçivəsindən çıxarkən tərcüməçi yeni layihə hazırlamalı, yeni forma və şəkil axtarmalı, böyük əzaba qatlaşmalı olur. Təəssüf doğuran odur ki, belə gərgin axtarışdan sonra çox vaxt tərcüməçi tənəzzülə uğrayır, istənilən nəticəni əldə edə bilmir.

Şübhə yox ki, M.Rzaquluzadə 40-50-ci illərdə ilk tərcümələri qafiyəli edərəkən həmin dövrdə gedən ədəbi mübahisə və mübarizələrə də münasibətini bildirmiş, tərcümənin oynaq, axıcı, oxunaqlı çıxması problemini əsas götürmüşdür. Onu da deyək ki, öz-özlüyündə həmin problem indi də aktualdı və yeni elmi təhlilə möhtacdı. Lakin axıcılıq və oynaqılıq gözü ilə baxanda bu amilləri tək-cə qafiyəli şeirə aid etmək düzgün olmazdı. Belə ki, dünyanın bir çox xalqlarının folklorunda olduğu kimi, Azərbaycan xalq poeziyasının da ayrı-ayrı qədim nümunələri içərisində qafiyəsiz parçaları vardır. M.Rzaquluzadənin özünün də etiraf etdiyi kimi, Azərbaycan oxucusu üçün yalnız qafiyəli şeirin məqbul sayılacağı birtərəfli fikirdi. Bununla belə, "İliada"nın və "Odyssey"nin ayrı-ayrı parçaları Azərbaycan oxucularına ilk dəfə qafiyəli şəkildə təqdim edilmişdir. Tərcüməçi 1966-cı ildə "İliada"ya yazdığı müqəddimədə "Şeir" necə tərcümə edilməlidir?" - sualını ortaya atmış və həmin maraqlı suala maraqlı da cavab vermişdir. O yazmışdır: "Tərcümə qadın kimidir: gözəldirsə, sədaqətli deyil, sədaqətlidirsə, gözəl deyil". Göründüyü kimi, zaman keçdikcə, axtarış dairələri genişləndikcə tərcüməçinin tərcüməyə baxışı başqalaşmış və o, "İliada"nı başqa səpgidə tərcümə etməyə qayıtmışdır. Yuxarıda misal çəkilən həmin parçanın axıncı tərcüməsi aşağıdakı qaydadadır.

Zəni birinci tərcümə ilə ikinci tərcümə arasında sıralı və qarşılıqlı müqayisə apardıqda, orada öncə işlənmiş “övladları” sözünün sonradan “oğulları”, “qəhrəman” sözünün “şanlı”, “qəbul edib”in isə “alıb” kimi işlənməsi tərcümənin bədii keyfiyyətini yüksəltmək məqsədini güdmüşdür.

Maraqlıdır ki, dünya ədəbiyyatının “İsgəndərnamə” (“İqbalnamə”) (N.Gəncəvi), “Emanuel Qulliverin səyahəti” (C.Svift), “Dirilmə” (L.Tolstoy), “Nağıllar və rəvayətlər” (H.Andersen), “Çippolipo” (C.Rodari), “Atalar və oğullar” (İ.-Turgenyev), “Vilhelm Tell” (F.Şiller), “Üç müşkəyor” (A.Düma), “Həyat eşqi” (C.London), “Heyvanlar haqqında hekayələr” (S.Tompson), “Kiventip Dorvard” (V.Skott), “Seçilmiş şeirlər və poemalar” (H.Heyne), “Mauqli” (Kiplinq) kimi nümunələrini onlarca başqa əsərləri çevirib xalqına çatdıran M.Rzaquluzadə yuxarıda adı çəkilən məqaləsində yenə də Homer əsərlərinin tərcüməsi məsələsinə toxunur, poetik tərcümədə orijinala sadiqliyi, şairin fərdi üslubunu qorumağı üstün tutur; lakin bəzən məcburiyyət ucundan, fikri qurban verməmək xatirinə forma və şəkil dəyişikliyi də məqbul sayır. M.Rzaquluzadənin qeyd etdiyi kimi Azərbaycan dili daxili ritmiklik, təkrir, alliterasiya baxımından olduqca zəngindir. Deməli, bu dil qafiyəsiz də poetik səslənməyə qadirdir. Lakin klassik nümunələrin qafiyəli şəkildə yaranmasını əsas tutub, “İliada” və “Odisseya” kimi əsərlərə yenidən qafiyə bəzəyi vurmaq həm də antik şeir haqqında yanlış təəssürat yarada bilərdi. Odur ki, tərcüməçi axırıncı mükəmməl tərcümədə də əsəri orijinalda olduğu kimi qafiyəsiz tərcümə etməyi münasib bilmiş, qədim yunan poeziyası haqqında düzgün təsəvvür yaratmışdır. Bellidir ki, “İlia-

da'nın aparıcı mövzusu müharibə və onu alovlandıran qəzəbdir, kindir, intiqam hissidir. O da maraqlıdır ki, şair bütün bunlara səbəb olaraq ilk növbədə mənəvi məğlubiyyəti - yəni Parisin Menelaya sataşmasını, onun arvadı Yelenanı qaçırmasını götürmüş, ölməz əsərini bu motivlə başlamışdır. Mənəviyyat uğrunda gedən vuruşda hər iki cəbhəni haqlı sayan şair dastanda Zevsin Prometeyə xəbərdarlığından qorxub, özünü qəlbən vurulduğu Femidanı Peleyə ərə verməsini, nifaq allahı Eridanın bu toya çağırılmayıb, oraya nifaq salmasını, üstünə "ən gözələ" sözü yazılmış almanı ortaya atmasını, nəhayət Afroditanın firsətdən istifadə edib Yelenanı Parisə ərə verməsini qəsdən, bilərəkdən ön plana çəkmişdir. Homer Parisin aldadılmasını qabarıq verməklə sevimli qəhrəmanın nüfuzunu qorumağa çalışmışdır. Şair əsasən satqın Dolonunu və "Odisseyə"da Odisseyə xəyanət edən məftunları çıxmaqla başqa qəhrəmanları pisləmir. O, Hektoru parlaqsərpuş, Ayaksı igid və s. xoş sözlərlə tərifləyir, onların zahiri hərəkətini və daxili aləmini göstərir, nəticə çıxarmağı oxucuların, dinləyicilərin öhdəsinə verir.

* * *

"Iliada"nın davamı sayılan "Odisseyə" əsərində Homer təsvir edir ki, Olimp allahlarının qərarına görə Odisseyə, nəhayət ki, doğma vətəninə, ailəsinə qayıtmağı məsləhət bilinir.

Lakin müəllif təhkiyənin zamanın axarına uyğunluğu prinsipindən imtina edərək, yalnız əsərin 5-ci nəğməsinin başlanğıcında Hermesin Kalipsonun yanına yollanması üçün şərait yaradır. Nəğmənin dörd ilkin məzmununa

qaldıqda isə, onlarda hadisələr Odisseyin oğlu Telemaxın ətrafında cərəyan edir.

Kalipso istər-istəməz Odisseyə dənizdə səyahətini davam etdirmək üçün bərə hazırlamaqda yardım edir və yol tədarükü görür. 18 gün ərzində Odissey yol yoldaşları ilə birlikdə rahat üzür. Lakin 19-cu gün başibəlalı İtaka çarı dəniz allahı Poseydonun gözüne sataşır. Poseydon oğlu tək-göz Polifemi şikəst etmiş Odisseyə dərin nifrət bəsləyir və ondan intiqam almaq üçün dənizə dəhşətli bir qasırğa göndərir. 2 gün, 2 gecə ərzində dalğalar Odisseyin bərəsini qatıb qovur, dənizin ənginliyində batırmaq istəyir. Vətəninə dönmək həsrəti ilə yaşayan İtaka çarı bu müddət ərzində həyatla ölüm arasında çarpışır. Bu dəfə nə o qəhrəmanlığı, nə də hiyləgərliyi gücünə Poseydonun qəzəbindən qurtarmaq iqtidarında deyil. Yalnız Odisseyə rəğbət bəsləyən dəniz ilahəsi Zevkoteyanın və hər zaman çətin məqamlarda İtaka çarına, ailəsinə kömək əlini uzadan Afinanın müdaxiləsi onu Poseydonun qəzəbindən qurtarır. Odissey yol yoldaşları ilə tanımadığı bir ölkəyə gəlib çıxırlar.

Kikloplar, Lestiqonlar, Fiaklar ölkəsinə gəlib çıxan və minbir sərgüzəştlərlə üzləşən İtaka çarı Odisseyə, nəhayət, kömək əlini uzadırlar. Yad və qəribə ölkə adamları İtaka çarını öz ölkəsinə gətirib çıxarmaq qərarına gəlir. Burada, aydın məsələdir ki, Afina yenə də öz sevimlisinin köməyinə gəlir və onu doğma evində gözləyən təhlükədən xəbərdar edir. Odissey başa düşür ki, düşdüyü vəziyyətdə yalnız onun bütün bağlı qapıları açmağa qadir məşhur hiyləsi məqsədinə nail olmağa - ailəsinə qovuşdurmağa yardım edə bilər. İtaka çarı Afinadan onu dilənçi simasına salmağı

xahiş edir. Siması köklü şəkildə dəyişdikdən sonra Odissey özünün keçmiş donuz otaranı Evmeyin yanına gəlir və burada yenə Afinanın yaxın köməyi ilə həyasız “yeznələrin” pusqusundan yayına bilmiş oğlu Telexmaxla görüşür, ona həqiqətdə kim olduğunu faş edir. Ata-bala çağırılmamış qonaqlardan yaxa qurtarmaq üçün saraya qyıtmaq qərarına gəlirlər. Burada Odissey özü “yeznələrlə” törətdiyi biabırçılıqların, özbaşınalıqların şahidi olur. Odisseyin özünü həqiqi dilənçi hesab edən, Penelopa ilə evlənməyə namizədlər onu o ki var ələ salırlar. Lakin eyni zamanda İtaka çarı arvadının ona sadıq olmasını da görür. Odissey Penelopaya cürbəcür əhvalatlar danışaraq ürək-dirək verir, onu dözümlü olmağa çağırır.

Ertəsi gün Penelopa Afinanın təlqini ilə “yeznəliyə namizədlər”in arasında Odisseyin köhnə kamanından ox atmaq üzrə yarış təşkil edir: kim daha sərrast olsa, o, Odisseyi əvəz etməyə layiqdir! Lakin “yeznələr”dən heç biri kamanı hətta əymək iqtidarında da deyillər. Onda Odissey bir növ hakim funksiyasını daşıyan Telexmaxdan icazə alıb kamanı əlinə alır və növbə ilə bütün “yeznələr”i məhv edir. Yalnız bundan sonra Penelopa ərini tanıyır. Nəhayət, Odissey qocalıb əldən düşmüş atası Laestlə də görüşür.

Əsərdə Odisseyin sərgüzəştləri bununla bitmir. Həlak olmuş “yeznələr”in qohumları onunla savaşı meydanında haqq-hesab çürütmək istəyirlər. Lakin Afinanın hadisələrə növbəti müdaxiləsi İtakada başlamaq ərəfəsində olan bu qardaş qırğınına son qoyur. Əsər “yeznələr”in ruhlarının cəhənnəmə vasil olması və ölkədə əmin-amanlığın bərqərar olması ilə başa çatır.

Bir sıra tədqiqat əsərlərində Homerin “Odiseya” əsərindəki Təpəgözlə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Təpəgöz arasında bir yaxınlıq olduğu da vurğulanır. Homerin əsərləri 3300 il əvvəl in hadisələrini əhatə edir, “Dədə Qorqud”un isə ən çoxu 1300 yaşı var. Deməli, müqayisə o qədər də yerinə düşmür.

Homerin əsərləri çoxallahlıq dövrünün məhsuludur, əsərdə bütün hadisələrin törədiciləri Zevs və onun arvadı Hera başda olmaqla Olimp allahlarıdır; “Dədə Qorqud”da isə təkallahlıqdır və heç Homerin ağına da gəlməyən islam dini, türk Tanrısı hökmrandır.

Homerin qəhrəmanları uzaq bir ərazinin sakinləridir, tamam başqa dil və din daşıyıcılarına - hindavropalılara məxsus yunanlardır, “Dədə Qorqud”un qəhrəmanları isə sadəcə bir tayfadır, oğuzlardır. Homerdə qəbilələr ittifaqidir, “Dədə Qorqud”da iri Oğuz tayfası əsas yer tutur.

Professor Q.Kazımov, bizcə, haqlı qeyd edir və pafosla yazır ki, Homerin əsərləri nə qədər müdrik əsərlərdir! Nə qədər müasirdir! Nə qədər dərkolunan və maraqlıdır! Homerin poemaları ilə onun qədər müdrik olan “Dədə Qorqud” arasında o qədər ruhi yaxınlıq var ki, bunu bu əsərlərə ayıq gözlə baxan heç kəs inkar edə bilməz...

“Dədə Qorqud”un üç boyunda - “Basatın Təpəgözi öldürməsi”, “Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək” və “Salur Qazanın evi yağmalandığı” boylarında “Odiseya” əsəri ilə eyni səpkili güclü süjet eynilikləri mövcuddur.

Dastanlardan məlum olur ki, axeylilər (yunanlar) Troyanı işğal edib dağıtdıqdan sonra 12 gəmi ilə (hər gəmidə 50 nəfər) öz yurduna - İtakaya qayıtmaq istəyən yunan

qəhrəmanlarından Odissey allahların qəzəbinə gəlir və Okean sularının hiddəti nəticəsində son dərəcə macəralı yerlərə, adalara düşməli olur, adamlarının və gəmilərinin hamısı məhv olduğdan sonra çox böyk çətinliklə tək özü İtaka qayıdır. 10 il Troya müharibəsində , 10 il yollarda - Odissey 20 ilə evlərinə dönə bilir.

O düşdüyü adalarda qəribə adamlarla, qəribə məxluqlarla rastlaşmalı olur. Belə macəralı yerlərdən biri Taygözler - Təpəgözler (sikloplar) adasıdır.

Sahildə gəmiləri saxlayıb 12 nəfərlə adaya çıxan Odissey tüstü gələn mağaraya daxil olur. Məlum olur ki, burada "dağ gövdəli bir təpəgöz" yaşayır. Odissey çox böyük çətinliklə, demək olar ki, Basatın üsulu ilə Təpəgözün öhdəsindən gələ bilir.

Hər ikisi adamyeyəndir və hər ikisi bir oturma iki nəfər yeməmiş doymur. Təpəgözlə danışmağın nəticəsi bu olur ki, o hər günə iki adam və 500 qoyuna razılaşıır. "Odisseyada" Təpəgözün sürü-sürü qoyun-keçisi, mal-heyvanı var. O da hər dəfə bir oturma iki adam yeyir.

Təpəgöz Odisseyin öz adamları ilə daxil olduğu mağaranın qapısını nəhəng daşla bağlamışdır. Odissey fikirləşir ki, Təpəgözü öldürsə, daşı tərpedə bilməzlər və mağarada məhv olarlar. Odur ki, Təpəgöze silahın təsir edib-etmədiyini yoxlanılıır.

Homerde Odissey Təpəgözün əl ağacı düzəltmək üçün kəsib gətirdiyi dor ağacı boyda iri zeytun ağacının kiçik bir hissəsini kəsib, ucunu yonur, ocaqda qızartmaq və Təpəgözün gözünə basmaqla onu məhv edir.

Q.Kazımov haqlı qeyd edir ki, hər iki əsərdə qəhrəman-

lar eyni üsulla xilas olurlar. Basat qoyun dərisinə bürünüb xilas olur. Odissey üç qoyunu bir-birinə yanaşı bağlayıb, ortadakı qoyunun altında yoldaşlarını xilas edir, özü isə Təpəgözün çox sevdiyi nəhəng qoyunun altından sallaşmaqla xilas olur.

Hər iki təpəgöz mağarada saxladıqları heyvanları əzizləyir. Təpəgöz öz heyvanlarını sıgallaya-sıgallaya, oxşaya-oxşaya mağaradan çölə buraxır (həm də məqsəd Basatı tutmaqdır): “Toğlıcıqlar, dövlətim saqar qoç, gəl, keç!” “Odisseyə”da isə qəhrəman öz sevimli qoyunu sıgallayıb belə deyir:

*Ah, əzizim, bu sənsənmi? Niyə bu gün mağaranı
Ən axırda tərk edirsən? Axı öncə çıxardın sən...
(səh.146)*

*Poemanın bu hissəsində Odissey qürurla hayqırır:
Ey Təpəgöz, kim gözünü töküüb? - deyə fanilərdən
Əgər biri sual etsə, sən də ona cavab ver ki;
Məni belə hala qoyan qalayıxan Odisseydir,
Laert oğlu o mərd insan İtakada ömür sürür.
(səh.148)*

Hər iki əsərdə təpəgözlərin qəzəblənən zaman hədələri də uyğundur. Təpəgöz Basatın mağarada olduğunu və qoyun dərisi içində xilas olmaq istədiyini bilib deyir: “Ay saqar qoç!.. Şöylə çalayım səni mağara divarına kim, quyruğun mağarayı yağlasun!”

Penelopa Odisseyin gəlmədiyini görüb 20 il sonra yenə özünə ölüm arzulayır:

*Zevsin qızı Artemida, ey qüdrətli pak ilahə,
Kaş bu saat tuşlayaydın oxunu düz üreyimə!
Ya da güclü bir qasırga məni yerdən ayıraydı,
Zil qaranlıq yollar ilə uzaqlara aparaydı,
Burulğanlı Okean-çay mənəsinə tullayaydı!
(səh.312).*

Dastanın başqa yerində Penelopa'nın mənəvi əzablarını aydın görürük:

*O yatağı gecə-gündüz çəkdiyim ah bürümüşdür,
O yatağı gözlerimdən axan yaşlar suvarmışdır (263).
Ya ilahə Artemida oxla vurub öldürəydi,
Heç olmasa, yer altında görəydim mərd Odisseyi
(600).*

Dastanda Penelopa hələ tanımadığı, lakin macərələrini dinləyib söhbət etdiyi əri Odisseyə gecə gördüyü yuxunu danışır, o zaman danışır ki, hələ Odissey Penelopa məftunlarına silah qaldırmayıb və adi bir yolçu kimi tanınır:

*Bir də, qərib, mən gördüyüm bir yuxunu şərh et mənə:
Gördüm ki, düz iyirmi qaz suda üzən buğdaları
Dənleyirlər. Mən tamaşa eyləyərək şadlanıram.
Birdən dağdan uçub gələn əyricaynaq nəhəng qartal
Hamısının boğazını üzüb atdı bir tərəfə.
Yerdə qaldı cəmdəkləri. Qartal yenə pərvazlandı.
Mən yuxuda çox ağlayıb inildədim...
Birdən qartal uçub gəldi, qondu damın dirəyinə,*

*İnsan kimi dil açaraq mənə toxdaq verib dedi:
-Adlı-sanlı İkarinin aqil qızı, ruhdan düşmə!
Gördüklerin yuxu, deyil, baş verəcək həqiqətdir.
(səh.307)*

Odissey bütün Penelopa məftunları qırıb qurtardıqdan sonra da arvadının onu tanımadığını, qəbul etmədiyini gördükdə bir növ əsəbiləşir, yatmaq istədiyini bildirir.

Penelopa onu yoxlamaq istəyir, oğlu Telemaxa deyir:

*Amma ki, o, Odisseyə, qayıdan o özüdürsə,
Onda bir-birimizi asanlıqla tanıyarıq,
Çünki elə əlamətlər var ki, yalnız biz bilirik (631).*

Ona görə də Penelopa xidmətçi kənz Yevrikleyaya tapşır ki, ona dəhlizdə yer salsın. Məqsəd sirlə çarpayını barədə onun bir şey bilib-bilmədiyini yoxlamaqdır.

Onun bu göstərişi Odisseyi daha da haldan edir, o, güman edir ki, burda olmadığı müddətdə onun öz əli ilə düzəltdiyi çarpayını tərpənilər, məcbur olur ki, çarpayının arvadı ilə ona məlum olan sirlərini söyləsin:

*Qəzəblənib arvadına Odissey bu sözü dedi:
De, yerini dəyişdirən kimdir mənim çarpayımın?..
Bir sirri var - mən bilərəm, çünki mənəm düzəldəni!..
Çünki elə əlamətlər var ki, yalnız biz bilirik.
Yalnız Allah dəyişdirər yerini o çarpayının
(səh.358).*

Bildirir ki, onların yataq otağındakı çarpayını o özü düzəldib, iri zeytun ağacını kəsib, burğu ilə deşib, çarpayını ona bərkidib. Bir ayağı kötükdür, onu tərپətmək olmaz. Naxışı fil sümüyündən, qızıldan və gümüşdəndir. "Penelopa, nişanları budur həmin çarpayının!" (633).

20 ildən sonra da ərinin gəlmədiyini gören Penelopa məcbur olub öz məftunlarına belə bir şərt qoyur: onu almaq istəyən şəxs Odisseyin ox-yayını götürüb, oxu dalbadal düzülmüş 12 baltanın sap yerindən keçirməlidir:

*Allahsifət Odisseyin böyük yayı bax burdadır,
Kim o yayın kirişini asanlıqla darta bilsə,
Bu oxu on iki balta yanğından düz keçirsə,
Mən bu varlı, əziz, qəşəng ər evini tərک edərək
Həmin yarış qalibinin arxasınca gedəcəyəm!*
(səh.325)

Qapı tərəfdə bir küncdə oturmuş Odissey (hələ tanınmır) özü baltaların tiyəsinə eyni səviyyədə yerə basdırır, diblərini torpaqla doldurur, ayaqlayıb bərkidir ki, yıxılmasınlar. Lakin Penelopa məftunlarından heç biri onun yayının kirişini çəkməyi, yayı dartmağı bacarmır. Hətta kirişi qızdırıb yağlasalar da, dartıb əyib bilmirlər. Dilənçi vəziyyətdə qapı ağzında əyləşmiş Odissey də özünün sınamaq istədiyini bildirir. Lakin qonaqlar bunu təhqir sayırlar. Odisseyin oğlu Telemaxın və Penelopanın israrı ilə ox-yayı ona da verirlər. Odissey yayı dartıb oxu buraxır və baltaların sap yerindən keçirir. Eyni zamanda bu yolla öz ox-yayını da əldə etmiş olur.

Odissey Penelopa məftunları ilə döyüşə başlamamış sədaqətli çobanları Filotilə və Yevmeyə özünü tanıdaraq deyir:

*Ey naxırçı və ey çoban, heç bilmirəm deyim sizə,
Ya deməyim öz sözümlü. Ürəyim əmr edir ki, de!
Bilin ki, o - mən özüməm! Başıma çox bəla gəlib...
Allahların köməyilə yağları məhv eləsəm,
Sizi dərhal evləndirib mal da, mülk də verəcəyəm
Öz evimin lap yanında sizə də ev tikiləcək.
Telemaxın qardaşı və dostu sizi biləcəyəm.
(səh.328-329).*

Odissey mülkünü və ailəsini xilas etdikdən sonra atası Layerti görməyə gedir.

*Vəziyyətini öyrənmək üçün əvvəl özünü tanıtmır:
Atasının ürəksızan görkəmini - onu tamam
Əldən salmış qocalığı görən kimi mərd Odissey
Uca armud ağacının altda durub çox ağladı (643).*

Sonra tanışlıq verir. Beyrəyin atası kimi, qoca Layert də inanmaq üçün şərt qoyur:

*Doğrudan da, əgər oğlum Odisseyin özüsənsə,
Bir nişanə göstər mənə ki, yəqinlik hasil edim (645).*

Odissey həm ayağındakı qaban dişi əhvalatını danışır, həm də atasının bir vaxtlar bu böyük bağda onun üçün ayırmış olduğu ağacları bir-bir sadalayır:

*Onda mənə on üç armud, on alma və qırx da əncir
Ağacı bəxş eləmişdin, üstəlik də il boyunca
Təzə-təzə üzüm verən əlli tənək bağışladın...
Belə dedi, Layertin həm dizi əsdi, həm ürəyi (645).*

Türklər və axeylilər çox qədim dövrlərdən yanaşı yaşamış, bir-biri ilə son dərəcə yaxın münasibətdə olmuşlar. Axeylilər troyanlara qarşı ittifaqla vuruşduqları halda, onların qonşuluğundakı frakiyalılar troyalıların müttəfiqi idi. (Frakiyalı igidlərin sərkərdəsi Akamant öz dəstəsi ilə troyalılar tərəfdə vuruşurdu - 79).

Q.Kazımov, zənnimizcə, düzgün nəticə çıxarır: “Artıq elmi ədəbiyyatda troyalıların türk olduğu sübut olunmuşdur. Lakin onların müttəfiqləri qarışıq qəbilələrdən ibarət idilər. Müttəfiqlər müxtəlif olduğu kimi, dilləri də müxtəlif olmuşdur:

*Priamın paytaxtında çoxdur bizim müttəfiqlər,
Burda çoxdur qəbilələr, hərənin də öz dili var (43).*

Və ya

*Troyanın qoşunu da eynən belə bağrışırdı.
Ancaq hərə başqa cürə çığıraraq danışırdı:
Qarışmışdı bir-birinə başqa-başqa xalqın dili... (65)*

Aydın olur ki, troyalılar yekcins olmamışlar. Lakin, şübhəsiz, onların əsas kütləsi türklərdən ibarət olmuşdur, çünki Priamın xalqı Troyada üstünlük təşkil etmişdir. Bu cəhətdən aşağıdakı misralarda “barbar dilli Karlar” ifadəsi çox maraqlıdır:

*Barbar dilli Karlarn da sərkdəsi mērd Nast idi.
Onlar Milet şəhərində dik Mendra sahilində
Bol meşəli Ftirosla qarlı Mikal dağlarında yaşardılar (44)".*

Eneyin Axilleslə birbaşa döyüşə atıldığını, lakin Axillesin hələ ölümə məhkum olmadığını gören Poseydon allahların məclisində həyəcanla deyir:

*Ey allahlar, gəlin xilas əyləyək biz mērd Eneyi,
Peleyoğlu əgər onu öldürərsə, Şimşəksaçan
Əsla bundan razı qalmaz... Tale belə hökm edir ki,
Dardan nəsli gərək tamam kəsilməsin bu dünyadan.
Ulu Zevs adi, ani qadınlardan olan bütün
Oğulları arasında hamıdan çox sevir onu.
Priamın nəsindənə nifrət edir Kronion.
Bundan sonra Troyada əvvəl igid Eney özü,
Sonralar da övladları hökmranlıq edəcəkdir (305).*

(Kronion Zevs, eyni zamanda Şimşəksaçan da adlanır). Məsələ Poseydonun dediyi kimi olur. Eney döyüşdən salamat çıxır. Onun müharibədən sonrakı taleyi uğurlu olmuşdur. Qədim mənbələrə əsasən müəyyənləşdirmişlər ki, məğlubiyyətdən sonra Eney öz qəbiləsi ilə - Dardan qaçqınları ilə İtaliya ərazisinə keçərək etrusqların təşəkkülünə səbəb olmuşdur. Yerlilərin başçısı Latin öz qızını Eneyə ərə vermiş, troyalılarla Latinin camaatı birləşərək bir dövlət yaratmışdır. Yeni yaranmış xalq Latinin adı ilə Latin xalqı adlandırmışlar. Troyanın süqutundan başlayaraq on altı nəsil ötdükdən sonra Eneyin 17-ci nəsli olan Romul öz

adamları ilə gəlib Palantiyada qala salmış və öz şərəfinə ona Roma demişdir. Etrusk yazılarında Dardan tanrılarında bəhs edilir. Etrusk ərazilərindən üzərində Eneyin təsviri olan qab tapılmışdır. Roma imperatorları öz babaları Eneylə fəxr etmiş, Yuli Sezar Eneyi öz əcdadı saymış və Eneyin oğlu Yulun adını qoruyub saxlamışdır*.

Ümumən, Homerin “İliada” və “Odisseya” poemalarında ədəbi-bədii dilin ətraflı tədqiqinə xüsusi ehtiyac vardır. Homer dövründə oğuz türk tayfalarının axeylilər və başqa hindavropalılar ilə qonşuluq şəraitində yaşadıklarını, yaxın əlaqə və münasibətdə olduklarını güman etmək olar. Deməli, bir kökdən olan insan eyni real hadisələr, eyni mif və əfsanələr əsasında dastanlar yarada bilər. Bunu bir qanunauyğunluq kimi də qəbul etmək olar.

**Bu səhifələrdə prof. Q.Kazımova istinad edilmişdir.*

HOMER VƏ AZƏRBAYCAN

(Qısa xülasə)

Azərbaycanda Homerə dair iri, sanballı əsər yazılmasa da Homerlə maraqlanan olmuşdur. XIX əsrdə, həm də ilk dəfə Homerin adını çəkən M.F.Axundov olmuşdur. Sovet tədqiqatçılarından Ə.Sultanlı, Ə.Ağayev, M.H.Təhmasib, Ə.Ziyatay, M.Rzaquluzadə, A.Aslanov, Ş.Cəmşidov, A.Nəbiyev və başqaları yeri gəldikcə Homerdən söz açmış, onun Azərbaycanda təbliğinə, tanınmasına təşəbbüs göstərmişlər. Bəllidir ki, zərurət ucundan Homerin əsərləri dilimizə rus dili vasitəsilə çevrilmişdir. Odur ki, burada Homer irsinin yunancadan ruscaya tərcüməsi barədə qısa da olsa söz açmağa dəyər və bu azərbaycanca olan tərcümənin təhlilinə zəmin yaradar. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, əgər Homer poemaları orijinalda qafiyəli olsaydı, rus dilinə qafiyəli tərcümə edilsəydi, orijinalın qoxusu əsərin çevrildiyi üçüncü dildə güclü duyulardı, çünki Homer poemaları istər obrazlar sisteminə, süjetinə görə, istərsə də fəlsəfi tutumuna görə mürəkkəbdir. Lakin orijinalı qafiyəsiz olan bu əsər tərcümədə də qafiyə çərçivəsinə düşməmiş və başlıca xüsusiyyətini itirməmişdir. Görünür, elə buna görə də ömrünü Homərə həsr etmiş görkəmli mütəxəssislər yunan dilini bilməyənlər üçün əsərin rus dilindən başqa dillərə çevrilməsini münasib saymışlar.

Homerin əsərləri ruscadan tərcümə edilib Azərbaycan dilində dərc olunmuşdur: "İliada" (tərc.edəni Mikayıl Rzaqu-

luzadə), Bakı, Azərneşr, 1978; “Odisseya” (tərcümə edənİ Ələkbər Ziyatay), Bakı, Azərneşr, 1977.

Dediyimiz kimi, “İliada”nın davamı olan “Odisseya” dastanında yunan qəhrəmanı, İtaka çarı Odisseyin Troyanın süqutundan sonra doğma vətəninə qayıdışından və bu zaman başına gələn minbir sərgüzəştədən danışılır. Olimp allahlarının özlərini belə məharətlə aldadan, qeyri-adi gücə malik olan Suzifin oğlu, ana tərəfdən ən hiyləgər allah hesab olunan Hermesin nəslindən sayılan Odisseyin özü də onlardan bacarıqlı, hiyləgər və qorxmaz bir qəhrəmandır. Axillesdən, Aqamemnon və Menclayolan geri qalmayıf. Odisseyin müharibədə az xidməti olmamışdır. Əsərdə “Troya atı” səhnəsinin əsas müəllifi olan Odissey Axillesdən də güclü və xüsusən ağıllı, təcbirli, hiyləgər şəxsiyyət kimi maraqlı, zəngin bədii boyalarla təsvir olunmuşdur. Yunanların taxta at içərisində gizlənərək Troyaya daxil olmaları və düşmən şəhərini tarmar etmələri barədəki epizod xüsusən diqqəti cəlb edir. Əsərin daha yaxşı qavranılması üçün dastanda iştirak edən yer adlarının, şəhərlərin, qəhrəmanların, əfsanəvi şəxsiyyətlərin və allahların adlarının qeyd edilməsinə ehtiyac duyulur. Bəzilərinin üzərində qısaca da olsa dayanmaq süjet xəttinin və ideyanın açılmasına kömək etmiş olar:

Afina - yunanların müqəddəs şəhəri, Attikanın klassik mədəniyyət mərkəzi; Zevsin ilahə qızı; zəka və müharibə ilahəsi;

Afrodita - Zevsin qızı; eşq və gözəllik ilahəsi; ilk dəfə Kiprə ayaq basdığına görə Kiprida deyilir;

Artemida - Zevsin qızı; ov ilahəsi; Apollonun bacısı;

Hera - Zevsin bacısı və arvadı; baş ilahə;
Yelena - Zevsin qızı; Elladanın ən gözəl qadını; Spartalı Menelayın arvadı;
Axilles - dəniz ilahəsi Fetida və hökmdar Peleyin oğlu;
Aid - Zevsin qardaşı; yeraltı dünyanın allahı;
Aqamemnon - Menelayın qardaşı; yunan ordularının baş sərkərdəsi;
Alkmena - Amfitrionun arvadı; Heraklin anası; Elat Zevsdən əmələ gəlmişdir;
Amfimedont, Amfinom, Antinoy - Odisseyin arvadı Penelopanın pərəstişkarları;
Antilax - Nestorun böyük oğlu; yunan qəhrəmanı; Axillesin ən yaxın dostu;
Apollon - (Feb) - Zevsin və Leto (Latona)-nun oğlu; musiqi və poeziya allahı; Artemidanın qardaşı;
Ares - Zevslə Heranın oğlu; qorxunc müharibə allahı;
Atlant - titan; Prometeyin qardaşı;
Atrey - Aqamemnon və Menelayın oğulları (Atridlər);
Ayaks - yunan qəhrəmanı; Axillesdən sonra ikinci qəhrəmanı;
Danay və danaylılar - ən qədim yunan qəbilələri;
Diomed - Troya müharibəsinin qəhrəmanı;
Dionis - şərab allahı;
Attika - Yunanıstanda vilayət;
Evr - şərq küləyi;
Zefir - cənub küləyi;
Ilion - Troyanın başqa adı;
Itak - qəhrəman; İtaka adası onun adını daşıyır;
Kassandra - Troya hökmdarı Priamın qızı;

Kipr - Aralıq dənizi şərqində ada; Afroditanın vətəni;
Maya - Atlantın qızı;
Marafon - Attika sahilində şəhərcik;
Olimp - mifik dağ; ölməz allahların məskəni;
Demetra - Kron və Reyanın qızı; Zevsin bacısı və arvadı;

Eak - Zevsin oğlu; Peleyin atası;

Edip - Tiv hökmdarı Lay və Lokastanın oğlu; Bunlara xəbər verilir ki, oğlanları gələcəkdə atasını öldürəcək, anası ilə evlənəcək; uşağı atmağı əmr edirlər, lakin onu başqaları saxlayıb böyüdür. Edip böyüdükdən sonra atasını axtarır, lakin bilmədən ata qatilinə çevrilir; Fivə gedib hakimiyyəti ələ alır, anası ilə evlənir. Sonra məsələ aydınlaşanda gözünü kor edir, anası isə özünü öldürür.

Eol - küləklər allahı;

Ellada - Yunanıstan;

Eas - Heliosun (Günəş) və Selenanın (Ay) bacısı; səhər şəfəqi ilahəsi;

Fedra - Afina çarı Tezeyin arvadı;

Femida - Uran və Geyanın qızı; ədalət-qanun ilahəsi;

Fetida - Nereyin və Doridanın qızı; Peley ilə izdivacdan Axilles törəmişdir;

Foosa - taygöz Polifemin anası; mağarada Poseydonla izdivacdan taygöz doğulmuşdur;

Heba - Zevslə Heranın qızı; gənclik ilahəsi;

Hefest - Zevslə Heranın oğlu; od və dəmirçilik allahı, axsaq;

Herakl - Zevslə Alkmenanın oğlu; 12 məşhur hüner göstərir, habelə yeraltı dünyadan Serber adlı qorxunc köpəyi gətirir;

Hermes - Zevs və Mayyanın oğlu; allahların qasidi;

Xarıtlər - gözəllik və şadlıq ilahələri;

Kalipso - Atlantın qızı;

Kassandra - Troya çarı Priamın qızı; Parisin və Hektorun bacısı;

Kentavr - yarıadam, yarıat məxluqu;

Klitemnestra - Aqamemnonun arvadı; Orest və Elektranın anası;

Qeya - yer ilahəsi; övladları - Zevs, Poseydon, Aid, Hera, Demetra, Qestiya;

Latona-Leto - ilahə; Zevsin sevgilisi, Apollon və Artemidanın anası;

Meqara - Fiv hökmdarı Kreontun qızı, Heraklın birinci arvadı;

Menelay-Aqamemnon - Sparta çarı və sərkərdələri; Atreyin oğlanları;

Muzalar - Zevsin 9 qızı; elm və sənət ilahələri;

Neley - Pılos hökmdarı, Nestorun atası;

Nəhənglər - Qeyanın törəmələri; ayaqları ilan, çox güclü məxluqlar; allahlarla Olimpde müharibəyə girişir, yalnız Herakl onları məhv edərək, allahları xilas edir.

Okean - bütün dünyanı dolanan çay;

Orest - Aqamemnonun oğlu;

Pamas - dağ, Apollonun məbədi;

Patrokl - Axillesin ən yaxın dostu; Hektor tərəfindən öldürülmüşdür.

Peley - Axillesin atası; Fetida ilə evlənmiş və Axilles doğulmuşdur.

Penelopa - İkarinin qızı, Odisseyin arvadı, Telemaxın anası;

Poseydon - Kron və Reyanın oğlu, Zevs və Aidin qardaşı;

Priam - Troyanın çarı;

Tantal - Zevsin oğlu; Sizif kimi allahların sirlərini faş edən, nəhayət, cəhənnəmə qovulan;

Tezey - Afina çarı Egeyin oğlu; misilsiz qəhrəmanlar göstərən.

Qeyd olunmuşdu ki, "İliada" əsərindəki Aqamemnona nisbətən "Odisseyə"da baş qəhrəman Odissey daha rəğbətlə təsvir olunur. Habelə Troya qəhrəmanlarından Hektor, Eney (Anxis və Afroditanın oğlu), Paris, Priam, Telemax, Penelopa, Areta, Navsikaya, Kalipso, Andromaxa da Homerin sevimli obrazlarıdır. Lakin Odissey, əlbəttə, dünya ədəbiyyatşünasları, tədqiqatçıları və tənqidçiləri tərəfindən daha çox mövzu obyektinə olmuşdur. Həm Homerin özü, həm Homerşünaslar, həm də Volf, Belinski, Lessinq kimi filosof-tənqidçilər Odisseyin mənəvi keyfiyyətlərini, xüsusən doğma torpağa, Vətənə sonsuz sevgisini yüksək qiymətləndirmişlər. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə Odissey hər iki dastandakı bədii qəhrəmanların fəvqündə dayanır desək, - yanılmazdır. Elə buna görədir ki, ikinci dastanda Odissey Homerin simpatiyası olaraq qalmır, həm də bütün oxucuların diqqətlə izlədiyi sevimli obraza çevrilir. Bu obrazın əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, yüksək səbr, dözümlü göstərməsi, öz ideallarına sadıq qalması sanki Heraklin qəhrəmanlıqlarını təkrar etməsi oxucuların nəzərində onu qat-qat ucaldır. Romantik boyalarla təsvir olunsada, real cizgiləri ilə yadda qalır.

Dastanda axeylilərin on illik mühasirəsindən sonra nə-

hayət, Troyanın fəth edib yerlə-yeksan etməyə nail olmalarının ardınca həm Troyaya yürüşünü, həm də savaşı ən fəal iştirakçılarından biri olan İtaka çarı Odisseyin gəmi ilə vətənə qayıdışı zamanı başına gələn sərgüzəştlər təsvir olunur.

Əsərin lap başlanğıcında Olimp allahlarının ümumi qərarına görə Odisseyə nəhayət ki, vətəninə qayıtmağa icazə verilir. Lakin müəllif təhkiyənin zamanın axarına uyğunluğu prinsipindən imtina edərək yalnız əsərin beşinci kitabının başlanğıcından Hermesin Kalipsonun yanına yollanması üçün şərait yaradır. Dörd ilkin kitabın məzmununa qaldıqda isə onlarda hadisələr Odisseyin oğlu Telemaxın ətrafında cərəyan edir.

Kalipso istər-istəməz Odisseye dənizdə səyahətini davam etdirmək üçün bərə hazırlamaqda yardım edir və yol tədarükü görür. On səkkiz gün ərzində Odissey yol yoldaşları ilə birlikdə rahat üzür. Lakin on doqquzuncu gün başibəlalı İtaka çarı dəniz allahı Poseydonun gözüne sataşır. Poseydon oğlu tək göz Polifemi şikəst etmiş Odisseyə dərin nifrət bəsləyir və ondan intiqam almaq üçün dənizə dəhşətli bir qasırğa göndərir. İki gün iki gecə ərzində dalğalar Odisseyin bərəsini qatıb qovur, dənizin ənginliyində batırmaq istəyir. Vətəninə dönmək həsrəti ilə yaşayan İtaka çarı bu müddət ərzində həyatla ölüm arasında çarpışır. Bu dəfə o nə qəhrəmanlığı, nə də hiyləgərliyi gücünə Poseydonun qəzəbindən qurtarmaq iqtidarında deyil. Yalnız Odisseyə rəğbət bəsləyən dəniz ilahəsi Zevkoteyanın və hər zaman çətin məqamlarda İtaka çarına, ailəsinə kömək əlini uzadan Afinanın müdaxiləsi onu Poseydonun qəzəbindən

qurtarır. Odissey yol yoldaşları ilə tanımadığı bir ölkəyə gəlib çıxırlar.

Yerli qəbilələr İtaka çarını öz ölkəsinə gətirib çıxarmaq qərarına gəlir və onu yol boyu yatmış halda vətənə çatdırırlar. Burada, aydın məsələdir ki, Afina yenə də öz sevimlisinin köməyinə gəlir və onu doğma evində gözləyən təhlükədən xəbərdar edir. Odissey başa düşür ki, düşdüüyü vəziyyətdə yalnız qovuşmağa yardım edə bilər. İtaka çarı Afinadan onu dilənçi simasına salmağa xahiş edir. Siması köklü şəkildə dəyişdikdən sonra Odissey özünün keçmiş donuz otaran Evmeyin yanına gəlir və burada Afinanın yaxın köməyi ilə burada yenidən həyasız “yeznələrin” pusuqundan yayına bilir. Burada Odissey özü yeznələrin tö-rətdiyi biyabırçılıqların şahidi olur. Odisseyi həqiqi dilənçi hesab edən Penelopa ilə evlənməyə namizədlər, onu o ki var ələ salırlar. Odissey Penelopaya cürbəcür əhvalatlar danışaraq ürək-dirək verir, onu dözümlü olmağa çağırır. Əsərdə təsvir olunur ki, Penolopa Afinanın təlqini ilə “yeznəliyə namizədlər”in arasında sınaq keçirir. Odisseyin köhnə kamanından ox atmaq üzrə yarış təşkil edir. Kim daha sərrast olsa, o Odisseyi əvəz etməyə layiqdir. Lakin yeznələr heç biri kamanı hətta əymək iqtidarında da deyillər. On-da Odissey bir növ, hakim funksiyasını daşıyan Telemaxdan icazə alıb kamanı ilə bütün yeznələri məhv edir. Yalnız bundan sonra Penolopa ərini tanıyır. Nəhayət, Odissey qocalıb əldən düşmüş atası Layertlə də görüşür.

Əsərdə Odisseyin sərgüzəştləri bununla bitmir. Həlak olmuş yeznələrin qohumları ilə savaşı meydanında haqq-hesab çürütmək istəyirlər. Lakin Afinanın hadisələrə növbə-

ti müdaxiləsi ləkada başlamaq ərəfəsində olan bu qardaş qırğınına son qoyur. Əsər yeznələrin ruhlarının cəhənnəmə vasil olması və ölkədə əmin-amanlığın bərqərar olması ilə başa çatır.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Homeri bütün dünya öz dilində oxumaq səlahiyyəti qazanmışdır. Onu Azərbaycan dilində də danışdırmaq zərurəti meydana çıxdı. Bu ağır, şərəfli missiyanı, qeyd olunduğu kimi, şair-tərcüməçi Mikayıl Rzaquluzadə öz öhdəsinə götürmüş və zənnimizcə, yaxşı bir tərcümə ortaya qoymuşdur. Əlbəttə, qüsurlardan, məziyyətlərdən xeyli danışmaq olar. Lakin məqsəd bu deyildir. Əsas məsələ budur ki, Homerin bu dahiyənə əsəri Azərbaycan oxucularının ixtiyarındadır. Bu şübhəsiz ki, M.Rzaquluzadənin böyük xidmətidir. “İliada” ilk dəfə olaraq məhz onun səyi nəticəsində hər bir oxucunun stolüstü kitabına çevrilmişdir. Əlbəttə, orijinaldan tərcümə, hələlik ki, ortada yoxdur. Lakin Qnediçin, Minskinin və başqa rus tərcümə variantlarına nəzər salan və nəhayət, Veresayevin tərcüməsi (1949) üzərində dayanması, heç şübhəsiz ki, daha ədalətli qərar idi. Belinskinin qeyd etdiyi kimi, bütün bəşəriyyətin malı olan, bütün əsrlərə və bütün xalqlara eyni dərəcədə aid olan bu dastanın dilimizə tərcüməsi əlahiddə bir ədəbi-bədii hadisəyə çevrildi.

“Odisseya”nın dilimizə tərcüməsi isə tanınmış şair-tərcüməçi Ələkbər Ziyataya məxsusdur. Məhz onun tərcüməsində bu əsər 1977 və 2004-cü illərdə oxucularımızın ixtiyarına verilmişdir. Bəri başdan deyək ki, 400 səhifəlik dastan orijinalın ruhuna xeyli yaxındır. Elə ilk nəğmədən poemanın qəhrəmanı haqqında bizdə geniş və maraqlı təsəvvür yaranır:

Muza, mənə dünyagörmüş Odisseydən gəl söhbət aç.
O, müqəddəs Jroyanı yerlə-yeksan edən gündən
Çox şəhərlər dolaşaraq, çox adətlər gördü gözü,
Dostlarını və özünü vətəninə sağ-salamat
Çatdırmağcın dənizlərdə çox üzdü, çox cəfa çəkdi...
Yalnız onu - vətən, zövce həsrətlisi Odisseyi
Kalipso - o ilahələr ilahəsi xeyli müddət
Mağarada saxladı ki, axır ərə getsin ona.
İllər ötdü Laertinin öz yurduna dönməsiçün
Allahların öncə təyin etdiyi vaxt gəlib çatdı.
Laert oğlu Odisseyi, sən demə, öz evində də
Ağır günlər gözləyirmiş. Poseydondan başqa onun
Əhvalına bütün Olimp allahları acıyırdı...

(səh.13).

Orijinalın əsas ideyasını düzgün ifadə edən tərcümə, zənnimizcə, qənaətbəxşdir. Məqsəd hər hansı misrada, beytdə qüsurlu axtarmaq deyil. Bütövlükdə şair-tərcüməçinin ağır zəhmətindən xəbər verir. İstər-istəməz, "Pələng dərisi geymiş pəhlivan", "İsgəndərnamə", "Şahnamə", "Manas", "İliada", "İlahi komediya", "Faist" kimi ölməz əsərlər yada düşür. "Odisseyə" kimi, onların da tərcüməsinə qatlaşmaq çətin və şərəf işidir.

V.Jukovskinin tərcüməsində həmin hissə belədir:

Муза скажи мне о том многоопитном муже, который
Странствуя далеко со дня, как святой Илион им разрушен
Многих людей города посетил и обчаи видел,

Много и сердцем сиорбел на морях, о спасенье заботесь
Жизни своей и возврате в отгизну сопутников; тщетны
(с.27)

“Odisseya”nın 10-cu nəğməsində şair öz qəhrəmanının daxili-mənəvi aləmini açmaqla qalmayıb, həm də onun ailə-məişət tərzini, ətrafına, dünyaya münasibətini oxucularına çatdırır. Misal gətirdiyimiz bu kiçik parçada Odisseyin zahiri görkəmini, sərkərdəyə məxsus fərdi keyfiyyətlərini aydın görürük. Qədim yunan dilindən dastanın rusca variantını çox peşəkarcasına yaradan böyük rus şairi V.Jukovski (A.Puşkinin sevimli müəllimi - Ə.X.) orijinala xeyli yaxın ruhu qoruyub saxlamışdır. Rus variantında həmin misralar belədir:

Я Одиссей, сын Лаэрттов, везде изобретеньем многих
Хитростей словных и громкой молвой до небес вознесенный
В солнечносветлой Итаке живу я: там Нерион, всюду
Видимый с моря, подьемлет вершину лесистую, много
Там и других островов, недалеких один от другого...
(с.139)

Burada Homer Odisseyin öz vətəninə bağlılığını, həm də özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırır. Azərbaycan dilinə tərcüməyə baxaq:

*Mən Laertid Odisseyəm. Fəndgirliyim ad qazanıb,
Ellər mənim şöhrətimi asimana ucaldıblar.
Çox uzaqdan gözə çarpan İtakada yaşayıram,
Meşə ilə örtülmüşdür orda hündür Nerit dağı.
İtakaya yaxın başqa adalar da az deyildir.*

Aydın hiss olunur ki, Ə.Ziyataya həm peşəkarlığı, həm də şairliyi köməyinə gəlmişdir. Misraların məna tutumuna, əsas ideya və şeiriyətə xələl gəlməmişdir. Hərfi yox, yaradıcı tərcüməyə üstünlük verilmişdir. Tərcümədə əsas estetik prinsip də elə budur.

Odisseyin başına gələn minbir hadisələrdən biri də onun Eoliya adasına gəlib çıxması ilə əlaqədardır. Burada allahların Odisseyə fərqli münasibətləri, bəzilərinin ona qarşı rəğbəti, bəzilərinin isə hiddət və qəzəbi əks olunmuşdur. Qəhrəmanın kəşfiyyatla bağlı, hərbi taktika, strategiya ilə əlaqədar fantaziya və hiylələri ustalıqla verilmişdir. Burada allahların simpatiya bəslədiyi Eol yaşayır:

*Скоро на остров Эолию прибыли мы; обитает
Гиппотов сын там, Эол благородный, богами любимый
Осторог пловучий его неприступною медной стеною
Весь обнесен: берега ж подымаются гладким утесам
Там от супруги двенадцать детей родилось Эолу,
Шесть дочерей светлолиных и шесть сытовей многосильных.*

(с.153)

Ə.Ziyatayın tərcüməsi bütövlükdə həmin misraların ekvivalentini ifadə edir. Əlbəttə, bəzən sərbəstlikdə ifrata varır. Ona çətin söz və anlayışların qarşılığı tapılmadığından həmin ifadələrin tərcüməsindən yan keçmişdir.

Lakin əfsanəvi Eolun ailəsi haqqında tərcümədə də dürüst təsəvvür alınır:

*Eoliya adasına gəlib çıxdıq. O adada
Allahların sevimlisi ola Eol yaşayırdı.*

*Onun səyyar cəzirəsi tunc hasara alınmışdı,
Sahil yalçın qayalardan ibarətdi başdan-başa.
Hippot oğlu Eolun on iki oğlu-qızı vardı:
Tən yarısı oğlan idi, yarısı da qız xeylağı...*

(səh. 151)

Bir cəhəti yaddan çıxarmaq olmaz ki, Azərbaycan dilindəki bu dastan tərcümənin tərcüməsidir. Burada orijinala tam yaxınlığı iddia etmək, şübhəsiz ki, səhv olardı. Dilimizə tərcüməsi böyük mədəni hadisədir. Lakin aydındır ki, burada uzuzan daha çox tərcümədir. Bütün mənə və poetik xüsusiyyətləri çatdırmaq xeyli çətindir. Uğurlar da olur, qüsurlar da. Hər iki dastan Homerin dünya ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklərlə səciyyəvidir. Bu dahiyənə poemalar həm də Homerin bəşəriyyətə bəxş etdiyi yüksək bədii əmanətidir. Əmanətin üstə yarpaq tək əsmək hər şairin şərəf-şöhret işidir. Elə tərcümə etmək vacibdir ki, bununla sən “əmanətə xəyanət olmaz” səlahiyyəti qazana biləsən.

HESIOD

(e.ə. VII)

Dünya ədəbiyyatının əbədiyaşar şair və ədiblərindən biri Hesiod sayılır. Homerdən sonra bütün ədəbiyyatlara öz sələfi qədər müsbət təsir göstərən şair az yazsa da kiçik şeir və poemaları ilə ədəbiyyat tarixində özünə əbədi yer qazana bilmişdir.

Eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yaşayan və yaradan bu şairin haqqında da çox rəvayətlər, əfsanələr dolaşmışdır. Əgər "Allahların doğulması" ("mənşəyi") kimi irihəcmli əsəri onu romantik-əfsanəvi ruhlu şair kimi tanıtmışsa, bir çox lirik əsərləri, habelə "Zəhmətlər və günlər" poeması ona daha çox realist üslublu sənətkar şöhrəti gətirmişdir. Hər iki üslubun vəhdəti şairə həmişə yaradıcılıq uğurları bəxş etmişdir. Qədim yunanlar səcdə etdikləri Homərə bərabər şair kimi yalnız onu görürdülər. Belə bir əfsanə, rəvayət də yaşayır ki, hər iki böyük şair poetik sənətkarlıqlarını ədəbi yarışlarda çox sınamışlar. Deyilənə görə, hər dəfə bu yarışlardan Hesiod qalib çıxmışdır. Ona görə yox ki, Homer ondan zəif olmuşdur, ən çox ona görə ki, birincisi, əsasən, müharibələri, qanlı döyüş səhnələrini təsvir edirdisə, ikincisi sülhü, azad zəhməti tərənnüm edirdi. "Zəhmətlər və günlər" poeması həmin ədəbi üstünlüyün canlı timsalıdır. Rus mənəbələrini və Azərbaycan alimləri prof.Əli Sultanlının, Tərhan Novruzovun, Nərgiz Paşayevanın qeyd etdikləri kimi, yunan ədəbiyyatının arxaik dövrlərindən Homerin əsər-

ləri ilə yanaşı, Hesiodun iki müstəqil didaktik poeması bizim günlərə qədər gəlib çıxmışdır. Homerdən fərqli olaraq Hesiod haqqında (eramızdan əvvəl - VII əsrin əvvəli) dəqiq və hərtərəfli məlumatı onun öz əsəri olan “Zəhmətlər və günlər” poemasından alırıq.

Hesiodun atası Dii (Kiçik Asiyadan) Orta Yunanıstandan əkinçilik baxımından geridə qalmış əyalətlərdən biri olan Beotiyaya kömək məcburiyyətində qalmışdır. Hesiod hələ uşaq yaşlarından ağır kəndli əməyini dadmış və ömrünün sonuna kimi xırda torpaq sahibi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Eyni zamanda o, rapsod (aed) sənətinə də yiyələnmiş, Evbey adasında nağılçıların müsabiqəsində iştirak etmiş və mükafatlandırılmışdır. Hesiod öz qələbəsini Beotiyada poeziyanın qəyyumları sayılan Muzaların (ilham pərilərinin) yaşadığı yer sayılan Helinon dağına həsr etmişdir. Homerdən fərqli olaraq Hesiod öz əsərlərində keçmişin şanlı qəhrəmanları haqqındakı rəvayətləri yalan hesab etmiş və həqiqəti sıradan kəndlinin varlı aristokratların zülmünə məruz qaldığı sərt gerçəkliklə bağlamışdır. Hesiodun özü atasının ölümündən sonra kiçik qardaşı Persin ona qarşı qaldırdığı məhkəmə işi ilə bağlı yerli aristokratların zülmünə və saxtakarlığına məruz qalmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Hesiod öz təsərrüfatını qoruyub saxlaya bilmiş, Pers isə var-yoxunu itirmiş, yardım üçün böyük qardaşına müraciət etməyə məcbur olmuşdur. Qədim yunan ədəbiyyatında didaktik eposun nümunəsi olan Hesiodun “Zəhmətlər və günlər” əsəri şairin qardaşına nəsihətləri əsasında formalaşmışdır.

Lakin “Zəhmətlər və günlər” əsərindən əvvəl şair “Teoqoniya” (Allahların mənşəyi) əsərini yaratmışdır. “Teoqoni-

ya” tamamilə epik üslubda yazılmış, əsər üçün Hekzometr əsas vəzn kimi seçilmişdir. “Teoqoniya”da müxtəlif allahların ilkin Xaosdan və Yerdən əmələ gəlməsi haqqında rəvayətlər nəql olunur. Hesioda görə, kainatın əsasında birbirini əvəz edən və başçıları Uran (Səma), Kron və Zevs olan üç allahlar nəslidir. Zevs öz hakimiyyətini təsdiq etmək üçün öz cinayətkar atası Kronu devirməyə məcbur olmuş, öz nəslindən olan allahlara başçılıq edərək titanlarla Kronun doğma bacı və qardaşları ilə ağır və çətin mübarizə aparmışdır. Titanlarla mübarizə poemanın kuliminasiyasını təşkil edir və əsərin mahiyyəti və pafosu Zevsin qüdrətinin vəsfi ilə bağlıdır. Zevsin hakimiyyəti ələ almasını Hesiod yalnız onun gücü ilə yox, eyni zamanda müdrikiyi ilə əlaqələndirir: Zevs göylərdə və yerdə müdrik və məqsədyönlü qayda-qanun yaratmış adil hökmdardır. Hesiod bu əsərdə hələlik tamamilə mifoloji təfəkkürün çərçivələrində qapanaraq və antorporf (insana oxşar) allahları təbiətin qanunauyğunluqları ilə eyniləşdirir: şair məhsuldarlıq ilahəsi Demetranı, təbiiliyin timsalı olan Femidanı Zevsin arvadları hesab edir. Üç yer bacıları olan Evpomiya (Qanunilik), Dina (Ədalət) və İrina (Sülh) Femidanın qızlarıdır.

Allahların yaşlı nəslidir (Urandan və Yerdən başqa bu nəslə Gecə və Dəniz də daxildir) mənşəcə qollu-budaqlı olduğuna görə poema çox vaxt dəyəərə malik olmayan adların quru sadalanmasına çevrilir. Lakin Zevsin titanlarla mübarizəsi, Prometey haqqında hekayət Hesiodun böyük istedadından, yaddaşda həkk olunan parlaq səhnələr yaratmaq bacarığından xəbər verir.

“Zəhmətlər və günlər” poeması bir neçə assosiativ

prinsiplə bir-birinə bağlanan hissələrdən ibarətdir. Əsərin mahiyyəti insanların namusla işləməsinin, ədaləti gözləməsinin, birgəyaşayış əxlaq prinsiplərinin qorunub saxlanması ideyasının bəşər nəsli üçün zəruriliyi ilə bağlıdır. Hesiodun fikrincə, ədalətin keşikçisi olan Zevs bu baxımdan daim insanları nəzarət altında saxlayır.

Bu baxışlardan çıxış edən müəllif əsərin girişində bəşər nəslinin xoşbəxtliyinin rəhni olan Zevsə müraciət edir. Lakin Homerin qəhrəmanlarından fərqli olaraq Hesiod əmindir ki, zəhmətsiz heç bir nəticə əldə etmək mümkün deyil. Məhz buna görə Hesiod qardaşı Persə nəsihət verir ki, gecə-gündüz zəhmət çəkib xoşbəxtliyə, rahatlığa nail olsun; axı allahlar bəşər nəsindən yeməklərin mənbəyini gizlətmişlər; bundan əlavə insanların ulu babalarının birinin ağılsızlığı ucbatından yer üzünü bədbəxtlik və xəstəliklər bürümüşdür və onlarla mübarizə aparmaq qeyri-mümkündür. Burada Hesiod keçmiş haqqında fikirlərini poetik dillə ifadə edir. Şairin fikrincə, bəşər nəsli özünün qızıl, gümüş, mis dövrlərini keçmiş, həmin dövrlərdə qəhrəmanlar yaşamışdır. İndi bəşəriyyət özünün dəmir dövründədir və şairin özünün bütün əzabları və məşəqqətləri bu dövr ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, insanların keçdiyi təkamül yolu yaxşılıqdan yamanlığa, yüksəklikdən alçaqlığa doğrudur. İnsanları bir-birinə bağlayan dostluq və ailə əlaqələri tamamilə qırılmışdır, qardaş-qardaşa düşmən kəsilmişdir. Tezliklə vicdan və həya yer üzünü tamamilə tərk edəcək və insanlar bədbəxtliyin son həddinə çatacaqlar. Bu pessimist səhnə sosial konkretlik kəsb edir: aristokratlara ünvanlanmış rəvayətdə çalağanın, yəni varlığının, qolu zorlunun

caynağına ilişmiş bülbül, yəni yoxsul min cür məşəqqətə, məruz qalır. Bu ağır vəziyyətdən çıxış yolu varmı? Hesiod ədalətin yer üzündə bərqərar olmasının yeganə yolunu ədalətli məhkəmələrin yaranmasında görür: o yerdə ki, yerli adam və yadelli ədalətli məhkəmə ilə üz-üzə gəlir, orada dövlət inkişaf edib çiçəklənir, qüdrətli olur, torpaq insanlara ən gözəl meyvələrini bəxş edir, qadınlar sağlam uşaqlar doğur. Və əksinə, namus, ədalət olmayan ölkələrə Zevs aclıq və xəstəliklər göndərir, qadınlar uşaq doğmur, ordu tələf olub gedir. Bundan əlavə böyük Zevsin qızı Dika (Ədalət) məhkəmələrin nə dərəcədə ədalətli olmasına nəzarət edir. Əgər ölkədə, yaxud bir şəhərdə Dika məhkəmənin qanunsuz hökmü ilə təhqir olunursa, o, Zevsə şikayət edir və bütün şəhər ədaləti tapdalayan çarların əməlləri ucbatından əzab çəkir.

Homerin əsərlərindəki etik baxımdan biganə Zevsdən fərqli olaraq Hesiod poemalarında Zevs əxlaqi funksiyalara malikdir: bəlkə də onun əsas funksiyası yer üzündə ədalətsizliyi damğalamaq, cəzalandırmaqdır. Bu əqidədən çıxış edən Zevs qardaşı Persi haqqın səsini qulaq asmağa, ədalətsiz məhkəmələrdən uzaq olmağa, var gücü ilə zəhmət çəkməyə çağırır. Bundan sonra bir növ təsərrüfatı idarə etmək üçün təlimat xarakterli parçalar gəlir: əkin və biçinin dəqiq vaxtını müəyyən etmək yolları, muzdurun tutulması və s. Hesiod özü cəmiyyəti bircə dəfə gəmiyə mindiyinə və dəniz ticarətini çox təhlükəli hesab etdiyinə baxmayaraq, əsərdə dənizdə üzməklə bağlı bir sıra tövsiyələr də verir.

Poemanın sonuncu bölməsi cürbəcür işlərin görülməsi üçün məqsədəuyğun olan və yaxud məqsədəuyğun olma-

yan günlərin, müxtəlif qadağaların təsvirinə həsr olunmuşdur.

Hesiodun əsərləri Avropa ədəbiyyatında didaktik poema janrının formalaşmasında və inkişafında son dərəcə böyük rol oynamışdır.

Böyük rus şairi V.V.Verəsəyevin tərcüməsində həmin poemadan («Труды и дни») bəzi parçalara nəzər salmaq, zənnimizcə, yerinə düşər:

*В позднюю осень, когда
ослабляет палящее солнце
Жгучий свой зной потогонный...
самое время готовить
из дерева нужные вещи.
Срезывай ступку длиной в три
с топы, а пестик - в три локтя;
Ось-длиною в семь стоп,-
всего это будет удобней;
Если ж и в восемь, то выйдет
еще из куска Колотушка.*

Şair ilin ayrı-ayrı fəsillərinə aid görülən işdən danışır və kəndlinin əmək, zəhmət yollarındakı zəruri texnikadan necə bəhrələnməsini aydın sözlərlə izah edir. Poemada torpaq, tarla, zəmi, ot biçini, şum, dən, su, əkin məsələləri kəndlinin gözləri önünə gətirilir, tövsiyələr verilir.

Əsərdə heyvandarlıq, əkinçilik, ailə-məişət məsələlərindən tutmuş, hər kəsin davranışı, cəmiyyətdə yeri, zahiri, mənəvi cəhətləri, geyimi, mədəniyyətinə qədər bütün xüsusiyyətlər öz bədii ifadəsini tapmışdır.

*...Советовал я,
для укрытия тела,
Мягкий плащ надевать и хитон,
до земли доходящий...
...В них одевайся, чтоб волосы
кожи твоей не дрожали
и не стояли по телу торчмя,
не ерошились зябко.
На ноги - обувь из кожи вика,
что не сдох, а зарезан;
В пору тебе чтоб была и выстлана
войлоком мягким.*

“Zəhmətlər və günlər” sadəcə olaraq məlumat kitabı deyildir. Hər şeydən əvvəl, poetik salnamədir, insanların həyat və yaşayış ensiklopediyasıdır. Elə bir mühüm məsələ yoxdur ki, şair ona laqəyd qalsın və yaxud öz nüfuzlu kəlamını deməsin.

Hesiodun poeması hər-halda “İliada”, “Odisseyə” deyil. Bu, doğrudur. Lakin hər iki şairi bir xüsusiyyət birləşdirir. Bu da epos ənənəsidir. Birincisi - qəhrəmanlıq dastanlarının müəllifi, ikincisi - didaktik-nəsihət eposunun yaradıcısı. Hər iki şairin əsərləri bir poetik ölçü ilə - hekzametrlə yazılmışdır. Eyni epik ahəng və dialektlə, eyni bədii üslub və anlaşıqlı dillə yazılması da iki dahi sənətkarı yunanlara sevdirmişdir. Sadəcə olaraq, Homerdə döyüş, qəhrəmanlıq ruhu; Hesiodda sülh, əmin-amanlıq, halal işləmək, yaşamaq eşqi hakimdir. “Zəhmətlər və günlər” poemasında şair beş nəsil təsvir və tərənnüm edir. “Qızıl nəsil”, “gümüş nə-

sil", "mis nəsil", "qəhrəmanlıq nəsli" və "dəmir nəsil". Bu, poemada səciyyəvi hadisələr, faktlar əsasında əyaniləşdirilir. Şair ilk "qızıl nəsli" xatırlayır və o gözəl zamana qayıtmağı arzulayır:

*Olimpdəki məskənlərdə olan ölməz pak allahlar
Xəlq etdilər ən əvvəlcə insanlardan qızıl nəsli.
O zamanlar səmalara hakim Kron hökm edərdi,
O insanlar kədər, zəhmət tanımadan, allahlar tək
Könlü açıq, şən, asudə, qayğısızca yaşardılar:
Bilməzdilər əsla nədir qəm-qüssəli ixtiyarlıq,
Daim sağlam, qüvvətliydi əllərilə ayaqları.
Ömürləri ziyafətdə şən keçərdi. Öləndə də
Yuxulayan tək ölərdilər. Heç ehtiyac bilməzdilər
Bərəkətli torpaqları özbaşına bol məhsullar
Yetirərdi. Könülləri istədikcə zəhmət çəkib
Bərəkətli məhsulları rahat-rahat yığardılar.
Qəlbə fərəh verən bol-bol sürülərə sahibdilər.
Həmin nəsli qara torpaq ağuşuna alan zaman,
Böyük Zevsin qüdrətilə, onlar xeyrə xidmət edən
Mələklərə çevrildilər: yer üzündə bizim bütün
Haqlı-haqsız işimizə göz yetirib, insanları
Qoruyarlar. Qaranlıq bir duman kimi görünərək,
Bu dünyada insanlara bol var-dövlət verir onlar.
Allahların qüdrətilə bu şərəfə yetişmişlər.*

Poemanın bu hissəsində açıq-aydın hiss olunur ki, Hesiod keçmiş dövrə - "qızıl əsrə" necə qibtə ilə yanaşır və o dövrkü mənəvi gözəlliklərin arxada qaldığını ürək ağrısı ilə qeyd edir. Sanki böyük Nizaminin vaxtilə tərənnüm etdiyi

idillik bir aləmi, mənəvi və zahiri gözəlliklərin əlçatmaz olduğunu bu poetik misralarda lirik-fəlsəfi boyalarla əks etdirir.

Şair içərisində yaşadığı cəmiyyətin dəhşətlərini, mənəvi çirkinliklərini, yaşamağın və yaratmağın əzab-əziyyətlərini dastanın sonrakı fəslində - "dəmir nəsil" fəslində bütün reallığı ilə səciyyələndirir:

*Ax, gerek mən beşinci əsr nəsli içrə olmayaydım!
Ya ondan tez ölmüş olub, ya da sonra doğulaydım...
Bu dünyada indi dəmir nəsli yaşar... gecə-gündüz,
Zəhmət, kəder, fəlakətdən onlar bir gün görməyəcək.
Pak allahlar ağır qayğı verəcək bu insanlara;
Ancaq bu dərd - məşəqqətə həm də ki, xof qarışacaq,
Bu insanlar saçları ağ doğulmağa başlayandan,
Zevs dil bilən insanları yox edəcək yer üzündən.
Ata, oğul bir-birilə yola gedə bilməyəcək;
Dost-dostuna, qonaqsa ev yiyəsinə yad olacaq;
Qardaşların olmayacaq bir-birinə məhəbbəti;
Qoca ata-analara kimse hörmət etməyəcək;
Allahlardan qorxmayaraq, şərəfətsiz övladları
Qoca ata-anaları söyüb təhqir edəcəklər.
Heç kəs qoca valideynə yemək-içmək verməyəcək,
Heç kə anda sadıq olan haqqı sevən və xeyirxah
İnsanlara əsla hörmət etməyəcək... həyasızlar,
Bədəfkarlar daha artıq hörmət-izzət qazanacaq.
Hər kim qolu güclü isə, haqq onunku sayılacaq.*

Şair ali xislət kimi humanizmi, insanpərvərliyi ön plana çəkir, həyatın mənasını həqiqi zəhmətdə, əməldə görür.

Həyat, insanlıq, mənəvi gözəllik, hiylədən, riyadan uzaq bəşəri duyğu və düşüncələri yüksək şeiriyətlə tərənnüm edir ki, bu da bizə bir daha Nizamini yada salır. Nizamının "İs-kəndərnamə" poemasının ikinci hissəsi olan "İqbalnamə"də olduğu kimi, Hesiodda da əql, zəka, yüksək bəşəri ideyalar vəsf olunmuşdur. Müxtəlif dövrlərin iki böyük sənətkarını bir-birinə qovuşduran da məhz bu xüsusiyyətlərdir. Hesiod sanki antik dövrdən addımlayaraq dahi Nizamiyə qovuşur və o da bu yüksək ideallarını müasirlərinə və xələflərinə ötürməyi özünə şərəf-şöhrət işi hesab etmişdir.

Antik şairin aşağıdakı misraları və beytləri insanların yaşamaq-yaratmaq əzmindən xəbər verir. Dahi şairin tarixilik və müasirlik probleminə ayıq baxış və gələcəyə inamı açıq-aydın hiss olunur. Şairin zəmanəsinə sərt münasibəti və satirik baxışını görməmək mümkün deyildir:

*Ar və həya qalmayacaq... Əsl yaxşı adamlara
Pis adamlar yalandan and içmək ilə, böhtan atıb,
Zərər-ziyan vuracaqlar...
Bu həyatda yalnız ağır fəlakətlər qalacaqdır,
Şərdən heç kəs öz canını xilas edə bilməyəcək...*

Misralardan açıq duyulur ki, şair öz zəmanəsinin şər-böhtanını, yalan və saxtallığını, fəlakət və qaranlığını cəsərətlə oxucularına bəyan edir. Onları saflığa, yalandan, riyadan uzaq olmağa dəvət edir, insanda ən ali məziyyətləri - mərdliyi, fədakar məhəbbəti, həya və isməti görmək istəyir. İşıqlı gələcəyə inanır, xalqa, vətənə təmənnəsiz xidmət etməyin zəruriliyini təsdiq edir. Hər kəsin xoşbəxtliyi yaşadığı

cəmiyyətə yararlı olmağındadır. Məhz bu tezis onun poemasının əsas ruhunu, mahiyyətini açıb göstərir. Şeir - sənətin gücü də elə bundadır.

Demişdik ki, Hesiodla Nizami yaradıcılığında bir-birinə yaxın mövzular, humanist duyğular, bəşəri ideyalar öz ifadəsini tapmışdır. Bir ümdə cəhət də budur ki, hər iki şair müdrik aforizmləri, tərbiyəvi nəsihətləri ilə seçilir. "Zəhmətlər və günlər" eposunda, demək olar ki, hər şey var - xalqın keçdiyi yol, həyat, mübarizə motivləri, siyasi-ictimai hadisələr, ailə-məişət, gün-güzaran, yaşamaq-yaratmaq ideyası, sabaha inam və s.

Böyük Nizaminin bütüm poemalarında, xüsusən "Sirlər xəzinəsi", "İqbalnamə" əsərlərində sadaladığımız ən ali cəhətlər və ən mənfi hallar yığcam hekayətlərində, ayrı-ayrı mənzumələrində sənətkarlıqla bədii həllini tapmışdır.

Hesiodun bu poemasında da mənzum hekayətlər ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. "Bülbül və çalağan" təmsili bu qəbildəndir. Nizami, Sədi Şirazi kimi, Hesiod da hər hansı kiçik bir mənzumədə böyük mətləbləri ustalıqla verməyi bacarmışdır. Burada o, bizim Şərq şairləri kimi, şahları, hökmdarları düzgün yola səsleyir, özləri üçün ibrət dərsi almağa çağırır. Əsərdən bu ibrətamiz parçanı oxucuların nəzərinə çatdırsaq, güman ki, şairin ali məqsədi aydın olar:

Şahlar ağıllı isə də onlara bir təmsil deyim:

Bir gün güclü bir çalağan parlaq gözlü bir bülbülü

Caynağına alıb uca buludlara qaldırmışdı.

Bədəninə caynaq batan yazıq bülbül civildədi,

*Çalağansa, amiranə bir səs ilə ona dedi:
"Civildəmə, sən ey bədbəxt!
Mən ki, səndən çox güclüyəm!..
Zorlularla bəhsə girən düşüncəsiz olanlardır..."*

Şair lovğalıqı, özündən müştəbeh olanları, zəif, kasıb insanlara əzab verənləri tənqid edir, haqqı, ədaləti, mənəvi zənginliyi, əql-zəka sahiblərini alqışlayır. Şərqə məxsus daxili zənginliyi, mənəvi ucalığı, saflıq və müdrikliyi vəsf edir, insanlığı bəşəri ideallara sahib olmağa çağırır.

ANTİK DÖVR LİRİKASI

Antik dövr lirikası deyiləndə, şübhəsiz, ilk növbədə yunan-roma poeziyası yada düşür. Bir-birindən fərqli cəhətlər olsa da, hər iki xalqı milli ədəbiyyatlarının və dillərinin bir sıra ümumi cəhətlərinə görə yaxın və doğma hesab etmək olar. Aralıqdənizi ictimai-siyasi mədəniyyət də bu iki xalqı xeyli yaxınlaşdıran ümumi faktor kimi səciyyələndirilə bilər. Nə qədər xarici, daxili düşmənlərin təzyiqlə qarşılaşsalar da, onların şeir-sənət ocağı heç vaxt sönməmiş, qədim El-lada məruz qaldığı çətinliklərdən üzuağ çıxmağı bacarmışdır. Məşhur Aleksandriya kitab mədəniyyətinin "olum, ya ölüm?" sualı qarşısında qalması, zəngin, şöhrətli bir elm-sənət məbədinin məhvi də bu xalqların iradəsini qıra bilməmiş, Afina, Roma daima inkişaf, çiçəklənmə yolu ilə irəliləmişdir. Həm Yunanıstan, həm də İtaliya daima öz inkişaf apogeyinə can atmışlar. Bütün Avropaya, habelə dünyaya yüzlərlə şeir-sənət dühaları, tarixçilər, loğmanlar, filosoflar, natiqlər, məhkəmə hakimləri, sərkərdələr, titanlar bəxş etmələri heç də təsadüfüdür deyildir. Demək olar ki, paralel inkişaf etmiş bu xalqlar və onların mədəniyyəti, şübhəsiz ki, antik dövr xalq ədəbiyyatına, bu ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarına istinad etmişlər.

"Zəhmət nəğməsi", "Əkin-biçin nəğməsi", "Məhsul bayramı", "Dəyirmançı qızlar nəğməsi", "Rodos nəğməsi", "Lin şərəfinə nəğmə" və s. poetik növlər antik lirikanın əsasını təşkil etmişdir. Bir sıra əsətlirler, əfsanə və rəvayətlər də bu dövr bədii ədəbiyyatını müəyyənləşdirən, onun mahiyyətinə

nüfuz edən amillər, faktorlar sayılmaldır. Troya, Prometey, Herakl, Afina-Pallada, Araxna, Piqmalion, Narsis, Adonis, Dionis, Sizif, Dedal və İkar haqqında əsətlər bu ədəbiyyatların mövzu və janrca zənginləşməsində və digər Avropa ölkələrinin bədii mədəniyyətində az rol oynamamışdır.

Yunan ədəbiyyatı, elm və fəlsəfəsindən yaradıcı bəhrələnən Roma şair və yazıçıları həmin yunan və ellinizm poeziyasından çox şey əxz etmişlər. Onlardan bir çox müxtəlif şeir şəkillərini mənimsəsələr də, öz orijinallıqlarını qoruyub saxlamağa müvəffəq olurdular. Lakin ədalət naminə onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Afinadan fərqli olaraq, Romada nəsr daha artıq inkişaf yoluna düşmüşdü. Burada elmi əsərlər, nitqlər, hüquqşünaslıq məsələləri, tarix və s. bədii nəsr şəklində yazılır, təbliğ olunurdu. Plavtın, Terensinin, Siseronun, Katullun, sonrakı dövrlərdə isə Vergilinin, Horatsinin, Ovidinin, Senekanın, Petroninin, Fedrin, Juvenalın, Tassitin, Apuleyin və başqalarının əsərlərini yada salmaq olar. Antik dövrün yunan ədəbiyyatı isə yüksələn xətlə inkişafda idi. Əgər lirikanın Arxilox, Tirtey, Alkey, Sapfo, Anakreont kimi görkəmli nümayəndələr vardsa, dramaturgiyanın əsas mahiyyətini, xüsusən faciə janrını Esxil, Sofokl, Evripid kimi dahiyənə şəxsiyyətlər təmsil edirdilər. Komediya isə daha çox Aristofanın simasında inkişaf yoluna düşmüşdü. O ki qaldı yunan fəlsəfəsinə, bu, mübaliğəsiz, öz apogeyində idi.

Sokrat, Platon, Aristotel və onlarca başqa filosoflara - onlar yaradıcılıqlarının "qızıl dövrünü" yaşayırdılar. Qızıl bayraq, hələ ki, onların simasında qürurla dalğalanmaqda idi...

Lakin məqsəd antik yunan lirikası haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaqdır. Antik dövr ədəbiyyatının əvəzsiz bilicisi olan mərhum professor Əli Sultanlı əbəs yerə demirdi ki, antik ədəbiyyat deyildiyi vaxt birinci növbədə quldarlıq cəmiyyəti şəraitində qədim yunanların və qədim romalıların yaratdığı ədəbiyyat nəzərdə tutulur. Alimin bu fikrini antik dövr şair və yazıçılarının zəngin və yüksək bədii sənət əsərləri bir daha təsdiq edir.

Arxilox (e.ə.VII). Tədqiqatçılar (xüsusən, S.Şervinski, Petrovski, Şuls, Sereteli), habelə antik lirikanın görkəmli rus tərcüməçiləri Lomonosov, Puşkin, Vyac-İvanov, V.V.Vereşayev, S.Lnrye, M.Mixaylov, L.Mey, İ.Annenski, D.Usov, Z.Qolosovker, V.Latışev, F.Zelinski, O.Rumer və b. bu yunan şairini yüksək qiymətləndirmişlər. Arxiloxun ithaf, nəğmə, epiqram, həcv, qəsidə və s. formada şeirləri bizim dövrə qədər gəlib çatmışdır. Sayca az olsa da, oxucuları indi də əfsunlayan həmin şeirlər əsl sənətkarlıq nümunələri sayıla bilər. Bunların çoxusu xalq üslubuna yaxın nəğmələrdir. Yunanların çox sevdiyi solo mahnılar, xor mahnıları və s. sonrakı dövr şairlərinin yaradıcılığı üçün çox səciyyəvidir. Zevs başda olmaqla bütün allahlara şeirlər həsr etmələri, onları vəsf və tərənnüm etmələri adi hal idi. Hər allahdan bir arzu diləyir, niyyətlərinin gerçək olması üçün onlara səcdə və dualar edirdilər. Onların şərəfinə qurbanlar verir, şəninə məclislər qururdular, qədəhlərə şərab süzür, torpağa baş əyirdilər. Rəqs və mahnıları ilə allahları əyləndirirdilər. Allahların şərəfinə oxuduqlarını - himn adlandırırdılar. Apallona həsr etdikləri himn - Pean daha çox səslənirdi. Dionisə ithaf etdikləri - difiramb sayılırdı. Hər allahın özünəməxsus

bənzətmə, təşbehlərini tapır və o cür də qiymətləndirirdilər. Zevsi - qeyri-adi güc sahibi elan edir və dualar oxuyurdular.

Arxilox qədim dövrün şöhrətli şairi kimi daha çox Yambılar yazırdı. Görkəmli Yamb müəllifi olan şair kimi isə məzəmmətləyir, kimi isə günahlandırır, lənətləyirdi.

S.Şerinskinin tərtib etdiyi və ön söz yazdığı kitabdan (“Аписная лирика”, М., 1968) məlum olur ki, Arxiloxun bizim günlərə qədər 38 yambılı gəlib çıxmışdır ki, bunların da rus dilinə tərcüməsi V.V.Verəsəyevə məxsusdur. Azərbaycan dilinə tərcümə olunan şeirlərindən birini oxucuların nəzərinə çatdırmaq, yəqin ki, maraqlı olar:

*Yas içində boğuluruq, nə bir insan, nə də şəhər,
İnan, Perikl, arzulamır nə qonaqlıq, nə bir səfa.
Ən dəyərlili insanları uddu coşqun, dəli dəniz,
Fəryadlarından, göz yaşından şişdi bizim ürəyimiz.
Ancaq çarə göndərmişdir fəlakətçin bizi Allah.
Mərd ürəkli, möhkəm olmaq - budur çarə, budur pənah!
Tale hərdən birisinə qənim olur, nə etməli!
Bu gün bizim növbəmizdir, yas tutmuşuq fəlakətə.
Sabah başqa birisinə zərbə... Ancaq əsla
Qadın kimi zarımayın, dözüün, keçər-gedər bəla!*

Şairin ayrı-ayrı allahlara, titanlara həsr etdiyi yambılar da diqqəti cəlb edir. Periklə, Zevsə, Hefestə, Fasosa, Apollona, Herakla ithaf etdiyi şeirlərdə yüksək vətəndaşlıq hissləri, döyüş, zəfər motivləri səciyyəvidir.

Zevsə yazılmış yamb V.Verəsəyev tərəfindən belə tərcümə olunmuşdur:

О Зевс, отец мой! Ты на небах царишь,
И злых , и правых. Для тебя не все равно.
По правде ль зверь живет иль нет.

* * *

Зевс, мяним атам! Сян эюйляря щакимсян,
Бцтцн инсанларын хябярдарсан ишиндян.
Добрулуг умурсан. Сян щяр бириндян.

Herakla həsr etdiyi yambda deyilir:

*Sevin, xoşbəxt yaşa, mənim Heraklım!
İgidliklə keçdi bütün həyatın.
Şeirlə mən necə könlümü ovum,
Şanlı timsalısan Sən bu həyatın!..**

Dövrün şairləri inandıqları allahları, qəhrəmanları məhz beləcə tərənnüm edir, onların səadət gətirəcəyinə inanırdılar.

Arxiloxun yaradıcılığında elegiya daha geniş tematikaya malikdir. Onun poeziyasının əsas məzmununu şəxsi həyatının məqamları, döyüş macəraları, dostlarına və düşmənlərinə münasibəti və s. təşkil edir.

1974-cü ildə ilk dəfə Arxiloxun əsərinin tam mətni tapılmışdır. Bu əsər bir növ şairin yaradıcılıq metodu və əsərlərinin problematikası haqqında tam təsəvvür yaradır. Əsərin məzmunu cavan oğlanla gənc qız arasında dialoqdan iba -

****Tərcümə kitab müəllifinə məxsusdur.***

rətdir. Rəvayətə görə varlı Likamb Arxiloxa öz qızını verməyi vəd etmiş, lakin sonra öz sözündən dönmüşdür. Əsərdəki açıq-saçıqlıq Arxiloxun Likamba mənfi münasibətinin ifadəsidir. Arxiloxun əsərləri öz etik konsepsiyası ilə Homerin mənəvi dəyərlərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, Homer qəhrəmanları üçün döyüşçü namusu və şərəfi hər şeydən üstün idi. Arxiloxun fikrincə, ölüm insanın əlindən şərəfi də, şöhrəti də alır, məhz buna görə də nəyin bahasına olursa-olsun yaşamaq gərəkdir.

Onu əhatə edən dünyada Arxilox qanunauyğunluq və məqsədəuyğunluq görmür. Günəşin tutulmasını seyr edən şair ürək yanğısı ilə təbiətin möcüzələrini insan bədbəxtliyi ilə müqayisə edir: nə birincilərin, nə də ikincilərin səbəbini üzə çıxarmaq mümkün deyildir. Lakin dünyanın çətinlikləri Arxiloxu sarsıtmır, o dünyagörüşü baxımından optimist sənətkardır.

Arxilox insan duyğularını bütün dərinliyi ilə ifadə edə bildiyinə görə yunan ədəbiyyatında ilk lirik şairdir. O, bir qayda olaraq Homer leksikasından bol-bol istifadə edir, lakin böyük epik poeziyanın yaradıcılarından fərqli olaraq, diqqətini hiss və duyğuların xarici əlamətlərinə və keyfiyyətlərinə yox, onların daxili səbəblərinin üzə çıxarılmasına yönəltdir.

Arxiloxun yaradıcılığı ritm baxımından, hətta bizə gəlib çatan fraqmentlərin özləri də həddindən artıq rəngarəngdir. O, elegiya, yamb, epigram janrlarında yüksək sənət əsərləri yaratmışdır.

Antik dövrün tədqiqatçıları Arxiloxu həvcvi şair kimi xüsusi nəzərə çatdırmışlar. Əldə olan şeirlərindən də görmək

olur ki, həqiqətən o, düşmənlərinə (şəxsi və siyasi) amansız və barışmaz olmuş, onları ciddi tənqid etmiş, professor Ə.Sultanlı demişkən, "bəzən... qarğış şəklindən də istifadə edərək onları lənətləmişdir". Bu baxımdan onun "Məni incik salan" şeiri çox xarakterikdir. Şeirdə şair ona xəyanət etmiş dostu haqqında yazır:

*Coşqun sular aparsın
Görüm qaranlıq gecə Salamidessa yanında
Kakilli frakiyalı.
Tutsun, aparsın onu-qul xörəyi yeyərək,
çəksin ağır iztirab!
Görüm tapsınlar onu çılpaq,
dönüb key olmuş,
Sahildə ziğ içindən;
Dişləri bir-birinə dəysin,
it kimi əssin,
qum üstə üzüqoylu.
Yıxılsın coşub daşan dalğaların altına...
Bu gündə görsem əgər
O and pozan alçağı,
o keçmiş dostumu mən
Sevinərəm ürekdən!*

Vətəni müdafiə mövzusu Sparta şairi **Tirteyin (yeni eradan əvvəl VII-VI əsrlər)** elegiyalarında daha parlaq ifadəsini tapmışdır. Onun bizim günlərə qədər gəlib çıxmış əsərlərinin fraqmentlərindən dövlət üçün çox ağır bir dövrdə - müharibə dövründə vətəndaşın vəzifələri poetik dillə

şərh olunur. Müharibədə şan-şöhrət axtaran qəhrəmanı ideya səviyyəsinə yüksəldən Homer eposundan fərqli olaraq, Tirtəyin elegiyaları müharibədə fəal iştirak etməyə borclu olan vətəndaşlara ünvanlanır və onlar öz ictimai borclarını yerinə yetirməyə çağırılır. Bir qayda olaraq bu şeirlərdə öz şəhərini və dövlətini çətin gündə tərk edib qaçan şəxsin bəlaları təsvir olunur, vətən uğrunda canından keçən vətəndaşın böyüklüyü vəsf edilir. Onun bir çox şeirlərində qəhrəmanlığın tərənnümü hərbi nizamnamənin qaydaları – “Spartanın dövlət qanunları öz əksini tapırdı”. O, şeirlərində qəhrəmanlıqla qorxaqlığı qarşı-qarşıya qoyur. Qəhrəman ölsə də, onun qəbri üstündə alnıaçıq dayanır. Onun nəslə vətənin ən hörmətli vətəndaşı kimi şöhrətlənir. Cəbhədən qaçan qorxaq diri qalsa da, həyatından nə fayda! Heysiyyətsiz yaşamaqdansa, şərəflə ölmək yaxşıdır. İnsan üçün ən yüksək mükafat - vətən yolunda, xalqın azadlığı üçün cəbhədə ölməkdir. Belə adamlar üçün cavan da, qoca da, kişi də, uşaq da, böyük də ağlar.

Tirtəy “Döyüş elegiyası”nda yazır:

Döyüşdə ilk səfərlərdə vuruşmaq bir şərəfdir,

Mərd igidə vətənçin xoşdur döyüşdə ölmək!

Ən alçaq qismətdir qaçıb doğma vətəndən,

Bərəkətli zəmindən, dünyada sürünəsən.

Yanında qoca atan, əziz, mehriban anan,

Xırdaca balaların, sevimli gənc arvadın.

Ehtiyaca baş əyib kimə pənah aparsan,

Yad, meğrur baxışlarla qarşılar səni, inan.

Nəslini, gəncliyini ləkələr belə insan:

*İzlər onu bədnamliq, namussuzluq hər zaman
Doğrudan da, qaçqına yoxdur əsla mərhəmət,
Ona nə şəfəqqət, nə şərəf, nə məhəbbət.
Övladımız və doğma yurdumuz üçün gərək
Biz mərdliklə döyüşüb düşməne sinə gərək!*

Tirteyin bizim günlərə gəlib çatan ikinci bir şeiri onun böyük vətənpərvər olduğunu göstərir. Şair bir şeirində Spartanın oğul və qızlarını silaha sarılmağa, vətən yolunda canını əsirgəməməyə çağırır.

*Siz ey igidlərilə tanınmış olan
Sparta oğulları, qoşun irəli!
Parlasın əzəmətlə sol əldə qalxan,
Süngüləri silkəyin, qoşun irəli!
Canı əsirgəməyin, haydı, cəsəret,
Sparta övladında yoxdur o adət!*

Alimlər Tirteyin digər vətənpərvər şeirlər, vəsiyyətlər, başdaşı şeirləri, hərbi marşlar yazdığını da qeyd edirdilər.

Qədim yunan dövlətlərinin təşəkkülü mahnı janrlarının, o cümlədən monodik lirikanın nümunələrinin yeni məzmun kəsb etməsinə gətirib çıxardı. Monodik lirika deyəndə liranın müşayiəti ilə solo, yəni təklikdə ifa olunan mahnı nəzərdə tutulur. Bu şeirlərdə elegiyadan fərqli olaraq ümumi mövzulara demək olar ki, yer verilmir, sənətkarlar bütün diqqətlərini insanın daxili aləminin, onun hiss və həyəcanlarının təsvirinə yönəldir.

Eramızdan əvvəl VI əsrin birinci yarısında monodik liri-

kanın ən görkəmli nümayəndələri **Alkey və Sapfo** hesab olunurdular. Onların hər ikisi Lesbos adasında doğulmuş, yaradıcılıqları ilə bu torpağa bağlı olmuşlar. Bu dövrdə Lesbosda son dərəcə gərgin inqilabi əhval-ruhiyyə hökm sürürdü. Alkey də nümayəndəsi olduğu aristokratiya kimi demokratlara qarşı ciddi mübarizə apırırdı. Məhz bu mübarizənin nəticəsi idi ki, Lesbosun hakimləri tez-tez dəyişir, bir-birini əvəz edirdi. Bu inqilabi təbəddülatlar şairin həyatında da iz buraxmış, onun uzun illər vətənindən xaricdə yaşamasına gətirib çıxarmışdı. Şeirlərinin birində sənətkar sürgündə keçirdiyi mənəvi əzabları təsvir edir, siyasi-ictimai fəaliyyətini kədərlə xatırlayırdı. Alkeyin əsərlərində vətəndaş müharibəsi motivləri həddindən artıq güclüdür. Bəzi şeirlərində Alkey vətəndaş müharibəsini vəsf edir, qardaş qırğınına haqq qazandırır. O, Lesbosun növbəti hakimlərindən biri olan Mirsilanın həlakı ilə nəticələnən sui-qəsdə öz iştirakından böyük qürur hissi ilə danışır; gələcəkdə də bu cür əməllərdə iştirak edəcəyini təsdiq edirdi. Lesbosda müəyyən islahatlar keçirmək istəyən Pittakin zənginliyə, pula əsaslanan qüdrətinə həsəd aparır, dünyada indi əsil-nəcabətə yox, var-dövlətə qiymət verilməsini etiraf etməyə məcbur olurdu.

Siyasi-ictimai fəaliyyətdən uzaqlaşmağa məcbur olan Alkey həyatın mənasını şərabda, eyş-işrətdə axtarmaq məcburiyyətində qalırdı. Sonralar zərb-məsələ çevrilmiş "həqiqət şərəbdadır" ifadəsini də ilk dəfə Alkey söyləmişdir. Dünyanın bütün dərdlərinin birçə universal dərmanı var - o da şərəbdır.

*...Əsir şimaldan da soyuq bir külək,
Dondurur yağmuru yerə düşmədən,
Çaylar buz kəsilir, -titrəyir ürək...
Qışda neyləməli? - hey ocaq qala,
Doldur qədəhləri, bol-bol şərab ver,
Şərab iç vermə sən ömrü zavala,
Gir isti yatağa qulağa qəder!
Neçin fikir eyləyib çəkək biz əzab?
Qədər in hökmündən mümkünmü qaçmaq?
Bütün dərmanların başıdır şərab!
Dərd-qəmi dağıdır, içək, məst olaq!*

Antik dövrdən bizə gəlib çatan məlumatlara görə Alkey öz əsərlərində məhəbbət mövzusunə tez-tez müraciət edirdi. Lakin onun bizim günlərə gəlib çatan əsərlərində bu mövzunun bədii təcəssümünə çox az təsadüf olunur. Belə ki, onun orta əsr serenadalarını yada salan bir nəğməsi və şairə Sapfoya həsr etdiyi şeir parçası bu baxımdan maraqlı doğurur. "Şairə Sapfoya etiraf" adlanan şeir parçasında Sapfo bənövşə saçlı saf mələyə bənzədilir:

*Sapfo, ey bənövşə saçlı saf mələk,
Könül pərvaz edir qımışanda sən!
Sənə bir sirr açmaq dilərdi ürək,
Ancaq həya qoymur, gəlmir əlimdən!*

Şeirdən görüldüyü kimi, Sapfo ciddi qadın olduğu üçün Alkey ürəyində bəslədiyi eşqi ona açma bilməmişdir.

Bundan əlavə, Alkey allahlara himnlər, mifoloji mövzu-

da əsərlər yazmışdır. Bütün antik dövrdə Alkey ən məşhur sənətkarlardan olmuşdur. Belə ki, Roma ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Horatsi öz əsərlərində Alkeyin istifadə etdiyi şeir ölçülərinə müraciət etmişdir.

Şairin əsərlərinin son dərəcə kiçik bir hissəsi bizim günlərə qədər gəlib çatmışdır. Lakin bu gün də Alkeyin poeziyası öz lakonikliyi, obrazlarının konkretliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Alkeyin müasiri olan şairə **Sapfo (eramızdan əvvəl 612-ci ildə anadan olmuşdur)** həmçinin, məşhur aristokrat nəslinə mənsubdur. O da Alkey kimi bir müddət sürgündə olmuşdur. Lakin siyasi hadisələr onun əsərlərində öz inikasını tapmamışdır. Sapfonun poeziyası onun həyatının zahiri tərəfləri haqqında çox az məlumat verir; yalnız bircə şeirində o, həddindən artıq qızğın məhəbbətlə sevdiyi qızı Kmida haqqında, həmçinin avara oğlu Xaraks barəsində bir neçə kəlmə danışır. Şairənin poeziyasının əsas mövzusu onun özünün aparıcı rol oynadığı qapalı qadın birliyi ilə bağlıdır. Rəfiqələrinin gözəlliyi və məhəbbəti, qarşılıqlı hisslər, ayrılıq həsrəti Sapfonun şeirlərinin pafosunu təşkil edir. Yeri gəlmişkən, Sapfo ənənəvi folklor şeir formalarına və obrazlar sistemə müraciət etsə də, konkret insan hisslərinin ifadəsi sahəsində orijinallıq göstərib. Bu baxımdan, məhəbbət ilahəsinin saysız-hesabsız epitetlərini sadalamaqla yanaşı, nakam məhəbbət motivinin sintetik vəhdət təşkil etdiyi "Afroditiya" əsəri səciyyəvidir.

Eposda insan məhəbbəti bir qayda olaraq fiziki yaxınlıq kimi şərh olunurdusa, Sapfonun əsərlərində bu, dəhşətli bir kortəbii qüvvə kimi təsvir olunur. İnsan məhəbbətlə müba-

rizə aparmaq qüdrətinə malik deyildir. Sapfo antik yunan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə insanın mürəkkəb daxili aləmini, onun hisslərini zahiri sıxıntlarına görə yox, hisslərin mexanizmini təsvir və təhlil etmək yolu ilə açıqlamağa çalışmış və buna nail olmuşdur.

Sapfonun epitalamiyaları, yəni toy mahnıları mövzusu, obrazlar sistemi və ifadə vasitələri baxımından onun məhəbbət lirikasına çox yaxındır.

Sapfonun yaradıcılığı ritm baxımından həddindən artıq rəngarəngdir və məhz bu zənginlik sonralar İskəndəriyyə alimlərinə Sapfonun əsərlərinin ölçü baxımından səkkiz müxtəlif şeir məcmuələrində cəmləşdirməyə imkan yaradıb. Sonralar "Sapfo bəndi" adlanan şeir forması məhz şairənin poetik kəşfidir və onun lirik duyğularının incəliklərini hərtərəfli şəkildə təsvir etməyə imkan verir.

Monodik lirikanın sonuncu böyük nümayəndəsi **Anakreontdur (eramızdan əvvəl VI əsrin ikinci yarısı)**. Sapfo-dan və Alkeydən fərqli olaraq Anakreont həyatını öz doğma şəhəri Teosda yox, müxtəlif tiranların sarayında keçirirdi. O dövrdə tiranlar müxtəlif sənət adamlarını öz saraylarına cəlb edirdilər. Lakin bu, heç də incəsənətin, o cümlədən, poeziyanın dərinləşməsi ilə nəticələnmirdi. Tiranların ətrafında formalaşan mədəniyyət səthi xarakter daşıyırdı; saray şairləri insan hisslərinin dərinliyinə varmağa cəhd göstərmir, əsasən, əsərlərin formasına fikir verirdilər. Bu keyfiyyətlər Anakreontun əsərləri üçün də səciyyəvidir. Sapfo kimi Anakreont da bütün diqqətini məhəbbət mövzusunun inikasına verirdi. Lakin Anakreont üçün məhəbbət insanı sarsıdan hiss deyil, əyləncənin ən xoşa gələn növüdür. Əgər Sapfo məhəbbət

ilahəsi Afroditaya yalvarıb məhəbbət dərdinə, sarsıntısına bir çarə diləyirdisə, Anakreont şərab allahı Dionisə yarızarafat ruhda müraciət edib keyfi, eyş-işrəti ondan əskik etməməyi xahiş edir. Düzdür, Anakreont səs-küylü məclislərin tərəfdarı deyil, lakin kef çəkmək motivi onun yaradıcılığında aparıcı mövzudur. Həyata, məhəbbətə yüngül, şən münasibət Anakreontun poeziyası üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. Bunu xüsusilə şairin aşağıdakı şeirində görmək olur. Şeirdən məlum olur ki, şair məhəbbətində o qədər sadıq deyil. Sevdidi qızın ondan küsüb kənar gəzməsi onu o qədər də narahat etmir, dərin iztiraba salmır. Əksinə o sevdiyini bir növ təhqir edir, ona zor tətbiq edəcəyini bildirir.

Hey Frakiya madyanı, sən,
Nə var, məndən yan gəzirsən?
Gözündəki nə şübhədir?
Xam görmüsən məni, nədir?
Bircə dayan, ağzına mən
Vurum sənə polad yükən,
Heç görməzsən sağı, solu,
Düz gedirsən ondan yolu!..
Bu gün nazlan, vüqarlı dur,
Önün çəmən, könlün məğrur
Dadmamışsan hələ yəqin
Zorun usta minicini.

Şeirlərin birində şair deyir:

*Gicgahlarım çallaşdı
Qar tək ağardı başım,*

*Dişlərim düşdü gücdən
Haradasan ey gənc yaşım?*

Hətta qocalığa, ölümün özünə də şair ironiya ilə yanaşır, onu da şərab içində boğub yaddan çıxarmağa cəhd göstərir. Yaradıcılığının bu cəhətlərinə görə haqqında yazılmış bədii əsərlərdə belə Anakreont “ömrü toy-bayramda”, “kefde, əyləncədə keçən” şair kimi səciyyələnmişdir.

*Anakreont, sənin işin toy-bayramdı,
Katon isə respublika deyib yandı.
Sənin ömrün keçdi kefdə, əyləncədə,
Roma dərdi saldı onu yaman dərde.
Sən tapmadın eys-ışrətdən macal bir an,
O sa verdi respublika yolunda can.*

Anakreontun əsl əsərləri son dərəcə az miqdarda bizə gəlib çatmışdır. Lakin antik dövrün son mərhələlərində Anakreontu xeyli əsər həsr olunmuşdur ki, bunlar da yeni Avropa poeziyasında, xüsusilə intibah dövrünə Anakreontu yazılmış külli miqdarda nəzirelərdən ibarətdir.

Görkəmli şairin “anakreont” janrı deyilən poeziyası sonrakı mərhələlərdə bütün dünya şeirinə müsbət təsir göstərmişdir. A.Puşkin, V.Veresayev, M.Mixaylov, L.Blumen, L.Mey kimi ədəbi şəxsiyyətlərin ondan etdiyi tərcümələr qədim dövr şairini Rusiyada da məşhur etmişdir. Anakreontun fraqment halında bizə çatan şeirlərinin əsas mövzusu məhəbbət, həyat eşqi, gənclik həvəsi, qocalıq müdrikliyi, həyatdan, şərabdan zövq almaq və s. hesab olunur.

“Artemida”, “Dionisə”, “Hermesə dualar”, “Qəbirüstü yazı”, həmçinin mahiyyəti döyüş, mübarizə, zəfər motivləri ilə seçiyəvi olan şeirlərin adlarını çəkmək mümkündür.

“Dionisə” şeirində şair Erosa, Afraditaya müraciət edir, öz dualarını çatdırır:

Sən, Kiminlə birgə, de, qüdrətlisən -
Gözəl Afrodita, qayğı bəsləyən,
Uca dağlar kimi zirvələrdəsən.
Diz çökür, baş əyir, yalvarıram mən.
Mənim Dionisim, mənim hakimim,
Sən böyük, şərəfli məhəbbətimdən*.

**Tərcümə kitab müəllifinə məxsusdur.*

MARK TULLİ SİSERON

(e.ə.106-43)

Siyasi xadim, filosof, natiq, yazıçı Mark Tulli Siseron Roma mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun ədəbi irsini dünya miqyasında şöhrət qazanmış, bir çox nəsillərə örnək olmuş, təkrarolunmaz forma və məzmunu malik əsərləri - nitqlər, siyasi və fəlsəfi traktatlar, məktublar təşkil edir.

“Tuskulan söhbətləri” (b.e.ə. 45-ci il) Siseronun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Mahiyyətçə fəlsəfi düşüncələri əks etdirən, dialoq formasında yazılmış 5 kitabdan ibarət bu əsərdə müəllif insanın mənəviyyatını səciyyələndirən, o dövrün filosof məktəblərində ənənəvi müzakirə predmetləri olan və indiyədək aktuallığını itirməyən 5 məsələyə toxunur: ölüm və ona münasibət, ölümün xeyir və ya şər olması; ağrı və ona qarşı müqavimət; dərd və təsəlli, dərdə dözümlülük; ehtiraslar və onların mahiyyəti və səciyyəsi; nəhayət, ləyaqət və onun ali rifah sayılması.

Qədim dünyanın məşhur mütəfəkkiri, Roma respublikasının ideoloqu, görkəmli ictimai-siyasi xadim Mark Tulli Siseron müxtəlif sahələrdə (hüquq, fəlsəfə, ədəbiyyat və s.) nə qədər böyük istedad sahibi olsa da, tarix onu hər şeydən əvvəl, müqtədir bir natiq kimi tanıyır. Latin danışığı dilini yüksək səviyyəyə qaldıran Siseronun onlarla məhkəmə nitqləri, traktları, yüzlərlə məktubları yalnız fəlsəfi təfəkkü-

rün deyil, eyni zamanda nitq mədəniyyətinin əvəzsiz nümunələridir.

N.Cəfərov haqlı qeyd edir ki, Siseronu Azərbaycan dilinə çevirmək, azərbaycanlı oxucunu antik dövrün böyük dil (hüquqi, ictimai-siyasi və fəlsəfi təfəkkür!) mədəniyyəti ilə məhz azərbaycanca tanış etmək, heç şübhəsiz, cəsəretli olduğu qədər də çətin addımdır... "Tuskulan söhbətləri" qədim Roma mütəfəkkirinin o əsərlərindəndir ki, burada ictimai düşüncənin (və həyatın!) bir-biri ilə üzvü vəhdətdə olan ən müxtəlif sahələrinə, problemlərinə müraciət edilir. Belə bir əsəri hər hansı dildə, o sıradan da Azərbaycan dilində səsləndirməyin tərcüməçisindən nələr tələb etdiyi barədə ətraflı danışmaq artıqdır. Yalnız onu demək olar ki, "Tuskulan söhbətləri"nin məzmunu, ideya-ları, dahi müəllifin təfəkkür və nitq mədəniyyəti azərbaycandilli mühitə kifayət qədər uğurla gətirilmişdir.

Dünyanın dahi mütəfəkkirlərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə ehtiyac milli azadlıq, müstəqillik qazandığımız müasir dövrdə get-gedə artacaqdır. Çünki Azərbaycan insanının dünyaya inteqrasiyası bəşəriyyətin yaratdığı böyük mənəvi mədəniyyətin mənimsənilməsindən başlayır...

Siseron haqqında dünyanın çox şəxsiyyətləri fikir söyləmiş, tədqiqat işləri aparmışlar. Lakin ən nüfuzlu söz görkəmli filosof Plutarxa məxsusdur.

Plutarx (46-127) - yunan filosofu və yazıçısıdır. Böyük ədəbi irsə malik olan alim elmi traktatlar, fəlsəfi dialoqlar, "Əxlaq haqqında yazılar" adı altında dərc olunmuş müxtəlif formalı əsərlərin müəllifidir.

Plutarx öz əsərlərində insan psixikasının və xasiyyə-

tinin müxtəlif tərəflərini təhlil edərək, insan hissiyyatını əks etdirən bir çox məsələlərə toxunmuşdur.

Plutarxin ədəbi irsində bədii-tarixi formada yazılmış görkəmli yazıçıların, dövlət və hərbi xadimlərin şəxsi həyatından bəhs edən əsərlər mühüm yer tutur. İskəndər, Sezar, Likurq, Perikl və b. haqqında yazılmış bədii tərcüme-yi-hallar arasında Siseronun həyat və yaradıcılığında bəhs edən əsər xüsusi yer tutur.

Siseronun həyat və yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərini ifadə edən həmin məşhur əsərdən bəzi fraqmentlərə nəzər salaq:

Məktəb yaşına çatan və parlaq bacarıq nümayiş etdirən Siseron özünə tez ad qazanmışdır. Uşaqlar arasında elə məşhurlaşır ki, valideynləri Siseronu öz gözləri ilə görmək, onun elmlərə necə şöhrətlənmiş çeviklik və dərrakə ilə yiyələndiyi haqda təsəvvür əldə etmək üçün dərslərdə iştirak etməyə başlayırlar. Bəzi qaba və nəzakət-siz valideynlər isə oğullarının küçədə ehtiramla Siseronun başına topladığını görəndə onlara qəzəblənərdilər. Platonun tələb etdiyi kimi, təbiətən hər şeyi öyrənməyə maraq göstərən və fəlsəfəyə meyilli şəxs olaraq bütün elmi biliklərə hörmət bəsləyən Siseron poeziyanın hansı nəzəriyyə və ümumi təhsil obyektinə olmasına sayğısızlıq göstər-mədən özünü səylə poetik yaradıcılığa həsr edirdi. Onun hələ uşaq yaşlarında qələmə aldığı və tetrametrlərdə yazılmış çox da böyük olmayan "Ponti Qlavk" poeması günümü-zədək gəlib çatmışdır. Zaman keçdikcə o, bu sənətə və onun daha rəngarəng formalarına yiyələnir və nəinki natiq, həm də romalılar arasında ən üstün şair hesab olunur. O

vaxtdan bəri latınnitqində çoxsaylı dəyişikliklərin baş verməsinə baxmayaraq, Siseronun natiqlik istedadının şöhrəti bu gün də yaşamaqdadır. Lakin onun poetik irsi xeyli sayda qabiliyyətli yeni şairlərin meydana çıxması nəticəsində öz şöhrətini tamamilə itirmişdir.

Plutarx daha sonra qeyd edir ki, Siseron yenidən zəruri vasitə kimi nitqinin təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olmağa başlayır; öz nitqi üzərində çalışmaqla və tanınmış natiqlərlə görüşməklə dövlət xadimi istedadını inkişaf etdirir. Bu məqsədlə Asiya və Rodosa səyahət edir. Asiyada natiqlərdən adromitiyalı Ksemokl, maqneziyalı Dionisi və kariyeli Menipdən, Rodosda isə Molonun oğlu natiq Apolloni və filosof Posidonidən dərslər alır. Rəvayət eləyirlər ki, latın dilini başa düşməyən Apolloni Siserondan məşğələlərdə yunan dilində danışmağı xahiş edir. O, xahişi həvəslə qəbul edir və düşünür ki, bu yolla onun səhvləri daha yaxşı düzəldilə bilər. Siseron nitqini başa vuranda hamı heyrət içərisində idi və onu dinləyənlər bir-birilə sanki tərif yarışına girmişdilər. Apolloni isə bu nitqdən mütəəssir görkəm alır və sonda dərin fikrə gedir. Ona münasibətindən Siseronun kədərləndiyini görəndən Apolloni deyir: "Siseron, sənə heyran qalıb, səni tərifləsəm də, Elbanın taleyinə təəssüf edirəm. Öz gözlərimlə şahidi oldum ki, gözəlliklərdən yeganə bizə qalan natiqlik bacarığı və savad idi, onlar da sənə sayəndə romalıların sərvətinə çevrildi".

Ümidlərlə dolu Siseron bütün fikirlərini siyasətə yönəltdir. Lakin əvvəlcədən edilmiş xəbərdarlıq onu yolundan dayandırır. Belə ki, Delfada allahdan hansı yolla şöhrət tapmağın mümkün olduğunu soruşduqda, Pifidən həyatda

kütlənin rəyini deyil, öz şəxsi, təbii keyfiyyətlərini rəhbər tutmaq tapşırığını almışdı. Romada keçirdiyi ilk vaxtlarda o, ehtiyatla davranır, ictimai vəzifə tutmağa tələsmir. Gözdən-könüldən uzaq olmağa çalışsa da, Romanın aşağı təbəqələrinin insanları arasında özü haqqında "qrek" və "sxolast" kimi ədəbsiz kəlmələr eşidir. Ancaq təbiətən şöhrətpərəst olan, anası və dostları tərəfindən də buna sövq edilən Siseron özünü məhkəmə müdafiəçisi işinə həsr eləyir və bu işdə birincilik qazanır. Özü də nə az-nə çox, dərhal şöhrətdən parlamağa başlayır və natiqlərin forumunda bütün yarış iştirakçılarını arxada qoyur.

Arpində onun gözəl villası vardı. O qədər də böyük olmayan malikanələrindən biri Neapol ətrafında, digəri isə Pompey yaxınlığında yerləşirdi. Bunlara həyat yoldaşı Terensiyanın 100 min dəyərindəki cehizi və ona kimdənsə miras qalmış 90 min dinari əlavə olunmuşdu.

Siseron yunan və romalı alimlərin arasında bu vəsait hesabına korluq çəkmədən sadə həyat sürürdü. Nadir hallarda o, günəş batmazdan əvvəl yemək yeyirdi. Bunun səbəbi yalnız vaxt çatışmamazlığında deyil, daha çox onun mədə xəstəliyindən əziyyət çəkməsində idi. Ümumiyyətlə, Siseron öz bədəninin qayğısına qalmaqda çox vasvası və diqqətçil idi. Odur ki, vaxtlı-vaxtında bədənini ovdurur və dəqiq müəyyənləşdirilmiş saatda gəzintiyə çıxırdı. Vücudunu bu cür rejimdə tərbiyə etməklə o, saysız, böyük və mübarizə tələb edən işləri üçün özünü möhkəm və gümrah qoruyub saxlayırdı.

Çoxlarının onu dostcasına ziyarət etməsinə, yunan şəhərlərinin isə ona mütemadi deputatlar heyəti göndərməsinə baxmayaraq, Siseron vaxtının böyük hissəsini ruh düş-

künlüyü və qüسسə içərisində keçirərək baxışlarını ümidsiz aşıq kimi İtaliyaya dikirdi. Düçar olduğı bədbəxtlik üzündən həddən ziyadə ruh düşkünlüyünə qapılmış, qətiyyətsizliyə mübtəla olmuş, alçaldılmış və sarsılmışdı. Onun kimi yüksək elm məktəbi keçmiş insandan heç kim bunu gözləməzdi. Elə onun özü də çox vaxt dostlarından rica edirdi ki, onu natiq yox, filosof adlandırınlar. O, fəlsəfəni əsas elm kimi seçmişdi, gözəl nitqdən isə ictimai fəaliyyətdə gərək olduqda bir alət kimi istifadə edirdi. Lakin şöhrətperəstlik ürəkdən bütün bilikləri boya tək yuyub aparmağa qadir olsa da, ictimai işlərlə məşğul olan insanlarda onların ünsiyyətdə olub alışdığı topluma xas coşğunluğun izlərini qoya bilər. Əgər bu zaman hissə qapılıb özünü bilavasitə işə deyil, öyrəşdiyi toplumu müşayiət edən ehtiraslara həsr edərsə...

5 kitabdan ibarət olan "Tuskulan söhbətləri"ni Siseron öz yaxın dostu Mark Bruta ithaf etmişdir. Filosof-natiq etiraf edərək yazır:

İstənilən elmdə və söz ustalığında Yunanıstan həmişə bizdən qabaq olub, - bu sahədə müqavimət göstərməyənləri üstələmək də axı çətin deyil. Beləliklə, yunanlarda ən qədim elm sahəsi - poeziyadır: nəzərə alsaq ki, Homer və Hesiod Romanın qurulmasınadək, Arxilox isə - Romulun idarəçiliyi dövründə yaşamışlar, bizdə poeziya sənəti xeyli sonra yaranmışdır.

Yunanlar oxuma və simli alətlərdə çalmaq bacarığını savadlılıq zirvəsi hesab etmişlər - buna görə də, yunanlar içərisində (mənim fikrimcə) ən nəcəbətli olan Epaminond, kifərada çalib oxumağı ilə şöhrətlənmişdi və ondan bir az

əvvəl Femistokl qonaqlıqda lirada çalmaqdan imtina etdiyinə görə nadan sayılmışdı. Bu səbəblərdən Yunanıstanda musiqi incəsənəti inkişaf etmişdi: onu hamı öyrənirdi, bilməyənlər isə savadsız sayılırdılar. Bundan savayı, yunanlarda həndəsə hər şeydən üstün tutulurdu - odur ki, yunan riyaziyyatçılarının şöhrət parlaqlığını heç nə ilə söndürmək olmaz; bizdə isə bu elmin inkişafı pul hesablarında və torpaq bölüşdürülməsində istifadə olunması ilə məhdudlaşdı.

Lakin natiqlik bacarığını biz tez əldə etdik; və bizim natiqlərimiz əvvəlcə bu sahədə ustad deyildilər, sadəcə gözəl danışa bilirdilər, lakin sonra isə natiqlik ustalığına çatdılar...

Miskinlik - başqasında da səndə olanı görüb dərd çəkmədir (18). **Mərhəmət** - başqasının layiq olmadığı bədbəxtliyindən doğan dərddir (valideynini öldürən və ya vətəninə xəyanət edən şəxsə inanmıram ki, kiminsə rəhmi gəlsin); **darılma** - qəlbi sıxan dərddir; **kədə**r - yaxın adamın itirilməsindən doğan dərddir; **təşviş** - göz yaşları içində dərddir; **məyusluq** - çətin dözülmən dərddir; **ağrı** - əzab verən dərddir; **şikayətlənmə** - ah-nalə içində olan dərddir; **qayğı** - düşüncələrlə ağırlaşan dərddir; **alçalma** - uzun müddət davam edən dərddir; **əzab** - bədən əziyyətləri ilə müşayiət olunan dərddir; **ümitsizlik** - yaxşılığa ümidi olmayan dərddir.

“**Qorxu**” anlayışına daxil olan ehtiraslar belə müəyyən edilir: **süstlük** - zəhmət qorxusudur; **utanma** - rüsvayçılıq qorxusudur, **dəhşət** - qəlbi titrədən qorxudur (utanarkən insan qızarır, dəhşətdən ağarır, əsir və dişləri bir-birinə deyir), **vahimə** - yaxınlaşan təhlükədən yaranan qorxudur;

dəlillik - sanki ruhun bədəni tərək etdiyi qorxudur; huşunu itirmə - sanki dəliliyin ardınca gələn qorxudur; özünü itirmə - düşünməyə qoymayan qorxudur; qorxaqlıq - uzunmüddətli qorxudur.

“**İstək**” anlayışına daxil edilən ehtiraslar belə müəyyən edilir: **qəzəb** - fikrincə səni incidən adamı cəzalandırmaq istəyidir; **hirs** - hələ təzə yaranan qəzəbdir; **nifrət** - köhnə və kök salmış qəzəbdir; **nifaq** - intiqam anını gözləyən qəzəbdir; **mübahisə** - qəlbin dərinliklərindən baş qaldıraraq sözlərlə ifadə olunan qəzəbdir; **tamah** - doymayan istəkdir; **hərisslik** - hələ görmədiyini əldə etmək istəyidir. İstək və hərisslik arasında başqa bir fərq də var - istək dialektlərdə “atribut” adlanan xassələrə yönəlib, məsələn, varlı olmağa, şöhrət qazanmağa, hərisslik isə predmetlərin özünə yönəlib, məsələn, pula və ya şöhrətə.

Arzu ilə alovlanmayan heç kim dahi ola bilməz. Femistokl gecələr şəhəri dolanır və yata bilmirdi - Mitiadin uğurlarının onu yatmağa qoymadığından şikayətlənirdi. Kim Demosfenin əməlləri haqqında eşitməyib? O, əbəs yerə demirdi ki, dan yeri sökülərkən hər-hansı sənətkarın öz işinə ondan tez başlaması onu utandırar. Fəlsəfədə birinci alimlər biliyə olan arzuları sayəsində belə böyük nailiyyətləri əldə etmişlər: axı bilirik ki, Pifaqor, Demokrit, Platon savadlanmaq naminə necə uzaq ellərə gedib çıxmışlar. Nəyi isə öyrənməyin mümkün olduğu bütün obaları gəzməyi onlar özlərinə borc bilmişlər. Məgər bütün bunlar ehtirasın böyük yanğısı olmadan baş verərdimi?

Bilmirəm, respublikanın rifahi naminə şücaət göstərmişəmmi, lakin əgər belə bir şey etmişəmsə, bu heç

cürə mənim qəzəbli olmağımdan irəli gələ bilməzdi. Dəliliyə yer üzündə hər şeydən daha çox qəzəb bənzəyir: Enniyin əsərlərində qəzəb nahaq yerə “dəliliyin başlanğıcı” adlandırılmayıb ki. Sifətin rəngi, səsin vurğuları, baxışlar və nəfəs alma, danışğını və hərəkətlərini idarə etməyin mümkün-süzlüyü, məgər bütün bu əlamətlər qəzəbli insanın dəliyə yaxın olduğunu göstərmirmi? Homerin əsərində Axill ilə Aqamemnonun arasındakı nifaqdan daha ürəkbulandırıcı nə ola bilər? Ayantı isə qəzəb əsl dəliliyə və məhvə gətirib çıxardı. Şücaət qəzəbin köməyinə ehtiyac duymur: o, istənilən hücumu qarşı hazır şəkildə silahlanıb. Belə düşünmək olar ki, əyyaşlıq və dəlilik də şücaət üçün xeyirlidir, belə ki, kefilər və dəlilər də xüsusi gücə malik olurlar. Ayant həmişə hünerli olub, lakin onun cəsurluğu daha çox o, hiddətdə olanda aşkara çıxıb:

O, böyük şücaət göstərdi: onun əzmindən titrəyən danaylıların cərgəsinə

Lərzə salaraq çılğın döyüşçü qəzəbiylə bizi qələbəyə çatdırdı.

O ki qaldı nətiqə, ona ciddi qəzəblənmək yaramaz, yalandan qəzəblənmiş kimi isə o, özünü göstərə bilər. Sənə elə gəlmirmi ki, biz çıxışımızı adəti üzrə olduğundan daha qızğın və alovlu aparanda hirsələnirik? Bəs iş artıq həll olandan və hər şey geridə qalandan sonra, öz çıxışımızı yazmağa əyləşəndə qəzəbli kimi görünürük mü? Bütün bunlar gözəl bir oyundur və əgər nətiq əsl nətiqdirsə, o öz oyununu aktyordan daha yaxşı oynayır - bu oyun sakit ağıllı və soyuq qəlblə oynanılır.

Bəs kim istəyi tərif etmək istəyir? Femistoklun, Demosfenin, sonra isə Pifaqorun, Demokritin, Platonun adları çəkilirdi? Necə? Siz çalışqanlığı istək adlandırırırsınız? Lakin əgər bu sizin nəzərdə tutduğunuz yaxşı işlərə münasibətdə çalışqanlıqdırsa, o, sakit və dinc şəkildə özünü biruzə verir.

Bəs dərdi, taleyin ağır yükünü tərif etməyə - hansısa filosofun cürəti çatarmı? Bəs senturion, bayraqdar və ya adi dözümlü natiqlik sənətimizin sirlərini aşkar etmək istəmədiyim üçün danışmayacam. Kim ki, ağılından istifadə edə bilmir, qoy qəlbinin hərəkətlərindən istifadə etsin; biz isə, yenə qeyd edirik ki, müdrik insandan danışırıq.

Bəlkə rəqabət, paxıllıq, mərhəmət xeyirli xassələldir? Lakin, yazığın gəlməkdənsə, bacardığın kimi kömək etmək daha yaxşı olmazdı? Yoxsa mərhəmət hissi olmadan biz hətta səxavətli ola da bilmərik? Biz gərək başqasının dərd yükünün bir qismini üzərimizə götürməyə, əksinə bacardığımız qədər onların yükünü yüngülləşdirək. Başqasına paxıllıq etmək də yarışmadır - lakin burada daha artıq qısqanclıq hissi var; burada xeyirin nədə ola bilər ki, fərq yalnız bir şeydədir: rəqib onda olmayıb başqasında olan rifahın dərdini çəkir, paxıl isə başqasında olan rifahın dərdini belə bir rifahı əldə etməyə çalışmadan da çəkir. İnsanı necə ruhlandırasan ki, o, nəyi isə arzulayarkən, onu əldə etməyə çalışmaq əvəzinə fikir eləyir? Hər şeyi əldə etməyi arzulamaq isə - dəliliyin son həddidir...

Qəlbin sakitləşdirilməsi üçün insan təbiətinə xas olan bütün vasitələr göz qabağındadır; onlara diqqət yetirmək üçün insan aqibətini və həyatın qanununu sözlərlə açmaq lazımdır. Bu səbəbdən, deyilənə görə, Evripid öz "Orest"

dramını səhnəyə qoyandan sonra Sokrat bu əsərin ilk üç misrasını həvəslə təkrar edərmiş:

*Dünyada elə bir çətin vəziyyət,
Tanrı cəzası yoxdur, ya da acı aqibət
Ki, insan səbri ona qalib gəlməsin.*

Hətta deyirlər ki, pazı pazla çıxaran kimi köhnə sevgini yeni sevgi ilə sağaltmaq olar; lakin başlıca olaraq həmin adamı sevginin necə böyük bir dəlilik olduğuna inandırmaq lazımdır. Eşq bütün ehtiraslar içərisində ən güclüsüdür; istəyirsən ki, mən onun özünü mühakimə edim, onda bu ehtirasdan törəyən istənilən zorakılığı, rüsvayçılığı, eyş-işrəti, kef məclislərini, hətta yaxın qohumlar arasında olan cinsi əlaqələri yadına sal, - bütün bunlar mühakimə və rüsvay olunmağa layiqdirlər. Sevginin dəliliqləri haqqında susaq; məgər onda yüngülbeyinlilik azdırmı?

-Məhəbbət

*Doludur mənasızlıqla: inciklik, şübhələrlə,
Düşməncilik, barışıq, yenə düşmənciliklə,
Sonra yenə sülh! Bu mənasızlığı
Mənalı etmək istəsən əgər,
Ağılla dəlilik etməyə bənzər.*

Sevgidə olan dəyişkənlik, səbatsızlıq, əhvalın tez-tez dəyişməsi, öz eybəcərliklərinə görə insanı eşqdən kənar olmağa məcbur etməirmi? Bununla belə, hər bir ehtirasda

olan kimi burada da bəzi məsələləri sübut etmək lazımdır: yəni - o, da keçib-gedən saxta bir hissdır, bizim könüllü qərarımız əsasında seçdiyimiz aqibətdir. Əgər məhəbbət təbii hiss olsaydı, hamı sevərdi, özü də utanc, şübhə, doyub, bezmə olmadan rəvan münasibətlə eyni kəsləri və daima sevərdilər...

Afinada birinci şəxs olan məşhur Timofey*, günlərin bir günü Platonla şam edərkən onun masa arxası söhbətlərindən ləzzət almışdı. Növbəti gün onunla qarşılaşarkən Platona belə dedi: "Sizin qonaqlığınız ona görə əla idi ki, ondan duyduğum ləzzəti sonrakı gün də hiss elədim". Məlum olmurmu ki, qonaqlıqda yemək-içmək nə qədər çox olarsa, sağlam düşüncə də bir o qədər az olar? Platonun Dionovdakı dostlarına məşhur bir məktubu vardır, orada təxminən bu sözlər yazılıb: "Mən bura gələndə, buranın yemək hərisliyi mənim heç xoşuma gəlmədi. Burada İtaliya və Sirakuz qonaqlıqlarında adamlar gündə iki dəfə həddən artıq çox yeyir və sonra bütün gecəni bunun əziyyətini çəkirlər, bütün qalan məsələlərdə də özlərini eyni tərzdə aparırlar: belə həyat sürərək müdrik insana çevrilmərsən və səbatlılığa öyrənmərsən; hansı əxlaq belə bir həyata dözə bilər?". Həqiqətən də, ağıla, səbatlılığa yad olan həyat xoş ola bilərmi? Zəngin Suriyanın şahı Sardanapal öz qəbri üzərində yazdığı əmr etdiyi yazılardan görünür ki, çox da ağıllı adam deyilmiş:

Yediklərim, içdiklərim, şəhvətimi söndürərkən istifadə etdiklərim,

Yalnız bunlar mənimlədir, qalan rifahları ölərkən itirdim.

Timofey - b.e.ə.IV əsrdə sərkərdə və Afinanın hərbi güdrətini bərpa edənlərdən biri olmuşdur.

Aristotel deyir ki, "belə bir yazını şahın deyil, öküzün qəbri üzərində yazmaq lazım idi: axı canlı insanda kiçik bir müddət ərzində sürən ləzzətlər ölüdə həmişəlik necə qala bilər?".

Bəs zənginliyi arzu etmək nəyə gerek? Məgər kasıbcılıq insanın xoşbəxt olmağına mane olur? Tutaq ki, sən şəkilləri və heykəlləri xoşlayırsan. Məgər bu sənət nümunələri pərəstişə layiqdirlərsə, qara camaat onların nümayişindən varlılara nisbətən daha çox həzz almırmı? Bizim şəhərimizdə açıq yerlərdə onların nümayiş etdirilməsinə çox rast gələrsən; şəxsən onlara sahib olanlarda isə onların sayı daha azdır və bu sənət incilərini onlar daha az görürlər, - yalnız öz malikanələrində təsadüfən onlara rast gələndə. Kasıblığı müdafiə etmək üçün mənə bir gün kifayət etməzdi: təbiət hər gün sübut edir ki, insanın ehtiyacları necə kiçik, necə sadədir.

Məgər tanınmaq, xalqın pis rəftarı, şöhrətsizlik müdrik insana məsud yaşamağa mane olurmu? Yaxşısı budur, qorx ki, kütlə qarşısında uğurların və onlara görə əldə etdiyən şöhrət sənə çox baha oturmasın! Maraqlıdır ki, Demosfen kimi gözəl bir natiq də şöhrətpərəst olub. Onun öz sözlərinə görə başında səhəng olan (yunan adətincə) bir qadın onu görərkən yanında olan qadına pıçıldayıb: "Bax, bu Demosfendir" və Demosfen belə tanınmasından məmnunluq duyub. Görünür ki, başqaları ilə ağıllı danışmaq ona özü ilə ağıllı söhbət aparmaqdan daha asan olmuş. Demək istəyirəm ki, şöhrətin ardınca qaçmaq və şöhrətsizlikdən qorxmaq lazım deyil. **Demokrit yazırdı:** "Mən Afinada oldum və orada heç kim məni tanımadı". Bu-

dur, möhkəm və mübariz bir kişi tanınmamağı ilə qürrelənir! Əgər fleyta və lirada çalan şəxslər öz musiqi duyumlarına arxalanırsa, daha yüksək sənətə sadıq olan müdrik insan həqiqətə uyğun saydığını qoyub, kütlənin eşitmək istədiyindən danışacaq? Kobud və ya vəhşi adama ayrılıqda ikrah etmək, kütlənin içərisinə yığılanda isə onlara baş əymək axmaqlıq deyilmi? Yox, əsl filosof bizim şöhrətpərəstliyimizə ikrahla yanaşacaq və hətta xalqın ona könüllü olaraq verdiyi ad-sanı rədd edəcək; biz isə hələ nə qədər ki, peşman olmamışıq, bu şöhrətə ikrahla yanaşmağı öyrəne bilmirik...

Şöhrətə və pula ikrahla yanaşdıqdan sonra insanı nə hürküdə bilər? Deyirlər ki, sürgün ən ağır bəlalardan doğursa, mən elə indicə sübut etdim ki, bu necə mənasız narahatlıqdır. Əgər bədbəxtçilik - vətəni tərk etməkdədirsə, bütün əyalətlər nə vaxtsa vətənlərinə dönə bilmək ümidləri olmayan bədbəxtlərlə doludur. "Lakin sürgün olunanların əmlakı əllərindən alınır". Nə olsun? Məgər kasıblığa ikrah haqqında az demişik? Əgər sürgün olunmuş şəxsin rüsvayçı adına deyil, mahiyyətinə baxsaq, sürgün yad ölkələrə uzun sürən səyahətdən nə ilə fərqlənir? Halbuki bir çox filosoflar yad şəhərlərdə öz həyatlarını keçirmişlər: Ksenokrat, Krantor, Arkesilay, Lakid, Aristotel, Feofrast, Zenon, Kleanf, Xrisipp, Antipatr, Karnead, Klitomax, Filon, Antiox, Panetiy, Posidoniy* və saysız-hesabsız digərləri: doğma şəhərlərini bir dəfə tərk edərək onlar daha ora qayıtmamışlar.

**Afinada müxtəlif vaxtlarda dərs deyən müxtəlif şəhərlərin filosofları sadalanır.*

Antiox, Panetiy, Posidoniy və saysız-hesabsız digərləri: doğma şəhərlərini bir dəfə tərk edərək onlar daha ora qayıtmamışlar. “Onlar ləkələnməmişdilər”. – “Lakin müdrik insan ləkələnə bilərmi? Axı biz sürgündə heç bir təqsiri ola bilməyən müdrik insandan danışırıq, kim ki öz günahı ucbatından qvulub, onlara təskinlik verməyə dəyməz”. Nəhayət, həyatı ləzzətlə ölçənlər üçün ən sadə və inandırıcı sübut: harda ki, ləzzət əldə olunur, məsud həyat da orada mümkündür. Odur ki, Tevkrin bütün şikayətlərinə bir cavab kifayət edir: “Sənə harda yaxşıdır, demək, vətənin də ordadır”. Bir dəfə Sokratdan soruşdular ki, o, hansı şəhərin sakini. “Bütün dünyanın sakiniyəm” - deyərək Sokrat cavab verdi. Həqiqətən də, o, özünü dünyanın vətəndaşı və sakini sayırdı...

Qəlb ləzzətə aludə olanda, qəlb həyəcanları, qayğılar və dərd müddət keçdikcə yoxa çıxır. **Epikür** əbəs yerə demirdi ki, müdrik insan həmişə rifahla əhatə olunub, çünki o, həmişə həzlər içində yaşayır. Bu fikir əsasında da o, bizim mövzu haqqında nəticə çıxarır: deyir ki, deməli müdrik insan həmişə məsuddur. “Necə, hətta gözlərini itirsə, kar olsa belə?”. Hətta onda belə, çünki müdrik insan bu bəlalara da etinasızlıqla yanaşır. Birincisi, bu dəhşətli korluğun özündə ləzzət yoxdurmu? Bəziləri hesab edirlər ki, bütün həzlər digər duyğular vasitəsilə yaranır və yalnız gözlə gördüyümüzədən heç bir həzz almırıq. Bütün iylədiyimiz, eşitdiyimiz, daddığımız, toxunduğumuz ləzzətlər bizim duyğularımız vasitəsilə əldə olunur, yalnız gözlərimiz başqa quruluşa malikdirlər, yalnız göz vasitəsilə gördüklərimizi qəlb birbaşa duyur. Qəlb isə gözün köməyi

olmadan da müxtəlif vasitələrlə həzz almaq qabiliyyətinə malikdir: mən əlbəttə ki, yaşamağın mənasını düşünməkdə görənlər kimi adamları nəzərdə tuturam; müdrik insan düşünərkən gözlər onun tədqiqatları üçün o qədər də vacib deyil. Əgər gecə insanın məsud həyatını korlamırsa, gecəyə bərabər olan gündüz də onu korlaya bilərmi? Bu məsələ ilə əlaqədar Antipatr Kirenskiyin bir qədər ədəbsiz, lakin dərin mənaya malik sözlərini xatırlayıram: “Niyə narahat olaq? Məgər həyatın ən böyük ləzzətini gecələr duymuruq?”. Bizim ulu Appiy kor olduqdan sonra da vəzifələr tutmaqda davam edirdi, nə şəxsi və nə də ictimai qayğılardan yayınmayaraq həmişə işləri aparırdı. Bildiyimiz kimi, Qay Druzun evi həmişə onun məsləhətinə ehtiyac duyan adamlarla dolu idi: adamlar öz işlərindən baş açma bilmirdilər və sağlam görmə qabiliyyətinə malik adamlar mühüm məsələləri bu kora etibar edirdilər. Bizim uşaqlıq illərimizdə isə keçmiş pretor Qney Avfidiy həm senatda səs verir, dostları ilə əlaqə saxlayır, yunan tarixini yazır və gözəl çıxışlar edirdi. Çoxdan bəri kor olan stoik Diodot mənim evimdə yaşayırdı; inanmaq çətin olsa da, o, fəlsəfə ilə əvvəlkindən daha ciddi-cəhdlə məşğul olur, Pifaqor adətincə liranın telləri üzərində işləyirdi; onu elmlərdən hali etmək üçün gecə və gündüz kitabları üzündən ona oxuyan adamlar az imiş kimi (göründüyü kimi, onun gözlərini əvəz edəcək vasitələr var idi), - o, adamları həndəsəyə öyrədir, sözləri ilə şagirdlərinə başa salırdı ki, hansı xətt necə çəkilməlidir. Məşhur Eretriya filosofu Asklepiad özünü kor kimi necə hiss etdiyini soruşanda belə cavab vermişdi: “Mənim ətrafıma bir oğlan uşağı əlavə olundu, vəssəlam”.

Necə ki, kasıblığa asanlıqla dözmək olar, eləcə də kömək edən sağlam adamlar olduqda korluq da dözüldür. Gözlərinin işığını itirmiş **Demokrit** ağı qaradan ayıra bilməsə də, xeyri şərdən, həqiqəti yalandan, namusu rüsvayçılıqdan, faydalını faydasızdan, böyüyü kiçikdən ayıra bilirdi: rəngləri görə bilmədən məsud yaşaya bildiyi halda, şeylərin təbiətini bilməsəydi məsud həyat ona müyəssər olmazdı. O, hətta hesab edirdi ki, gözün itiliyi aqlın itiliyini kütləşdirir, çünki bəziləri ayaqlarının altını belə görmürlər, amma ona, filosofa əbədiyyətə yol açılır və heç bir sədd onun qarşısını kəsmir. **Deyirlər ki, Homer də kor imiş**; lakin onun təsvir elədikləri sanki sözlərlə deyil, al-əlvan rəngləri həkk edən rəssam fırçası ilə çəkilib: məgər Yunanıstanda elə bir diyar, sahil, məkan, elə bir döyüş üsulu, elə cərgə, elə avar çəkmə üsulu, elə bir insan əməli və heyvan davranışı varmı ki, o onları görməsə də, bizim təsəvvürümüzdə canlandırma biləcəyimiz qədər ustalıqla təsvir etməsin? Bütün bunlardan sonra düşünmək olarmı ki, Homer və ya hansısa digər filosof qəlb sevincindən və həzzindən məhrumdur? Yoxsa **Anaksaqor və Demokrit** bütün qəlbləri ilə elm və tədqiqatların ilahi sevincinə özlərini təslim etmək üçün öz torpaqlarını və mülklərini tərk edərdilərmidi? Eləcə də şairlər tərəfindən uydurulmuş müdrik-falçı **Tiresiy*** heç bir əsərdə öz taleyindən şikayətlənmir. Homer isə özünün vəhşi və bədəcərə Polifemini təsvir edərkən onu qoyunla danışmağa və qoyunun paxıllığını çəkməyə məcbur edib, həqiqətən də əgər

**Tiresiy Homerin "Odisseya" əsərində təsvir edilmişdi.*

qoyun istədiyi yerə gedə bilə və istədiyini götürə bilərsə və Kiklopun buna paxıllığı tutursa, o, qoyundan heç də ağıllı deyildir...

Filosoflar da qəti olaraq müdrik insanı məsud sayırlarsa, Sokratdan Platona kimi öz başlanğıcını götürən filosoflar nə etsinlər? Onlardan bəziləri qəlb rifahlarını əsas, bədən və kənar rifahları ikinci dərəcəli sayır, bəziləri isə yalnız qəlbədən danışırlar. Bu mübahisələrə ali hakim kimi qarışmağı sevən Karnead belə deyirdi: "Əslində, peripatetiklərin rifah saydığını, stoiklər əlverişli şərtlər sayırlar və zənginlik, sağlamlıq və s. kimi şeylərə peripatetiklər stoiklərlə eyni mühümlüyü verirlər; odur ki, sözlərə yox, mahiyyətə fikir versək burada heç bir ziddiyyət görmərik. Digər filosoflara gəlincə isə qoy onlar ürəkləri istədiyi qədər bu məsələni araşdırsınlar. Mənim üçün isə müdrik insanların məsud həyatı haqqında bütün filosofların bir səsle nə dedikləri daha vacibdir".

Biz sabah getməliyik, gəl bu beş günün söhbətlərini xatirəmizdə saxlayaq. Mən onları hətta yazmaq fikrindəyəm. Mən bu beş yeni kitabı Bruta göndərəcəm, çünki o, məni fəlsəfə ilə məşğul olmağa nəinki yönəltdi, hətta məcbur etdi. Başqaları üçün bu məşğələlərin nə qədər faydalı olmasını qoy onlar özləri qiymətləndirsinlər, mənim üçün isə bu məşğuliyyət ağır iztirablar və dərdlərdən yeganə xilas yolu oldu...

Bu mülahizələrlə yekunlaşan məşhur "Tuskulan söhbətləri" əsərinin, göründüyü kimi, məziyyətləri əsas verir deyək ki, Siseronun elmi-nəzəri fikirləri bu gün üçün də müasirdir. Bu sətirlərdə dahi şəxsiyyətin dünyəvi və

əxlaqi-mənəvi məsələlərə münasibəti, həmçinin natiqlik, vəkillik və s. hüquqşünaslıq problemləri ilə əlaqədar görüşləri öz elmi ifadəsini tapmışdır. Filosoflar, şairlər, ədiblər, yüksək rütbəli şəxsiyyətlər barəsindəki fikir və qənaətləri də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Siseronun müdrik kəlamları

Ağıllı adam səhvini düzəltməyə çalışır, nadan isə axıracan öz səhvinin üstündə durur.

* * *

Evlilik insan cəmiyyətinin birinci pilləsidir.

* * *

Bir dövlət içərisində gəncliyin təhsil və tədrislə məşğul olmasından daha çox böyük və daha müqəddəs bir xidmət düşünülə bilməz.

* * *

Cəzasızlıq oğurluğu şirnikləndirməyin ən rüsvayçı üsuludur.

* * *

Dostundan yalnız tərif gözləyən heç dostluğa layiq deyil.

* * *

Dost insanın ikinci özüdür.

* * *

Dünya tarmar olsa belə, qoy ədalət zəfər çalsın.

* * *

Millətlər pulsuzluqdan deyil, əxlaqsızlıqdan süqut edirlər.

* * *

Ən tez quruyan şey göz yaşıdır.

* * *

Savaşda qanunlar susar, silahlar danışar.

* * *

Xəstələr üçün həyat var olduqca, ümid də var.

* * *

Namuslu adam hakim kürsüsünə əyləşərək qərar verərkən öz şəxsi rəğbət və ədalətini unutmalıdır.

* * *

Yaxşılığınızın mükafatı etdiyiniz yaxşılıqların içərisində gizlənmişdir.

* * *

Yaxşı yaşamaq üçün qısa bir müddət kifayət qədər uzundur.

* * *

Sahib olduğundan artıq bir şey istəməyən insan zəngindir.

* * *

İnsanlar yemlə tutulan balıqlar kimi zövqə aldanıb çirkaba sürüklənirlər.

ANTİK DÖVRÜN MÜDRİK ŞƏXSİYYƏTLƏRİ

(Qısa xülasə)

SOKRAT (e.ə.469-399)

Qədim yunan filosofu Sokrat fəlsəfənin əsas mahiyyətini ifadə etmiş ilk şəxsiyyətlərdəndir. Onun təlimi materialist naturalizmdən idealizmə dönüşü əks etdirən bir təlimdir. Ömrü boyu Afinada yaşamış, burada təhsil almış, bir çox filosofların yetişib formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Platon, Aristotel, Antisfen, Aristini, Evklidi və həmçinin ona qədərki şəxsiyyətləri - Falesi, Anaksimandr, Anaksimən, Heraklit, Diogen, Anaksaqor, Ksenofan, Pifaqor, Parmenid, Empodokl, Demokrit və b. xatırlamaq kifayətdir. Sokratın təlimi haqqında daha çox Platon, Aristotel dürüst mülahizə yürütmüşlər. Sokratın təlimincə dünyanın quruluşu, şeylərin fiziki təbiəti dərkənməzdir. Onun fikrincə, biz yalnız özümüzü dərk edə bilərik. İdrakın bir predmet kimi dərkini Sokrat belə formul edirdi: "Öz-özünü dərk et". Ona görə biliyin ən yüksək vəzifəsi nəzəri vəzifə deyil, praktik səciyyə daşıyır. Yeni yaşamaq-yaratmaq məharəti başlıca şərtidir. Onun nəzərinə, bilik fikirdir, ümumi haqqında anlayışdır. Anlayışları aşkara çıxarmaq, induksiya yolu ilə ümumiləşdirmək vacibdir. Sokrat özü etik, fəlsəfi anlayışların müəyyənləşdirilməsində aparıcı rol oynamışdır. Habelə onun ədalət, təhsil, təlim, cəsarət, şücaət, bilik, əql, zəka barədəki fikir və mülahizələri şagirdləri tərəfindən bacarıqla

şerh olunmuşdur. Əqlə, biliyə yüksək qiymət verən Sokrat nadanlıığı, nankorluğu, qəddarlığı fəhmsizliklə, avamliqla izah etməyə çalışırdı.

Sokratın müdrik kəlamları

Ağıllı adamlara gülmək axmaqlara verilmiş imtiyazdır.

* * *

Evlənməkdən qorxmayın. Yaxşı qadına rast gəlsəniz - xoşbəxtliyə çatarsınız, pis qadına rast gəlsəniz - filosof olarsınız.

* * *

Çalış bədbin olma. Əgər bədbin olsan, ömür boyu sıxıntılardan qurtula bilməzsən.

* * *

Ədalətdən kənarda olan bilik müdriklik deyil, dələduzluqdur.

* * *

Yerində danışmaq və susmaq bacarığı böyük ağıl tələb edir.

* * *

Elm ancaq xoşniyyətli insanların əlində olanda fayda verir.

* * *

Pis əxlaq yaraya oxşayır, - sağalsa da, izi qalır.

* * *

Fəziləti olmayan gözəllik qoxusuz çiçəyə bənzəyir.

* * *

Ən böyük xəyanət dosta yalan satmaqdır.

* * *

Bu günün israfçısı sabahın dilənçisidir.

* * *

Hakimdə dörd zəruri keyfiyyət olmalıdır: O, səbr və nəzakətlə dinləməli, ağılla cavab verməli, soyuqqanlı düşünməli və qərəzə yol vermədən ədalətli qərar çıxarmalıdır.

* * *

Alimin biliyi - o, təvazökar olanda üzə çıxır.

* * *

Təkcə onu bilirəm ki, heç nə bilmirəm.

* * *

Təvazökar olmaqla dərmanı olmayan dərmlərinizə dərman tapa bilərsiniz.

* * *

Kiçik uğurlarınızla qürrelənməyin.

* * *

Alimlə ünsiyyət sizə bir xəzinə bəxş etdiyi halda, nadanla yoldaşlıq məyusluqdan savayı heç nə verə bilməz.

PLATON

(e.ə. 428-448)

Uzun illər Sokratın şagirdi olmuş qədim yunan filosofu Platon obyektiv idealizmin banisi sayılır. Bu idealist şəxsiyyətin 30-dan artıq fəlsəfi əsərləri mövcuddur. “Sofist”, “Parmenid”, “Testet”, “Dövlət” və s. məşhur əsərləri ilə idealist baxışı müdafiə etməklə dövrünün materialist təliminə qarşı çıxmışdır. Platona görə, hissi aləm “ideyaların” və “materialın” törəməsidir. Onun fikrincə, “ideyalar” əbədidir, “Səma hüdudlarından kənardadır”. O, yaranmır, məhv olmur, məkan və zamanla hesablaşmır.

Hissi şeylər keçicidir, nisbidir, məkan və zamandan asılıdır. Platon siyasi görüşləri etibarilə Afina aristokratiyasının nümayəndəsi hesab olunur. Buna görədir ki, cəmiyyət haqqında təlimində ideal aristokratik dövlətin təsvirini vermişdir. “Qanunlar”da qeyd olunur ki, dövləti “filosoflar” idarə edirlər; onu “keşikçi dəstəsi” və ya “döyüşçülər” qoruyurlar. Azad vətəndaşların bu iki dəstəsindən aşağıda isə “Sənətkarlar” olurlar. Çoxdan təsdiq olunmuşdur ki, idealist fəlsəfənin sonrakı təkamülündə Platonun təlimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Platon həm ana, həm də ata tərəfdən çar nəslindən idi. Əsərlərinin elçətməz gözəlliyi bəlkə buradan gəlirdi. Ya bəlkə bu gözəllik və dərinlik onun müəllimi Sokratdan gəlirdi. Tale ona o qədər böyük istedad vermişdi ki, o, Homer də ola bilərdi, Pindar da. Amma o bunların heç birinin ikincisi olmadı, fəlsəfənin birincisi oldu.

Qədim Yunanıstanda filosoflar Eduard Şürenin yazdığı kimi, çəyirtkədən də çox idi. Onların içində ədalət və ədalətsizlik barədə söhbət açan Sokrata bircə dəfə qulaq asan gənc Platon müəlliminin ölüm gününə kimi hər gün onun görüşünə gəlməkdən bezikməmişdi.

O, Sokratla görüşdüyü günün ertəsi bütün şeirlərini yandırıb, məclis və ziyafət dostlarını tərk edib yeni həyata başlayır. Amma bu heyat cəmi 3 il davam edir. Ölümə məhkum edilən qoca Sokrat zəhər içib şagirdlərini əbədi tərk edir. Sokratın könüllü ölümü öz əzəmətilə onu elə sarsıdır, insan iradəsinin gücünün rəmzi, əməllə işin vəhdəti, ruhun ölməzliyinin təntənəsi kimi elə heyran edir ki, sonralar müəllimindən qat-qat dahi olan şagird öz bütün qüdrətli fikir və mühakimələrini Sokratın dililə ifadə edir.

Platon Asiya ölkələrinə bir neçə illik səfərindən sonra Afina kənarında Akadem adlı bir xiyabanı satın alıb, burada məktəb açır və Elladanın bütün işıqlı zəkaları pərvanə kimi onun yanına axışırlar. Onların içində müəlliminin gələcək rəqibi Aristotel də vardı və müəllimlə şagird çox mübahisə edərdilər. Bu mübahisəni dahi İtaliya rəssamı Rafael "Afina məktəbi" əsərinə çox gözəl əks etdirmişdir.

Platonun ideali insan, təbiət və cəmiyyətdəki harmoniya idi. Harda bu harmoniya varsa, orda hər insan öz bacarıq və qabiliyyəti hesabına yaşayacaq, hərə alınına və taleyinə yazılan ömrü sürəcəkdir. Harda ki, inqilab var, orda heç kim öz yerində olmayacaq, ləyaqətsizlər ləyaqətliyə hökmranlıq edəcəkdir.

Bütün müdriklər, müdrikliliyini təbiətdən, özündən əvvəl yaşamış müəllim və ustadlardan, nəhayət öz daxilindən alır

və hərə topladığı bu sərvəti özünəməxsus bir formada ifadə edir. Pifaqor, Sokrat və başqaları kimi elələri də olur ki, hətta heç nə yazmayıb sadəcə olaraq dünyagörüşlərini ona-buna danışır, bir növ söhbət və mübahisələrdə xərcləyirlər.

Qədim Yunanıstanda müdriklərə və müdriklik edənlərə sofist deyirdilər və filosof sözü də həmin sözdəndir. Orada hər 3 nəfərdən biri sofist idi. Yazan və yazmayan bu sofistlərin yalnız adlarının siyahısı bu gün qalın bir kitab təşkil edərdi. Amma öz xüsusi məktəbini açıb yüzlərlə şagirdi olanlar Pifaqor, Platon, Aristotel və Epikürdür. Pifaqor yazmayan müdriklər zümərəsinə daxildir. Epikürdən də çox az şey qalır. Beləliklə, Antik fəlsəfənin 2 nəhəngi 22-23 əsrdir ki, iki möhtəşəm düha, iki nəhəng dağ kimi üz-üzə dururlar. Həm də rəqib kimi. Çünki yaratdıqları nəinki formaca, həm də məzmunca başqa-başqadır.

Biz Platon fəlsəfəsinin dərin qatlarına baş vurub mahiyyətini açmaq fikrində deyilik. Bu onu dərinəndən sevib tədqiq edən peşəkarların işidir. Sadəcə şəkildə desək, Platon şeylərin özündən deyil, onların ideyasından, mənasından bəhs edir. Bu ideyalar isə dəyişməz, tərpenməz və əbədidir. Və filosof şeylərin özünü əsas saymayıb onların ideyasına, yəni mənasına üstünlük verir. İdealizm də elə budur.

Platon fəlsəfəsinin ikinci orijinal xüsusiyyəti onun üslubi, forması və dilidir. Bu mənada da o fəlsəfə tarixində tamamilə əlahiddə bir hadisədir. Əksəriyyəti dialoq və mübahisələr şəklində yazılan bu əsərlər bir növ Antik epos, poeziya və dramaturgiyasının davamıdır. Təsadüfi deyil ki, Platonu fəlsəfənin şairi hesab edirlər. Aristotelin əsərləri,

əlbəttə, çox-çox məhdud saylı oxucular üçündür və bu heç də onların dərinliyinə görə deyil, sadəcə olaraq forma və ifadə tərzinə görədir.

Platon əsərlərində ideyalar, fikirlər, mühakimə və düşüncələr bitib tükənməzdir. O, zahirən sakit, amma coşğun, burulğanlı bir nəhrə bənzəyir.

“Feağ” əsəri Platonun gənclik illərinin yadigarıdır. Onun hər üç obrazı tarixi şəxsiyyətlərdir. Sokratın özü varlı torpaq sahibi Demodok və onun oğlu Feağ. Əsərin əsl qəhrəmanı isə Deymon - insanın daxili səsidir. Sokrata və ya Platona görə bu səs yalnız qabiliyyətli adamlara himayədarlıq edib, ona həyatda uğurlar qazandırır. Filosof demək istəyir ki, yaxşı təhsil insanı yaxşı etməyə qadir deyil. Hər şey insanın öz mənəvi keyfiyyətlərindən, əzəli xarakterindən asılıdır.

Platonun müdrik kəlamları

Nə haqda isə heç nə bilməmək qəbahət deyil, pis mənimsənilmiş bilik daha pisdir.

* * *

Məhəbbət sonlu varlıqda əbədi başlanğıcın təzahürüdür.

* * *

Bilmək - kəşf etmək, yada salmaq, xatırlamaq deməkdir.

* * *

Cəmiyyətin xoşbəxtliyi fərdin xoşbəxtliyindən daha əhəmiyyətlidir.

* * *

Cəsərət - təhlükə qarşısında ağıl və zəkadan istifadə edə bilməkdir.

* * *

Dövlətlər insanlar kimidir; onlar da insan xarakterindən yaradılırlar.

* * *

Düşünmək qabiliyyəti ilk növbədə öz ehtiras və nəfsini cilovlamaq üçün lazımdır.

* * *

Elm dərkədən başqa bir şey deyildir.

* * *

İnsan üçün xoşbəxtlik qapısını ədalət açır.

* * *

Ən böyük ədalətsizlik adil olmayıb, adil adam kimi görünməkdir.

* * *

Əxlaq və qəbahət tərəzinin iki müxtəlif gözündə yerləşir. Bunlardan biri qalxarsa, digəri enər.

* * *

Ayağını yorğanına görə uzatmayan adam gec-tez əxlaqsızlığa yuvarlanır.

* * *

İnsanlar həqiqətə deyil, həqiqət kimi görünən şeylərə inanırlar.

* * *

Bir dəfə müdrikdən soruşdular: "Nə üçün ilan müdriklik rəmzi sayılır?". Müdrik dedi: "Çünki ilan həqiqət kimi çalır

və çox vaxt onun çalmasının nəticəsi ölüm olur”.

* * *

Başqalarının xoşbəxtliyini düşünənlər nəticədə öz xoşbəxtliyini tapır.

* * *

Özünü idarə edə bilsən, bütün dünyanı idarə edəcək gücə malik ola bilsən.

* * *

İnsanın ən böyük üstünlüyü danışa bilməsidir.

* * *

Kiçik şeylərə həddən artıq əhəmiyyət verənlər - əlindən böyük iş görməyənlərdir.

* * *

Ən böyük zəfər insanın özünə qalib gəlməsidir.

* * *

Hörmət olan yerdə qorxu da olar, amma qorxu olan yerdə heç vaxt hörmət olmaz.

* * *

Bir millət üçün faydalı olan şey o millətin təbiətinə uyğun olandır.

* * *

Cahil o adamdır ki, həmişəlik cahil qalmaq istəyir.

* * *

Bədəni öldürənlərdən çox, ruhu öldürənlərdən qorxun.

* * *

Pis insanlarla yoldaşlıq etmə, sonra xəbərin olmadan sənə xasiyyətin onun xasiyyətlərindən pis şeylər oğurlayar.

* * *

Həkimlərin etdikləri ən böyük xəta ruhu düşünmədən yalnız bədəni müalicə etməyə təşəbbüs göstərmələridir.

* * *

Hər bir müdrikliyin əsası səbrdir.

* * *

Tarixin gedişini dəyişmək mümkün deyil. Bunun əksini düşünenlər günəşin qabağını kəsməyə səy göstərən axmaqlara bənzəyir.

* * *

Hər şeydə ən yaxşı ölçü vahidi təcrübədir.

* * *

Tərbiyənin qayəsi insanlarda olan qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdir.

* * *

Tərif əsl fikirlərini gizlədənlərin söylədikləri yalandır.

* * *

Şan-şöhrətini itirsən də, ümidini itirmə. Günəş hər gün batır, amma ertəsi gün yenidən doğur.

* * *

Yaxşı günündə sənə yaltaqlanan adam pis günündə sənə badalaq vurur.

* * *

Elmin verdiyi zövq daimidir.

PLATONUN “FEAQ” ƏSƏRİNDƏN:

Demodok, Sokrat, Feaq (dialoq...)

Feaq - Ata, sən görürsənmi? Mənə elə gəlir ki, Sokrat mənimlə məşğul olmağa çox da həvəs göstərmir. Hərçənd ki, o istəsə, mən buna hazırım. Amma o, bizimlə zarafatla danışır. Axı mən öz yaşıdlarımdan və bir az da yaşlılardan çoxlarını tanıyıram ki, Sokratla tanışlığa qədər heç nəyə dəyməzdilər, amma ondan öyrəndikdən sonra az vaxt içində əvvəllər əskik olduqları adamlardan qat-qat üstün olublar.

Sokrat - Demdok oğlu, bilirsənmi bunun səbəbi nədir?

Feaq - And olsun Zevsə ki, bəli, bilirəm, çünki əgər sən istəsən, mən də onlar kimi ola bilərəm...

Budur mənim Feaqım, mənimlə ünsiyyətdə olmağın nəticəsi. Əgər tanrılara xoş gələrsə, sən böyük uğurlar qazanarsan, özü də tezliklə. Yox, əgər gəlməzsə, onda yox. İndi özün bax gör, sənə mənə nisbətən özü xeyir görüb, adamlara da xeyir verənlərdən təhsil almaq təhlükəsiz deyilmi, nəinki təsadüflərlə bağlı olan məndən.

ARİSTOTEL

(b.e.ə.384-322)

Aristotel müəllimi Platon kimi əsərlərinin böyük hissəsi bizim günlərəcən gəlib çıxan tək-tək xoşbəxt sənətkarlardan və mütəfəkkirlərdən biridir. "Poetika", "Fizika", "Metafizika" (Fizikadan sonra), "Orqanon", "Məntiq", "Analitika", "Poetika", "Qopiça", "Ruh haqqında", "Nikomax etikası", "Böyük etka", "Ritorika", "Siyasət" kimi əsərləri daha çox məşhurdur.

Əsərləri əsasən elmləri sistemləşdirmə xüsusiyyəti daşıyır və buna görə Platon dialoqları qədər oxunaqlı və cazibəli deyil. Ən məşhur, demək olar ki, şah əsəri "Metafizika"dır. 14 kitabdan ibarət olan əsərdə fəlsəfə nədir, ali prinsiplərini və ya varlığın dərki: sonra isə fəlsəfənin 14 - "apori" - ziddiyyətlərin qoyuluşu və onların çətin həlli, "arxe", səbəb, təbiət, element, zərurət kimi anlayışlarının izahı; daha sonra nəzəri fəlsəfənin riyazi, fiziki və teoloji bölümü; nəzəri elmlərin praktiki elmlər üzərində biriciliyi və ya üstünlüyü; varlıq haqqında; akt və potensialar haqqında biliklər; tək və çoxun ziddiyyətləri, ağıl haqqında və s. məntiq və ardıcılıqla şərh olunur.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Aristotelin metafizikası hər fəlsəfi anlayışı mənasını, arxasında nə gizləndiyini təhlil edərək uzandıqca uzanır. Məsələn: "Fəlsəfə nədir? – başlanğıc haqqında elmdir. Bəs elm və başlanğıc nədir? – beləcə növbə ilə, ardıcılıqla Aristotelin tefəkkür dünyası

açılır. Qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər əsasən Avropa və bütünlüklə Ərəb fəlsəfəsi həmin bu Aristotel təfəkkürü və metodologiyası üzərində qərar tutmuşdur.

Aristotelin aforizmlərindən

Dünyada tez qocalan şey nədir? - sualına Aristotel belə cavab vermişdir: – Yaxşılıq!

Aristotələ deyiblər: – Kimsə səni qiyabi olaraq söyləyüb. Filosof cavabında demişdir: – Qiyabi olaraq qoy lap məni döysün də.

Aristotel gözəlliyi ən yaxşı etibnamə adlandırıb.

Dost nədir? – sualına filosof belə cavab vermişdir: - İki bədəndə bir ürək.

– Kimin ki, dostları var, onun dostu yoxdur.

– Fəlsəfənin sənə nə xeyri olub? – sualına filosof belə cavab vermişdir: – Başqalarının qanun qorxusundan elədiklərini mən könüllü eləməyə başladım.

Aristotel tərbiyəni xoşbəxtlik günlərində bəzək, bədbəxtlik günlərində isə sığınacaq adlandırıb.

– Ağıllı adam ağıllı adamla həmişə razılaşar, axmaq isə nə ağıllı ilə nə də ağılsızla razılaşır. Necə ki, bütün düz xətlər bir-birinə uyğun gəlir, əyri xətlər nə bir-biri ilə, nə də düz xətlərlə uyğunlaşır.

Aristoteldən soruşurlar.

– Sən adamların çoxundan nə ilə fərqlənirsən?

– Onlar yemək üçün yaşayırlar, mən isə yaşamaq üçün yaşayıram.

ARİSTOTEL - PLATON

Aristotel Hesiod və Parmenidin timsalında məhəbbəti başlanğıc hesab edənləri yada salır. Belə ki, burada söhbət məhz hərəkətin mənbəyindən gedir. Onun fikrincə, Empedokl xeyr və şəri başlanğıc hesab edən ilk filosofdur. Lakin məlum olduğu kimi, bu ideya daha əvvəl Zərdüş təlīmində irəli sürülmüşdür. İstənilən halda hərəkət izah etmək üçün maddi yox, mənəvi başlanğıca müraciət edilməsinin vacibliyi hələ Aristotel tərəfindən dərk edilmişdir. Empedokla görə, dostluq və düşmənlik birləşdirici və ayırıcı rol oynayır. Bununla da o, hərəkətin bir yox, iki başlanğıcını göstərmiş olur.

(“Vahid fikrən, çoxluq isə hissi qavranılan kimi mövcuddur” – Aristotel).

Fəlsəfi ədəbiyyatda ən çox ruh və bədən, yaxud nəfs və bədən problemi öz əksini tapmışdır. Ruh-nəfs-bədən, əql-nəfs-bədən problemi isə kifayət dərəcədə aydınlaşdırılmamışdır.

Nəfs və bədən problemini “Trimey” əsərində sistemli şəkildə tədqiq edən Platon ümumən idealist mövqedə durmasına baxmayaraq, əlaqələndirici orqan kimi beyini götürür. Platona görə, həyat rişəsinin daşıyıcısı olan beynin yaranması bədənle ruh arasında əlaqəni təmin edir.

Nəfs də bədən kimi lokaldır. Mənəvi varlıq olmaqla məkan-zaman müəyyənliyindən yüksəkdə dursa da, bədənle müəyyən ilişgisi vardır. Məqsədimiz bu ilişginin nədən ibarət olduğunu açmaqdır.

Birinci tezis: Nəfs ruhun bədənə çəpərlənərək konkretləşdiyi, fərdiləşdiyi haldır.

İkinci tezis: Nəfs ruhla bədən arasındadır. Aşağıdan bədənə, yuxarıdan ruha bağlıdır.

Üçüncü tezis: Bədən ruhla canlanır və nəfsin mövcudluğu təmin edilir. Ruhun təsir dairəsində olan bədən hələ canlıdır və nəfslə birlikdədir.

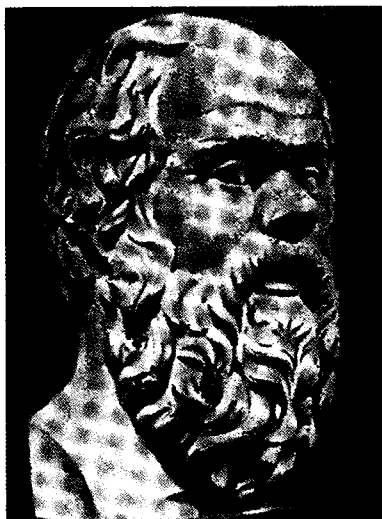
Dördüncü tezis: sonsuz, əbədi, əzəli ruhun sonsuz, əbədi əzəli materiya ilə görüş məqamlarında lokal nəfs və lokal bədən yaranır. Və nə qədər ki, onlar bir-birinə tən gəlir və bir-birini tamamlayır həyat davam edir.

Həyat ruhla materiyanın görüşündən doğan və nəfslə bədənə ittifaqı, bir-birini tamamlaması şəklində davam edən bütöv prosesdir.

Beşinci tezis: Hər bir bədənə əsasında müəyyən ideya dayanır. Bədənə ideyası ilə nəfsin ideyası adekvatdır.

Altıncı tezis: Adekvatlıq pozulduqda həyat qüruba sarı gedir.

Aristotel, Platondan fərqli olaraq, nəfsi (ruhu) əbədi hesab etmir. Onun fikrinə görə, nəfs bədensiz, bədən də nəfssiz mövcud ola bilməz. Lakin Aristotel nəfsi strukturlaşdırır və hissi nəfs, heyvani nəfs və düşüncəli nəfs kimi üç yerə ayırır. Fəribi, İbn Sina və Sühreverdidi də öz təlimlərində Aristotelin bu xəttini davam etdirmişlər. Lakin onlar düşüncəli nəfsin əqlər aləminə qovuşaraq əbədiyyət kəsb etmək imkanını nəzərə aldıkları üçün bu məsələdə də Platon ilə Aristotel arasında bir növ kompromis mövqeyindən çıxış etmişlər. Bu, əslində ilk baxışda kompromisdir. Həqiqətdə isə antik fəlsəfənin bu iki nəhəngi

Sokrat

Platon

arasında ziddiyyətin aradan qaldırılması - yeni, daha sintetik bir təlimin yaradılması demək idi.

Aristotelin ehtiyatla yanaşdığı təkamül təlimi indi də özünü tam doğrulda bilmədiyi halda, "entropiyanın artma qanunu" bütün elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunmuşdur. İndi Platon öz ikinci gəncliyini yaşamaqdadır. Aristotel platonizmi elmi fikir müstəvisinə endirməyə idi və onun ideyalarını sistemləşdirməyə idi, Platon yenidən doğula bilərdimi?

Bəli, Aristotel fəlsəfəni də sistemə salmaq istəyirdi. Və məhz substansiya, başlanğıc, ilk səbəb haqqındakı bilikləri sistemləşdirərkən burada da "ağ ləkələrin" olduğunu ortaya çıxarmışdı. Maraqlıdır ki, Aristotel əvvəlki filosofların əsas nöqəsanlarından birini onların "hərəkətin mənbəyi" məsələsini araşdırmamalarında görürdü. Daha bir paradoks: metafizik düşüncənin dahisi, dialektik düşüncənin dahilərinə "hərəkət" dərsi verməyə çalışırdı (, səh.). Hələ Aristoteldən çox-çox əvvəl "ilk səbəb" və "hərəkətin mənbəyi" axtarırları qədim Şərq fəlsəfi təlimlərində fəlsəfi fikrin əsas problemi olmuşdur. "Riqveda" da yazılır:

*O zaman nə quru, nə də quru olmayan var idi,
Nə hava məkanı, nə üzərində səma var idi.
Hərəkət edən nə idi? Harada? Nəyin sayəsində?
Nə ölüm, nə ölməzlik,
Gecə ilə gündüz arasında fərq də yox idi.
Tək olan səssizcə nəfəs alır
Və onda başqa heç nə yox idi.*

Digər himndə deyilir:

Kainat nədən yarandı?

Onu kimse yaratdı ya yox,

Kim onu yüksək səmada gördüsə,

O da həqiqətən bilir. (Amma) bəlkə bilmir?

Göründüyü kimi, cavab verilməsə də, yaranışla bağlı çoxlu suallar qoyulu. Hətta tək olanın (Allahın) və onun şahidinin nəyi isə bilməsi şübhə altına alınır. Amma min illər keçdikcə Allah ideyası da təkmilləşir. Bütün yaradılışların əsasında İlahi əqlin durması, bütün qaranlıqların Nurlar nurunun sayəsində işıqlanması ideyası orta əsr İslam fəlsəfəsində əsas ideyalardan birinə çevrilir.

Həzrəti Əli İbn Əbu Talıb "Nəhcül-Bəlağə" əsərində yazır: "Onun üçün məhdud bir an yoxdur. Onun nəzərindən kənarda zaman da yoxdur". Mütləq ideya üçün, eləcə də mütləq maddiyat, xaos üçün zaman məfhumu doğrudan da mənasızdır.

ARİSTOTELİN ƏSAS MÜLAHİZƏLƏRİ

“Platon mənim üçün əzizdir, amma həqiqət ondan da əzizdir”.

Aristotel

Platon təcürdən dırnağa qədər Şərç hadisəsi olduđu halda, Aristotel içərisində bir qərbli düşüncəsinin baş qaldırdığı sinkretik zəka sahibi idi. Platon Allahdan, Aristotel təbiətdən başlayrdı. Platon ideanı, Aristotel isə insan idrakının məhsulu olan biliyi önə çəkirdi. Platon ruhu vəsf edərək bədənə görə xəcalet hissi keçirir, Aristotel isə ruh və bədənin sintezindən, harmoniyasından çıxış edirdi.

-Aristotelin Platona qarşı mübarizə təsiri bağışlayan çıxışları əslində hər iki təlimin daha da aydınlaşmasına və bu günümüze durularaq gəlib çıxmasına səbəb olmuşdur. Henrix Heyne demişkən, almazlar sürtüləndə pardaqlanırlar. Müəllim və tələbə arasındakı fikir ayrılıqları neçə əsrlər ərzində fəlsəfi fikirlərin mübarizə xəttini yönləndirmişdir. Platon və Aristotel təlimlərini müqayisəli şəkildə təhlil edən böyük türk filosofu əl-Fərabı onları bir növ barışdırmağa çalışır, fərqdən deyil, ümumi cəhətlərdən, vəhdətdən çıxış edir.

Antik fəlsəfənin tanınmış tədqiqatçısı V.Asmusun yazdığı kimi, Aristotelin “Metafizika” əsərinin ana xəttini Platonun “ideyar” haqqında təliminin tənqidi təşkil edir. Belə ki, Platona görə, ideya, anlayış sadəcə bizim varlıq haqqında fikirlərimiz olmayıb, varlığın özüdür. Aristotel isə

belə hesab edir ki, dərk olunan şey yoxdursa, onda onun haqqında bilik də yoxdur. Əks təqdirdə, bu, heç nə haqqında bilik olardı.

Aristotelin dahiyənə dediyi fikirlər olduqca çoxdur. Yüzlərlə, minlərlə yazılan elmi-tədqiqat əsərlərində, kitab və monoqrafiyalarda bu barədə çox danışılmışdır. Məqsədimiz, şübhəsiz ki, bu deyil. Sadəcə xatırladıyıq ki, Şərqdə, xüsusən Orta əsrlərdə şərq filosofları bu elmin inkişafına təkan versələr də, hər-halda fəlsəfə daha çox Qərblə bağlıdır. Yunan, Roma, alman, ingilis, fransız filosoflarını xatırlamaq kifayətdir. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, Şərqlə Qərbin sintezindən dahi filosoflar yetişmiş və bugünün aparıcı qüvvəsinə çevrilmişlər.

Dünənin, minilliklərin filosofları bugünün canlı klassikləri kimi oxunmaqda və öyrənilməkdədir. Dövrümüzün filosof-şairi Məmməd Araz əbəs yerə demir ki: "Bu günü olmayanın nə dünəni olubdur, nə sabahı olacaq...".

Aristotelin məşhur kəlamlarından biri budur ki, "poeziya tarixlə müqayisədə fəlsəfəyə daha yaxındır", yaxud "poeziya tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddidir" (səh.63). Bu o deməkdir ki, dünyanın, insan həyatının alfa və omeqası fəlsəfədir. Məkan və Zaman isə onun daxili nüvəsi, mahiyyəti, əsas kateqoriyalarıdır. Maddiyyət və Mənəviyyətin tədqiqi onun başlıca missiyasıdır. Başqa sözlə, tarix olanı qeyd edirsə, poeziya olan və olacağı əks etdirirsə, elm real dünyanı öyrənsə, incəsənət romantik bir aləmi qavrayırsa, fəlsəfə soyuq ağılı deyil, idrakın, zəkanın məhsulu kimi meydana çıxır və elə əqli, idraki tədqiq edir, həyatın mənasını məntiqlə izah etməyə çalışır. Nasirənə, soyuqqanlı çıxışlar, təntənə və

patetika, gəlişigözəl şeiriyyət, pafos ona yaddır. Platonu, Sokratı, Aristoteli, Konfutsini, Buddanı, Zərdüştü, Fərabini, Hegel, Kant və başqalarını xatırlamaq kifayətdir. Bir var, bəzi dünyəvi fənnlər kimi hadisəyə, mahiyyətə doğru gedəsən, bir də var ki, elə mahiyyətin özü olasan. Fəlsəfəni fəlsəfə eləyən də elə budur.

Aristotelin müdrik kəlamları

Arzu elə bir şeydir ki, heç doymaq bilməz. Bir çox insanların həyatı arzularını təmin etmək yollarını axtarmaqla keçir.

* * *

İgidlik - qorxu ilə cəsərət arasında tərəddüd edən bir keyfiyyətdir.

* * *

Düşmən qazanmaq istəyirsənsə, özünü dostlardan yüksək tut, dost qazanmaq istəyirsənsə, onları özündən yüksək tut.

* * *

Düşmənlərinə çox əhəmiyyət vermə! Üzülərsən!

* * *

Elm yaxşı zamanlarda sərvət, pis zamanlarda isə sığınacaq və gözəl yol göstərəndir.

* * *

Öz düşüncələrində ədalətli olmaq əməldə də ədalətli olmaq demək deyil.

* * *

Bütün ədalətsizliklər arasında ən dözülməzi qanun adı altında törədilən ədalətsizlikdir.

* * *

Kasıb da olsa, bağışlamağı bacaran zəngin insandır.

* * *

Gənclərin yetişməsinə diqqət edin. Çünki ən kiçik etinasızlıq belə ölkənin strukturunu və gələcəyini məhv edər.

* * *

Ruhun gözəlliyi bədənin gözəlliyi qədər asanlıqla görünməz.

* * *

Gözəllik Allahın insanlara bəxş etdiyi nemətdir.

* * *

Həqiqət axtarışından kənar da keçirilən vaxta mən itirilmiş vaxt kimi baxıram.

* * *

Həyat hərəkət deməkdir, su da axmayanda iylənir.

* * *

Bəzi adamlar pul xərcləməkdə elə xəsislik göstərirlər ki, sanki əbədi yaşamaq niyyətindədirlər.

* * *

İnsanlar arasındakı anlaşılmazlıqları həll etmək istəyiriksə, xudbinliyə son qoymalıyıq.

* * *

Qanunsuz və ədalətsiz dünyada yaşayan insan yırtıcı heyvanlardan da təhlükəlidir.

* * *

Qəzəb, yaxud hər hansı bir çılğınlıq insana hakim kəsiləndə həmin adamın qərarı hökmən faydasız olur.

* * *

Müştərək qorxu və təhlükə bir-birinə düşmən olanları belə birləşdirir.

* * *

Ən yaxşı mükafat insanın könül rahatlığıdır.

* * *

İnsanlığın yalnız bir düşməni var - o da nadanlıqdır. Nadanlığın isə yalnız bir dərmanı var - o da elmdir.

* * *

Şöhrətperəst adamlar daha paxıl olurlar.

* * *

Dünyanın heç bir neməti insanı sevgi qədər doyura bilməz.

* * *

Sevmək əzab çəkməkdir, sevməmək isə - ölmək.

* * *

Səbr acı olsa da, meyvəsi şirindir.

* * *

Ağıl üçün ən təhlükəli xəstəlik qürurdur.

* * *

Təkəbbür savadsızlıqdan və tamahkarlıqdan irəli gəlir.

* * *

Yaramaz adamın vicdanını oyatmaq üçün sillələmək lazımdır.

KONFUTSİ

(e.ə.551-479)

Konfutsinin kəlamları ölümündən sonra şagirdləri tərəfindən “Düşüncələr və aforizmlər” kitabında toplanmışdır. Ailənin fəlsəfi sistemi sonrakı Çin hakim təbəqələrinin ideologiyasına xidmət etdiyinə görə az qala ölkənin hər şəhərində onun şərəfinə məbədlər yaradılmışdır.

Konfutsinin diqqət mərkəzində insan, onun ailə və cəmiyyətdəki mövqeyi durur. Yaxşı oğul - pis oğul, yaxşı ata - pis ata, yaxşı təbəə - pis təbəə, yaxşı hökmdar - pis hökmdar onun etik norma kimi həll etmək istədiyi məsələlər bunlardır.

Konfutsi əlbəttə, bu cəhətlərin “yaxşı”larının tərəfdarları idi. O, buna nail olmaq üçün müəyyən “davranış norması” təklif etmişdir. Həmin normalar bunlardır: səmimiyyət, sədaqət, hörmət, təvəzökarlıq, mülayimlik, güzəşt və s. Eyni zamanda o, bu keyfiyyətləri müəyyən hədd daxilində arzulamışdır. Əks təqdirdə hörmət - qorxaqlığa, cəsəret - azqınlığa, doğruculuq - tündməcəzalıqə çevrilə bilər.

Konfutsi demişdir: “Alicənab adam üçün borc ver, alçaq adam üçün isə gəlir”.

Bununla belə, onun adamlardan ən çox tələb etdiyi keyfiyyət - humanizmdir. Filosoфа görə, humanizm - bütün yaxşı cəhətlərin məcmusudur. Oğulun ataya hörməti, qardaşın qardaşa məhəbbəti “humanizmin köküdür”. Oğullar ataya qulaq asmalı, valideynlər də övladlarla iltifatlı olmalıdır.

Konfutsinin fəlsəfəsi son nəticədə hakim siniflərin ağalığına xidmət etmişdir. Bu fikri Konfutsinin aşağıdakı sözləri təsdiq edir: "Harda ki, hökmdar hökmdardır, təbəə təbəədir, harda ki, ata atadır, oğul oğuldur, deməli orda qayda-qanun, əmin-amanlıq var".

Konfutsiyə görə hökmdarların vəzifəsi adamları qorxutmaq deyil, onları şüurlu surətdə mənəvi təmizliyə sövq etməkdir. Bu fikir o dövrlərdə çox böyük mütərəqqi rol oynamışdır. Çünki həmin fikir o dövrün hakimlərinin amansızlığına qarşı çevrilmişdir.

Buradan aydın olur ki, Konfutsi ümumən mövcud qayda-qanun dəyişilməzliyini təsdiq edib uzaq keçmişin sosial münasibətlərini ideallaşdırmışdır. Nəticədə, bu ideologiya hakim təbəqələrin mənafeyinə xidmət etdiyinə görə miladdan əvvəl II əsrdə Xan sülaləsinin hökmdarları onu dövlət ideologiyasına çevirmişdir. İki min il ərzində Çin hökmdarları ildə iki dəfə Konfutsinin məbədinə gəlib onun heykəli qarşısında diz çökmüşlər.

Adamların qəlbindəkiləri bilmək təbiəti dərk etməkdən çətindir. İnsan qəlbi dağlardan və çaylardan təhlükəlidir. Təbiətin yaz və payız vaxtı var, qışı və yayı var, səhəri, axşamı var. İnsan sifəti isə bilinməzdir. Hisslər çox dərinlərdə gizlənilir. Üzdən xeyirxah görünən alçaqlar da var. İstedadlı adamlar var ki, zahirən heç nədir. Hövsələsiz, ancaq fərasətli adamlar olur. Görürsən, borc naminə özünü qurban verməyə hazır olanlar, məqam gələndə dəhşətlə geri çəkilir.

Konfutsinin müdrik kəlamları

Mən çox şeyi müəllimlərimdən, bundan daha çox isə şagirdlərimdən öyrəndim.

* * *

Biliyə üç yol aparır: ən asanı - təqlid, ən çətini - təcrübə, ən şərəflisi - düşüncədir.

* * *

Müdrik adam özünə rəva görmədiyi şeyi başqasına da rəva görməz.

* * *

Allahım! Səndən başqa hər şeyi olanlara yazığım gəlir.

* * *

Həyatda ən böyük arzum yaxın adamlarına sədaqətli olmaq, cəmiyyətə xidmət etmək və qocalara yardım əli uzatmaqdır.

* * *

Bildiyini bilənin arxasınca gedin,
Bildiyini bilməyəni oyandırın,
Bilmədiyini bilənə öyrədin,
Bilmədiyini bilməyəndən qaçın.

* * *

Məqsədə çatmaq üçün öz canını fəda etmək böyük insanlara xas olan keyfiyyətdir.

* * *

Böyük insanlar həyatın mənasını özündə, kiçik insanlar isə özgələrində axtarırlar.

* * *

Kamil insan gözəl söz söyləyə bilən insan deyil,
söylədiyini edən və edə bildiyini söyləyən insandır.

* * *

Almaz yonulmazdan öncə qüsursuz olmadığı kimi,
insan da çətinlik çəkmədən kamilləşməz.

* * *

Danışarkən üç şeyə diqqət yetirmək lazımdır: başqası
danışanda onun sözünü kəsməmək; danışmaq növbəsi
çatanda susmamaq; danışarkən əl-qol atmamaq.

* * *

Bir millətin bütün idarəçiliyini mənə versəydilər, ilkin
olaraq dilini düzəldərdim.

* * *

İnsanlar bir-birilərini qardaş bilməlidir.

* * *

Özünə layiq olmayanla dostluq eləmə.

* * *

Düşüncəsiz təhsil hədəv zəhmətdir.

* * *

Pis fikirlərin olmasa, pis əməllərin də olmaz.

* * *

Düşünmədən öyrənmək vaxt itirməkdir.

* * *

Düşünmədən öyrənmək faydasızdır,
Öyrənmədən düşünməksə təhlükəli.

* * *

Qədimdə insanlar elmi kamilliyə yetmək naminə öyrəndikləri halda, bu gün onu dünyanı fəth etmək naminə öyrənirlər.

* * *

Elm sahibi olmadığını bilməyin özü də bir növ elm sahibi olmaq deməkdir.

* * *

Dövlətin xəzinəsi ədalətdir.

* * *

Ədalət qütb ulduzu kimi yerində dayanmır və qalan hər şey onun ətrafında dövr edir.

* * *

Həqiqi əxlaqın nədən ibarət olduğu aydın olsa, o zaman başqa şeylər də aydınlaşacaq.

* * *

İdarəetmənin dörd rüsvayçı üsulu: qabaqcadan xəbərdarlıq etmədən işdən qovmaq - bu, qəddarlıqdır; möhlət vermədən işçidən nəticə tələb etmək - bu, zorakılıqdır; işçi və ədavət aparmaq - bu, nadanlıqdır; işçinin əmək haqqını kəsmək - bu, ədalətsizlikdir.

* * *

Kamil insan özü-özlüyündə ciddi, böyüklərə xidmət edərkən ehtiramı əldən verməyən, xalqa qarşı çox incə olan və onları idarə edərkən də ədalətli davranan şəxsdir.

* * *

Müdrək insan, nə qədər çətin olursa-olsun, xidmət etməyi ön plana keçirər. Ondan nə fayda hasil ediləcəyi isə sonra düşünüləcək bir məsələdir.

BUDDA

(e.ə.566-486)

Makedoniyalı İskəndər miladdan qabaq IV əsrin 30-cu illərində Hindistanı fəth edəndə, hətta parlaq Ellinizm sivilizasiyası belə hind xalqının dünya görüşünü dəyişə bilmədi. Çünki hind xalqının zəkasında artıq bir çox dini-fəlsəfi dünyagörüşləri dərin kök salmışdı. Bu dünyagörüşlərinin ən çox yayılanı Buddizm idi.

Rəvayətə görə, Buddizm banisi miladdan qabaq VI əsrdə Hindistanın şimalında, Himalay dağları ətəyində doğulub yaşamış Qautama Sakiya Münidir. O, kiçik Sakiya ölkəsinin şahzadəsi olub. Uşaqkən anası ölmüş, atası 2-ci dəfə evlənsə də Qautama öz şəxsi sarayında qayğısız böyüyüb, boya-başa çatmışdır. Ancaq gənc yaşında ikən bir gün təsadüfən rast gəldiyi qoca, xəstə, ölüm səhnəsi və nəhayət yoxsul brahman onun dünyagörüşünü büsbütün dəyişir. Sərvət, cah-cəlal içində yaşayan gənc Qautama görür ki, dünyada ağır xəstəliklər varmış, iztirablı qocalıq varmış və nəhayət, çarəsiz ölüm varmış... O, dərk edir ki, dünyanın firavanlığı öteri və təsadüfi imiş. Yoxsul brahman isə ona bütün bunlardan xilas olmağın yollarını göstərir.

Uzun düşüncələrdən sonra Qautama 26 yaşında ikən təzə doğulan oğlunu, gözəl, sevimli qadınını və ~~gələcək~~ taxt-tacını atıb tərki-dünya olur. Gecə yarısı xəlvəti saraydan çıxıb kimsəsiz bir yerə çəkilir. Həmin gündən üzünü

göyə tutub oturur. Aylarla, illərlə əzab-əziyyətlər müqabilində mükafatlanır, Qautamanın zəkasına işıq düşür və o, həyatın ilahi, müqəddəs hikmətini dərk edir. Qautama dönüb Budda olur. Bundan sonra onun çoxlu şagirdləri, müridləri yaranır və onlar buddizmi qonşu Çin, Nepal, Tibet, Yaponiya və Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinə yayırlar.

Müəyyən pessimizminə və tərkidünyalığa baxmayaraq insanı mənəvi saflığa çağırdığı üçün buddizm başqa dini fəlsəfi görüşlərə nisbətən daha çox yayılmışdır. Budda ölümündən sonra ilahiləşdirilmiş, Hindistanda və Şərqi Asiya ölkələrində onun şərəfinə minlərlə məbədlər tikilmiş, yüzlərlə monumental heykəli yaradılmışdır.

Buddanın müdrək kəlamları

Nəşə odu sönəndə, nifrət odu sönəndə, təkəbbür odu sönəndə ürəkdə ilahi dinclik bərqərar olur.

* * *

İztirabları öldürməyin həqiqi yolu budur: düz görmək, doğru düşünmək, düz danışmaq, düz hərəkət etmək, düz yaşamaq, düz çalışmaq, diqqətini düz toplamaq və fikrini düz cəmləşdirmək.

* * *

Qadın təbiətən bilikli olur, kişi kitablardan öyrənir.

* * *

Böyük çaydan keçməkdən, səndən güclü adamlar düşmənçilikdən və qara camaatla mübahisədən qorx!

* * *

Böyük zəka sahibləri üç şeydən birinin qurbanı olurlar:
ya ehtiyac içində yaşayır, ya gənc ikən ölür, ya da
dünyadan sonsuz köçürlər.

* * *

Ana öz uşağının üstündə necə əsirsə, biz də öz
dostlarımız üçün o cür əsməliyik.

* * *

Qadın hər şeyi fitrədən bilir, kişi kitablardan öyrənir.

ZƏRDÜŞT

(e.ə. VII-VI əsr)

Zərdüştə görə, kainat iki qüvvənin - xeyir allahı Hörmüzlə, şər allahı Əhrimənin hökmüylə idarə olunur. Biri işıq allahı, o biri zülmət allahıdır.

Hörmüz dünya yarananda bütün xeyirxah canlıları və onların xeyirxah əməllərini yaradıb. Əhrimən əksinə.

Hörmüz istini, xeyirli bitkiləri, çəmənlikləri, çayları yaradıb, Əhrimən isə ölümü, yırtıcı heyvanları, zəhərli böcəkləri, tufanı, soyuğu, xəstəlikləri.

Guya bu iki qüdrətli yaratıcı arasında mübarizə uzun çəkir və ən nəhayət, xeyir allahı və onun pərilərinin qələbəsiylə bitir. Lakin Əhrimən də tam məğlub olmur. Zaman-zaman öz bəd əməlləriylə insanlara xətər yetirir.

Zərdüşt əkinçi əməyini, oturaq maldarlığı mədh edir, güclü hakimiyyətə arxalanan siyasi birliyə tərəfdar çıxır. Zərdüşt çoxallahlılığı rədd edib Hörmüzə arxalanan təkallahlılığı təbliğ etmişdir.

Zərdüştün müdrik kəlamları

(Fridrix Nitsşenin (1844-1900) "Zərdüşt belə dedi"
fəlsəfi əssesi əsasında)

O adamları sevirəm ki, həm də nifrət etməyi bacarsınlar.

Euripid

Aristotel

* * *

O adamları sevirəm ki, özlərini boş xəyallara, mənasız, cəfəng ideyalara deyil, torpağa, Vətənə fəda etsinlər.

* * *

Mərd adamları sevirəm, çünki gözüylə od götürə-götürə dünyanın qəm yükünü çiyində daşımağa tək onların hünəri çatır.

* * *

Mərdliyi ilə ölümü öldürənləri, insan kimi yaşayıb insan kimi ölənləri də sevirəm.

* * *

Yalana tapınanlar zəlalətə düşürlər.

* * *

Qoy bu dünya həmişə aram, abad və şən olsun.

* * *

Ancaq o adam etimada layiqdir ki, düzlük və sədaqəti özünə peşə etsin.

* * *

Pis fikirli adam Günəşin adını da pisliyə çəkər.

* * *

Alimlər həyatın yol göstərənləridir.

* * *

Köləsənmi? -Onda səndən dost çıxmaz.

* * *

Zalımsanmı? -Sənin dostun ola bilməz.

* * *

Öz ürək və fikrinin sözləri ilə danışarlardan hansının yalan, hansının düz danışdığına, hansını aqil, hansının cahil olduğuna bir şübhə qalanda növbə ləyaqətə çatır və o, ruhla məsləhətləşər.

* * *

Az-çox ləyaqətli və vicdanı olan adam zülm etməyi ağlına belə gətirməz.

* * *

Ey həşmətli bürc (Günəş), əgər nurlandırmalı bir şey olmasa, sənın nə dəyərın olardı?!

* * *

Biliklərimi ta o vaxtacan bölüşdürmək istəyirəm ki, adamlar arasında bütün fərqlər silinsin, bütün sədlər uçulub-dağılsın.

* * *

Ulu Günəşim, necə ki, sən axşamlar qüruba enirsən (adamlar buna batmaq deyir), nə eybi, mən də sənın kimi batmaq, adamlar arasına enmək istəyirəm.

* * *

Sizi fəvqəlınsan olmağa səsləyirəm... İnsan kamilləşməyə möhtacdır.

* * *

Ağıl deyilən şey varsa, nə üçün mən özümdə elmə təşnə duymuram?

* * *

Ədalət istəyən kəs gerek səməndər quşu kimi alovlara tutuşsun.

* * *

Hanı elə bir şımşək ki, xislətinizdəki naqisliyi yandırıb külə döndərsin, ruhunuzu nura bələsin.

* * *

İnsanda böyüklük adına bir şey varsa, o da qəldi-gedərliyiidir...

* * *

O adamları sevirəm ki, həyatın öteri-itəri bir şey olduğunu anlayıb, ondan beşəlli yapışmırlar.

* * *

Yalnız naqisliyə nifrət bəsleyen kəs fəziləti qiymətləndirə bilər.

* * *

O adamları sevirəm ki, canlarını cəfəng ideyalara deyil, torpağa, Vətənə fəda edirlər, o torpağa ki, bir vaxt fəvqəlinsanın məskəni olacaq.

* * *

O adamları sevirəm ki, dünyaya kor gəlib kor getməsinlər, həyatdan bir şey anlasınlar, öləndə də arxayın olsunlar ki, ruhlarını az da olsa kamilləşdirə biliblər.

* * *

O adamları sevirəm ki, canına cəfa verir, öləndən sonra bir iz qoymaq istəyirlər.

* * *

O adamları sevirəm ki, gözüylə od götürə-götürə dünyanın qəm yükünü çiyində daşımağa hünərləri çatar.

* * *

O adamları sevirəm ki, közü öz qabağına çəkməsin, ruhunu saflaşdırmağın qeydinə qalsın.

* * *

Mərdliyi ilə ölümü öldürənləri, insan kimi yaşayıb, insan kimi ölənləri də sevirəm.

* * *

O adamları sevirəm ki, həyatda naxışı tutanda belə deyə bilsin: "Mən taleyin bu bəxşişinə layiqəmmi?.."

* * *

O adamları sevirəm ki, gələcək qarşısında məsuliyyət,

keçmiş qarşısında ehtiram, indinin önündə isə fədakarlıq duysun.

* * *

Əzabkeşləri, cəfakeşləri sevirəm, axı insan qəlbinin böyüklüyü onun çəkdiyi əzablarla ölçür, yalnız onlar qiyamət körpüsünü cəsərlə adlayır.

* * *

Qara buluddan düşən ağır damlaları və şimşəyin yaxınlaşmasını xəbər verən elçiləri sevirəm.

* * *

Heyhat! Gün gələcək, adamların bir-birini göresi gözü olmayacaq, camaat qurd olub bir-birinə daraşacaq.

* * *

Neyləmək olar ki, hakimiyyət çox vaxt əyri ayaqlar üstündə qərar tutur.

* * *

Qardaşım, bəxtində bir şey varsa, çox yox-bircə fəzilətin olacaq ki, belə də körpünü daha asan keçərsən.

* * *

Çox fəzilət sahibi olmaq şərəfli, amma ağır alın yazısıdır.

* * *

Fəzilətlərin hamısı bir-birini qısqanır; qısqanclıq isə müdhiş şeydir. Fəzilətin özünün də axırına çıxıb bilər qısqanclıq.

* * *

Qısqanclıq alovu şölənəndə, əvvəl-axır, zəhərli neşələrini əqrəbsayağı özünə sancır.

* * *

Mən coşğun seldə sürahiyəm: kim tuta bilir tutsun,

yapışsın məndən. Amma sizə qoltuq ağacı olmaram.

* * *

Yazanda qanınla yaz: görərsən ki, qan ruhdur.

* * *

Dağlarda ən kəsə yol zirvədən-zirvəyə gedən yoldur: amma bununçün uzun ayaqların olmalıdır. Rəmzlər zirvə olmalıdır, onların dediyi adam isə böyük və güclü.

* * *

Hündür dağları qalxanlar bütün faciələrə gülür.

* * *

“Həyat dözülməzdir” - deyib, özünüzü nərmə-nazik göstərməyin siz də. Biz hamımız qəşəng yük eşşəkləriyik.

* * *

Hər sevgidə daim bir az dəlilik olur. Dəliləkdə də daim bir az ağıl.

* * *

Mənə elə gəlir ki, həyat aşıqı olan kəpənəklər, sabun köpükləri və onlara bənzəyən insanlar daha məsuddurlar.

* * *

Bu yüngül, ağılsız, xırdaca ruhların pərvazını seyr etmək Zərdüştün gözünü yaşla, qəlbini təranelərlə doldurur.

* * *

Qəzəblə deyil, gülüşlə öldürərlər; qalxın şər ruhunu öldürək!

* * *

Gəzməyi öyrəndim: o vaxtdan elə hey yüyürürəm. Uçmağı öyrəndim: daha mənə itələmək lazım gəlmir.

* * *

Nifrətim də həsrətimlə qoşa böyüyür: nə qədər

yüksəyə qalxıramsa, yüksələnənlərə bir o qədər nifrət edirəm. Tənhalığın şaxtasından donurlarsa, onların yüksəkdə nə işi qalıb axı?!

* * *

Özünüzdən xəcalet çəkməyəcək qədər böyük olun.

* * *

Əgər fikirləriniz məğlub olsa, onlar üzərində zəfər çalan vicdanınız olsun.

* * *

Sülhü yeni müharibələrə hazırlıq fürsəti kimi sevməlisiniz.

* * *

Sizə iş deyil, mübarizə tövsiyə edirəm. Sizə sülh deyil, zəfər tövsiyə edirəm. Qoy işiniz mübarizə, sülhünüz zəfər olsun!

* * *

Hərb və cəsərət beşər övladına məhəbbətdən qat-qat çox iş görüb. İndiyədək məzlumları xilas edən sizin rəhminiz deyil, cəsurluğunuz olub.

* * *

Dünya malına yiyələnməyən kəsə dünya yiyələnməz; yaşasın yoxsulluq!

* * *

Aydan arı, sudan duru olsan da, bazar milçəkləri qanına susayıblar sənin, onların qansız ürekləri qana yerikləyir, ona görə günahın oldu-olmadı, sancılırlar.

ORTA ƏSRLƏR ƏDƏBİYYATI

(Qısa icmal)

Dünya ədəbiyyatını bütün tarixi mərhələləri ilə vahid proses kimi təsvür etsək, onda aydın məsələdir ki, bədii ədəbiyyatı ümumiyyətlə bəşəriyyətin mənəvi-estetik avtobiografiyası adlandırmaq bəlkə də daha doğru olardı. Hər bir fərd kimi, ədəbiyyat da yarandığı dövrdən çağdaş zəmanəmizə qədər təkamül yolu keçir, hər cür mürəkkəb həyat hadisələrini keçərək əsl fəlsəfi təfəkkür formasına gəlib çıxır. Yeni mifoloji, əfsanəvi təfəkkür dövrü xeyli sonra real gerçəkliklə əvəz olunur. Orta əsrlər, İntibah və Yeni dövr tarixi yollarını qət edir. Mifoloji dərk və təsvürlər daha sonra insanın daxili aləmi və dərkilə müşaiyə olunur ki, bu da maddi aləmdən ruhi-mənəvi aləmə keçidlə səciyyələnir. Alman dahisi Hegel özünün estetik görüşlərində bu cəhətə xüsusi diqqət yetirirdi. Əbəs deyil ki, o, bu cür dəyişikliyi və ümumiyyətlə klassik sənəti "ideal ifadəsi" kimi qiymətləndirirdi.

Beləliklə, tarixi inkişafın nəticəsi olaraq fiziki gözəllik öz yerini ruhu-mənəvi gözəlliyə güzəştə getdi. Dünyəvi dinlər də, xüsusən xristianlıq və islam da məhz Orta əsrlərin məhsuludur. Təbii olaraq, bu prosesin davamı kimi İntibah meydana gəldi. Artıq keçmişə -miflər, əsatirlər, əfsanələr dövrünə "əlvida" deyildi. Ədəbiyyatda, incəsənətdə, fəlsəfədə fiziki və ruhi gözəllik mühüm cəhət kimi meydana çıxdı. Humanizm, bəşəriyyət, əqli yüksəliş hökmran oldu. La-

kin bu, hələ antik və Orta əsr dövründən tam ayrılıq deyildi. Hər iki mərhələnin ən ümdə, müsbət cəhətləri də saxlanmaqda və yeni xarakter almaqda idi. "Olum, ya ölüm?" fəlsəfəsi hələ də mücadilə yolunu intixab etmişdi və yüksələn xətlə təkamül davam edirdi. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ədəbi-tarixi prosesin öz inkişaf qanunauyğunluqları ilə yanaşı, həm də öz inkişaf mərhələləri vardır. Dünya ədəbiyyatı baxımından bu mərhələlər Qədim dövr, Orta əsrlər dövrü və Yeni dövrdən ibarətdir ki, onların da hər biri öz-özlüyündə ayrı-ayrı mərhələlərə bölünür. Bu dövrləşmənin özünü də ictimai-tarixi prosesə bağlamaq ənənəsi ona gətirib çıxarıb ki, Qərb ədəbiyyatı tarixi ilə Şərqi ədəbiyyatı tarixi arasında süni bir sədd yaradılıb. Məsələn, əgər Şərqdə XVII əsrdə kapitalizm hələ yaranmayıbsa, deməli Yeni dövrdən söhbət gedə bilməz. Bu məntiqə, daha doğrusu, bu məntiqsizliyə əsaslanan ədəbiyyütşünaslıq elmi təsdiq etməyə çalışırdı ki, Şərqi ədəbiyyatında Renessans ola bilməz və Renessans yalnız Qərb təfəkkürünün, Qərb ictimai həyatının məhsuludur.

Ədəbiyyat tarixini cəmiyyət tarixinə bağlamaq ona gətirib çıxarmışdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Orta əsrlər dövrü Qərbdə olduğu kimi XVII əsrə qədər deyil, ta ki, XIX əsrə qədər davam edir*. Yəni Yeni dövr kimi kapitalizm formasiasının yaranması ilə bağlanır. Yeni dövr ədəbiyyatının mahiyyətinin nədən ibarət olduğu isə qaranlıq qalır.

****Bu hissədə prof. M.Qocayevin fikirlərinə istinad edilmişdir.***

Ədəbi-tarixi proses deyilən təkamülün əsas mərhələlərinə ötəri nəzər salaq.

1. Qədim dövr. Dünya və kainata məhəbbət və ibadət dolu nəzərlərlə baxan və özünü onun ayrılmaz bir zərrəsi kimi hiss edən sadələvh qədim insan isti ana qucağına qısılmış körpəyə bənzəyir ki, o yalnız öz anasını görür, onun hərərətini duyur və özünü ondan ayrı təsəvvür edə bilmirdi. Bu mərhələdə hələ insan və dünya əksliyi yoxdur.

Bu, insanın dünyayla vəhdətidir.

2. Orta əsrlər dövrü. Dünyadan ayrılıb Allaha tapınmış, onu dünyadan çox sevən və ona ibadət edən Orta əsr insanı anasını tərk edib, özünə sevgili məşuqə tapmış və ona səcdə edən gənci xatırladır ki, o, öz eşqi naminə hər şeyi qurban verməyə hazırdır.

Bu, insanın Allahla vəhdətidir.

3. Yeni dövr. Allahdan ayrılıb Cəmiyyətə pənah gətirmiş Yeni dövr insanı öz sevgilisini də, öz anasını da, öz övladlarını da xalqın və bəşəriyyətin səadəti uğrunda mübarizəyə qurban vermiş yetkin bir əri xatırladır ki, o, bəşəriyyətin xilaskarı olmağı öz ailəsinin havadarı olmaqdan üstün tutur.

Bu, insanın Cəmiyyətlə vəhdətidir.

İkinci dövrlə üçüncü dövr arasında iki vacib keçid mərhələsi vardır ki, onlardan birincisi Renessans, ikincisi isə Barokko və Klassisizmdir. Renessans Orta əsrin sonu, Barokko və Klassisizm isə Yeni dövrün başlanğıcıdır.

Renessans. Öz gücünə arxalanaraq Allahdan ayrılmaq dərəcəsinə çatmış, lakin öz tanrısından üzüllüşə bilməyən Renessans insanı eşq aləminin dərşqallığını duyaraq ondan daha geniş fəaliyyət arenası axtarır.

Bu, insanın Allahla özü arasında tərəddüdüdür.

Barokko və Klassisizm. Artıq Allahdan ayrılmaq yoluna qədəm qoymuş, lakin hələ Cəmiyyətə qovuşmamış, axtarışlar və çaşqınlıqlar girdabında çapalayan Barokko insanı xalq və insanlıq naminə böyük qurbanlar vermək əzmindədir. Lakin böyük qurbanlar böyük ideallar naminə yerilə bilər. Barokko insanı bu böyük ideali hələ tapa bilməmişdir. Onun hərdən geriye, ilahi dərğaha sarı üz tutmasını da elə bununla izah etmək olar.

Bu, insanın Allahdan ayrılmaq cəhdidir.

Maarifçilik və Romantizm. Klassisizmdən sonra gələn və onun fəlsəfəsini davam etdirən Maarifçilikdə də, Barokkodan sonra gələn və onun ruhunu özündə yaşadan Romantizmdə də insan şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlir və o, öz antropoloji mahiyyətini mütləqləşdirərək, onu həm Kainata, həm Allaha, həm də Cəmiyyətə qarşı qoyur. Buradan da ifrat inkarçılıq yaranır.

Bu, insanın Allahdan ayrılaraq özünə tapınması və özünü mütləqləşdirməsidir.

Realizm. Yalnız realist ədəbiyyatda insan öz ictimai mahiyyətini dərk edir, Cəmiyyətin tərkib hissəsi və eyni zamanda onun yaradıcısı kimi çıxış edir. Yeni dövr fəlsəfəsi və Yeni dövr ədəbiyyatı məhz realizmdə tamamlanır.

Burada Yeni dövr fəlsəfəsi və Yeni dövr ədəbiyyatı özünün yetkinlik mərhələsinə çatır. Yeni dövrün insanı qabaqkı dövrlərdən fərqli olaraq tarixi və ictimai təfəkkürə malik insan kimi çıxış edir. O, cəmiyyətin və insanın keçmişdən gələcəyə doğru daimi inkişafda olduğunu duyur və dərk edir. Beləliklə də, mifoloji və teoloji təfəkkürdən fərqli

olaraq yeni ictimai-tarixi təfəkkür yaranır. İnsan  z n  B  eriy tin v  Cəmiyyətin axarında görür, onlarla  z n n dialektik baėlılıėını dərk edir. Beləliklə də, Yeni dövrün insanı  z  cdadlarından fərqli olaraq Kainatın və ya Mütləq ruhun passiv seyr isi v  pərəstişkarı kimi deyil, Tarixin v  Cəmiyyətin aktiv yaratıcısı kimi  xı ş edir. İnsan yaratıcı bir qüvvə olaraq Tarixin subyektinə  v rilir.

O, artıq  z n  kamille dirm kl  kifayətlənməyərək, Cəmiyyəti və B  eriy ti kamille dirm k üçün mübarizə aparr.

Bu, insanın  z nd n ayrılaraq Cəmiyyətə v  B  eriy t  qovuşmaq cəhdidir. Müasir insan bu yolda  alı b  arpı malıdır.

XVII  sr Avropa xalqları ədəbiyyatında iki əsas cərəyan mövcud idi. Onlardan biri **klassisizm, o biri isə barokkodur.** Klassisizmin  n bariz nümunələri fransız ədəbiyyatında yaranmışdır, barokkonun isə - italyan v  ispan ədəbiyyatında. Bu da təsadüfi deyildir. Klassisizm Qərbin ruhuna daha yaxın olub, əsasən idraka v  rasionalizm fəlsəfəsinə əsaslanır. Barokko isə   r n ruhuna uyėun olaraq, hissə v  mənəviyyata söykənir. İspaniya v  İtaliya ənənəvi olaraq   rql  sıx baėlı olmuş ölkələrdir. Odur ki, XVII əsr barokko ədəbiyyatında v  barokko mədəniyyətində   r n ruhu aydın duyulur. Bu, haqq verir deyək ki,   r  ədəbiyyatında v  mədəniyyətində barokko poetikası v  barokko estetikası olmaya bilməzdi.

Müasir mənada elm ancaq intibah dövründən başlayaraq formalaşmışdır. Antik dövrdə elmi biliklərin əldə edilməsinə uyėun gələn fəaliyyət n v  bir tərəfdən fəlsəfə ilə, digər tərəfdən isə sənətkar əməyi ilə qırılmaz surətdə

bağlı olduğundan o dövr üçün xalis elmdən və ya hətta elmi bilikdən danışmaq çətinidir.

Orta əsrlərdə hökm sürən cəngavərlik psixologiyası və aristokrat mənəviyyatının rəasional biliyə və praktikaya münasibəti Don Kixotun yel dəyirmanına münasibətində öz əksini obrazlı surətdə çox gözəl tapmışdır.

Aristokratiya tərəfindən qəbul edilməyən praktik elm burjuaziyanın mənəvi xüsusiyyətlərinə və maddi ehtiyaclarına tamamilə uyğun gəlirdi. Elmin məhz kapitalizm cəmiyyətində intensiv surətdə inkişaf etməsinin, bütöv sosial sistem kimi formalaşmasının əsas səbəblərindən biri də məhz bu idi.

İntibahla açılan Yeni Dövr ilk çağlarda antik mədəniyyətin yenidən canlanması təsirini bağışlasa da, tezliklə burjuə mədəniyyətinə qapı rolunu oynadı. Kapitalizm cəmiyyəti mənəvi etalonlarla təcrübi biliyin, ağılı qarşılaşdırılmasında ikinci qütbü seçdi; ülvə toxunulmaz olan heç bir hissə, heç bir əxlaqi norma ilə hesablaşmadan rəasional düşüncənin, empirik elmin açdığı geniş yola çıxdı və sürət götürdü. Mənəvi meyarla elmi-praktik meyar, hissi ilə rəasional arasındakı ziddiyyət indi də ikincilərin mütləqləşdirilməsi nəticəsində kəskinləşməyə başladı, adət-ənənənin hökmranlığı öz yerini pulun, iqtisadi amillərin hökmranlığına verdi. Uzaqqörən adamlar bu ziddiyyətdə Avropanın süqutunun başlanğıcını gördülər. Rəasional düşüncəyə, elmi-praktik fəaliyyətə və onun gətirdiyi yeniliklərə düşmən münasibətdən irəli gələn Don Kixot faciəsi mənəvi saflığa, insanın hisslərə etinasızlıqdan irəli gələn burjuə faciəsi ilə əvəz olundu. Əlbəttə, burada yenə də bədii obraza mürə-

ciət etmək yerinə düşərdi. Lakin Don Kixotun faciəsi təbii, real olsa da, kapitalizm cəmiyyətinin və burjua təfəkkür tərzinin ziddiyyətləri bir burjua fərdiyyətinin faciəsində tam mənasilə ifadə oluna bilmir. Təkcə ona görə ki, böyük faciələr yalnız zəngin mənəviyyatlara sığışa bilər, həm də ona görə də ki, burjuazianın utilitar-praktik təfəkkür tərzində onun bütün nailiyyətlərinin başlıca hərəkətverici qüvvəsidir. Nəyi isə qurban vermədən nəyə isə nail olmaq mümkün deyil. Burjua cəmiyyətinin sənaye sahəsindəki sürətli yürüşü də orta əsrlərin mənəvi-əxlaqi normalarını tapdayıb keçmək hesabına mümkün olmuşdu.

İntibah dövrünün mənəviyyatı feodal cəmiyyətinin təfəkkür tərzindən köklü surətdə fərqlənməklə bərabər, antik dövrün mənəviyyatını da sadəcə təkrar etməyərək, praktik fəaliyyətə münasibət məsələsində ona nisbətən xeyli qabağa getmişdi.

Məhz intibah dövründə elm ilə praktikanın qarşılıqlı əlaqəsinə olan zərurət tam mənası ilə dərk edilmiş, onların bir-birini tamamlanmasına dair dahiyənə fikirlər söylənmişdi. Özünün çoxsahəli şəxsi fəaliyyəti ilə fəlsəfə və incəsənətin, elm və praktikanın vəhdətinə parlaq nümunə olan Leonardo da Vinçi təcrübəni dəqiq biliyin atası hesab edir, praktikadan doğmayan elmləri əsassız və qüsurlu sayırdı. Böyük mütəffəkir, eyni zamanda elmin də praktika üçün mühüm şərt olduğunu nəzərə alaraq yazırdı: "Elmsiz praktika aludə olan adam gəmini sükansız və kompassız idarə etmək istəyən kapitana bənzər; o hara üzdüyünü özü də bilməz" (səh.53).

Yeni Dövrədə biliyin, yoxsa gücün, kəlamın, yoxsa

əməlin əsas olmasına dair mübahisələr orta əsr Şərq fəlsəfəsindən Qərb ictimai fikrinə keçir. Neçə əsrdən sonra həmin sualı İ.Götenin qəhrəmanından eşidirik.

İnsan həyatının əsasını təşkil edən, bəşəri inkişaf üçün ilk başlanğıc rolunu oynayan hadisə nədən ibarətdir? Bu sual üzərində dərin düşüncələrə dalan Faust ilkinliyi gah sözə, gah zəkaya, gah da qüvvəyə verir. Lakin nəhayət, işin, əməlin üzərində dayanır.

İnsan yalnız təbiətə fəal münasibəti sayəsində, əməli fəaliyyət prosesində başqa insanlarla ünsiyyətə girir - söz yaranır. Lakin insan sözlə fikrini, düşüncələrini ifadə edir. Deməli, söz ağıldan, zəkadan əvvəl gələ bilməz. Ağıl əmr edən dil bəyan edər, - deyən Xaqani də ağılı sözdən əvvəl hesab edir, dili fikrin ötürülməsi üçün vasitə sayırdı. Dil, söz həm də fərdi fikirlərin ictimailəşməsinə və ümumictimai hadisə olan elmin yaranmasına xidmət edir.

Çox pulu olan, lakin ondan istifadə etməyi bacarmayan adamlar olduğu kimi, çox biliyi olan, lakin lazım gəldikdə onu saf-çürük edərək müəyyən istiqamətə yönəldə bilməyənlər də var. Çox bilmək hələ alim olmaq deyil. Elmi xidmət hər bir alimin ümumi bilik xəzinəsindən nə qədər pay götürməsi ilə deyil, bu xəzinəyə nə qədər pay verməsi ilə müəyyən olunur.

Bəzən maddi fəaliyyət imkanı məhdud olduqda, güc-qüvvə çatmadıqda insanın ən nəcib arzu və niyyəti həyata keçməmiş qalır. Müdrik adam gücsüz olduqda dünyadakı ahəng pozuntularını duyur, dərk edir, amma onları aradan qaldıra bilmir. Dünyanı məqsədəuyğun şəkildə dəyişmək üçün nə etmək lazım olduğunu bilir, lakin buna qüvvəsi

çatmır. Bu, müdrık adamın faciəsidir. Başqa birisinin isə maddi imkanı, gücü-qüvvəsi var, lakin nə etmək lazım olduğunu bilmir, daha doğrusu, onun lazım bildiyi əsl həqiqətdən çox uzaqdır. Buna baxmayaraq, güclü olan "haqlı" çıxır. Bu - nadan adamın xoşbəxtliyidir.

Orta əsr Şərç fəlsəfəsində müdrık adamın faciəsi nadanın xobəxtliyindən üstün tutulur. Maraqlıdır ki, bu ideya əxlaqi baxımdan deyil, həm də ümumiyyətlə faydalılıq baxımından irəli sürülür: "Bilik əməlsiz də faydalı ola bilər, halbuki biliksiz (elmsiz) əməlin faydası yoxdur". Burada biliyin, elmin təkçə məhsuldar qüvvə yox, həm də sosial-mədəni sərvət olması fikri çox gözəl ifadə olunmuşdur. Elmə arxalanmayan fəaliyyətin puçluğu ideyası Füzulinin məşhur misralarında öz poetik tərənnümünü belə tapmışdır:

*Elmsiz şeir əsası yox divar olur,
Əsassız divar qətdə bətibar olur.*

Şərç fəlsəfəsi hər bir işin elm, bilik əsasında görülməsini zəruri sayır. Yüz ölçüb bir biçmək hikmətini əsas götürür.

XIV əsrdə Marağalı Əvhədi yazırdı:

*Nursuz göz kimidir ürək,
Nadan insanlıqdan uzaqdır gerçək.*

Elmdən əsas məqsəd dünyanı dəyişdirmək deyil, insanı dəyişdirmək, onu daha kamil etmək idi. İnsanı

dəyişmək üçün ilk növbədə dünyanı, mühiti dəyişmək lazım olduğu nəzərdən qaçırılırdı.

Hikmət istinad etdikdə qüvvə qüdrətə çevrilir. H.Cavid gözəl demişdir:

*Qüvvə üstündə varsa əqli-səlim,
Sana hər kainat olur təslim!*

Yaxud S.Vurğun "İnsan"-da deyir.

*Olmazmı qılıncda ağıl tədbiri,
Ağılda bir qılınc kəsəri ola?*

Antik dövrdə insanların fiziki imkanlar ilə yanaşı, əqli imkanları da bir növ yarış obyektinə çevrilmişdi. Lakin bəzən bu imkanlar bir-birindən ayrılır, ya yalnız fiziki qabiliyyətlərə, ya da yalnız əqli qabiliyyətlərə xüsusi üstünlük verilirdi. Bu bölgü özünün klassik formasını Sparta və Afina məktəblərində tapmışdı.

Qədim Yunanıstanda əqli qabiliyyətləri üzə çıxarmağın, onları müqayisə etməyin xüsusi üsulları da formalaşmışdır. Canlı mübahisə elmin normativləri sırasına daxil olmuşdur. Tamaşaçılar qarşısında fikirlərin toqquşması səhnələri ənənəyə çevrilmişdir.

Lakin antik dövrdə əqli qabiliyyətlərin yarışını yeganə motivi deyildi. Biz həmin dövrün təfəkkür tərzini üçün səciyyəvi olduğuna görə bu cəhəti ön plana çəkirik. Əslində qədim yunan mədəniyyəti elmi fəaliyyətin bütün sonrakı dövrlər üçün səciyyəvi olan müxtəlif motivlərini ya aşkar şəkildə, ya da rüşeym halında özündə saxlayırdı. Orta əsr

Şərqinin hakim təfəkkür tərzı də antik fəlsəfənin təsırindən kənarda qalmamışdır.

Böyük yunan filosofu Pifaqorun apardıđı maraqlı bir müqayisədə o dövrdə elmə və fəlsəfəyə münasibət çox gözəl görünür. Pifaqor adamları məqsəd və fəaliyyətinə görə üç qrupa bölür və onları obrazlı surətdə səciyyələndirmək üçün Olimpiya oyunlarına gələnlərlə müqayisə edir. Burada bir qisim adamlar öz fiziki imkan və qabiliyyətlərini nümayiş etdirərək yarışrlar. Digərləri buraya ticarət məqsədilə gəlirlər. Üçüncülər isə yalnız müşahidə edirlər. Pifaqora görə, heyatda da belədir. Kimlərsə şöhrətin, kimlərsə var-dövlətin qulu olur. Lakin elələri də var ki, yalnız kənardan seyr edirlər və yeganə məqsədləri həqiqəti aşkara çıxarmaqdır. Bu üçüncüləri Pifaqor filosof adlandırdır. Burada fəlsəfə həm də "təmannasız elm" mənasında başa düşülür. Son məqsəd əldə olunan biliklərdən hansı sahədə isə istifadə etmək yox, həqiqətin özüdür. İnsan həqiqətə qovuşanda mənən saflaşır. Dünyanı, təbiəti dəyişmək məqsədini qarşıya qoymasa da, heç olmazsa dünyanın, təbiətin ahəngini dərk edir və bu ahəngə uyğunlaşmaq imkanı əldə edir. Burada Heraklitin məşhur "təbiətlə həmahənglik" prinsipi yada düşür...

Danılmaz bir faktdır ki, Xristianlıq və İslam dini bütün dünya ədəbiyyatı, incəsənəti və fəlsəfəsinin inkişafında, mövzu-ideyaca zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır. İstər Avropa, istərsə də Şərqdə bu dinlərə tapınanlar, əvvəllər olduđu kimi, indi də geniş miqyas almışdır. Xüsusən də mütərəqqi İslam dini həmişə hökmranlığını qoruyub saxlamışdır. Həm Orta əsrlər, həm də İntibah

mərhələsində “Qurani-Kərim”ə, böyük Məhəmməd peyğəmbərə inam gətirənlər və sevənlər, öz yaradıcılıqlarında buradakı müqəddəs ayə və surələrə dəfələrlə müraciət etmiş, saysız-hesabsız sənət nümunələri yaratmışlar. Allaha, Qurana, Məhəmmədə böyük sevgi ilə yanaşan şairlər, filosoflar, ədiblər, dramaturqlar ölməz əsərləri ilə indi də dünya ədəbiyyatında əbədiyyətə qovuşmuşlar. Danteni, Şekspiri, Bayronu, Puşkini, Lermontovu, Höteni, Tassonu, Molyeri, B.Consonu, C.Miltonu, Cübran Xəlil Cübranı, H.Cavidi, B.Vahabzadəni, N.Xəzrini, M.Arazı, Z.Yaqubu və onlarca digər sənətkarların adlarını çəkmək kifayətdir ki, oxucuda geniş təsəvvür yaransın (Bu, şübhəsiz ki, ayrıca bir mövzudur).

Burada biz yığcam olaraq “Qurani-Kərim”dən və Həzreti Məhəmməddən dünya sənətkarlarının yaradıcılıqları üçün ilham mənbəyi ola biləcək aforizmləri yada salmağı vacib hesab edirik. Bu, bütün dünya gəncləri və xüsusən də tələbələr üçün həyat, yaşamaq və yaratmaq kredo-su olardı.

“Qurani-Kərim”dən müdrik kəlamlar

Allah həddini aşanları sevməz.

* * *

Həqiqətən, Göylərin və Yerlərin yaradılmasında, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsində Allahın varlığını, qüdrətini, kamalını və əzəmətini sübut edən açıq-aşkar dəlillər vardır.

* * *

Sizin üçün onlarla ünsiyyət edəsiniz deyə öz cinsinizdən zövcələr xəlq etməsi, aramızda sevgi və mərhəmət yaratması da Onun qüdrət əlamətlərindəndir.

* * *

Öz subaylarınızı evləndirin. Bu əməllə Allah-taala onların əxlaqını gözəlləşdirər, ruzilərini artırır və mərdliklərini çoxaldar.

* * *

Mənim ümmətim üçün arzu rəhmətdir. Əgər arzu olmasaydı, heç bir ana öz övladına süd verməzdi və heç bir bağban ağac əkməzdi.

* * *

Heç bilənlərlə bilməyənlər eyni ola bilərmidi?!

* * *

Ən böyük sədəqə biliyi bilməyənlər arasında yaymaqdır.

* * *

Onlar elə kimsələrdilər ki, verdikləri sözü yerinə yetirər və ələmi bürüyəcək qiyamət günündən qorxarlar. Onlar öz iştahaları çəkdiyi halda yeməyi yoxsula, yetim və əsirə yedirərlər. Sonra da belə deyərler: "Biz sizi Allah rizasından ötrü yedirdirik. Biz sizdən bu ehsan müqabilində nə bir mükafat, nə də bir təşəkkür istəyirik".

* * *

O kəslər ki, ayaq üstə olanda da, oturanda da Allahı xatırlar, göylərin və yerin yaradılması haqqında düşünər və

deyərlər: “Ey Rəbbimiz! Sən bunları boş yerə yaratmısan! Sən pak və müqəddəssən!”

* * *

Ey Rəsulum! Qurani-Kərimi bütün məxluqatı yoxdan yaradan Rəbbinin adı ilə bismillah deyərək oxu! O, insanı laxtalanmış qandan yaratdı. Oxu! Sənin Rəbbin ən böyük Kərəm sahibidir! O Rəbbin ki, qələmlə yazmağı öyrətdi. O Rəbbin ki, insana bilmədiklərini öyrətdi.

* * *

Mənim ümmətimdən hər bir ağıl sahibinə bu dörd şey vacibdir: elmi eşitmək, onu öyrənmək, yaymaq və ona əməl etmək.

* * *

Allah sizə əmanətləri öz sahiblərinə qaytarmanızı və insanlar arasında hökm etdiyiniz zaman ədalətlə hökm etdiyiniz zaman ədalətlə hökm etməyinizi əmr edir.

* * *

Ədalət gözəldir, lakin əmirlərdə olsa, daha da gözəldir.

* * *

Mən gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərilmişəm.

* * *

Allah qorxusu ilə ağlayan gözə Cəhənnəm atəşinin toxunması haramdır. Allah qorxusu ilə gözdən yaş axana Qiyamətdə əzab olmaz.

* * *

O, yaratdığı hər şeyi gözəl yaratdı.

* * *

Sizinlə vuruşanlarla sizdə Allah yolunda vuruşun, lakin

həddən kənara çıxmayın. Allah həddi aşanları sevməz.

* * *

Həya və iman bir beşikdə iki körpə kimidir.

* * *

Həya gözəldir, lakin qadınlarda olsa, daha gözəl olar.

* * *

Allah ölümü və həyatı yaratdı ki, sizlərdən hansınızın yaxşı əməl sahibi olduğunu sınısın.

* * *

Allah tərəfindən bəxş olunmuş mal-dövləti sərf etməyə xəsislik edənlər heç də bunu özləri üçün xeyirli hesab etməsinlər. Xeyr, bu onlar üçün zərərliyədir. Onların xəsislik etdikləri şey qiyamət günü boyunlarına dolanacaqdır. Göylərin və yerin mirası Allaha məxsusdur. Allah hər bir əməlinizdən xəbərdardır!

* * *

Əliaçıqın yeməyi səfədir, xəsisin yeməyi xəstəlik.

* * *

Ey iman edənlər! Bilə-bilə Allaha, onun Peyğəmbərinə və aramızdakı əmanətlərə xəyanət etməyin!

* * *

Sənə xəyanət edəne xəyanət etmə ki, sən də onun kimi olarsan.

* * *

Dörd şey kişinin xoşbəxtliyidir: ləyaqətli yoldaşlar, əməlisaleh övlad, uyğun olan zövcə və iş yerinin öz şəhərində olması.

* * *

Heç bir bəndə özü üçün istədiyi xeyri başqa insanlar

üçün də istəmədikcə kamil iman sahibi deyildir.

* * *

O, göyləri və yeri haqq-ədalətlə, yerli-yerində xəlq etdi, sizə surət verdi, surətlərinizi də gözəl yaratdı. İnsan bütün canlıların ən gözəli və ən kamildir.

* * *

Allah qatında insandan üstün heç bir varlıq yoxdur.

* * *

Bir işi görmək istərkən əvvəlcədən düşünüb-daşınmaq, götür-qoy etmək Allahın məsləhətidir, tələm-tələsikliyə yol vermək şeytan fitnəsidir.

* * *

Yer üzündə olan heç bir şey əbədi deyildir.

* * *

Bəzən xoşlanmadığınız bir şey sizin üçün xeyirli, bəzən də xoşladığınız bir şey sizin üçün zərərli ola bilər.

* * *

Mən ona surət verib ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona səcdə edin.

* * *

Heç yaradan yaratmayana bənzəyirmi?!

* * *

Biz heç kəsi gücü çatmayan bir işi görməyə vadar etmərik.

* * *

İnsana ancaq öz əməli, öz zəhməti qalar.

* * *

Ondan, Allahdan xəbərsiz heç bir meyvə mayalıqdan çıxma bilməz, heç bir diş hamilə qala bilməz, doğa bilməz.

* * *

Yer üzünün nizamını pozmayın.

* * *

Allah istədiyini pillə-pillə yüksəldir. Hər elm yiyəsindən daha çox bilən başqa bilici də vardır.

* * *

Bilmədiyən bir şeyin ardınca getmə.

* * *

Hikmət verilən adamın xeyri-bərəkəti bol olar.

* * *

Kiçiyimizə rəhm etməyən, böyüyümüzə hörmət qoymayan bizdən deyil.

* * *

Üç qız uşağı böyüdənin, onları gözəl tərbiyə edənin, ərə verənin və onlara xoş münasibət bəsləyənin yeri cənnətdir.

* * *

Allah-taala ata-anasından üz çevirənə lənət edər.

* * *

Vətəni sevmək imandandır.

* * *

Millətin içində xəyanət olmasa, düşmən tab gətirə bilməz.

* * *

Ən yaxşı qonşu öz qonşusu ilə yaxşı dolanandır.

* * *

Od ağacı yandırıb yediyi kimi, həsəd də yaxşılıqları yeyər. Su odu söndürdüüyü kimi, sədəqə də pisliyin alovunu söndürər.

-Ər-arvadın birisi digərinin sirrini başqasına açarsa, qiyamət günü Allah yanında pislərin pisi olar.

* * *

Qənaətçilik - güzəranın, camaatla mehriban rəftar - ağıl, ağıllı sual isə - elmin yarısıdır.

* * *

Bir işi görmək istəsən, sonunu düşün, sonu xeyirdirsə, ondan yapış, şərdirsə, fikrindən daşın.

* * *

Öz peyğəmbərindən üz döndərib özgə millətə tapınanlar axmaqların axmağı, yolunu azanların böyüyüdür.

* * *

Öz qəzəbini inam və səbirlə sakitləşdirən insanın ürəyini Allah işıqlandırır... Qüvvətli adam gülüşəndə qalib gələn deyil, qəzəblənən vaxtı qəzəbini boğa biləndir.

* * *

Namus-iffət qadının zinəti, bəzəyidir.

* * *

Hər bir insanın qiyməti onun yaxşılıqları ilə ölçülür.

* * *

İnsanların öz ata-analarından çox, zəmanələrinə daha artıq oxşarıqları var.

* * *

Ağıl kamil olan kimsə az danışar.

* * *

Çox zarafat edən şəxs nifrət qazanar və ya hörmətsiz olar.

* * *

Zülmə qələbə əldə etmək olmaz. Zülm edən şəxs özünü məhvə doğru aparar.

* * *

Əsl-nəcabətin və şərəfətin ən yaxşısı xoşxasiyyət
olmaqdır.

* * *

Şərəfət elm və ədəbdədir.

* * *

Qorxudan məcbur olub hörmət və ehtiram bəslədiyən
adam adamların ən pisidir.

* * *

Böyük Allah iki şəxs arasında sülh yaradan yalanı
xoşlayır, düşmənçilik yaradan düz danışığı - yox.

* * *

Üç məsələdə yalan bəyənilib: müharibədə aldatmaq;
arvada vəd; adamlar arasında barışıq vaxtı.

* * *

Dörd xasiyyət bədbəxtlikdir: kinli və qəzəbli olmaq;
rəhmsizlik; böyük iştah həvəsi; dünyada qalmaq istəyi.

* * *

Mən elmin şəhəriyəm, Əli isə onun qapısıdır.

* * *

Həyat üç şeydən ibarətdir: geniş, rahat ev, gözəl ar-
vad, yaxşı at.

* * *

Ən yaxşı sədəqə odur ki, sağ əlin verdiyin sol əl
bilməsin.

* * *

Bir saat elm öyrənmək altmış illik ibadətdən xeyirlidir.

* * *

Borcun ödənilməsini əsassız təxirə salmaq zülmün bir formasıdır.

* * *

Ataya itaət Allaha itaət, ataya üsyan - Allaha üsyandır.

* * *

Bir qardaşına onun xəbəri olmadan yardım edən şəxsə Allah dünyada da, axirətdə də yardım edər.

* * *

Ey Rəbbim, de: "Rəbbim istədiyinin ruzisini artırır və azaldır. Lakin insanların əksəriyyəti bunu bilməz".

* * *

Allaha iftira yaxan və Onun ayələrini yalan hesab edən kəsdən daha zalım kim ola bilər?! Şübhəsiz ki, zalımlar nicat tapmazlar.

* * *

Allah zülm edənləri doğru yola yönəltməz.

* * *

Səni şübhəyə salan hər nə varsa, tərək et.

* * *

İki tamahkar vardır ki, doymaq nə olduğunu bilməz; bunlardan biri isə dünyanı fəth etmək niyyətinə düşənlərdir.

* * *

Elm dalınca düşənin ruzisini Allah öz öhdəsinə götürər.

* * *

Mələklər öz qanadlarını elm axtaran üçün açar və onun bağışlanmasını diləyirlər.

* * *

Rəhmanın bəndələri o kəslərdir ki, onlar yer üzündə

təmkinlə, təvazökarlıqla gəzər, cahillər onlara söz atdıqları, xoşlarına gəlməyən bir söz dedikləri zaman “salam” deyərler.

* * *

Həqiqətən təvazökarlıq sahibini daha da ucaldır. Odur ki, təvazökar olun ki, Allah sizi ucaltsın.

* * *

Rəbbin yalnız Ona ibadət etməyi və valideynlərə yaxşılıq etməyi, onlara yaxşı baxıb gözəl davranmağı buyurmuşdur.

* * *

Əgər onların biri və ya hər ikisi sənin yanında yaşayıb qocalığın ən düşgün çağına yetərsə, onlara “Uf!” belə demə, üstlərinə qışqırıb acı söz söyləmə. Onlarla xoş danışı!

* * *

Cənnət anaların ayaqları altındadır.

* * *

Əhd etdiyiniz zaman Allaha verdiyiniz əhdi yerinə yetirin. Allahı özünüzə zamin edib möhkəm and içdikdən sonra onu pozmayın. Həqiqətən, Allah nə etdiyimizi bilir.

* * *

Vəd borcdur. Vay olsun vəd verib ona xilaf çıxana.

* * *

Yaxşılıq da etsəniz özünüzə etmiş olursunuz, pislik də.

* * *

Əsl yaxşılıq odur ki, gizləndə də aşkarda gördüyün işi görsən.

* * *

Üzünə baxa-baxa tərifiənən və təmiz olduğu söylənilən kişi yaralanmış kimidir.

ALİGERİ DANTE

(1265-1321)

Dantenin ana babasının adı Durante olmuşdur. Florensiyada doğulan şairin adı da məhz babasının şərəfinə Dante qoyulmuşdur. Babasının adını özü ixtisar etmiş və dünya ədəbiyyatı tarixində də belə daxil olmuşdur. İtalyan şairi ilə bir sırada dayanan Şekspir, Servantes, Göte, Tolstoy, Dostoyevski kimi ədəbi şəxsiyyətləri biz familiyaları ilə tanıyıb sevmişik. Dante kimi düha sahibləri isə yalnız adları ilə məşhur olmuş və tarixə düşmüşlər. Şəxsi adları ilə əsasən müqəddəslər, apostollar - rahiblər yaşayıb-yaratmışlar (Pyotr, Pavel, Avqustin və b.). Buna görədir ki, o, təkəcə şair adını daşımamış, həm də yüksək zəka sahibi, beşəriyyəti üçün Göyün “yeddinci qatından” Yerə endirilən müdriklik adını qoruyub saxlamışdır. Tale onun qarşısına qeyri-adi bir mələk timsallı Beatriçə adlı gözəli çıxaranda şairin həyatında və yaradıcılığında unudulmaz anlar başlayır. O, öz həyat və ədəbi fəaliyyətini əbədilik olaraq onunla bağlayır. Beatriçəni çox tez və ani gören Dante onu erkən də itirir. Şair 35 yaşında olarkən (1290) sevdiyi qız həyatdan ayrılır.

1292-ci ildə Dante lirik şeir-nəğmələrini toplayaraq “Yeni həyat” adı altında çap etdirir. Buraya şairin sonetləri, müxtəlif ədəbi formada yazılmış nəsr və lirik nümunələri daxil edilmişdi.

Dantenin məşhur “İlahi komediya” əsərinin hər üç

hissəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq xüsusən vacibdir:

“Cəhənnəm”də daha çox qara və qırmızı rənglər üstünlük təşkil edir.

“Əraf”da daha yumşaq, tutqun rənglər nəzərə çarpır - mavi, yaşılı, qızılı; bu da ərafda həyatın, canlı təbiətin mövcud olması ilə əlaqədardır. Burada dəniz, qayalar, ağaclar təsvir edilmişdir.

“Cənnət”də gözqamaşdıran parıltı və şəffafıq, gözəl cazibədar rənglər vardır. Ora təmiz işıq və harmonik hərəkətlər diyarıdır.

“İlahi komediya”nı daha yaxşı dərk etmək üçün onun ayrı-ayrı hissələrini və hər hissədəki dairələri nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Şair “Cəhənnəm”i 9 dairədən ibarət təsvir edir və dairədəki qurşaqları da oxucuların nəzərinə çatdırır. Beləliklə, Yer üzərindəki mənfiliklər, nələr varsa, hamısını müxtəlif təbəqə və nümayəndələrinin simasında açıb üzə çıxarır. Bu cəhəti ardıcılıqla belə xülasə etmək olar:

I **dairə** Limbdir (latınca - köbə, kənar). Xristian qaydası ilə xaç suyuna çəkilməmiş ölen uşaqların ruhu burada saxlanılır. Xristian olmayan, lakin günah işləməmiş, xeyirxah adamların hamısını Dante bu dairədə göstərir.

Vergili (vəfatından sonra bura gəlmişdir): İsa, Adəm, Habil, Nuh.

Patriarx Yakov, atası İshak, Rahil.

Homer - yunan şairi: Ovidi, Horatsi, Lukan - Roma şairləri;

Elektra, Hektor, Eney, Pantesileya - Troya qəhrəmanları;

Yuli Sezar, Kamilla, Lavina (Laviniya), Brut, Qay (Qrakx) - Romanın sərkərdə, siyasi xadim və məşhur döyüşçüləridir;

Sələhəddin - Misir və Suriya sultanı (1138-1193), Səlib müharibələrinin iştirakçısıdır.

Aristotel, Platon, Demokrit, Diogen, Fales, Anaksaqor, Zenon, Empodokl, Heraklit, Orfey, Seneka, Evklid, Ptolomey, Siseron - müdrik alim və şairlər;

İbn Sina - məşhur filosof; İbn Rüşd - Aristotelin əsərlərini şərh etmiş məşhur ərəb alimi.

II dairədə ehtirasa, tamaha uyanlar əzab çəkir.

Didona - Karfagen padşahı; Sixey - Didonanın əri
Françeska da Ramini və Paolo.

Qaleot - Lançelotun kraliça Cinevraya məhəbbət macərəsində iştirak edən və kraliçanı utancaq qəhrəmanı öpməyə məcbur edən cəngavər.

III dairədə xudbinlər, acgözlər cəza çəkir.

Çakko - qarınqulu; Teqqyayyo, Farinata - Florensiyalılar.

IV dairədə xəsislər və israfçılar əzab çəkir, amma Dante burada heç kimi göstərmir.

V dairədə qəzəbli adamlar cəza çəkir.

Filippo Arcenti.

VI dairədə mürtədlər və onların tərəfdarları əzab çəkir. Epikür - ruhun ölməzliyini inkar edən materialist yunan filosofu; Farinata del Uberdi - Florensiyada partiyalar arasındakı siyasi mübarizələrdə iştirak etmişdir.

Kavalkanti - epikürçü;

II Frederik - alman imperatoru;

Ottaviano del Ubaldini - Hibellin partiyası üzvü.

VII dairə 3 qurşaqdan ibarətdir.

I qurşaqda özünə, yaxın adamlarına, pərvədigara zorakılıq işlədənlər əzab çəkir. Yaxın adamlarına, özünə ölümlə, yara vurmaqla, yandıraraq kül eləmək, sıxışdırmaq və talan kimi ziyankarlıq edənlər, qatillər, özgəyə bir yara vuranlar, qarətçilər, quldurlar, hər cür yolkəsənlər cəza çəkir.

Papa Anastasi; Ness - əfsanəyə görə Heraklın qadını Deyaniri oğurlamaq istəyərkən Herakl onu zəhərli oxla yaralayaraq öldürmüşdür. İsgəndər Makedoniyalı; Dionisi - Sirakuza tiranı (b.e.ə. V-IV əsr), Qraf Adzolino - Padua tiranı IV Edzelino da Romano (1194-1259), Obissio d'Este - Ferraranın və Ankonk icmasının markizi. Gide Monfor, Atilla; Pirr (Tarixdə və əsatirdə 2 Pirr var. Biri Epir padşahı və Roma əleyhinə vuruşmuş Pirr (319-272) tarixi şəxsiyyət, ikincisi isə yunan əsətinə görə, Troya müharibəsində iştirak etmiş, qoca padşah Priami öldürmüş qəhrəman Pirrdir (Axillesin oğlu)).

Sekst - Pompeyin kiçik oğlu Sekst Pompeydir (75-35), yaxud Roma padşahı Tarkvikinin oğlu Sekst Tarkvini.

Rinyer de Passi və Rinyer Korneto - quldurluqla məşğul olan zadəganlar (XIII əsr).

II qurşaqda var-dövlətini sağa, sola xərcləyənlər, intihar edənlər qumara qurşananlar, israfçılar, yaradana olan məhəbbətə qarşı zorakılıq edənləri, onu pisləyənləri, Allahı dananları, ürəklərə yol tapan yalan, riya satan insanlar cəza çəkir.

Pyer della Vinya - natiq, imperator II Fridrixin kansleri.
Imperator II Fridrix; Lano (Erkolano) Makoni - "İsrafçılıq cəmiyyəti" deyilən dəstələrdən birinə mənsub olub.

Cakomo da Sant-Andrea - İmperator II Fridrixin yaxın adamlarından biri.

Lotto del Aliyi.

III qurşaqda yaltaqlar, saxtakarlar, rüşvət alanlar, rütbə alıb satanlar, qəlbin məhəbbətinə ləkə vuranlar, inamı öldürənlər cəza çəkir.

Katon Utiçeski - b.e.ə. I əsrdə Pompeyin qoşununun bir hissəsi ilə Liviya səhrasını keçmişdir.

Kapaney - bədxərclikdən, yarığından, zorakılıqdan ləzzət alan allahsız (kafir). Five səhərini mühasirə etmiş 7 qəhrəmandan biri.

Brunetto Latini (Latino) - Dantenin dostlarından biri şair, alim və dövlət xadimi.

Prissian - VI əsrdə yaşamış məşhur latın qrammatiki Fransisk - məşhur hüquqşünas (1225-1293).

Andreade Modzi - Florensiya yepiskopu

VIII Bonifatsi - papa; Qraf Gvidi - XIII əsrdə Florensiyada qvefl partiyası tərəfdarları; Teqqyayo Aldobrandi - qvefl partiyası tərəfdarı.

Yakopo Rustikuççi - qvefl partiyası tərəfdarı.

Qilelmo Borsiyere - zadegan

Vitalyano del Dante - Paduyalı varlı.

Covanni Buyamonte - sələmçi.

VIII dövrə 10 qurşaqdan ibarətdir.

I qurşaqda qadınlarla kişilərin aradüzəldənlər, öz yaxınlarını məcbur və təhrik etmişlər, yaltaqlar cəza çəkir.

Dante

Venediko Kaççanemiko - Bolonyadakı qvelflərin bacısı, o, öz bacısını təhrik və məcbur etmişdir ki, II Obisso d'Esteyə aşnalıq etsin.

Yason - Arqonavtların başçısı Lenincs adasına çıxır, Gipsipilani aldadıb ona evlənir və ekiz oğlu olmasına baxmayaraq, onu atıb Medeya ilə evlənir, sonra onda da soyuyub Krevsaya uyur.

II qurşaqda yaltaqlar və yalançılar əzab çəkir. Alessio İntermikelli - Lukk şəhərindən olan bu adam bir zaman ağ qvelflərə qoşulubmuş.

Faida - Terensinin ("Axta") komediyasının qəhrəmanı, Afinalı yüngül əxlaqlı qadın.

III qurşaqda ruhanilik rütbəsini və vəzifəsini alıb-satmaqla varlananlar cəza çəkir.

Papa III Nikolay (1277-1280-ci ilə qədər papalıq edib).

IV qurşaqda falçılar və cadugərlər cəza çəkir.

Amfiaray - Tiv əleyhinə qalxmış yeddi sərkərdədən biri.

Tiresiy - Yunan əsətirində gələcəkdən xəber verək kahin.

Aruns-Efrus tayfasının falçısı; Manto - kahin Tiresiyin qızı.

Evripil, Kalxas, Mikele Skotto - alim və mütərcimlər.

Bonafti Gvido - astroloq

Adzente - falçı.

V qurşaqda rüşvətxorlar cəza çəkir.

Bontura Dati - Luk şəhərinin sakini.

Jan Pol Çampolo (XIII əsr) - Navarra kralının yanında qulluqçu. Karl II Tebald - 1253-1270-ci illər arasında Qallura dərəsinin hakimi knyaz Nino Viskontinin yanında qulluqda olmuşdur.

Mikele Sanke - Sardiniyada Loqodoro dairəsinə baxan hakim.

VI qurşaqda ikiüzlülər, riyakarlar cəza çəkir.

Katalano və Loderinqo - 1261-ci ildə Bolonyada təşkil olunmuş və şənənən qardaşlar adı ilə məşhur olan Qaudentlər dini cəmiyyətinin üzvləri.

Kaifa - Dini əfsanəyə görə, "bir nəfərin ölümü bütün bir xalqın məhv olmadığından yaxşıdır" - deyə İsanın öldürülməsinə fitva vermiş yəhudi ruhanisi.

VII qurşaqda oğullar cəza çəkir.

Vanni Fuççi - qara qvelflərin tərəfdarı.

Anyello Brunelleski, Buozo Donati, Puçço de Qaliquai, Çanfa Donati, Françesko Kavalkanti - Florensiyada tanınmış nəsillərin nümayəndələri.

Kadm və Aretuza - Ovidinin "İstihalə" əsərinin qəhrəmanları.

VIII qurşaqda hiyləgər məsləhətçilər cəza çəkir.

Polinik - Efeoklun qardaşı.

Uliss (Odyssey) və Diomed - Troya müharibəsinin iştirakçıları.

Sirseyə - əsatirə görə adamları heyvana döndərən cadugər qadın.

Gvido da Montefeltro - Roman əyalətindəki hibellinlərin başçısı.

IX qurşaqda dini ayrı seçkilik salanlar cəza çəkirlər. Məhəmməd peyğəmbər, İmam Əli.

Dolçino Tornielli - Xristian dinindəki təriqətlərdən birinin başçısı olmuşdur.

Pyer da Mediçina - Mediçina şəhərində ağalığ edən

nəslin nümayəndəsi.

Axitofel - padşah Davidin məsləhətçisi.

X qurşaqda hər cür saxtakarlar, qəlp pul kəsənlər və yalançılar cəza çəkir.

Qriffolino - yalançı kimyaçı.

Sterikka - atasının variyyətini göyə sovurub.

Asanlı Kaçça, Abbalyat

Nikkolo Syen şəhərinin bədxərci

Kapokkyo - 1293-cü ildə Syen şəhərində yandırılmışdır.

Mirra - Kipr padşahının qızı

Adamo - ingiltərəli kimyagər

Sinon -Troyalıları aldadan və onları taxta adı şəhərə gətirməyə təhrik edən gənc yunan.

Titanlar quyusu.

Nemvrad - Babilistan padşahı

Efialt - Zevsə qarşı çıxmış nəhəng

Briarey - nəhəng

Antey - Poseydonun və Geyanın oğlu

Tifey.

IX dairə 4 bölmədir.

I bölmə Kainadır. Burada öz yaxın qohumlarına əl qaldıranlar saxlanır;

II bölmə Antenora - öz vətənlərini və həmfikirilərini satanlar;

III bölmədə (Tolomeya) - dostla xəyanət edənlər;

IV bölmədə (Cudekka) - öz xeyrixahlarına xəyanət edənlər cəzalanır.

II bölmə:

Buozo da Duera - 1265-ci ildə Roma üzərinə gedən fransız qoşunlarına yol vermiş, rüşvət alıb xəyanət etmişdir.

Bekkeriya - papanın Florensiyadakı səfiri.

Canni Soldanyer - Qvelflərə xəyanət etmiş florensiyalı zadəgan.

Hanellon - Rolanda xəyanət etmiş cəngavər.

Tebaldello de Dzabnbrazi

Tidey - Fiv əleyhinə qalxmış yeddi sərkərdədən biri.

Uqolino.

III bölmə.

Alberiqo de Manfredi - öz düşməni nahar vaxtı öldürmüşdür.

IV bölmə.

Lütsifer - şeytan

İuda

Brut

Kassi

* * *

Böyük İtalyan şairi (əsl adı Aldigyeri, soyadı Dürante olan) Aligeri Dantenin (1265-1321) "İlahi komediya" əsəri XIV əsrin ölməz sənət abidəsidir. Orta əsr İtalyan xalqı üçün əzəmətli bir töhfə olan bu monumental komediya həm də dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin incilərindəndir. Burada ilk dəfə olaraq Allaha, dinə, həyata, dünyaya fəlsəfi baxış, tarixi və elmi problemlərə şair-filosof müdaxiləsi öz yüksək poetik ifadəsini tapmışdır. Orta əsr ədəbiyyatının, feodalizm dövrünün son şairi, eyni zamanda kapitalizmin erkən çağlarının - yeni dövrün ilk şairi olan Dante bütün dünya

xalqlarının sənət və mədəniyyətinə çox müsbət təsir göstərən dahi şəxsiyyətlərdən biridir. İlk tarixi epoxanın astanasında doğulan və yüksələn şair öz dövrünün və sonrakı əsrlərin canlı klassikinə çevrilmişdir. Güzəl Florensiyada doğulan şair - filosof bütün dövrlərin ölməz sənətkarı kimi tanındı və sevildi. "Sərt və cəsur Dante" öz sənət əsərinin adını "Komediya" kimi müəyyənləşdirmişdi (A.Puşkin). Həmin dövrdə bədbəxt və kədərli hadisələrlə başlayıb nikbin notlarla, xoşbəxtliklə bitən əsərlərə komediya deyilirdi. Müəllif poetik ənənəyə sadıq qalaraq, əsəri "Komediya" adlandırmışdır. Sonrakı əsrlərdə bütün dünya şair və yazıçıları, şeir-sənət adamları dahiyənə yazılmış bu əsərin adı üzərində "düzəliş" aparmağı daha məqsədəuyğun və ədalətli hesab etmişlər. Odur ki, Dantenin "Komediya"sının əvvəlinə bir söz - "ilahi" sözünü artırmaqla italyan şairinin əsərini "İlahi komediya" kimi qəbul və təsdiq etmişlər. İlk dəfə bu ifadənin əlavə olunması 1555-ci nəşrində işlənmiş və bu Dantenin ilahi şair kimi xatırlanması ilə bağlıdır. Bu sahədə dahi Bokkaçço (1313-1375) və Petrarkanın (1304-1374) rolu daha böyük olmuşdur. Dahi sənətkarın müasirləri və xələfləri məhz bu "düzəlişlə" şairin qeyri-adi və monumental əsərinə layiq olduğu epitetlə əbədi möhür vurmuş və özlərinin böyük sənət müəlliminə ehtiramlarını bildirmişlər.

"İlahi komediya" bütün Avropa dillərinə tərcümə edilmiş və yüksək qiymət almışdır. Rus dilinə tərcüməsi isə bütün Sovet məkanında böyük əks-səda vermiş və əksər milli dillərə çevrilmişdir. Rus tərcüməçiləri olan M.Qorbov, D.Minayev, O.Çyumina kimi sənətkarların, habelə

M.Loziński kimi müqtədir tərcüməçinin xidməti xüsusi qeyd olunmalıdır. Onların tərcümə əsərlərini araşdıran Əliağa Kürçaylı məhz sonuncunun üzərində dayanmışdır. Çünki M.Loziński tərcümə etdiyi “İlahi komediya” digərlərindən yüksək professionallığı ilə seçilir. Bu barədə əksər tərcümə nəzəriyyəçilərinin fikri üst-üstə düşür. Görkəmli alim-nəzəriyyəçi K.Derjavinin nüfuzlu sözü də həqiqəti təsdiq edir.

“Orta əsrlərin “İliada”sı adlandırılan” (Belinski) “İlahi komediya”, tədqiqatçıların iddia etdikləri kimi, həqiqətən Homerin, Bokkaçionun, Vergilinin, Esxilin, Şekspirin, Götenin, Puşkinin, Bayronun ən məşhur əsərləri ilə bir sırada dayanır. Nizami, Nəvai, Firdovsi sənətinin ölməzliyi və Dantenin dühası ilə bəşər tarixində əbədilik qazanan “İlahi komediya” humanizmin, bədii sənətkarlığın ən bariz nümunəsidir.

Florensiyada dünyaya gələn, Ravennada ömrünü tamamlayan Danteni Azərbaycan dilinə çevirmək “Yevgeni Onegin”i, “Faust”u tərcümə etmək qədər çətin, məsuliyyətli və şərəfli bir işdir.

Şübhəsiz ki, İtalyanadan rus dilinə tərcümə olunmuş “İlahi komediya”nı ruscadan da Azərbaycan dilinə tərcümə etmək qat-qat ağır bir işdir. Çünki tərcümənin tərcüməsi hər bir sənətkardan qeyri-adi istedad və səriştəlilik tələb edir. Bəri başdan deyək ki, Əliağa Kürçaylı bu cəhanşümal əsər üzərində olduqca böyük zəhmətə qatlaşmış və öhdəsindən layiqincə gələ bilmişdir. Lakin bu dini-ilahi, bəşəri-fəlsəfi duyğularla zəngin, orta əsrlər zehniyyətini poetik, elmi-nəzəri formada ifadə edən bir əsərlə qısaca tanışlığa, ideya-məzmununu ötəri şərh etməyə ehtiyac duyulur.

Gözəl Beatriçeyə (əsl adı Bice di Foloco Partinaridir) bəslədiyi ilahi məhəbbətdən doğan “Yeni həyat” şeirlər kitabı (1291-1292) və ölməz “İlahi komediya” (1307-1321) təkcə həmin qadına əbədilik gətirmədi, bu sənət incisi Florensiyaya, bütövlükdə İtaliyaya və eyni zamanda dünya mədəniyyətinə şərəf və şöhrət qazandırdı. Dantenin “İlahi komediya”dan sonra yazdığı (1314-cü ildə) “Monorxiya” adlı əsəri din adamları tərəfindən pis qarşılanmış, nəşrinə qadağa qoyulmuş əsərlər siyahısına salınaraq yandırılmışdır.

C.Heyətin də qeyd etdiyi kimi: “Avropada dini eposlar simvolik şəkildə Dantenin “İlahi komediya”sı (“Ladivina komediya”) ilə başlamışdır” (20, 85).

Əsərin yazılma tarixi tam dəqiqliyi ilə məlum deyil. Təqribən 1307-ci ildə yazılmağa başlanmış və 1321-ci ildə tamamlanmışdır. 1472-ci ildən çap olunmuş və bütün dünya dillərinə tərcümə edilmişdir. Üç böyük hissədən ibarət olan poemada 14233 misra vardır ki, bu da ayrı-ayrı hissələrdəki misraların cəmini təşkil edir. Belə ki, “Cəhənnəm” - 4720, “Əraf” - 4755, “Cənnət” isə - 4758 misradan ibarətdir. Rəqəmlərin simmetrik-ahəngdar düzülüşü və üzvi bağlılığı xristian dini anlayışına uyğun şəkildə qurulmuşdur. Poemada rəqəmlərin təkliyi (3, 7, 9, 33, 27, 99 və s.) müqəddəs üçlüyün adı ilə bağlıdır. Yeni Allahı, İnsanı, Məryəmi - bu ilahi üçlüyü mədh edən və orta əsrlərin yüksək poetik rəmzi kimi meydana çıxan “İlahi komediya” məhz bu vahid sistemi özündə əks etdirir. Hər hissə bu üçlüyə əsaslandığından, şair ayrı-ayrı nəğmələrin də misralar sayında 33 rəqəmini qoruyub saxlamışdır.

Beləliklə, I-II-III hissələrdəki nəğmələrin cəmi 99 rəqəmini tamamlamışdır (hər hissə 33 nəğmədən ibarət olmaqla). Elə məhz bu səbəbdən “komediya”da təsvir olunan mövhumi dünya da “Cəhənnəm” (inferno), “Əraf” (purgatorio), “Cənnət” (paradisa) - üç hissə kimi göstərilmişdir. Beləliklə, üçlük anlayışı və bundan irəli gələn tək rəqəmlər ideyası əsərin sonuna qədər izlənilmişdir. Hər hissədə təqdim olunan Yer, Göyün 7-ci, 9-cu qatının rəmzi mənası da həmin ideyaya tabe tutulmuşdur.

Əsər - acı həqiqətlərdən qaçmaq, öz düşmənlərindən qisas almaq, yalnız öz həyatını yox, içindəkiləri şeir dili ilə söyləmək istəyi ilə qələmə alınmışdır. İtaliyanı başdan-başa səyahət edən Dante elə bir fəlsəfi-bədii əsər yaratdı ki, orada bütün İtaliyanın simasında Yer, Göy, Dünya öz poetik ifadəsini tapmışdır. Yəni İtaliya bir vasitə idi ki, o, bununla bütün dünya ziddiyyətlərini, zamanəsinin eybəcər əxlaqi-mənəvi cəhətlərini üzə çıxardı. Cəhənnəmin dəhşətli səhnələrinin təsviri, “təmizlənmənin” - ərafın özünəməxsus işıqlı notlarının təənnümü, nəhayət, “Cənnətin” - behşitin nikbin sonluqla tamamlanması bu böyük sənət abidəsinin ideya-bədii siqlətini, forma və məzmun miqyasını aydın göstərir. “Cəhənnəm”də əfsanəvi Homerdən tutmuş, Vergiliyə, Platona, Aristotelə, Yuli Sezara, İsa və onun şagirdi Pavelə qədər, Məryəm, Beatriçe, Adəmə, Mikayıla, İblisə qədər dini-ruhani obrazlar, habelə real-tarixi şəxsiyyətlər və qəhrəmanlar öz bədii ifadəsini tapmışdır. Vergili - dahi Roma şairi əsərdə Dantenin, onun yuxularının əsas qəhrəmanı, yol göstərəni və məsləhətçisidir. Onun vasitəsilə Dante Aristotelin “Etika” əsərindəki üç həyat

şertini - nəfsini qorumaq, şəhvət - heyvani hissələrdən çəkinmək, nəhayət, məqamında qəzəb - nifrət duyğularını saxlamağı bacarmaq və bunlardan doğan insan qüsurlarını bədii boyalarla açıb göstərmişdir. Böyük İskəndərin, Məhəmməd Peyğəmbərin, imam Əlinin, habelə Atilla, Herakl, Antey, Zevs, Apollon başda olmaqla çoxsaylı obrazların təsviri də əsərdə geniş yer tutur. Şəhərlərin, çayların, dəniz və okeanların, zəlzələ, qasırğa, müharibələrin təsviri də oxucuda geniş təəssürat yaradır. Əsərin bu cür məşabətdə göstərilməsi, mürəkkəb poetik forma və quruluşa, qeyri-adi ahəng, qafiyə sisteminə malik olması, yalnız üçlük misralarla məhdudlaşması və bu prinsipin bütün poema boyu gözlənilməsi tərcümə iddiasında olan sənətkardan böyük cəsarət, dərin bilik və təbii istedad tələb edir. Digər tərəfdən vahid tarazlıq, ahəngdarlıq ilə hərəkət edən 9 təbəqənin - Ay, Merkuri, Venera, Günəş, Mars, Yupiter, Saturn və bunları tamamlayan "Kəhkeşan yolu" (Ulduzlar) və "Büllur asıman" kimi təsvir edilən 9-cu təbəqə əsərin onsuz da çətin, qəliz quruluşu və bədii strukturu bir qədər də tərcümə işi üçün böyük çətinliklər yaradır. Bu xüsusiyyətləri həm Lozinski, həm Derjavin, Puşkin, Belinski, həm də Əli Sultanlı, Ənvər Ağayev kimi ədəbiyyatşünaslar göstərmişlər.

"Dante barədə söhbət" adlı əsərində görkəmli şair-nəzəriyyəçi Osip Mandelştam haqlı qeyd edir ki, Dante elə canlı-tərəvətli poetik söz ustasıdır ki, onunla XX əsrin oxucusu da səmimi dialoq - söhbət apara bilər. "Zahiri cəhətdən asan süjet, yetişmiş, kamil və "hazır" obrazlar sistemi, təmsilvari, utopik-əfsanəvi təsvir poemanın mahiyyətini elə

üzə çıxarır ki, ən yaxşı sətri və poetik tərcüməçi üçün də geniş üfüqlər açılır... Dante söz sənəti kimi əsas silahdan - ayrılmaz nitq səciyyəsindən elə bir çələng yaratmışdır ki, burada onun söz sənətkarı, şairanə təhkiyə ustası olduğunu dərhal hiss edirsən..." (167, 61-62).

Zənnimizcə, ədəbiyyatşünas-şair italyan dahisinin bu sənətkarlıq məziyyətini düzgün duyaraq ifadə etmişdir.

Uzun illər Avropa ədəbiyyatının tədqiqi ilə məşğul olan professor Əkbər Ağayev də özünün ədəbi-tənqidi məqalələrində Dante poeziyasının fəlsəfi ideya və müdrikliyini inandırıcı dəlillərlə açıb göstərmişdir.

"İlahi komediya"nın sonuncu "Cənnət" hissəsinin XXXIII nəğməsinin 133-136-cı misralarına istinad edən Ə.Ağayev göstərir ki, özünəməxsus daxili quruluşu olan əsər üzərindəki yaradıcılıq işini Dante haqlı olaraq qarşısındakı obyektə hertərəfli öyrənməyə çalışan həndəsə aliminin işinə bənzətmişdir. Şairin bu fikrinə əsaslanan tənqidçi yazır: "Dante öz əsərində hər bir təfərrüatı, hər bir epizodu, hər bir fikri, obrazı, xarakteri həm ayrılıqda, həm də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə elə vermək istəmişdir ki, onun həyat haqqındakı təsəvvür və mülahizələrində bir tamlıq, zəmanəsinin görüşlərinə müvafiq bir tarazlıq, tənəsüb yaransın. Bu cür tarazlığa və tənəsübə nail olmaq üçün isə o, öz dövrünün kainat haqqında təsəvvürlərini və kosmoqoniya biliklərini, elmlərini, həm xristian Avropasında, həm də qədim Şərq ölkələrində mövcud olan dini təsəvvürləri və fəlsəfi sistemləri dərinlən öyrənmiş və əsərində onlardan istifadə etmişdir. Buna görədir ki, dünya ədəbiyyatında "İlahi komediya" öz quruluşu cəhətindən ən dəqiq proporsiyalı, vahid bir arxitek-

tonikaya malik olan poema, onun müəllifi isə bədii fikri cəsə-
rətlə öz zəmanəsinin elmi, dini görüş və təsəvvürləri ilə bağla-
yaraq yüksək yaradıcılıq kamilliyinə çatan şair hesab olunur.
“İlahi komediya” forması, fikirlərinin silsiləsi, bədii məzmunu,
kompozisiyası etibarilə elə bir vəhdətdə yaradılmışdır ki, onun
poetik məzmunu öz daxili qanunları, məntiqi, fəlsəfəsi və
riyazi həndəsəsi olan bir aləmdir. Məhz buna görə də “İlahi
komediya” orta əsrlər Avropasının ensiklopediyasıdır (12.11).

Yuxarıda deyilən mülahizələr professor Ə. Ağayevin bu
müşahidə və elmi qənaətlərini, zənnimizcə, təsdiq etmək-
dədir. Vaxtilə A.S. Puşkin qeyd edirdi ki, yaradıcılıqda yük-
sək bir cəsəret var. Geniş bir planın yaradıcı fikirlə əhatə
olunması, icad etmək, yaratmaq cəhdi necədirsə, Dante-
nin, Şekspirin, Miltonun, Hötenin sənətdəki cəsəreti də
elədir. Dantəşünasların gəldiyi ümumi elmi nəticə belədir ki,
“İlahi komediya”nın bədii forması, fikirlərinin dərinliyi, estetik
məzmunu, kompozisiyası cəhətdən elə bir vəhdətdə
yaradılmışdır ki, onun poetik məzmunu öz daxili qanunları,
məntiqi, fəlsəfi və riyazi, həndəsi olan bir aləmdir. Elə buna
görədir ki, “İliada” antik dövrün, “Don Kixot”, “Hamlet”
intibahın, “Yevgeni Onegin” XIX əsrin, “Komsomol poe-
ması” XX əsrin ensiklopediyasıdırsa, “İlahi komediya” da
orta əsrlər Avropasının əzəmətli sənət abidəsidir. Demək
olar ki, dünyanın bütün əsas dillərinə tərcümə edilən “İlahi
komediya”nın Azərbaycan dilinə çevrilməsi böyük mədəni
hadisədir. 1965-ci ildən etibarən Dantenin anadan
olmasının 700 illiyi ilə əlaqədar bu yaradıcılıq işi daha geniş
miqyas almışdır. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, Dantenin lirik
şeyrləri, o cümlədən emosional bir dillə yazılan kiçik həcmli

poetik kitabı olan "Yeni həyat" dilimizə çevrilmiş olaydı. Belə bir iş imkan verərdi ki, tərcümə məsələsində daha çətin və şərəfli bir problem olan "İlahi komediya" fəlsəfi əsərinin dilimizə çevrilməsinə cəsarət ediləydi. Bu cür təcrübi iş "İlahi komediya"nın tərcüməsinə bir poetik cığır, yaşıl işıq açar bilərdi. Lakin mərhum şairimiz Əliağa Kürçaylı özündə belə bir daxili qüvvət, cəsarət tapa bildi. Daha doğrusu, elmi ictimaiyyət Ə.Kürçaylının talantına, bu sahədəki təcrübəsinə inandığına görə, belə bir məsuliyyətli və ağır bir işi məhz ona həvalə etdi. Bu, tamamilə məntiqi, qanunauyğun, zəruri bir məsələ idi. Çünki elmi araşdırmalar göstərir ki, Ə.Kürçaylının üzərində dayanmaq təsadüfi olmamışdır. O, ali məktəbdə ikən tərcümə məsələləri ilə xüsusi maraqlanmışdır. Bütün dərs dediyi filoloqlara, o cümlədən Ə.Kürçaylıya böyük qayğı və tələbkarlıqla yanaşan professor Əli Sultanlı - Avropa ədəbiyyatının gözəl bilicisi olan bir parlaq şəxsiyyət onda böyük məhəbbət yaratmış və "Orta əsrlər Roma ədəbiyyatı müntəxabatı" (B., 1955) dərsliyi üçün tapşırıqlar əsasında Avropa poeziyasından tərcümə parçaları daxil edilmişdir. Şair-tərcüməçi Ə.Kürçaylı elə buna görə çətin və məsuliyyətli işi öz öhdəsinə götürmüşdür. "İlahi komediya"nın tərcümə ağırlığına mətanətlə sinə gərən şair əsərin bəzi parçalarını tərcümə edərək dərsliklərdə və dövri mətbuat səhifələrində dərc etdirmişdir. M.Loziński'nin Dövlət mükafatı ilə təltif olunan son tərcüməsi əsasında Ə.Kürçaylı bu monumental əsərin tərcüməsi işinə həvəslə girişmişdir.

Çox vaxt böyük hissələrdən ibarət əsərlərin tərcüməsində bir müəllif deyil, bir neçə müəllif iştirak edir. Nizami'nin, Füzulinin, Puşkinin, Lermontovun, Şekspirin, Rustave-

linin və başqalarının əsərləri üzərində bir neçə şair-tərcüməçi çalışmışdır. Buna misal olaraq, gürcü xalqının, dahi şairi Şota Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" poemasını göstərmək olar. Bu əsərin üç şair tərəfindən tərcümə edilməsi, demək olar ki, ümumi bütövlüyə xələl gətirmişdir. Poemada üç şairin (S.Vurğun, M.Rahim, S.Rüstəm) üslub fərqi aydın nəzərə çarpır və tərcümənin S.Vurğuna məxsus birinci hissəsində olan axıcılıq, oynaq ahəng sonrakı hissələrdə qismən zəifləyir. Məmməd Rahim yazırdı: "Biz çalışırıdık ki, tərcüməmizdə üslub fərqi ya olmasın, ya da tamamilə az seçilsin. Oxucu bu gözəl əsəri oxuyanda fərqi duymasın. Buna görə də biz tərcümə etdikcə bir-birimizə oxuyurduq" (90, 352). Belə fərqlərə yol verməmək məqsədilə "İlahi komediya", haqlı olaraq, bir müəllif - Ə.Kürçaylı tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Bizcə, bu, düzgün, məntiqi düşünülmüş bir addımdır. Çünki poemanın hər üç hissəsində eyni üslubu, dəsti-xətti qoruyub saxlamaq daha vacib idi. Elə buna görədir ki, şair ona etimad edilən bu işin öhdəsindən səbrlə, inamla gələ bilmişdir. Şair-tərcüməçinin yaradıcılıq hünəri məhz bundadır ki, o, tərcümədə özündən çox tərcümə etdiyi obyektə - Danteni düşünmüşdür. Yeni çalışmışdır ki, onun tərcüməsində məhz Dantenin özü görünsün. "Komediya"nın siyasi-ictimai və bədii dəyəri, sənətkarlığı Azərbaycan dilində də eyni qüvvətlə səslənə bilsin. Böyük rus tənqidçisi Belinski bu məsələ ilə bağlı yazırdı: "Götədən tərcümə edərkən biz məhz Göteni görmək istəyirik, onun mütərcimini yox, Puşkin kimi bir şəxsiyyət də əgər Göteni tərcümə etsəydi biz ondan da özünü deyil, göteni göstərməsini tələb edərdik" (17.9).

Bizcə, Ə.Kürçaylı öz tərcüməsində məhz “özünü” deyil, Dantenı göstərə bilmişdir. Əsas məsələ də elə bundadır. Necə deyərlər, Dante Kürçaylının sayəsində Azərbaycan dilində danışa bilmişdir. Sözsüz ki, şair bir çox çətinliklərlə üzləşmiş, onsuz da mahiyyət etibarilə mürəkkəb, ağır bir əsər dilimizin incəliyi, zərifliyi, zənginliyi müqabilində müəyyən qədər solğun görünür. Sajsız-hesabsız mürəkkəb, məcərrəd terminlər, dini-əfsanəvi adlar, yunan, latın, italyan fonetikasi, arxaik sözlər, misraların ləngərliyi, ifadələrin çoxmənalılığı və s. tarixi, ədəbi-bədii ünsürlər kifayət qədər çətinliklər yaratmış və tərcümənin tərcüməsi, təbii ki, bir çox məqamlarda layiqli ifadəsini tapa bilməmişdir. Lakin paralellər, müqayisələr əsasında görəcəyik ki, Kürçaylı çox böyük zəhmət bahasına bütövlükdə sanballı bir tərcümə nümunəsi ortaya çıxarmışdır. Mövcud qüsurlara gəldikdə isə deməliyik ki, bu cür vəziyyətlə digər xalqların tərcüməçiləri də üzləşmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatının 60-70-ci illərində şair Əliağa Kürçaylının özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır. Məhz bu dövrlərdə o öz yaradıcılığının zirvəsinə yüksəlmiş, minlərlə oxucularının dərin rəğbətini qazanmışdır. Onun tərcüməçilik fəaliyyətindəki geniş və səmərəli yaradıcılığında müstəsna yer tutan dahi italyan şairi Dantenin “İlahi komediya” əsərinin dilimizə tərcüməsi barədə söhbət açmaq istərdik.

“İlahi komediya”, təbii ki, çox böyük hadisələri, habelə İtaliya cəmiyyətinin real ziddiyyətlərini, qeyri-humanist normalarını özündə əks etdirir. Şairin yuxularının real həyatla uyuşması, yalan, riya, xainlik, qəddarlıq, ədalətsizlik məfhumları ilə üst-üstə düşməsi onu bu dahiyənə əsəri yazma-

ğa sövq etmişdir. Əsərin sənətkarlıqla yazılan birinci hissəsi – “Cəhənnəm” fəslə 34 nəğmədən ibarətdir. “Komediya” elə ilk nəğmədən şairin yuxularından, zülmətdə “əndişəli”, “dəhşətli” hadisələrlə üzləşməsindən bəhs edir. Düz yoldan azan və cəhənnəm dünyasına düşən Dante özünə bir dayaq, himayədar axtarır ki, ona ürək-dirək versin, haqq-ədələt, həqiqət dünyasına qovuşması üçün yardımçı olsun. Məhz belə bir ağır səyahətdə, müdhiş gecədə ona arxa duran, yol göstərən tapılır. Bu, məşhur Roma şairi Vergilidir.

Dante öz böyük sələfi və müəllimini insan zəkasının rəmzi kimi təsvir etmişdir. Vergili orta əsrlərdə xristian dininin ilk müjdəçilərindən biri sayılırdı.

Əsərdə müdrikliyin təcəssümü kimi verilən vergili onun məsləhətçisi və bələdçisinə çevrilir. Ağıl və idrakın qələbəsinə böyük inam bəsləyən Roma şairi vəd edir ki, italyan dahisini CƏHƏNNƏM, ƏRAF dünyasından çıxarmaqla onu CƏNNƏTİN qapılarına qədər gətirib çıxaracaq, sonrasına isə cavabdeh deyil, çünki insan dünyanın sirlərini yalnız idrakla deyil, həm də dini etiqadla dərk etməyə çalışmalıdır. Xristian dininin hər şeyə qadir olmasına qəlbən inanan Vergili, Dantenin fikrincə, ƏRAFDAN sonrakı yola tam bələdçilik edə bilməz. Ona görə də Dante CƏNNƏT-DƏ Vergiliyə yox, ilahi etiqada daha çox inanan gözəl Beatriçeyə bel bağlayır. Beləliklə, şair sonuncu hissədə özünə Vergilini deyil, Beatriçeni yaxın dayaq və bələdçi kimi qəbul edir. Ömrü boyu sevdiyi qızı əsərlərinin baş qəhrəmanı kimi tərənnüm edən Dante burada da onu məhəbbətin, həqiqətin, humanizmin rəmzi kimi əbədiləşdirir.

Şair əsərin əvvəlində rastlaşdığı əzablı günləri, habelə vəhşi heyvanlarla - pələng, şir, dişli canavarla üzləşdiyini tünd boylarla əks etdirir:

*Mən də düşdüm bu sayaq təlatümə, dəhşətə.
Açgöz dişli canavar məni qədəmbəqədəm
Qovlayırdı dərəyə, nur düşməyən zülmətə (7, 21).*

Belə bir dəhşət və vəhşət dolu aləmdə şair Vergili ilə rastlaşır. "İntehasız neğmələr bulağı" olan Roma şairi öz gənc sələfinə "pasiban" olur və onu müşayiət edəcəyinə söz verir. Dante həmin hadisəni və VERGİLİYƏ bəslədiyi sonsuz məhəbbəti öz şah misralarında belə bir ifadə edir:

*Hər yerdə təriflərə layiq şah misraları
Yalnız sən bəxş elədin mənə qiymətli irstək (7, 22).*

Bu misralar Ə.Kürçaylının 1973-cü ildə çap olunmuş nəşri əsasında təkrar hazırlanmış (2004-cü ildə) kitabından misal gətirilmişdir. Deməli ki, orijinaldakı mətn təhrif olunmadan oxuculara çatdırılmış və mütərcim Danteyə sadıq qalmışdır. Bunu yəqin etmək üçün rus versiyasındakı həmin "üçlüklərə" nəzər salmaq kifayətdir. Şübhəsiz, diqqətli oxucu bəzi kəm-kəsir barədə mübahisə edə bilər ki, ilk misradakı "vsex nebüov zemli" ifadəsi nəyə görə "şairlərə yol göstərən" kimi tərcümə olunmuşdur. Lakin məsələ burasındadır ki, şair belə etməklə mahiyyəti oxucuya çatdırmaq naminə hərfi tərcümədən qaçmaq prinsipini əsas götürmüşdür. Rus variantına diqqət yetirək:

О честь и светор всех небцов земли,
Уважь любовь и труд неутомимый,
Что в свиток твой мне вникнуть помогли!

Ты мой учитель, мой пример любимый;
Лишь ты один в наследье мне вручил
Прекрасный слог, везде превозносимый (146, 79).

Zənnimizcə, tərcüməçiyə haqq qazandırmaq olar. Çünki misraların ruhunu Azərbaycan dilində verməyə nail olmuşdur.

İndi şairin 50 il əvvəl etdiyi tərcüməsini son tərcüməsi ilə müqayisə edək. Həmin “üçlükləri” gənc şair belə tərcümə etmişdir:

*Sən ey ecazkar varlıq, şairlərin vicdanı!
Gözəl şairlərimi sevdiyimçün ürəkdən
Gəl mənə mehriban ol, uzaqlaşım bəladan!*

*Sənsən mənim ustadım, nəğmədə müəllimim,
Sən sənətdə tək idin, mənə şöhrət gətirən
Şərimin üslubunu bil, səndən öyrənmişəm (120, 204).*

Müqayisədə bəzi təhriflər aydın görünür. Tərcümədə “ecazkar varlıq”, “şairlərin vicdanı” ifadələrinə haqq qazandırmaq olar, çünki ruscasında da mahiyyət eynidir. Lakin bütöv bir misra - “Gözəl şairlərimi sevdiyimçün ürəkdən” tamamilə artıq çıxmışdır. Belə ki, istinad olunmuş mənbədə belə misra və fikir yoxdur. Tərcüməyə bütövlükdə yanaşdıqda isə elə bir ciddi nöqsana rast gəlmirik. Sondakı

“Prekrasnyy sloq” ifadəsi “şeirimin üslubu”, “şah misralar” kimi dəqiq verilmişdir. İndi həmin “üçlüklərin” bir qədər sonra - 1969-cu ildəki tərcüməsini nəzərdən keçirək:

*Bütün nəğməkarlara saf vicdan, ulu rəhbər,
Zəhmətinlə, tükənməz eşqinlə eylə kömək
Söz xəzinəyə girmək olsun mənə müyəssər!*

*Sən mənim müəllimim, mənə sevimli örnək;
Hər yerdə söyləməyə layiq şah misraları
Yalnız sən verdin mənə qiymətli bir mirastək (58, 5).*

Bu misraların tərcüməsi digər iki tərcümə ilə o qədər də ciddi fərqlənmir. Lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, şair əsl yaradıcı kimi yanaşaraq, əvvəlki (1955) tərcüməyə yenidən qayıtmış və bəzi redaktələr etmişdir. Xüsusən, “Tı moy uçitelğ, moy primer löbimiy” misrası əgər 1955-ci ildə “sənsən mənim ustadım, nəğmədə müəllimim” kimi tərcümə olunmuşdusa, 1969-cu ildə daha dəqiq, orijinalın mahiyyətinə tam uyğun ifadə olunmuşdur. Deməli, şair poetik tərcümə məsələlərinə daha vicdanlı, məsuliyyətli yanaşmağın tərəfdarı idi. “primer löbimiy” ifadəsi əvvəlki tərcümədə “nəğmədə müəllimim” kimi qeyri-dəqiq verilmişdisə, 14 il sonrakı tərcümədə həmin ifadə çox haqlı olaraq “sevimli örnək” kimi təqdim edilmişdir. Bu zəruri redaktə və təkmilləşməni yalnız alqışlamaq olar. Mürekkəb, ağır bir fəlsəfi əsərin tərcüməsi, şübhəsiz ki, çətindir. Qarşıya məqsəd qoysan ki, yalnız təhrifləri, qüsurları göstərməyə çalışan, əlbəttə, çox nöqsanlardan danışa bi-

lərsən. Tərcüməçinin böyük zəhməti, yaradıcılıq fədakarlığı müqabilində bu cür “tədqiqat” çox mənasız olardı. Məqsəd lüzumsuz xırdaçılığa varıb nöqsan xatirinə nöqsan tapmaq deyil, bütövlükdə daha çox müsbət tərəfləri, məziyyətləri araşdırıb üzə çıxarmaqdır. O, hərfi, sətri tərcümə dalınca qaçmamışdır. Daha çox mənanı, mahiyyəti, əsas, fikri ifadə etmək tərəfdarı olmuşdur. Çalışmışdır ki, orijinalın köləsinə çevrilməsin, tərcümədə öz ana dilinin gözəlliyinə riayət edə bilsin. Vaxtilə A.S.Puşkinin söylədiyi bir fikir bu həqiqəti təsdiq edir. O, çox haqlı olaraq yazmışdır: “Sətri tərcümə yolu ilə orijinala tam sadıq qalmaq çətindir. Çünki hər dilin öz incəlikləri, “eniş-yoxuşları” vardır ki, onu başqa dildə lazım olduğu qədər ifadə etmək müşkül məsələdir” (175, 617).

Adətən tənqidçilər, nəzəriyyəçilər bu fikri müdafiə edirlər ki, hər bir şairin fərdi siması tərcümədə də özünü göstərməlidir. Yəni müəllifin şəxsiyyəti, fərdi xarakteri, şeir üslubu və özünəməxsusluğu tərcümədə mümkün qədər hiss olunmalıdır. Əlbəttə, məsləhət vermək, yol göstərmək, adətən, çox asandır. Zənnimizcə, yaradıcılıq aləmində buna əməl etmək, tərcümədə də orijinaldakı kimi tamliğa, bütövlüyə nail olmaq qeyri-mümkündür. Lakin hər bir tərcüməçi orijinala, təbii ki, sadıq qalmalı, onun, heç olmazsa, əsas ruhunu ləyiqincə qorumağa borcludur. O, hər iki dilin zənginliyini və incəliklərini gözəl bilməlidir ki, bu tələbi yerinə yetirsin. Əks halda, orta səviyyəli bir iş alına bilər ki, bu da əksəriyyətin diqqətini cəlb edib rəğbət qazana bilməz. XIX əsrin gənc, görkəmli tənqidçisi, böyük Belinskinin həmkarı və silahdaşı olan N.A.Dobrolyubov bu məsələ ilə əlaqədar, fikrimizcə, çox sərrast demişdir:

“Tərcümədə dilin bütün imkanlarından və zənginliyindən bəhrələnməyi bacarmalısan. Yalnız belə halda qeyri-poetik sözlərdən qaça bilərsən. Bu məsələdə böyük istedad və söz ehtiyatına malik olmalısan ki, tərcümədə uğur qazana biləsən”... (158, 454).

Tənqidçi haqlı olaraq istedad məsələsini ön plana çəkir. Lakin bir cəhəti də əlavə etmək lazımdır ki, sevdiyin tərcümə obyektinə əsl məhəbbət bəsləməsən və ağır zəhmətə qatlaşmasan yüksək bədii nümunə yarada bilməzsən.

Əsərin ikinci nəğməsində şairə arxa duran, onun bələdçisi olan Vergili ilə yanaşı digər bir şəxsiyyətdən - ilahi gözəlliyə malik, sədaqətli, fədakar Beatriçedən söhbət gedir. Dar ayaqda sevgilisinin köməyinə gələn Beatriçe Dantenin dahi sənət müəllimi Vergilidən geri qalmayaraq, şairi zülmət qaranlıqdan, dəhşətli, qorxunc, üfunət dolu bir aləmdən çıxarmaq və Əraf dağından (“qıl körpüsü”) adlandıraraq Cənnət dünyasına qovuşdurmaq üçün əlindən gələni əsirgəmir. Ona dəyanət, mübarizlik, dözümlü və cəsəret arzulayır, şairin qulluğunda hazır olduğunu bəyan edir. Rus variantında həmin hadisə belə təsvir olunur:

*Я Беатриче, та кто шлет тебя;
Меня сюда из милого мне края
Свела любовь; я говорю любя (146, 83).*

Şairin gəncliyində sevdiyi və ömrü boyu unutmadığı Beatriçe 25 yaşında vəfat etmişdir. Lakin dahi sənətkar bu qərara gəlmişdir ki, onun ilham mənbəyi mütləq tarixdə

qalmalıdır. Beləliklə, ona ithaf edərək “Yeni həyat” romanını yazır, lirik şeirlərini, sonetlərini həsr edir. “İlahi komediya” əsərində isə 9 yaşından gördüyü və ruhən bağlandığı həmin məhəbbətini - Beatriceyə bəslədiyi sevgisini əbədiləşdirmişdir. Müasiri və tələbəsi Petrarka üçün gözəl Laura kim olmuşdursa, Dante üçün də Beatrice odur. Onların simasında Dünya məhz iki gözəl qadının simvollaşdırılmış obrazını görür.

Dante öz əsərinin ilk sətirlərindən etibarən 9 yaşlı Beatriceni görməsini və bütün qəlbi ilə ona bağlandığını etiraf edir: “Nə zaman ki, bütün göy üzü dəyişdi, dünya məhvlərindən sanki 9 dəfə qopdu, mənim gözlerim önündə ilk dəfə olaraq ruhumu əlimdən alan 9 yaşlı gözəl Beatrice canlandı. Hiss etdim ki, həqiqətən Allah məndən çox-çox güclüdür ki, ruhumu, mənliyimi əlimdən alan qeyri-adi bir varlığı qarşıma çıxardı” (146, 9)...

Rus dilindən həmin “üçlük” mısralar Ə.Kürçaylıda bu cür səslənir:

*Beatriceyəm; gözəl yurdumu tərk edərək
Məhəbbətin naminə gəlmişəm bu yerlərə,
Mən səni göndərirəm, sinəmə seven ürək (7, 26).*

Misralardan aydın görünür ki, Dante öz məhəbbət qəhrəmanını müdrikliyin, humanistliyin və etiqadın rəmzi kimi təqdim edir. “Gözəl yurdumu tərk edərək məhəbbətin naminə, sənə pənah, dayaq olmaq üçün gəlmişəm mən bu cəhənnəmə” - deyən Beatrice şairə cənnətə, səadətə qovuşması yolunda yaxından köməklik göstərir, ona mənəvi ruh, qüvvət və qüdrət aşılayır. Əsərdə onun

sözlerinden məlum olur ki, özünün həm də sevgilisi Danteyenin əsl yeri Cənnətdir və ona tərəf can atmalıdırlar.

Bu sevgi, sədaqət və fədakarlıq sətirləri, bizcə, mütərcim tərəfindən qənaətbəxş yerinə yetirilmiş, misraların ruhu düzgün çatdırılmışdır. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, "üçlüyün" sonuncu misrası - "Mən səni göndərirəm, sinəmdə sevən ürək" - anlaşılmaz və mücərrəddir. Rus variantında hər şey sadə və anlaşıqlıdır. Tərcüməçi ilk misraları poetik vermiş, fikri, mənanı da gözəl çatdırmışdır. Lakin son misrada nə hərfi, sətri tərcüməyə, nə də fikir, məna tərcüməsinə riayət olunmuşdur. Müqayisədə bu, açıq-aydın görünür və zənnimizcə, əlavə şərhə ehtiyac duyulmur.

Ə.Kürçaylı öz tərcüməsində müəllifə sədaqət göstərərək, həmin əsrin bütün ziddiyyətlərini, italyan, latın, rus və Azərbaycan dillərinin incəliklərini öyrənmiş və öz təcrübəsində tətbiq etməyə xüsusi səy göstərmişdir. Elə buna görədir ki, o, Danteyə istinadən XIII-XIV əsrdə insanı insanlıqdan çıxaran bir çox mənfi ehtirasları, qəddarlıq, yaltaqlıq, yalan, böhtan və iftiraları tünd boyalarla təsvir edə bilmişdir. Bəşərin azadlıq meyli, orta əsrin ətalətindən xilas olmaq cəhdi tərcümədə məharətlə qələmə alınmışdır. Bu, şübhəsiz, tərcümə etdiyin şairi seçməklə, onun yaşadığı dövrü mükəmməl öyrənməklə, sənət əsərinə, onun başqa dilə çevrilməsinə məsuliyyət və ciddi münasibətlə bağlı məsələdir.

Vladimir Oqnev bu problemlə əlaqədar məqalə və kitablarında çox düzgün mülahizə və müddəalarla çıxış etmişdir. 60-cı illərin ədəbi mübahisə və müzakirələri ilə

bağlı o öz kitabında haqlı olaraq yazmışdır: “Yüksək millilik, özünəməxsusluq olmadan başqa dili “özünüküleşdirmək” mümkün deyil. Həqiqi tərcümə odur ki, “yadı”, “özgəni” doğma və özünükü edə biləsən” (173.206).

Bədii tərcümənin əsas prinsiplərinə layiqincə əməl edən şair tərcümənin tərcüməsini, yəni italyan dilindən ruscaya olan variantını öz ana dilimizə çevirmişdir. Əsərin hər üç hissəsinin (543 səhifə həcmində) problematikasını - məzmun və mənasını, həmçinin poetikasını olduğu kimi çatdırmaq xüsusi bilik, istedad və səriştəlik tələb edir. Eyni zamanda bütün əsər boyu onun qafiyə sistemini qoruyub saxlamaq da hünərdir. Dante mənzum poemanın (bizcə, roman, epopeya demək daha düzgün olar, çünki sadəcə “komediya” kimi təhlil etmək əsərə qeyri-ciddi münasibətdən başqa bir şey deyil) bütün misralarını “üçlük nəzəriyyəsinə” uyğun sıralamışdır. Hər bir üçlükdə birinci və üçüncü misralar həmqafiyədir, ikinci misra isə sərbəst buraxılmışdır. Həmcə böyük və ideya-bədii cəhətdən yüksək sənət nümunəsi olan bir əsərin daxili quruluşuna, poetik strukturuna mütərcim sona qədər sadıq qalmışdır. Həmin prinsiplərə müəllif yetərincə riayət etməyə müvəffəq olmuşdur.

Məşhur tənqidçi Lev Ozerov şair-tərcüməçinin məqsəd və məramını, bizcə, çox dürüst ifadə etmişdir: “Hər hansı bir sənət əsərinə şəxsi möhür vurmaq məsələsi təkəcə orijinala aid olmamalıdır. Yaxşı olar ki, tərcümədə də sənətkar şeiri elə çevirə bilsin ki, çətinlik çəkmədən deyəsən ki, bu şeir məsələni, məhz Pasternaka məxsusdur” (174.103).

Tənqidçinin bu elmi tezisinə əsaslansaq cəsarətlə deyə bilərik ki, Ə.Kürçaylının bu tərcüməsində yalnız Dante ruhu hakimdir.

“Komediya”nın 4-cü nəğməsində “İliada” və “Odisseyə”nin əfsanəvi müəllifi Homerlə, Roma şairləri Ovidi, Horatsi, Lukan, habelə Platon, Aristotel, Demokrit, Diogen, Sokrat, Fales, Heraklit, Hippokrat, İbn Sina kimi dahi şəxsiyyətlərlə görüşdən bəhs olunur. Sonrakı hissələrdə də dünyanın ən məşhur şairlərindən, hakim və filosoflarından, Herakl, Antey kimi qəhrəmanlarından, əfsanəvi Zevs, Prometey, Böyük İskəndərdən, peyğəmbərlərdən, mələklərdən, Adəm və Həvvadan, Habil və Qabildən, İsa və Məryəmdən, iblisdən, yüzlərcə digər şəxsiyyətlərdən, habelə böyük tarixi sima olan Məhəmməd peyğəmbərdən, ilk Xəlifə-imam Əlidən və başqalarından söhbət gedir, zamanın ziddiyyətlərindən, dini-fəlsəfi baxışlarından danışılır, oxucuda ensiklopedik təəssürat yaradılır. Bütün bunlar tərcüməçini maksimum daxili gərginlik qarşısında qoymuş, onun bütün bilik və bacarığını, tərcüməçilik qüdrətini və təcrübəsini əsl sınağa çəkmişdir. Bizə belə gəlir ki, C.Cabbarlı Şekspirin “Hamlet”ini, S.Vurğun Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanını, Ə.Cəmil Götenin “Faust” faciəsini Azərbaycan dilinə necə gözəl tərcümə etmişlərsə, Əliağa Kürçaylı da eyni məharətlə Dantenin “İlahi komediya”sını dilimizə çevirmişdir. Mübalighəsiz demək olar ki, bu əsərin tərcüməsi milli-mədəni həyatımızda böyük hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Haqqında bəhs etdiyimiz 4-cü nəğmədəki bəzi “üçlüklərə” nəzər salmaqla buna bir daha yəqinlik hasil etmək olar.

*Взгляни, -промолвил мой учитель славный, -
С мечом в руке, величем осиян,
Трем остальным предшествует, как главный,*

*Гомер, превысший из небцов всех стран;
Второй - Гораций, биревавший нравы;
Овидий-третий, и за ним - Лукан.*

*Нас связывает титул величавый,
Здесь прозвучавший, чуть я подошел;
Пачтив его, они, конечно, правы (146, 92).*

Bu poetik parçaların 50-ci illərdəki tərcüməsini izləyək. Gənc şairin ilk təşəbbüsü olan bu tərcümədə məziyyət və qüsurlar yox deyil:

*Mənə belə söylədi o şərəfli müəllim:
Bax, o - hansında ki, var qabiliyyət qılıncı,
Üçündən qabaq gəlir - o müdrikdir bir həkim -*

*O Homerdir - özüdür, bizim böyük müəllim.
İkincisi ən acı satirik Horatsidir.
Üçüncüsü Nazondur, Lukan da ki, dördüncü.*

*Adlanıq biz indi böyük bir adla: şair!
Bayaqkı o şeirlər, gurladı vulkan kimi.
O dörd nəfərə şöhrət, bizimçünse şərəfdir (120, 208).*

Əlbəttə, şairin ilk tərcümə nümunəsi olduğundan burada qüsurlar və təhriflərə yol verilmişdir. Rusçasında ilk "üçlü-yün" sonuncu "kak qlavniy" ifadəsi nədənsə "müdrik bir

həkim” kimi tərcümə edilmişdir. Üçüncü “üçlükdə” isə misralar təhrif olunmuş, orijinaldan xeyli uzaqlaşmışdır. Paralel müqayisədə bunu aydın görmək olur. “Adlanırıq biz indi böyük bir adla: şair!” misrası isə açıq-aydın qeyri-poetikdir. Habelə 2-ci və 3-cü misralarda qafiyə pozulmuşdur. Ruscasında buna ciddi riayət olunsada, Kürçaylıda həmin misraların qafiyə düzülüşünə məhəl qoyulmamış, fikir də aydın verilməmişdir. “Bədii tərcümədə hərə öz fərdi təsdiqini müxtəlif cür tapır. Hər kəsin də öz təcrübəsi, öz üslubu vardır. Lakin əsas məsələ onlardan hansının yaradıcılıq təcrübəsinin və üslubunun faydalı olmasını müəyyən etməkdir...” (188, 14). Bir az əvvəlki mülahizə-mizə qayıdırıq ki, bu qüsurları şairin hələlik kifayət qədər təcrübəyə malik olmaması, şair-tərcüməçi kimi formalaşmaması ilə izah etmək olar.

Buna görədir ki, xeyli vaxtdan sonra müəllif yenidən həmin tərcüməsinə qayıtmış, üzərində əsl yaradıcılıq işi aparmış və nəticədə həmin “üçlüklər”, bütövlükdə isə əsər özü redaktə edilmiş, təkmilləşdirilmişdir. Bununla müəyyən olunur ki, bədii tərcümədə yaradıcılıq təcrübəsinin faydası böyükdür. Bunu təsdiq etmək üçün tərcümə variantının 1973, 1988, 1994 tarixli nəşrlərə nəzər salmaq kifayətdir. 1988-ci il nəşrindən həmin misralara diqqət edək:

*Şərəfli müəllimim söylədi: Sal bir nəzər,
Üç nəfərin sələfi qabaqdakı o insan
Əzəmətli Homerdir, odur, əlində xəncər.*

* * *

*O yüksəkdir dünyanın bütün nəğməkarından.
İkinci - Horatsidir - adətlərin qənimini,
Üçüncü - Ovididir, bax, o dördüncü - Lukan.*

* * *

*Bizləri ali bir ad bağlayır zəncir kimi,
Çox haqlıdır onların çağırışının səbəbi,
Ona tapınmaqları qüdrətli şair kimi (7, səh.32).*

Bu müqayisəli paralel misallarda ilkin nəzərə çarpan cəhət budur ki, əvvəlki nüsxədə söhbət Roma şairi Nazondan getmədiyi halda, tərcümədə Ovidinin əvəzinə onun adı getmişdir. Şair sonrakı tərcüməsində bunu yerbəyer etmiş, orijinalda olduğu kimi Ovidinin adı bərpa edilmişdir. İkinci mühüm xüsusiyyəti budur ki, şair sonrakı tərcüməsində qafiyə sisteminə yenidən baxmış və əsər poetik sənətkarlıq cəhətdən xeyli təkmilləşmişdir. Onu da əlavə etməyə lüzum var ki, şair axırncı nəşrdə misraların düzülüşünə və fikrin ifadəsinə diqqəti artırmışdır.

“Cəhənnəm” hissəsinin 24-cü nəğməsində hər iki şair - Dante və Vergili maneələri dəf edərək yenidən yollarına davam edirlər. Dağları, yamaqları yuxarı qalxdıqca şairin yeriməyə təqəti qalmır, istirahət etmək, oturmaq istəyir. Müəllimi - Vergili onu qaldırıb deyir ki, çalış heç vaxt qarşıya qoyduğun məqsəddən dönmə, Ərafa, Cənnətə çatmaq üçün hər əzaba, çətinliyə sinə gər. Ətalətdə, sükunət aləmində hərəkətsiz qalmaq olmaz, şöhrət səni yox, sən şöhrəti tapmalısən. “Canından ətaləti rədd et”, “yumşaq

yataqda insan heç vaxt qazana bilməz". Unutma ki, fəaliyyətsiz keçən həyat "köpük, tüstü tək" ötüb gedər.

*Dur ayağa! Zəfər çal yorğunluğa, ruh əgər
Qüvvətli sən canında, zəif olsa da bədən
Yenə sən olacaq hər qələbə, hər zəfər!..*

* * *

*O dəm durdum yerimdən heç bir şey olmamış tək,
Göstərmək istədim ki, yorğunluğum tükəndi,
Dedim: "Cəsaretim də, qüvvətim də var, gedək!"*

(7, 118)

Müəllimi Danteyə xəbərdarlıq edir ki, günah və qüsurlardan təmizlənmək üçün hələ qarşıda uzun yol və daha uzun pilləkən var ki, onu da dəf etmək lazımdır. Məhz elə buna görə şair göstərir ki, onun qəhrəmanı haqlı məsləhəti eşidərək özündə yeni qüvvə tapır və yuxarıya qalxmağa, son məqsədə çatmağa can atır. Çalışır ki, Əraf dağının zirvəsinə çatsın və təmizlənilib Cənnətin qapısına yaxınlaşsın. Dante özünün və Vergilinin simasında demək istəyir ki, günahından uzaqlaşmaq nə qədər yaxşı olsa da, hələ bu mənəvi qüsurlardan, xəbislik və riyakarlıq kimi günahlardan xilas olmaq deyildir. İnsan yaradıcı fəaliyyət və hərəkətlə tam kamilləşə, müdrikləşə bilər.

Deməli, orijinalda olduğu kimi, tərcümədə də şair həmin humanist duyğuların ifadəsini verə bilmişdir.

Yaradıcı bir sənətkar kimi müəllif özünə qədər heç kəsin dilimizə çevirmədiyi monumental "İlahi komediya"nın bütün hissə, fəsil, ayrı-ayrı beyt və misralarını böyük səbrlə

oxuyub dərk etmiş, hər fikri, ifadəni cilalamaq üçün Dante ilə bağlı tədqiqat işlərini, ruscaya və başqa dillərə tərcümə variantlarını müqayisə yolu ilə araşdırmış, tarixi-siyasi adları öyrənmiş, italyan, latın sözlərinin qarşılığını tapmaqda əsl yaradıcılıq hünəri göstərmişdir. Gərək böyük intuisiyaya, geniş, zəngin məlumata malik olasan ki, belə ağır bir işi öhdənə götürəsən. Bizə belə gəlir ki, Kürçaylıdan sonra bu işə hər hansı şairin, tərcüməçinin girişməməsi də məhz bu hədsiz çətinliklərlə bağlıdır. İlk tərcümədən 50 ildən çox vaxt keçib, lakin heç bir sənətkar “İlahi komediya”nı tərcüməyə cəsəret etməmişdir. İstər-istəməz böyük Səməd Vurğun yada düşür. Onun etdiyi “Yevgeni Onegin” tərcüməsindən 70 il keçir, göstərilən müddət ərzində bu missiyanı öz üzərinə götürən olmamışdır. S.Vurğun həmin məşhur tərcüməsindən sonra öz yaradıcılığında hətta “Onegin” strofası da yaratmışdır (“Mən tələsmirəm” şeirini və s. misal çəkmək olar). Maraqlıdır ki, Ə.Kürçaylı da öz müəllimi kimi Danteni tərcümə etməsilə bağlı onun şeir formasından məharətlə istifadə etmiş və “Dante” adlı əsərini yazmışdır.

S.Vurğun yazırdı: “Mən öz tərcüməmdə məşhur Onegin strofasını - misraların sayını və qafiyələnmə qaydasını bütünlüklə qoruyub saxlamışam. Bəzi yerlərdə imkan daxilində hətta qadiyələri də qorumağa çalışmışam” (137.58).

Şairin bu tərcümə yaradıcılığından səmərəli bəhrələnen Ə.Kürçaylı da öz fəaliyyətində buna sadıq qalmışdır.

Dante bütün dünya dinlərini, habelə xristian və islam dinini dərinlən mənimsəmiş bir şəxsiyyət kimi əsərində bunlarla bağlı tarixi və əfsanəvi hadisələrə, rəvayətlərə geniş yer verir. Əsərin 28-ci nəğməsi də bu cəhətdən

istisna deyildir. M.Loziñskinin tərcüməsində bəzi misraları nəzərə çatdırıraq:

Несчастнѣй, взглядом встрѣтившись со мной,
Разверз руками грудь, от крови влажен,
И молвил так: «Смотри на образ мой!

* * *

Смотри, как Магомет обезображен!
Передо мной, стена, идет Али,
Ему весь череп надвое рассажен.

* * *

И все, кто здесь, и рядом, и вдали, -
Виновны были в распрах и раздорах
Среди живых, и вот их рассекли» (140.193-194).

Orta əsrlər üçün xarakterik olan humanist ideyalar, etik normalar, təəssüf ki, burada pozulmuş, islamçılıqla müqayisədə xristianlıq ön plana keçmiş, bir növ, ideallaşdırılmış, ilahiləşdirilmişdir. Halbuki, bütün dünya sivilizasiyası, müqəddəs üçlükdən (Allah, İsa, məryəm) imtina etmədikləri kimi, Allahın ən sadıq, sevimli elçisi Məhəmmədin şərəfli döyüş yolu, rəhbər və siyasətçi yolu barədə, ədalətin, humanizmin bayraqları olması barədə səxavətlə danışmışdır. Müqayisəyə ehtiyac yoxdur ki, Məhəmməd bir peyğəmbər kimi, digərlərindən reallığı, tarixiliyi ilə daha çox seçilir. İfrat rəvayətlər, əfsanəvi “nağıllar” onun şəxsiyyəti üçün yaddır.

Çağdaş dünyamızda xüsusi mövqe tutan Roma papası II Benediktin özünə tənqidi yanaşması və bəzi etirafları da dediyimizi təsdiq edir. Bu barədə geniş şərhə ehtiyac duymuruq və lazım da deyil. Dünya din xadimləri bu barədə, zənnimizcə, kifayət qədər demiş və yəqin ki, deyəcəklər. “Tövrat”, “Zəbur”, “İncil”, “Quran” da bütün müqəddəs ideyaları ilə əbədiyyət qazanmışdır.

Böyük filosof-şair Dante çox güman ki, Orta əsrlərdə hakim yer tutan xristian təlimini əsas götürərək, İslam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbəri (570-632) və onun kürəkəni, böyük Əlini (IV xəlifə) digərləri ilə yanaşı buradakı səhnələrdə təsvir edir. Tərcümədə də həmin misralar və digər epizodlar eyni ilə ifadə edilmişdir:

*Elə ki, o zavallı gördü məni nəhayət,
Araladı əlilə qana batmış sinəsin,
Dedi: “Bir gör nə şəklə düşüb bu üz, bu sifət!
* * **

*Gör nə eybəcər olub Məhəmmədin çöhrəsi!
Qarşımdakı Əlidir, budur, inləyib gedir,
Onun iki hissəyə parçalanıb kəlləsi.
* * **

*Yaxında, ya uzaqda olana nəzər yetir -
İnsanlar arasında ayrı-seçkilik, nifaq
Saldıqlarıyçün onlar keçir qılıncdan biri-bir” (7, 137)...*

Dante katolik dini təlimin tərəfdarı kimi Məhəmmədi kafir sayanlarla bir sırada dayanır. Məhz buna görə şair, Orta əsrlər ruhanilərinin əqidəsinə uyaraq böyük Məhəmmədi dinlər, xalqlar arasında nifaq salan kimi göstərmişdir. Əli isə, müəllifin nəzərində, şüaləlik təriqətinin yaranmasına

səbəb olmuş və guya ruhani və möminlərin arasına parçalanma salmışdır. Tarixin göstərdiyi kimi, Əli 661-ci ildə namaz qıldığı zaman qılıncla yaralanmış, vəfat etmişdir. Əsərdə həmin hadisəyə işarə edən Dante Əlinin başının iki yerə parçalanmasını rəmzi mənada göstərir. Guya dinləri iki yerə parçalayan, “ayrı-seçkilik” yayan Əlinin də başı qılıncla ikiye bölünmüşdür.

Əlbəttə, tərcüməçi fikrə, daha doğrusu, tərcüməyə sadıq qalaraq həmin sətirləri eyni ilə səsləndirmişdir. Bu, belə də olmalıydı. Şair-tərcüməçini buna görə qınamaq doğru olmazdı. Lakin rus şair-tərcüməçilərindən və tədqiqatçılardan fərqli olaraq o, hər halda öz münasibətini bildirsəydi daha yaxşı olardı. Həmin səhifənin çıxarışında buna ehtiyac vardı.

Dünya ədəbiyyatının bilicilərindən olan prof.Əkbər Ağayev bu məsələyə toxunaraq yazırdı ki, “Həm köhnə, həm də yeni dövrün eyiblərini görənlər, feodal müharibələrinə mənfi münasibət bəsləyən Dante xristian dininin Allah ideyasına və təliminə dərinləndirən inanırdı, bütün dünyada yeganə və bütün xalqlar, millətlər üçün zəruri hesab etdiyi katolik dinini vahid ümumdünya dini mərtəbəsinə yüksəltmək arzusunda idi, başqa dinlərin və əqidələrin hamısını Xristian (Dantenin fikrincə, yeganə düzgün)” dininin yolundan ayrılmaq, günaha batmaq kimi təsəvvür edirdi. Xristian dinindəki bir sıra tərqiqlərin, habelə başqa dinlərin, o cümlədən islam dininin əsasını qoymuş və yaymağa çalışmış şəxsləri - Məhəmmədi və Əlini də biz günahkarların cərgəsində - Cəhənnəmin səkkizinci dairesinin doqquzuncu bölməsində görürük” (12, 11-12).

Professor Ə. Ağayev bütün bunları düzgün qeyd edir. Lakin peyğəmbərin və ya imam Əlinin mütərəqqi ideyası və dünyagörüşünü, hətta digər dinlərdən və ya din xadimlərindən üstün cəhətlərini oxucuların nəzərinə çatdırmır. Böyük italyan şairini tənqid etməsə də, məzəmmət etməyə dəyərdi. Şair-tərcüməçinin etmək istəmədiyini “Ön söz”ün və izahların müəllifi hörmətli, mərhum professorun qeyd etməsi yerinə düşərdi. Belə olsaydı “İlahi komediya”nın Azərbaycan oxucularının qəlbinə “xal” düşməzdi, sevimli peyğəmbərlərini Dantenin “cəhənnəmdə” deyil, “cənnətdə” görərdilər. Lakin biz oxucular orta əsrlərin dini ziddiyətlərini və o dövrlü təriqətlərin, habelə ruhanilərin canfəşanlığını, yalnız İsanı mədh etmələrini düzgün başa düşürük. Bütün dövrlərin peyğəmbərlərinə müqəddəslik rəmzi kimi baxmaq insanlıqdandır və Allahın özündə də xoş gəldər.

“İlahi komediya”nın digər hissələri - “Əraf” və “Cənnət” hissələri də birinci hissə kimi əsasən dilimizə daha yatımlıdır, anlaşılıqdır. Tərcüməçi bu hissələrdə də əsl yaradıcılıq işi aparmışdır. 33 nəğmədən ibarət “Əraf”da şair yenə öz müəllimi Vergili müşayiət edir: “Mən arxada, məndən qabaqda rəhbər” - deyən Dante, özünün dediyi kimi, “qıl körpü”dən keçərək pak, ədalətli, humanist yol yoldaşları ilə, həmçinin Beatrice ilə birlikdə Cənnətə doğru üz tutur. “Şərqi intəhasız göyləri”, “Şəfəq təbəssümlü gözəl Zöhrə ulduzu”, “Böyük Ayı bürcü onları Cəhənnəmin zülmətindən çıxaraq, nura, Günəşə, təmizliyə qovuşmalarında yardımçı olur. Bədii təsvir vasitələrindən, rəmzlərdən ustalıqla istifadəni tərcümədə aydın görürük. Şair müəllifin

bədii, şairanə dilini, zəngin təsvir və tərənnüm xüsusiyyətlərini “Cənnət” hissəsində maksimum qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Burada Dante kimi, Azərbaycan şairi də orijinalın mənə-məzmun, bədii və fəlsəfi siqlətini parlaq və poetik boyalarla ifadə etməyə müyəssər olmuşdur:

*Kainat gərdişinə təkən verənin nuru
Yayılırdı hər yana uca göylər altında,
İşığı bir yerdə-çox, bir yerd- az, saf, duru.*

* * *

*Dayanmışdım göylərin mən yuxarı qatında,
Bura daha nurluydu, çətin olardı mənə
Burda gördüklərimi nəql edəm qayıdanda...*

* * *

*Lakin mən görəndə bu müqəddəs məmləkəti,
Üreyimdə topladım elə yüksək duyğular,
Nəğmələrim onlardan alacaqdır vüsəti (7, 325).*

Ruscasında olan “mirozdanğə”, “Vse proniüaöt slavyoy”, “o svətoy strane” və s. söz və ifadələrin ekvivalenti dilimizin koloritinə uyğun gözəl tapılmışdır. Şeirdə də əsas fikir və mənanı ifadə etmək üçün bədii forma, poetik çalarlar mühüm məsələdir.

Çox vaxt tərcüməçi heç də ayrı-ayrı sözlərin, obrazların dəqiqliyi dalınca getmir. Çalışır ki, əsərin ümumi ruhuna, dil, üslub xüsusiyyətlərinə daha çox diqqət yetirsin. Bəzi dəyişikliklər, əlavə və ixtisarlar edəndə də poemanın orijinallığına xələl gəlmir. S.Vurğunun sərrast dediyi bir müddəanı şair özünün tərcüməsində əsas prinsip kimi qəbul etmişdir. S.Vurğun yazırdı: “Bəzi tərcüməçilər dəqiq

olmağa çalışırlar, başqaları isə dəqiqlikdən uzaq qaçır və demək olar ki, tərcümə etdikləri zaman həm də yaradırlar. İkinci tip tərcüməçilərin işində yaradıcılıq prosesi daha üstün yer tutur” (137, 86).

Zənnimizcə, Ə.Kürçaylı yaxşı tanıdığı və sevdiyi S.Vurğunun tərcüməçilik prinsipinə layiqincə əməl etmişdir. Həqiqətən də o, sözlərin hərfi tərcüməsindən qaçan, mənaya daha çox diqqət yetirən şair-tərcüməçi olduğunu öz böyük tərcüməsində həmişə sübut etmişdir. Şeir təkcə ondan ibarət deyil ki, yalnız sözlərin, ifadə və təsvir vasitələrinin köləsinə çevriləsən. Yalnız dəqiqliyə aludə olmaqla əsl şeir yarana bilməz. Hərfi, dəqiq tərcümədə hər şey yerində ola bilər, yalnız poeziya olmaz. Çünki ilham və qəlb həyəcanlarını hərfi tərcümədə axtarmaq əbəsdir. Həqiqi poeziya qəlb aləmi ilə, insan ruhu ilə əlaqədardır. Ruhsuz şeir isə həmişə cansızdır.

Tərcüməçi bu “dastanvari poemada” Dantenin ruhu, siyasi qəzəbi, yüksək bədii qüdrəti haqqında düzgün təsəvvür yarada bilmişdir. O, uzun illər boyu tərcümə üzərində işləmiş, Dantenin surətlər və ideyalar aləminə nüfuz etmişdir. Mütərcim əsərin hər üç hissəsi üzərində məsuliyyətlə və ilhamla işləmişdir. Mürəkkəb qafiyə sistemi və tersətlə yazılmasına baxmayaraq, əsərin rus variantında demək olar ki, zəif misraya, yaxud bəndə təsadüf edilmir.

Müəllif yaradıcı tərcüməçi kimi çox vaxt əsərin ayrı-ayrı misralarının da daxili ruhuna sadıq qalmışdır. “Üçüncü nəğmə”də Cəhənnəm qapılarının üstündəki yazının tərcüməsi məhz bu cəhətdən təqdirəlayiqdir.

“Cəhənnəm qapıları”na gəlib çatan Dante gördüyü

dəhşətli səhnələri Vergiliyə və əbədi məhəbbətlə sevdiyi Beatriceyə danışaraq onlardan kömək umur. Eyni zamanda bütün insanları "həyatın dibinə" enib həmin səfaətləri öz gözləri ilə görməyə çağırır. Allahın böyüklüyünə, həqiqətin, ilk məhəbbətin qüdrətinə inamı ifadə edir:

*Я уважу к отверженным селям,
Я уважу сквозь бековечный стон,
Я уважу к погибшим поколениям.*

* * *

*Был правдою мой зодрий вдохновен,
Я высшей силой, полнотой всезнанья
И первую любовью сотворен (146, 97).*

Həmin tersətlərin dilimizdə eyni bədii qüvvə ilə ifadəsini görmək çətin deyildir:

*Səsləyirəm mən sizi səfillər aləminə,
Səsləyirəm əsrlik nalələrin içindən,
Səsləyirəm məhv olan nəsillər aləminə...*

* * *

*Həqiqətdən ilhama gəlib mənə xəlq edən,
Ən ali qüvvə ilə, ən yüksək zəka ilə
Bir də ilk məhəbbətlə gəlmişəm dünyaya mən (7, 26).*

Kürçaylı dahi şairin müraciət etdiyi anaforanı (misraların eyni sözlə başlanması) olduğu kimi saxlamış, cəhənnəmin dəhşəti, ümitsizliyi barədə ifadə olunmuş fikri qoruyub saxlamışdır.

"Əraf"ın VI nəğməsindəki misralara diqqət edək. Burada yer üzünün, o cümlədən, İtaliyanın qan-qada, əda-

lətsizlik içərisində çırpınmasını, mənəvi puçluq, əqidəsizlik ruhu ilə sürünməsinə satirik bir tərzdə ustalıqla təsvir edir. İnsanlığın kin-küdurətlə ömr etməsini, sanki əbədi mənəvi iflasa uğradığını ürək ağrısı ilə göstərir:

İtaliya, ağalı-qullu, kədərli aləm.

Güclü tufan içrə sən bir gəmişən sükansız,

Xalqların hakimi yox, bir meyxanəsən bu dəm (7, 194).

Dante tədqiqatçılarının təsdiq etdikləri kimi, orijinalda - italyan nüsxəsində əsərin bütün tərsətləri (üçlükləri) yüksək sənətkarlıqla, poetik pafosla yazılmışdır. Rus versiyasında bu bədii gözəlliyi M.Loziński necə qoruyub saxlamışsa, Ə.Kürçaylı da Azərbaycan dilində eyni dərəcədə sədaqət və tərcümə fədakarlığı göstərmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar, həmçinin Antik və renessans dövrünün bilicisi tənqidçi-ədəbiyyatçı, alim Vəkil Hacıyev haqlı olaraq əsərin dilimizə tərcüməsini böyük ədəbi hadisə kimi qiymətləndirmişdir. Ə.Kürçaylının ağır zəhmət bahasına dilimizə çevirdiyi bu əsərlə əlaqədar o, yazır ki, Azərbaycan bədii tərcümə tarixində mühüm nailiyyət olan bu tərcümə əsərini - dünya ədəbiyyatının şah poemasını tərcümə etməklə Azərbaycan şairi ədəbi fədakarlıq göstərmişdir (40).

Biz xarici ədəbiyyat tədqiqatçısının bu fikrini tamamilə haqlı hesab edirik.

Dünya ədəbiyyatı haqqında, xüsusən alman dahisi F.Şiller barədə məqalə və kitab müəllifi V.Hacıyev Dante və onun əsərinin dilimizə tərcüməsinə həsr etdiyi məqaləsində ilk dəfə olaraq bu ədəbi hadisə barədə yığcam və maraqlı

məlumat vermiş, əsərin mahiyyətini düzgün şərh etmişdir. Xüsusən dünya və rus tədqiqatçılarının, Dante tərcüməçilərinin elmi-nəzəri işlərini oxucuların nəzərində canlandırmışdır. Ön söz və izahların müəllifi professor Əkbər Ağayevin xidmətini o, haqlı olaraq, yüksək qiymətləndirir. Lakin ədalət naminə deməliyik ki, kitabdakı izahların hamısını Ə.Ağayevin ayağına yazmaq olmaz. Çünki bütün oxuculara, eyni zamanda Danteşünaslara yaxşı məlumdur ki, həmin izahlar "İlahi komediya"nın rus tərcüməçilərinə, o cümlədən M.Lozińskiyə məxsusdur. Professor Ə.Ağayev sadəcə olaraq həmin izahları dilimizə ruscadan çevirmişdir.

Vaxtilə (50-60-cı illər) tərcümə məsələsində sətiri məna, orijinalın forma və məzmununa, zahiri texnikasına, dəqiqliyə xüsusi fikir verilirdi. Sənətkarın özünəməxsusluğu, fərdi üslubu, xarakteri nəzərə alınmırdı. Həqiqətən çox vaxt forma da, fikir də olduğu kimi saxlanılırdı. Amma bu cür tərcümələrdə müəllifin əsas düşüncə və istəkləri nəzərə alınmırdı. Hərfi, sətiri tərcümə hər şeyi üstələyirdi. "Əvvəlki illərin bədii tərcüməsində diqqət daha çox obyektiv, dəqiqlik və s. kimi məsələlərə yönəlirdi. İndi isə daha ciddi və zəruri prinsiplər tələb olunur" (183.284).

Azərbaycan poeziyasının dostu, S.Vurğunun rus dilinə gözəl tərcüməçisi Adalina Adalis çox haqlı olaraq qeyd edir ki, indi ən vacib problemlərdən biri bir dildən digər milli dilə tərcümə etmək problemidir. Həm də sənətkarın yaradıcılıq ruhunu başqa bir dildə ifadə etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir (145.9). Ə.Kürçaylının tərcüməçisi kimi əsas məziyyəti də elə bundadır ki, o, Dantenin sənətkar ruhunu, təxəyyül və fantaziyasını düzgün duyaraq ifadə etmişdir.

Şairin tərcüməsi onun haqqında geniş danışmağa hər cür əsas verir. Təəssüf ki, bir-iki rəy və məqalə istisna olmaqla, bu barədə çox az danışılmışdır. Ümumiyyətlə, onun özü bir şair kimi az qala unudulduğu kimi, tərcümə yaradıcılığı da diqqətdən kənar qalmışdır. Halbuki "İlahi komediya" və digər onlarca tərcümələri barədə müfəssəl elmi müzakirələr açmağa, məqalə və resenziyalar yazmağa dəyər və bu çox vacibdir.

"İlahi komediya" əsərinin tərcüməsi çapdan çıxarkən, bütün yazıçı və ziyalılarımız, oxucularımız həmin nəşri çox rəğbətlə qarşılaşmışdı. Lakin ədəbi və mətbuat sanki susmuşdu. Belə bir vaxtda müəllifin ünvanına İtaliyadan gələn məktub, şübhəsiz ki, şairi çox sevindirmişdi. Həmin məktubda İtaliya - SSRİ Cəmiyyətinin o dövürkü baş katibi Celazio Adamoli öz minnətdarlığını belə bildirirdi:

"Mən yalnız ona təəssüflənirəm ki, Azərbaycan dilini bilmirəm. Buna görə də sizin zəhmətinizi tam qiymətləndirmək imkanım yoxdur. Hər halda, "İlahi komediya"nın Azərbaycan dilində nəşri (1973) öz-özlüyündə çox maraqlı hadisədir. Biz bu barədə jurnalımızda məlumat verəcəyik.

Sizə bir daha təşəkkür edir və ən yaxşı arzularımı yetirirəm" (58).

Dünyanın dahi sənətkarları C.Bokkaçço (1313-1375), F.Petrarka (1374), Lope de Veqa (1562-1635), M.Servantes (1547-1616), V.Şekspir (1564-1616), B.Conson (1573-1637), C.Milton (1608-1674), N.Bualo (1636-1711), M.V.Lomonosov (1711-1765), V.Belinski (1811-1848), A.Puşkin (1799-1837), A.Blok (1880-1921), A.Axmatova (1889-1966), İ.Bunin (1870-1953), K.Balmont (1867-1942),

V.Bryusov (1873-1924), B.Pasternak (1890-1960), O.Mandelştam (1891-1938) və başqaları bu fikri təsdiq edirlər ki, Dante özündən sonra gələn şairlərin sənətkar kimi yetişmələrində böyük rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki, bəzən onun təsir dairəsindən çıxıb bilməmiş, xüsusən onun sonet yaradıcılığı və "İlahi komediya"sından açıq-aşkar bəhrələnmişlər.

O.E.Mandelştam Danteni çox sevən bir şair-tədqiqatçı kimi, haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, dahi italyan şairinin yaradıcılığı qiymətli nicilərlə zəngin bir dəryadır. Hər dövrün görkəmli şairləri onun poeziya xəzinəsindən ləl-cəvahirat götürürlər. Özünün də ondan çox şey öyrəndiyini və əxz elədiyini etiraf edən şair yazdığı elmi nəzəri əsəsində bu barədə səxavətlə danışmışdır. Mandelştam qeyd edir ki, Dantenin zəngin, büllur dili italyan dilinin bütün gözəlliklərini üzə çıxardı, latının hakim dairəsindən çıxararaq, onun fərdi, daxili estetik imkan və qüdrətini bütün dünya sənətkarlarına sübut etdi. Təhrifə yol verməmək üçün ondan gətirdiyimiz sitatı orijinaldakı kimi təqdim etməyi lazım bilirik:

«Творенье Данте есть прежде всего выход на мировую арену современной ему итальянской речи - как целого, как системы.

Самый даданстический из романских языков выдвигается на международное первое место...

Чтение Данта есть прежде всего бесконечный труд, по мере успехов отдаляющий нас от цели... «Инферно» и в особенности «Пургаторио» прославляет человеческую походку, размер и ритм шагов, ступню и ее форму. Шаг, сопряженный с дыханием и насыщенный мыслью, Данте

панимает как начало просодии. Для обозначения ходьбы он употребляет множество разнообразных и прелестных оборотов.

У Данта философия и поэзия всегда на ходу, всегда на ногах, Даже остановка-разновидность накопленного движения: площадка для разговора создается альпийскими усилиями. Стопа стихов-вдох и выдох-шаг. Шаг-умозаключающий, бодрствующий, силлогизирующий.

Образовонность-школа быстрееших ассоциаций. Ты схватываешь на лету, ты чувствителен к намекам - вот любимая похвала Данта.

В дантовском понимании учитель моложе ученика, потому что «бегает быстрее» (167, 9-10).

Bu sitatı gətirməkdə məqsəd budur ki, müəllifin öz tərcüməsində Dantenin şeir üslubuna sadıq qalması, dilin incəliklərinə maksimum riayət etməsi oxucuya aydın görünsün.

Lakin obyektivlik naminə deməliyə ki, şair oxuculara faydalı, əlverişli olan bir məqama diqqət yetirə bilməmişdir. M.Loziñskinin tərcüməsində hər üç hissənin “nəğmələrində” beş-üç sözlə söhbətin nədən, kimdən gətməsi barədə yığcam məlumat verilmişdir (məsələn, “Cəhənnəm”in birinci “nəğməsinin” əvvəlində qısaca izahat verilir: meşə; xilas yolu; üç vəhşi ilə üz-üzə gəlmək; Vergili). Kitab boyu verilən 100 nəğmənin (34+33+33) qısaca “izahatı”, təəssüf ki, tərcüməçinin diqqətindən yayınmışdır. Lakin bunlar tərcümədə verilmiş olsaydı, şübhəsiz, oxucu hər nəğmədə söhbətin nədən gedəcəyi barədə qabaqcadan xəbər tutardı.

Qeyd etməliyik ki, qərb ədəbiyyatı ixtisası üzrə formalaşmış alim-tədqiqatçı Tərhan Novruzovun 2005-ci ildə "Orta əsrlər Qərb ədəbiyyatı" kitabı (ali məktəblər üçün dərslik) nəşr olunmuşdur. 490 səhifəlik bir dərsliyin nəşri tələbələr üçün, təbii ki, çox faydalıdır. Professor Dantenin "İlahi komediya" məşhur əsərini çox yığcam təhlil etmişdir.

Prof.Ə.Ağayev "İlahi komediya"nın tərcüməsi ilə əlaqədar haqlı qeyd edir ki, bu monumental əsərin tərcüməsinə girişməzdən əvvəl yaxşı olardı ki, Dantenin kiçik həcmli əsərləri-sonetləri və yaxud "Yeni həyat" avtobioqrafik povesti dilimizə çevrilyəydi. Həqiqətən bu, iri həcmli poema-dastanın tərcüməsi işinə, bir növ, hazırlıq və giriş olardı. Lakin Ə.Kürçaylı məhz ilham və istedadına güvənərək hazırlıq mərhələsi olmadan bu çətin, şərəfli işin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Ə.Ağayev yazır: "dünya ədəbiyyatı xəzinəsində fəxri yer tutan və tərcüməsi zəruri mədəni ehtiyac kimi bütün ictimaiyyətimizi maraqlandıran əsərlərdən biri "İlahi komediya"dır. Belə bir əsərin dilimizdə səslənməsi vacib və təxirə salına bilməyən yaradıcılıq işidir... Poetik tərcümə sənətinin özü elə səviyyəyə çatmışdır ki, indi mütərcimlərimiz "İlahi komediya" və ya "Faust" kimi əsərlərin tam tərcüməsinə girişə bilmək iqtidarına malikdirlər" (10.13).

Zənnimizcə, Azərbaycan şairi professorun bu qeydlərini öz tərcüməsi ilə sübut və təsdiq edə bilmişdir.

* * *

Azərbaycan şairlərinin əsərlərində yunan, Roma şairləri, filosofları vəsf olunur. İngilis, şotland, fransız, alman,

italyan, ispan, macar şairlərinə ünvanlanan lirik-epik əsərlər, romans-nəğmə, elegiya və s. mühüm yer tutur.

Yunan ədəbiyyatı ilə bağlı sistemli tədqiqatın banisi olan, Azərbaycan filoloqlarının bir neçə nəslinin antik ədəbi-bədii irsi mənimsəməsində əvəzsiz rol oynamış, yunan ədəbiyyatı haqqında ilk dərslik sayılan "Antik ədəbiyyat tarixi" (1957), Homerin "İliada" və "Odiseyya" dastanları ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları, ümumiyyətlə, yunan və Azərbaycan ədəbiyyatları arasındakı paralel faktlardan bəhs edən "Kitabi-Dədə Qorqud və qədim yunan dastanları" kitablarının müəllifi, "Antik ədəbiyyat müntəxabatı"nın (1950) tərtibçisi professor Əli Sultanlı BDU-nun filologiya fakültəsində çalışırdı. Əli Sultanlının tələbəsi olmuş hər bir gənc kimi onun biliyi və nitqi Ə.Kürçaylının da məftun etmişdi. Ə.Kürçaylı öz poeziyasında antik yunan ədəbiyyatından bol-bol istifadə etmişdir. Onun "Prokrust", "Herkulesin çobanlığı", "Yol üstünə düşən daş", "Mütilər" kimi şeirlərini buna nümunə göstərmək olar. "Prokrust" şeirindən bir parçaya nəzər salaq:

*Qədim Yunanıstanda belə əfsanə varmış:
Orda Prokrust adlı qorxunc qaçaq yaşarmış.
Kimsədən bir çöp belə almazmış həmin qaçaq,
Onun daha dəhşətli adəti varmış ancaq,
Əylədiyi yolçunu uzadarmış tez yerə,
Tutduğunun yanında özü də uzanarmış.
Prokrust o dəqiqə əl atarmış xəncərə,
O kəsərmiş artığı ya ayaqdan, ya başdan (69, 150).*

Göründüyü kimi, mifoloji mənbələrdən ardıcılıqla faydalanan şair əfsanənin qanadlarında ərşi-ələya qaldırdığı oxucusunu ilk baxışda gözlənilməz hesab olunan süjet dönümü ilə yenə də yerə, müasir beynəlxalq hadisələrin ən qaynar nöqtəsinə qaytara bilmişdir. Qədim yunan əfsanəsinə görə, qaçaq Prokrust yolçuları dəhşətli bir sınağa çəkərək, boyu boyundan uzun olanı, ya başdan, ya da ayaqdan kəsər, gödək olanları isə xüsusi dəzgaha salaraq uzadar, heç kəsin onun boyundan uzun, nədə alçaq olmasını istəməzmiş. Ə.Kürçaylı bu tarixi əfsanəyə müraciət etməklə, zamanın dəyişməsinə baxmayaraq, müasir dövrdə də prokrustların olduğunu bildirir. Qeyd edir ki, müasir prokrustlar vəzifələrindən sui istifadə edərək, təbəçiliyində olanların onlar kimi düşünməsinə, danışmasına tələb edir və təbə olmayanlardan intiqam alınır, onlar kimi yazmayanların kitabları yandırılır, özləri isə zindanlara atılır. “Prokrustlar Nəsiminin dərisini soydular”, “Brunonu, Qalileyi, Yan Qusu fikir qəliblərinə salmaq istədilər”, “zəkalara zindanlarda qan qusdurdular” (burada sovet dövrünün totalitar-stalinist rejiminə, repressiya qurbanlarına işarə olunur). Şair müasir Prokrust meyarlı hakimlərin dünyada yenə də hökmfərman olduğunu açıb göstərməklə insan şəxsiyyətinə divan tutulmasını ön plana çəkmişdir.

Azərbaycan şairi dünyaya yalnız Azərbaycanın gözü ilə deyil, həm də dünyaya dünyanın gözü ilə baxmağı bacaran qüdrətli bir şairdir. Bütün dünya tarixi və siyasətinə, sivilizasiya və mədəniyyətinə, ədəbiyyat və incəsənətinə, xalqların gec-tez bir-birinə yaxınlaşmasına, qarşılıqlı görüb-götürməsinə və bu yolla zənginləşməsinə o, mütərəqqi bir baxışla yanaşmış, humanist və bəşəri

mövqedən çıxış etmişdir. Bu cəhət təkəcə onun ədəbi görüşlərində deyil, poeziyasında da özünün poetik ifadəsini tapmışdır. Əbəs yerə deyil ki, şair öz şeir və poemalarında məhz bu xüsusiyyəti həmişə öz plana çəkmişdir:

*Dünya ovcumdadır nəğmələriylə,
Dünya ovcumdadır qəm-kədəriylə...
Mənim ovcumdadır bütün əsrlər,
Xalqlar, qəbilələr, ellər, nəsillər.
Sanki tarixləri yaşamışam mən,
Çiyimdə bu ərzi daşmışam mən (69, 246-247).*

Şeirinə romantik pafos aşılayan müəllif bir az da, mübaliğəli şəkildə, lakin bədii inandırıcılıqla “Dünyanın əbədi yaddaşı mənəm” deyir. Bu yığcam və mənalı şeirində şair öz məramını inamla və nikbin ruhla belə ifadə edir:

*Qəlbimdə, qanımda bu böyük mənə
Sabaha gedirəm, ovcumda dünya.*

Misal gətirdiyimiz bu poetik parçadan da, aydın görünür ki, şair dünyanın qloballaşmasına, getdikcə “kiçilməsinə” və “qapıların geniş açılacağına” qəlbən inanırdı. Elə buna görədir ki, “Dünya mənim ovcumdadır” poetik deyiminə səlahiyyətli olduğuna inanır.

Şairin “Britaniya dəftəri”, “Cakondanın təbəssümü”, “Portuqaliya səfəri”, “Cülyetta”, “Qırğızıstan dəftəri” silsilə şeirləri, həmçinin Homerdən, “İliada” və “Odiseya”dan, Herakl, Herkules, Zevs, Femida, Apollon və s. şəxsiyyətlərdən, klassik dastan və rəvayətlərdən söz açması onun

dünya mədəniyyəti ilə yaxından bələd olmasından xəbər verir. "Elladanın nəvəsinə" şeirində oxuyuruq:

*Yunanıstan torpağının
Əzeli bir tarixi var
O qədimdir günəş qədər,
Səma qədər, ulduz qədər.
Afinada yaranmışdır
Daş məbədlər, ilk allahlar,
Bu torpaqda yaranmışdır
Xoş nəğmələr, tunc heykəllər.*

*Nə zamandır dünya bilir
Akropolun şöhrətini.
Hələ Homer - qoca Homer,
"İliada", "Odisseya".
Hər bir yunan tanımaqçün
Öz yurdunun qüdrətini
Vətəninin keçmişindən
Nələr deyər, nələr sayar! (65,164)*

Afinanın yetirdiyi Homer, Esxil, Evripid, Sapfo, Sofokl, habelə Sokrat, Platon, Aristotel kimi dahiləri ilə fəxr edən şair, eyni zamanda Nizami, Xaqani, Nəsimi, Məhsəti, Natəvan, Sabir, Cavidlə bir zirvədə

*Dedilər gedirsən İngiltərəyə,
Gözümün önündə bu zaman mənim
Birinci Şekspir, sonra "Qlobus",*

*Bir də müəllimim Əli Sultanlı -
Mərhum professor gəlib dayandı.
...Qəflətən kəsərdi mühazirəni,
Üzünü tutardı bir tələbəyə,*

Deyərdi:

*-Mənə bax, qız, mənə bax sən,
Gözündə bir şüşə soyuqluğu var.
Axı Şekspirdən danışaram mən,
Onu ehtirassız dinləmək olmaz.
Söhbət Şekspirdən düşübsə əgər
Gözün ehtirasla alışmalıdır...
Məzar üstdəki qara mermərə
Ayətək yazılıb bu iki cümlə:
"Eşq olsun qəbrimi qoruyanlara,
Lənət sümüyümü tərpədənələr!.." (65, 51-53).*

Bu şeirində şair xeyirxah müəllimini xatırlayır və dünya poeziyasına vurğunluğunu onun adı ilə bağlayır.

Məlumdur ki, V.Şekspirin faciə əsərləri və komediyaları dünyanın demək olar ki, bütün teatr səhnələrində dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur. Onun ölməz "Hamlet", "Otello", "Maqbet", "Romeo-Culyetta", "On ikinci gecə", "Şiltaq qızın yumşalması" və s. əsərləri Azərbaycan teatr repertuarını bezəmişdir.

H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun qədər Azərbaycan oxucularının sevimlisinə çevrilən V.Şekspir həm dram, həm də sonet yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatının və Azərbaycan poeziyasının inkişafı və zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Onun əsərləri Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, C.Cab-

barlı, T.Əyyubov, M.İbrahimov, Sabir Mustafanı tərcümələr etməyə, habelə Əli Sultanlı, M.Hüseyn, M.Arif, C.Cəfərov, M.Cəfər, Y.Qarayev, Ə.Ağayev, V.Hacıyev, Elçin, T.Mütəlimov, Ü.Bədəlbəyli və s. tənqidçi-ədəbiyyatşünasları dəyərli tədqiqat və məqalələr, Azərbaycan şair və yazıçıları Şekspirsayağı əsərlər yazmağa və xüsusən ədəbiyyatımız üçün o qədər də doğma olmayan sonet və sonetlər çələngi yaratmağa ruhlandırmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Avropa ədəbiyyatına xas olan sonet janrı bizim poeziyada da özünəməxsus yer tutdu (31.3-68).

30-cu illərdə M.Müşfiq (sonet formalı şeirlər), 50-ci illərdə Ə.Kürçaylı (1954, 1955, 1961-ci illər tarixi göstərilməklə 3 və tarixi məlum olmayan daha 3 soneti, cəmi:6), 60-cı illərdə Adil Babayev (200-dən artıq), 70-ci illərdə Şəkər Aslan, 90-cı illərdə Sabir Mustafa ("Türk sonetləri"), 2000-ci illərdə Elşad Səfərlinin çapdan çıxan sonetləri əsasən ingilissayağı (3 katren + 1 beyt) sonetlərdir.

Ə.Kürçaylı Dantenin, Petrarkanın, Şekspirin yaradıcılığı və xüsusən sonetləri barədə geniş təsəvvürə malik idi. Onların hər birini düha günəşi adlandıran şair, həmin sənətkarları özünə əsl müəllim hesab edirdi. Şekspir barədə verdiyi ədəbi hökm də çox səmimi və inandırıcıdır:

*Gör neçə əsrdir at səyirdir o,
Dünyanın min dilli səhnələrində.
Başını sındırsın qoy üləmalar,
Şekspirşünaslar nə deyir-desin,
Mənim hökmüm budur:
Bu əsərləri*

*Ya Allah yazıbdır,
Ya da Şekspir! (65.53)*

Şair "Futbol və Şekspir" əsərində yenə həmin mövzuya qayıdır və şeirin-sənətin qüdrətindən, teatrın sehrli cazibəsindən söhbət açır. "Modern" tabloları, "qara gözlük", "ölçüsüz corab", "qafiyəsiz şeir", bayağı musiqi və başqa dəbdə olan, zövqsüz adət-ənənələri tənqid edir. Şair kökünə, keçmişinə, "bir az dəbdən kənar paltar geyənə", "klassik şeirləri əzbər deyənə" biganə yanaşan, onlara yuxarıdan aşağı baxan zövqsüz, ürəksiz, milli ruhu olmayan adamları tənqid hədəfinə çevirir. Müəllif ürək ağrısı ilə bu ziddiyyət və təzadları poeziyanın dili ilə belə ifadə edir:

*Bir vaxt gözəllərin zinəti hörük
İndi xanımlara bir yük olub, yük...
Zülfə söz qoşmayır şairlər indi...
Çatlayır, partlayır stadionlar,
Futbola axışır minlər, milyonlar.
İnsan seltək axır stadiona.
Yetmiş min nəfərlik o yeri gəzsen
Bir-iki boş yerlər tapa bilməzsən,
Hələ biletsizlər qalsın bir yana!.. (65.69-70)*

Şair haqlı olaraq bildirir ki, teatra, ədəbi müzakirə və tədbirlərə, kitabxanalara getməyən oxucu-tamaşaçı yüngül şoulara, reklamlara, duzsuz meyxanalara, mətləbsiz söz və ucuz, əttökən duetlərə daha çox meyl göstərir. Yeniyetmə və gənclərin zövqü korlanır, seriallar əsl sənət nümunələrini

kölgədə qoyur, cəmiyyətin tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir. Gənclər daha çox Pele, Maradona, Banişevski kimi futbol ulduzlarına pərəstiş edirlər. Kitaba, təhsilə, teatra həvəs isə xeyli səngiyibdir.

Şairin fikrincə, hər idman növü, o cümlədən futbol da gözəldir. Lakin Nizamini, Füzulini, Xətaini, Danteni, Nəsimini, Şekspiri, Nazim Hikməti bilməyən, sevməyən xalq bədbəxtkdir, çünki “Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz”. Pelelər futbol aləmində hər vaxt yetişə bilər, söz dahiləri isə hər zaman yaranmır. Şair mədəniyyətdən, mənəviyyatdan uzaq olan, teatra, səhnəyə maraq göstərməyən, Şekspiri, Cabbarlıni, Cavidi unudanları nəzərdə tutaraq qəlb ağrısı ilə öz sözünü belə tamamlayır:

*Bəli, səhnəmizin halı yamandır.
Görürəm son vaxtlar iş əyilibdir,
Futbol Şekspiri üstələyibdir (65, 71).*

Şairin bu məntiqi qənaətini, şübhəsiz ki, ayıq oxucu ürəkdən dərk edərək təsdiqləyir. “Nizami”, “Dante”, “Nəsimi”, “Bayron”, “Lorka haqqında qaraçı romansları” şeirlərində də müəllif beynəlmiləl, bəşəri duyğuları, humanist motivləri tələqin edir. Ə.Kürçaylının “Səmadan ağır-ağır Dənizə yağış yağır” şeiri də deyilənləri bir daha təsdiq edir:

*Yağışlar şəffaf, iri...
Bir insandır hər biri.
Eynşteyn, Pyer Kuri,
Azadlığın Sabiri,*

*Puşkin, Vurğun, Qaliley,
Füzuli, Heminquey -
Bəşər kəhkəşanından
Yağan ulduz - yağıştək
Bircə-bircə düşərək,
Məhəbbət dənizində
Qərq olur zaman-zaman (65.368).*

Ə.Kürçaylının "Dante" adlı şeiri də xüsusi maraq doğurur. Dahi sənətkar haqqında gəncliyindən maraqlanan, onun "İlahi komediya"sını dilimize çevirən şair sonralar öz tərcüməsini ayrıca kitab kimi çapa hazırlayır. 1973, 1988, 2004-cü ildə "İlahi komediya"nın Azərbaycanda nəşri böyük ədəbi-mədəni hadisə kimi yüksək qiymətini almışdır. Məhz Ə.Kürçaylının bu zəhməti sayəsində Azərbaycan oxucuları Avropa şeir-sənəti barədə təsəvvür əldə etdilər. Hətta italyansayağı şeir-sənətin yaradılması da bununla bağlıdır. 1960-70-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında sonet janrının və sonetlər çələnginin yaranması və inkişafı təsadüfi deyildir. Ə.Kürçaylı, Adil Babayev, Şəkər Aslan, Sabir Mustafa və başqa şairlərimizin sonet yaradıcılığı poeziyamızın zənginləşməsi, formaca yeni çalarlar qazanması cəhətdən əhəmiyyətli rol oynadı.

Ə.Kürçaylının 1972-ci ildə qələmə aldığı "Dante" şeiri terset üslubunda yazılmışdır. 17 tersetdən (yeni hər bəndi üç misradan) və I katrendən (4 misradan) ibarətdir.

Gənc yaşlarından vətəni Florensiyadan didərgin düşən Dante nadanlar, rəzalətlər yuvasına çevrilən doğma İtaliyanın mövcud ağır vəziyyətinə acıyaraq göz yaş tökür.

Yalnız ümidini gözəllik timsalı olan Beatriçeyə, ağıl, zəka rəmzi olan şair-filosof Vergiliyə bağlayır. Onları özünə həyan, mənəvi dayaq və müsafir hesab edir. Şeirdə bütün bunlar öz ifadəsini tapmışdır:

*Oldu cudayi-vətən ömrünün gənc yaşında,
Nə rütbəsi, nə böyük şan-şöhrəti var idi,
Nə dəfnə yarpağından çələng vardı başında.*

* * *

*Xəyalında dolaşan şirin arzular idi:
Çıxar Florensiya rəzalət caynağından...
İstəyi bir uğurlu, çiçəkli bahar idi...*

* * *

*Nadan ikiüzlülər, rüşvətxorlar, öyrilər
Kilsədə vaiz idi, təxti-tacda hökmran.
Keşiş hakimdən alçaq, hakim keşişdən bətər
(65.373).*

İtaliyanı "bir parça yağlı ətə", "xaça, rütbəyə", "eyş-işrətə" satanlar "dünyanın şeir-sənət guşəsi"ni şair üçün qürbətə, cəhənnəm aləminə çevirirlər. Zəmanənin bədxahları, məddahları, yaltaqları gənc Danteni həyatını əbədi sürgünlükdə, qürbətdə keçirməyə məcbur edirlər. Şair göstərir ki, bu rəzalətlər, çirkablıqlar içərisində çarpınan Dante düşüncələrinin, həyat ideallarının yekunu olaraq məhz "İlahi komediya"nı yaratdı.

Deməli, Ə.Kürçaylını Avropa poeziyasına bağlayan cəhətlər çoxdur. O bir tərəfdən öz müəllimi Əli Sultanlıdan

antik dövr, orta əsrlər və intibah ədəbiyyatı haqqında geniş elmi-nəzəri bilik almış, həmin mərhələləri əhatə edən zəngin bədii ədəbiyyatı, dastan, poema, faciə, komediya, roman, sonet və s. lirik şeir növlərini mütaliə etmiş, özünün bir şair kimi formalaşması, təkmilləşməsi üçün onlardan yaradıcı surətdə bəhrələnmişdir. Digər tərəfdən dahi klassiklərin ən məşhur əsərlərini dilimizə tərcümə etmək zərurəti duymuş və bunlar da onun poeziyasının kamilləşməsində müstəsna rol oynamışdır.

A.Dantenin müdrik kəlamları

Şübhə mənə heç də bilikdən az həzz vermir.

* * *

Azadlığı əlindən alınmış millətin varlı və rahat yaşamasının heç bir mənası yoxdur.

* * *

Həqiqətin alovu onu aparanın əlini tez-tez yandırır.

* * *

Əhəmiyyətsiz saydığımız ən adi hadisələr bəzən həyatımızı cəhənnəmə döndərə bilər.

* * *

Şöhrət küləyə bənzər; hər zaman eyni istiqamətdə əsməz.

* * *

Zamanın itdiyini dərk edənlər ən çox əzab çəkirlər.

DANTE VƏ AZƏRBAYCAN POEZİYASI

Bunu demək vacibdir ki, Dantenin sonet yaradıcılığı nəinki italyan poeziyasına həmçinin bütün dünya ədəbiyyatına təsirsiz ötüşməmişdir. Xüsusən, fransız, ingilis, alman, ispan, portuqaliya poeziyasına Dante və onun davamçılarının xüsusi təsiri olmuşdur. Rus poeziyasında da Dantevari şeirlər müstəsna lıq təşkil edir. A.Puşkindən başlayaraq Valeri Bryusova, V.İvanova, A.Axmatovaya, N.Qumulyova, M.Svetayevaya, P.Antokovskiyə və başqalarına qədər bir çox müasir rus şairləri bu səpkidə xeyli şeirlər yazmışlar. Ən çox S.Marşakın bu sahədəki orijinal şeirləri və tərcümələri rus ədəbiyyatının inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Azərbaycanda isə sonet janrı geniş intişar tapmamışdır. Lakin ara-sıra sonetlərə, sonetvari şeirlərə rast gəlirik. Bu janr fəlsəfi-lirik bir forma kimi bizim şeirimizdə özünə mükəmməl mövqə qazanmasa da, hər halda H.Cavidin, M.Müşfiqin, Ə.Kürçaylının, A.Babayevin, Ş.Aslanın, E.Səfərlinin simasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Dantevari sonetlərdən bəhrələnən xeyli Azərbaycan şairləri olmuşdur. Biz burada dahi H.Cavidin bir sonetini misal gətirməyi zəruri hesab edirik:

*Çəkinmə, gül! O lətif, incə nazlı qəhqəhələr
Simaxi-ruhimi öpdükcə məsti-zövq olurum.
Şaqır-şaqır ötüşəndən, ey endəlibi
Bir etilə duyarım, başqa bir səfa bulurum.*

* * *

*Nədən şəfəqli buludcuqlar öylə çöhrəndə?
Bir ehtizaz ilə nəşr eyləməkdə şəbnəmlər
Günəş güler, bulud ağılarsa, ey mələkxəndə,
Səmada qövsi-qüzehlər saçar təbəssümlər.*

* * *

*Bütün bir ömrə bərabərdir öylə hər gülüşün,
Bilirmisin, gözəlim, ah sən nə afətsin!?
Bu abu tab ilə bir mövceyi-lətafətsin.*

* * *

*Çəkinmə, gül! Ləbi-ləlin həyatı güldürsün;
Şu halə qarşı bütün mənləyim qalır məbhut,
Bax, işte heykəli-camid qədər əsiri-sükut.*

Sonetə dramatik xüsusiyyət xasdır. Dramatik janrda süjet xəttinin inkişafını təşkil edən əsas komponentlər - ekspozisiya, zavyazka, fikir - hərəkətin inkişafı, kulminasiya, konflikt, razvyazka - sonetdə də mövcuddur.

Buna görə də hər bir həqiqi sonet kiçik bir dram əsəri sayılır. Sonetin bu qanunlarına cavab verməyən hər hansı bir on dörd misralıq şeir sonet yox, sadəcə ondörd misralıq şeir kimi də qalır. İ.Bexerin fikrincə, bu cür ondörd misralıq şeirlər sonetin düşmənidir, özünün zahiri, sonetəoxşar forması ilə onu məhv etməyə gətirib çıxarır.

Həm bənd formaları (4 misra və 3 misra), həm də qafiyə müstəqilliyi ilə bir-birindən fərqlənən katrenləri və tersetləri vahid və bütöv bir poetik janr kimi birləşdirən, formalaşdırən amil, həm də əsas amil sonetin məzmunudur.

Soneti poetik formaların şahmatı da adlandırılır. Ən kiçik poetik həcmdə və lirik məkanda sonet özündə ən yüksək poetik enerji cəmləşdirir. Sonetin mahiyyəti onun poeziyanın əsas dialektik növü olmasındadır. Bu da onun dramatik xüsusiyyətlərindən doğur.

Sonet eyni zamanda poeziyanın faciəvi forması sayılır. O, hər dəfə özü-özünə zidd gedir və ondördsətirik şeirlərdə özünü rədd edir - məhv edir. Buna görə də İ.Bexer sonet janrının tələblərinə cavab verməyən ondördmislilik şeirləri sonetin qəddar düşməni hesab edir. Həqiqi sənətin əsas qanunu: minimum poetik vasitələrlə, çox məhdud lirik məkanda maksimum effekt əldə etmək ilk növbədə sonetə aiddir və onun əsas poetik prinsipini təşkil edir.

Buna görə də soneti poeziyanın “əsas forması” (İ.Bexer), “ən mükəmməl, təkmilləşmiş forması” (O.Fesotov) sayırlar.

M.Müşfiq bir lirik şair kimi öz sonetlərində əsasən sevgi-məhəbbət, lirik qəhrəmanın ülvəi hiss və duyğularını, gözəlliyi, qadın azadlığını tərənnüm etmişdir.

Bunlardan bəzilərini oxucuların nəzərinə çatdırmağı məsləhət bilirik:

Sevgilər

Sevgi vardır ki, dodaqlardan açar güllərini
Sevgi vardır ki, bir az qar kimi ruzgar kimidir
Sevgi vardır ki, oxudur qəlbində bülbüllərini
Böylə bir sevgi mənim ruhumu oxşar kimidir.

Sevgi vardır ki, uzaqdan bizə parlaq görünür
Ona yaxınlaşmayalım, çünki o zülmətlə dolu
Sevgi vardır ki, düşər yerlərə daim sürünür
Öylə bir sevgidə min dürlü xəyələtlə dolu.

Sevgi vardır ki, bahardan bizə güllər gətirir.
İçə zəqqum və zəhər, qoxlama qəlbin qanayar
Sevgi vardır, üzə çox, daxili bir qorxulu yar.

Sevgi vardır, bizə çox dadlı əməllər gətirir.
Fəqət həpsində qaranlıq gecələr kölgəsi var
Sevgilərdə qarışıq bilməcələr kölgəsi var.

Gözəllik

Gözəllik, əzəldən bütün ellərin
Həvəslə qoşduğu bir şanlı qayə
Gözəllik ruhudur, qızılgüllərin
Bülbüllər üstünə saldığı sayə.

Xoşdur gözəl görüb bütün elliyi
Çalışmaq, yaşamaq, sevmək-sevilmək
Xoşdur xilqətdəki hər gözəlliyi
Ürəkdən duyaraq anlaya bilmək.

Ey bizim dünyanın ən birincisi
Mehriban gözəli, nadir incisi
Mən sevmişəm səni hər kəsdən əvvəl!

Fəqət yabançıdır, çoşqun ruhuna
Elimə, ölkəmə, təbi-şuxuma
Mənasız gözəllik, mənasız gözəl!

Gülüşlər

Gülüş vardır səslərində tunc əkslər yapdırır,
Gülüş vardır könülləri ruzgarlara qapdırır.
Bəzi tikər könüllərdə alovlardan bir məbəd,
İllər boyu atəsinə insanlığı tapdırır.

* * *

Bürünərək çoxu ipək füsunlu bir çarşafa
Saçır büllur təbəssümlər, əyləncələr ətrafa.
O pərdəyi parçalasaq can atarız nəhayət
Və başlarınız göz yaşları aləmini təvafa.

* * *

Gülüş vardır dodaqaltı, gülüş vardır müstəhəzi,
Zəncirləyir ucanları halqalandıqca bəzi,
Bəzi sıcaq görüşlərə doğru yollar göstərir.

* * *

Fəqət onun gülüşləri bir qönçəyə yaslanan
Rəngsiz, parlaq jalələrdən nümunədir, hər zaman
Gənc ömrümə yüksəlməkçin qanad verir, can verir.

Ulduzlar

Bəzən titrəşərək parlayırsınız
Göylər bağçasında lalələr kimi,
Bəzən yaş tökərək ağlayırsınız
Lalələr üstündə jalələr kimi.

* * *

Baxarkən süzülən gözlərinizə,
Deyirlər: nə qədər siz yovuqsunuz.
Həqiqətdə isə bir-birinizə
Siz çox irəqsiniz, çox sovuqsunuz.

* * *

Fəqət biz - o gözəl sevgilimlə mən
Uzaqdan-uzağa tanış deyilkən
Nə qədər yaxıniq, öyrənsəydiniz.

* * *

Şirin söhbətlərdən uzaq da olsaq,
Uzun illər boyu ayrı da qalsaq,
Eyni duyğularla vurur qəlbimiz!

Mənim eşqim

Nə ağırdır mənim eşqim, nə ağır,
Bu ağır siqləti çəkməz divlər.
Ey könül! Burda təhəmmül göstər,
Nə haray çək, acıqlan, nə bağır.

* * *

İldırım çaxdıracaq hər yandan,
Azacıq dolsa buludlarla səma.
Bu denizlər də çocuqdur, baxma,
Sarsılır hər qopacaq tufandan.

* * *

Mən fəqət kəndimi hiss etdim şad,
Çəkmədim eşqin əlindən fəryad,
Bu da hər davranışından bilinir.

* * *

Gözlərin, ah o qaranlıq göllər,
Bu gözəl göllərə çox dalsam əgər,
Hər ağırlıq ürəyimdən silinir.

Gözəlliyi tərənnüm edən "Bir qız keçir küçədən..." soneti katrenlərdəki qafiyə prinsipini istisna edərək, janrın tələblərinə tam cavab verir:

Bir qız keçir küçədən - bir gözəllik timsalı;
Necə təsvir edim mən surətini, boyunu?
Hamını heyran etmiş ala gözü, camalı,
Hamı ayaq saxlayır, dönüb seyr edir onu.

* * *

Saç-saqqalı ağarmış, dünya görmüş bir qoca
Dayanır bir anlığa, çeşməyini düzəldir.
O da cavanlar kimi, gözəl qıza baxınca
Köks ötürür dərinədən, deyir: "Bəli, gözəldir!"

* * *

Onun ömrü keçibdir, onun saçları qartək,
Bu gün, sabah bəlkə də karvanını çəkəcək,
Bəs o gözəl afətə həsrətlə niyə baxdı?

* * *

Gözəllikdən doymayı, doya bilməyir insan,
O pirani qoca da, ey dost, mənə gəl inan,
Gözəl qıza baxmadı, yox, gözəlliyə baxdı!

Burada katrenlər arasındakı teza-antiteza əlaqəsi və tersetlərdə mənə-fikir sinteza güclüdür. Eyni sözləri Ə.Kürçaylının 11-liklə yazılmış, cavan atanın oğul sevincinə həsr olunmuş sonetinə də aid etmək mümkündür.

Yaman oxşayırsan, deyirlər, mənə,
Qaşların, gözlərin guya mənimdir.
Üzümün rəngi də çökmüş üzünə...
Qoy ata gözüylə sənə baxım bir.

* * *

Görkəmin mənə də çox tanış gəlir,
Elə bil mənimdir səndəki gülüş.
Güləndə yanağın batır, çökəlir...
Sanki bir almayıq iki bölünmüş.

* * *

Qəlbim dağa dönür bu bənzəyişdən,
Qaşınla, gözünlə mənə oxşa sən -
Gözümün nuru da gözünün olsun!

* * *

Əksini qoy səndə seyr etsin atan,
Ancaq, əziz balam, çalış hər zaman
Bir ürək, bir beyin özünün olsun!

A.Babayevin sonetləri bu janrın tələblərinə tam cavab verir, burada katrenlər arasında teza-antiteza, ideya-məzmun prinsipinə, tersetlərdə isə əsəri tamamlayan poetik fikir sintezinə də əməl olunmuşdur.

Bu keyfiyyətlər şairin başqa sonetlərində, o cümlədən ailə-məişət, ata-övlad varisliyi, həyat estafetinin dialektikasını açan sonet (dekabr, 1974) mükəmməl poetik obraz, məcaz və təşbehlərlə zəngindir:

Övlad - insan ömrünün dünyada davamıdır,
Biz kökük - hər övladsa bir yaşıl yarpağımız.
Övlad - insan qəlbinin işıqlı ilhamıdır,
Ağ gündə sevincimiz, dar gündə dayağımız.

* * *

Övlad adı gələndə cəllad da həlimləşir,
Sərkərdələr baş əyir önündə körpələrin.
Övlad - ata ömrünün sönməz, parlaq günəşi,
Uzaqda adı şirin, yaxında özü şirin!

* * *

Bir evdə böyüsə də, övlad olsun bir elə,
Elin əziyyətinə qatlaşsın gülə-gülə.
Səpsin öz günlərini torpağa çiçək kimi.

* * *

Yaşatsın zəhmətiylə, əzmiylə əcdadını,
Vətənə bəxş eləsin analar övladını -
Şəfəqlərdən hörülmüş təzə bir çələng kimi.

Burada bütöv bir həyat fəlsəfəsi konsepsiyası ifadə olunmuşdur. Bu konsepsiya həyatın mənasını, ictimai məhiyyətini mükəmməl poetik obrazlarla açan ümumbəşəri optimist bir konsepsiyadır.

Bu sahədə Puşkinin xüsusi xidmətini qeyd etməmək olmaz. O, cəmi üç sonet yazmışdır. - "Pogtu", "Madonna" və nəhayət sonet haqqında "Sonet". Bunların üçü də 1830-cu ildə yazılmışdı.

Sonet haqqında "Sonet" - bu ayrıca bir problemdir, xüsusi bir sahədir. Bu barədə aşağıda söhbət gedəcəkdir. Yüzlərlə sonet haqqında "sonet" yazanların içərisində Puşkin rus poeziyası tarixində ilk dəfə sonet janrının xüsusi əhəmiyyətini və estetik dəyərini tam dərk etmiş, sonetin tarixini və onun dahi nümayəndələrinin sonetçilik məharətini, onların hər birinin fərdi xüsusiyyətlərini öz "sonet"ində səciyələndirib yazmışdı:

Суровый Дант не презирал сонета;
В нем жар любви Петрарка изливал;
Игру его любил творец Макбета;
Им скорбну мысль Камюэнс облакал.

* * *

И в наши дни пленяет он поэта;
Вордсворт его орудием избирал,
Когда вдали от суетного света
Приролы он рисует идеал.

* * *

Под сенью гор Тавриды отдаленной
Певец Литвы в размер его стесненный
Свои мечты мгновенно заключал.

* * *

У нас еще его не знали девы,
Как для него уж Дельвиг забывал
Гекзаметра священные напевы.

Burada həm sonet sənətinin tarixi, onun hərəkət (inkişaf) marşrutu izlənilir, həm də janrın tükənməz poetik imkanları, dərin məna və məzmunu, forma xüsusiyyətləri, qafiyə sistemi və digər cəhətləri öz əksini tapmışdır.

Covanni Bokkaço

Vergili

FRANÇESKO PETRARKA

(1304-1374)

İntibah dövrü mərhələsindən söhbət düşəndə, şübhəsiz ki, hər şeydən əvvəl İtalyan ədəbiyyatı və incəsənəti yada düşür. Dante keçid mərhələsi təşkil edirdi: yeni keçən əsrin son, yeni dövrün isə ilk şairi kimi tarixdə əbədiyyətə qovuşmuşdur. Lakin tarixdə son və ön sözünü (XIII-XIV) deməyi bacarsa da, renessans daha çox onun davamçıları və tələbələrinin adı ilə bağlıdır. Bu sırada Petrarkanın, Bokaçionun (1313-1375), Erazmın (1469-1536), Mikelancelonun (1475-1564), Lorenso Mediçin (1449-1492), Leonardo da Vinçinin (1452-1519), şairə V.Kolonnanın (1492-1546), Marsilio Fiçionun (1433-1499), Ludoviko Ariostonun (1474-1533), Torkvatto Tassonun (1544-1595), Bernardo Bibbienin (1470-1520), Petro Aretinonun (1492-1556), Cordano Brunonun (1548-1600) və b. Adlarını çəkmək olmaz.

İtalyan intibahının geniş miqyas almasında, milli mədəniyyətin formalaşmasında Petrarkanın mühüm xidməti dünya ədəbiyyatında birmənalı etiraf edilmişdir.

Latın dilinə nisbətən daha çox doğma italyan dilində yazmasına görə o, öz müəllimi və həmkarı Danteyə borclu olmuşdur. Xüsusən onun "İlahi komediya" poeması, habelə lirik şeirləri, ən çox da sonetləri Petrarkanın yaradıcılığında dərin iz qoymuşdur. Vətəndən didərgin düşmüş, ehtiyac içində yaşayan Dantedən fərqli olaraq, Petrarka heç kəsə

möhtac olmadan yaşamış, müstəqil həyat sürmüşdür. Onun "Afrika" poeması, "Məşhur adamlar haqqında", "Şeirle yazılmış məktublar", "Lukolik mahnılar", "Tənha həyat haqqında", "Rahibin boş vaxtı", "Mənim sirrim" və s. əsərləri göstərir ki, ilk dəfə o öz lirikası ilə həqiqi insani hissləri təsdiq və tərənnüm etmişdir. Elə buna görədir ki, onun lirikası humanist dünyagörüşünün möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır.

Petrarkaya dünya şöhrəti gətirən onun məşhur "Nəğmələr kitabı" ("**Conzoniere**") əsəridir. Kitabda məşhur italyan şairinin 29 kantson, ballada, madriqal və 317 soneti toplanmışdır. Sonetlərin hamısı əsərin baş qəhrəmanı olan Lauraya həsr olunmuşdur. İki hissədən ibarət bu kitabın ilk hissəsi "Madonna Luranın sağlığında", ikinci hissə isə "Madonna Luranın vəfatından sonra" adlanır. Bütövlükdə bu kitab 317 sonet, 29 konsona, habelə ballada, madriqal və s. ibarətdir.

"Petrarka ilk dəfə qədim Roma şairlərinin əsərlərini tədqiq etməyə başlamış və beləliklə, klassik filologiya elminin əsaslarını qoymuşdur. Lakin Petrarka yalnız filoloq deyildi. O, qədim dövrlərə ilk növbədə orta əsrlərin insan haqqında təsəvvürlərini darmadağın etmək üçün müraciət edirdi... O, demək olar ki, bütün əsərlərində qədim Romanın keçmiş böyüklüyündən söz açır, müasir İtaliyanın acınacaqlı həyatına qüssələnir..." (97, 150).

Petrarka ədəbi-ictimai məktubları ilə Avropa ədəbiyyatında "epistoliar" janrın əsasını qoymuşsa, Lauraya həsr olunmuş iki hissədən ibarət kitabı ilə sonetə dünya şöhrəti qazandırmışdır. Dantedən sonra sonet janrını xeyli təkmil-

ləşdirən, ən yüksək və parlaq sənətkarlıq səviyyəsinə qaldıran, ona yeni nəfəs verən Petrarka haqlı olaraq Avropa lirikasının atası hesab olunur. Dantedən sonra sonet janrını xeyli təkmilləşdirən, ən yüksək və parlaq sənətkarlıq səviyyəsinə qaldıran, ona yeni nəfəs verən Petrarka haqlı olaraq Avropa lirikasının atası hesab olunur. Dantedən fərqli olaraq onun mövzu dairəsini həm sevgi macərası, həm ictimai və klerekal eybəcərliklərə qarşı kinli invektivlər, həm də estetik mahiyyətli deklarasiyalar hesabına əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Onun məhəbbət lirikası, habelə vətənpərvərlik şeirləri İtaliyanın birləşməsində, azadlıq mübarizəsində əhəmiyyətli iz buraxmışdır. Adlarını çəkdiyimiz əsərlər, həmçinin onun "Mənim İtaliyam" və "Yüksək ruh" adlı məşhur əsərləri uzun illər boyu italyan vətənpərvərlərinin mübariz çağırışları və inamlarının rəmzi vəzifəsini daşmışdır. Dante kimi Petrarka da İtaliyada genişlənmiş milli azadlıq mübarizəsinin (xüsusən XIX əsrdə) müjdəçisi kimi tarixə düşmüşdür.

Ə.Kürçaylı vətəndaş-şair kimi Petrarkanın yaradıcılığına biganə qala bilməzdi. Buna görədir ki, o, Lauraya həsr olunmuş sonetlər çələnginə müraciət etməli olmuşdur. Əsərdə əsasən, şairin izzirablarından, onun "kədərli qəlbini həyacanlarından" danışılır. Birinci hissədə şair Lauraya bəslədiyi alovlu eşqini, onun bənzərsiz, yaraşlıq vücutunu seyr etməkdən zövq alması və sevgilisinin rəhmsizliyindən çəkdiyi əzabların təsvirini vermişdir. İkinci hissədə isə Luranın ölümündən sonrakı izzirablarını və matəm anlarını ifadə etmişdir. Bu şeirlərin humanizm duyğuları, məhəbbət və vətənpərvərlik motivləri Ə.Kürçaylının diqqətini xüsusilə

cəlb etmişdir. Baxmayaraq ki, şair hələ gənc idi (24-25 yaş), lakin 1955-ci ildə o, məşhur sonetlərdən ikisini (№38 və №78) Yevgeniy Solonoviçə məxsus rus versiyasında tərcümə edib Əli Sultanlının məlum dərslik və müntəxabatında (1955) nəşr etdirir.

Мгновенья счастья на подъем ленивы,
Когда зовет их алчный зов тоски;
Но, чтоб уйти, мелькнув, - как тигр, легки.
Ясны ловить устал. Надежды живы.

* * *

Скорей снега согреются, разливы
Морей иссохнут, невод рыбаки
В горах закинут, - там, где две реки,
Евфрат и Тигр, влачат свои извивы

* * *

Из одного истока, Феб зайдет, -
Чем я покой найду иль от врагини,
С которой ковы на меня кует
Амур, мой бог, дождусья благостыни.
И мед скупой - устам, огонь польни
Изведавшим, - не сладок, поздний мед! (186, 33).

Ə.Kürçaylının tərcüməsində həmin sonet bu cür təqdim olunmuşdur:

*Nə qədər çətin gəlir bu səadət anları,
Qüssənin həris səsi onları çağıranda.
Pələng tək çəvik olur onlar getdiyi anda,
İzləməkdən yoruldu düzü bu rəyaları.*

* * *

*Ümidlər aldadıcı... Qar ondan tez isinər,
Zaman keçər burada quruyar dənizlər də.
Declə, Fərat çayları qıvrılıb axan yerdə,
Baliqçılar torunu dağda atar sərəsər.*

* * *

*Düşmənimin vurduğu ağır buxovlardan mən,
Azad olana qədər, rahatlıq tapanadək -
Həmin o vaxta qədər - Feb çıxar bir mənbedən.*

* * *

*Amur - mənim allahım, xoş gün görecəyəmmi?
Mənim odlar qurutmuş dodaqlarım söylə bir -
Bal görürmi? Gecikmiş bal da şirin deyildir*

(120, 240-241).

Əlbəttə, burada iddia etsək ki, sonetin mahiyyət və mənası tam açıqlanıbdır, doğru olmaz. Çünki diqqət yetirdikdə aydın olur ki, şair bəndin, misra və sözlərin hərfi tərcüməsindən xilas ola bilməmişdir. Dəqiqlik naminə sözlərin, misraların tumarı və gözəlliyi nəzərdən qaçmışdır. Şeiriyəti azaldan, ağırlaşdıran da məhz bu cəhətdir. Şair fikri ifadə etməyə aludə olduğundan, şeirin poetikliyi qayğısına qalmamışdır. Lakin etiraf etməliyik ki, tərcümə sahəsində hələ kifayət qədər təcrübəsi olmasa da, gənc şair sonetin məzmun və ideyasını oxucusuna çatdırma bilməmişdir. Vəzn və qafiye sistemini qoruyub saxlamış, artıq söz və ya misraya imkan yaratmamışdır. Ayrı-ayrı ifadə və söz birləşmələrinin Azərbaycan dilindəki ekvivalenti düzgün tapılmış və oxucuda aydın təsəvvür

yaradır. Məsələn, “ne sladok, pozdny med” ifadəsi “gecikmiş bal da şirin deyildir” kimi verilmişdir ki, bunu da məqbul saymaq mümkündür. Belə uğurlu, qarşılıqlı söz və ifadələrin yerli-yerində tapılması, işlədilməsi tərcümənin ləyaqətidir.

78-ci sonetin orijinalı Petrarkanın yaradıcılığında müstəsna yer tutur. Burada gözəl Lauraya olan məhəbbət hissləri incə, zərif bir şeiriyyətlə ifadə olunmuşdur:

Как страсть мою назвать? Не все равно ли?

Важнее, что она в себе несет.

Добро? Тогда откуда в сердце лед?

А если зло, откуда сладость боли?

* * *

Зачем ронцу, когда к подобной доле

Стремился сам? О драгоценный гнет,

О смерть моя, кто жизнь тебе дает?

Не я ли предпочел неволю воле?

* * *

Нет, видно, ничего я не пойму,

Борясь меж двух враждующих ветров

С неуправляемой ладьей моею.

* * *

Спасительных не вижу берегов

И не могу ответить, почему

Зимой пылаю, летом леденею (186, 73).

Zənnimizcə, Kürçaylı (25 yaşlı gənc) bu soneti özünə-məxsus bir ehtirasla, coşğunluqla tərcümə etmişdir. Nəinki ayrı-ayrı misralar, dördlüklər (katren), habelə şeirin sonundakı üçlüklər də (terset) orijinala çox yaxın bir tərzdə verilmiş-

dir. Bədii təzadlar, bədii suallar da dilimizin ahənginə, ifadə tərzinə xələl gətirməmiş, əksinə, canlı bir pafosla ifadə olunmuşdur:

*Məhəbbətdən deyildirsə, nədəndir bəs bu hərarət,
Bəs hansı bir mərzəndir canımdakı qızdırmalar?
Məhəbbətse - bəs o nədir? Xeyirdirmi? Bu ağrılar!..
Bəlkə bu şər bir alovdur? Ah şirindir bu əziyyət!..*

* * *

*Özüm gəldim bu aləmə, şikayətim bəs nədəndir?
Madam onun əsiriyəm, mənasızdır bu ah-vaylar.
Eşq-ölməkdir yaşadığca; hər zövqündə min ağrı var
“Ehtiraslar”, “İztirablar” bir-birinin lap eynidir.*

* * *

*Yad hökmünü qəbul etdim: -könlümü? Ya məcburən?
Anlamıram ağlım çaşıb; anlamıram ah bu anda, -
Təbiətin əllərində bir köməksiz qayığam mən!*

* * *

*Bir qayıq ki, sükançı da yoxdur onun sükanında...
Öz-özümlə vuruşuram xəberim yox istəyimdən.
İstilərdə titrəyirəm, od tuturam qış olanda (120, 241).*

Şeirin ideya-məzmunu, həmçinin poetik xüsusiyyətləri dilimizdə eyni qüvvətlə səslənə bilmişdir. Mütərcimin hünəri də elə bundadır ki, həm bədii fikir çalarlarına, həm də poetik təsvir vasitələrinə riayət etmiş, məhəbbət duyğusunun incə, zərif ifadəsinə nail olmuşdur. Məhəbbətin iki ən gözəl nəğməkar Petrarka və Kürçaylı bir-birini gözəl tamamlamışdır.

Sonetin ilk nümunələri XIII əsrin əvvəllərində İtalyan

ədəbiyyatında yaranmışdır. İtaliyada bu janrın ilk yaradıcısı Yakopo da Lentini sayılır. Onun ardınca Ovido Kavalkanti, Dante Aliqyeri, Françesko Petrarka, C.Marino, T.Tasso və digər şairlər bu janrda bir sıra dəyərli örnəklər yaratmışlar. İspan ədəbiyyatında italyan poeziyasının yaradıcılıq təcrübəsindən, xüsusən F.Petrarkanın irsindən bəhrələnərək sonet janrının əsasını XV əsr şairi Markiz de Santilyana qoymuşdur. Daha sonra bu janrda yazan ispan şairi Xuan Boskanın sonetləri də F.Petrarka ənənələri zəminində meydana çıxmışdır. Orta əsrlərdə Portuqaliya ədəbiyyatında Luis di Kameons sonet janrında maraqlı nümunələr yaratmışdır. İngilis sonetinin ilkin təşəkkülü H.Serreyin adı ilə bağlıdır. İngilis ədəbiyyatında bu janrı ən uca zirvəyə qaldıran isə dahi sənətkar Vilyam Şekspir olmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda Edmund Spenser, Con Milton, Uilyam Vordsvort, Rubert Vruk, Edvin Myuir, Dom Mores və digər ingilis şairləri dəyərli sonetlər yazmışlar. Polşada Adam Mitskeviç, Çex-slovak ədəbiyyatında Yan Kollar, Avstriyada Mariya Rilke Rayner, Ukraynada İvan Franko, Rumin, moldavan poeziyasında Mixail Emineskun, Aleksandr Xijdeun və başqaları qələmlərini bu janrda sınımışlar.

Rus ədəbiyyatına sonet XVIII əsrdə daxil olmuş və onun ilk yaradıcıları V.K.Trediakovski, həmçinin A.R.Sumarokov, A.A.Raevski hesab olunur. XIX əsrdə daha geniş vüset alaraq A.A.Delvinq, A.S.Puşkin, A.A.Fet, V.Q.Benediktov, XX əsrdə isə sonet ən populyar janra çevrilmiş və bu dövrdə V.Byusov, M.A.Voloşin, İ.A.Bunin, İ.F.Annenski, O.Mandelştam, K.Balmont kimi şairlərin sayəsində sonet rus ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir.

Zaman keçdikcə sonet bir sıra Şərq xalqlarının poeziyasında da özünə yer tapmış, ədəbi əlaqələrin məntiqi nəticəsi kimi türk, özbək, Azərbaycan və s. ədəbiyyatlarında dəyərli nümunələrlə təmsil olunmuşdur.

Türk ədəbiyyatında Tevfik Fikrət, Mehmet Emin Yurdakul, özbək ədəbiyyatında Abdulhamid Süleyman Çolpa, çağdaş özbək poeziyasının nümayəndələrindən biri olan Osman Qoçkar və başqaları da bu janrda çoxlu sayda sonetlər yaratmışlar.

Azərbaycan poeziyasında da sonetlər və sonetsayağı şeirlər yaranmışdır. Bu haqda professor Seyfulla Əsədullayev "Azərbaycan poeziyasında sonet janrı" adlı monoqrafiyasında yazır: "Bir milli ədəbiyyatın tərkibində və daxilində klassik ənənələrlə novatorluğun sintezi kimi mühüm bir proses baş verdi. Bu proses Qərb-Şərq ədəbi-mədəni sintezi şəraitində geniş vüsət aldı, yeni sıçrayışa səbəb oldu, ədəbiyyatımızın daha yüksək səviyyədə inkişafına təkan verdi. Azərbaycan poeziyasında sonet janrının yaranması və inkişafı XX əsr Azərbaycan intibahının məhsulu sayıla bilər" (31, 21).

Azərbaycan sovet poeziyasında ilk dəfə bu janra Mikayıl Müşfiq müraciət etmişdir. Şairin 1978-ci ildə çapdan çıxmış "Ədəbiyyat nəğməsi" (84) kitabında 1928-37-ci illərdə yazdığı "Sevgilər", "Çağlayan", "Ulduzlar", "Mənim eşqim", "Torpaq" və s. 12 sonet formasında lirik şeiri vardır.

Sonrakı dövrlərdə Əliağa Kürçaylı sonet formalı şeirlər yazmışdır. Onun şeirlər kitabına 6 sonet daxil edilmişdir. "İnsan yalnız bir dəfə gəlir dünya üzünə" (65, 302) 1954-cü ilə, "Yaman oxşayırsan, deyirlər, mənə" (65, 297), 1955-ci ilə, "Bilmirəm işin nə, sənətin nədir" (65, 280) 1961-ci ilə məxsusdur, "Torpaq quruyurdu, yağdı yağışlar" (65, 178), "Məhəbbət yolunda yorulmur ürək" (65, 179) və "Bir qız keçir küçədən - bir gözəllik timsalı" (65, 179) sonetlərində isə

yazılma tarixi yoxdur. S.Əsədullayev adını çəkdiyimiz monoqrafiyasında qeyd edir ki, "Əliağa Kürçaylı Müşfiqin sonet ənənələrini davam etdirərək, Müşfiqdən sonra sonet janrında gözə çarpan dərəcədə müvəffəqiyyətlər qazanmışdır" (31, 38). Dahi Petrarcanın məhəbbət sonetlərini xatırladan və ondan yaradıcı bəhrələnən Ə.Kürçaylının altı sonetindən birincisini (1954) nəzərə çatdırmağı vacib bilirik:

*İnsan yalnız bir dəfə gəlir dünyə üzünə,
Yalnız bir yol baxınq aya, ulduzlara biz.
Ah, ikinci bir ömrü verə bilsələr mənə!..
Yox, bu yalnız arzudur, ömür birdir, şübhəsiz.*

* * *

*Bu məni qorxutmayı, qorxutmayı, sevgilim,
Qoy günəşin üzünü birçə yol görüm, nə qəm!
Düşünürəm arabir, ürəyimdə nisgilim,
Birdən bu bir ömrü də mənalı keçirməsəm...*

* * *

*Sevgilim, istərəm ki, bağ salam, evlər tikəm,
İsti, soyuq bilmədən ellərə keşik çəkəm -
Sən ömür kitabımı yalnız belə varaqla.*

* * *

*Yaylı çarpayılarda yataraq axşam, səher,
Ömrü nəşə içində mən başa vursam əgər,
Sevgilim, and verirəm; nə yas tut, nə də ağla*

(65, 302,303).

Şairin çox gənc yaşlarında yaratdığı bu sonet hecanın 14-lük formasında yazılmış, katren və tersetlərdəki prinsipe əməl olunmuşdur. Katrenlərdə hər bəndin bir və üçüncü, iki

və dördüncü misralardakı qafiyələr janrın tələblərinə uyğun verilmişdir.

Tersetlərdə isə İtaliya şeirində olduğu kimi, qoşa misralar qafiyələnmiş, son misra isə əvvəlki üçlüyün qafiyəsini tamamlamışdır. Forma cəhətdən qafiyə bağlılığı, məna-məzmun cəhətdən bədii təzadlar, fikir dolğunluğu italyansayağı sonetin prinsiplərinə tabe tutulmuşdur.

Şübhəsiz ki, burada böyük sevgi nəğməkarı Petrarkanın xeyirxah təsirini görməmək mümkün deyil. Şairin “Yaman oxşayırsan, deyirlər, mənə” habelə “Bir qız keçir küçədən - bir gözəllik timsalı” misraları ilə başlayan sonetləri də ədəbi, əzəli və bəşəri məhəbbətin əzəmətinə, qüdrətinə inamından yaranmışdır. Avropanın sonet dahilərinə əsaslanaraq M.Müşfiqin, Ə.Kürçaylının, Əlipaşa Səburun, Adil Babqayevin, Şəkər Aslanın, Vaqif Hüseynovun, Əli Nasirin, Sabir Mustafanın, Mirhaşım Talışlının, Elşad Səfərlinin, Abbas Abdullanın, Balayar Sadiqin sonetləri, təbii ki, Azərbaycan poeziyasının janr əlvanlığını daha da zənginləşdirmişdir.

Sonetin dünya xalqları ədəbiyyatına daxil olması barədə məşhur alman şairi, tənqidçi və nəzəriyyəçisi İ.Bexerin “Sonetin fəlsəfəsi”, “Ədəbiyyat və incəsənət haqqında” (151), habelə MDU-nun professoru, görkəmli ədəbiyyat tarixçisi R.Samarinin “Bexerin soneti” adlı məqaləsi həmin janrın geniş inkişafına təkan vermişdir. V.Şekspirin “Sonetlər və poemalar” kitabına (1964) görkəmli teatr və ədəbiyyat tənqidçisi Cəfər Cəfərov dərin məzmunlu məqalə yazmışdır (21). İstər C.Cəfərovun, istərsə də ədəbiyyatşünas Təhsin Mütəllibovun Şekspir sonetlərinin tərcüməsi ilə bağlı fikirləri

sonet haqqında təsəvvürlərimizi xeyli genişləndirdi. Sonetin fəlsəfi və poetik qanunları haqqında, məzmun və forma arasındakı dialektik vəhdət barədə C.Cəfərovun dedikləri nəzəri mülahizələr indi də öz qüvvəsində qalmaqdadır.

T.Mütəllibov sonetdən və onun dilimizə tərcüməsindən danışaraq haqlı olaraq qeyd edir: "Sonetlərin tərcüməsindəki əsas nöqsanlar fikir təhrifləri ilə bağlıdır" (82, 70).

Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında əsas ləyaqət elə bundadır ki, heç vaxt fikir təhriflərinə yol verməmiş, hər sonetin öz daxili gözəlliyini poetik məzmun və forma vəhdətində verə bilmişlər. Petrarkanın, Dantenin sonet yaradıcılığında poetik kəşflərinə biganə qalmamış və mümkün qədər onların estetik meyar və qənaətlərinə sadıq qalmışlar. O cümlədən Ə.Kürçaylı da ömrü boyu dünya poeziyası ilə ciddi maraqlanmaqla məhdudlaşmamış, həm də Dante və Petrarka kimi gözəllik, humanizm carçılarının möhtəşəm əsərlərini doğma dilimizə zövqlə tərcümə etmişdir.

ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ QƏRB ƏDƏBİYYATI

Erkən orta əsrlər dövründə ədəbiyyat və ədəbi proses köhnə mədəni-tarixi dəyərlərin - qədim Yunan-Roma mədəniyyətinin tənəzzülü və dağılıb məhv olması şəraitində cərəyan edir. Qərbdə erkən Orta əsrlər dövrünün ədəbiyyatı inkişafının qeyri-bərabərliyi ilə səciyyələnilir. Yunan mədəniyyətinin nailiyyətlərinə əsaslanan yetkin latın ədəbiyyatı ilə yanaşı, hələ xalq kimi təşəkkül tapmamış barbar tayfalarının şifahi ədəbiyyatı mövcud idi. Bu dövrdə latın ədəbiyyatının rolu əhəmiyyətli və rəngarəng olmuşdur. Latın ədəbiyyatı qədim mədəni ənənələrinin qoruyucusu olmuşdur.

Yetkin Orta əsrlər dövründə də latın ədəbiyyatı bütün Qərbi Avropa xalqlarının mədəniyyətini birləşdirir, qədim dövrlə orta əsrlər arasında bir növ körpü yaradırdı.

Erkən Orta əsrlər dövründə yaranmış əsərlərdə qədim pəhləvanlar haqqında rəvayətlər tədricən geniş tarixi hadisələrin təsviri ilə əvəz olunmağa başladı. Əgər orta əsrlərin başlanğıcında yazılı bədii ədəbiyyat yalnız latın dilində yaradılırdısa, VIII əsrdən başlayaraq gənc Avropa xalqlarının da dillərində yazılı abidələr meydana gəlməyə başladı. Bunlar əsasən qrammatika kitabları və lüğətlərdən ibarət idi. Bezi hüquqi və diplomatik sənədlərə də təsadüf olunurdu. Fransız və alman dillərində yazılmış "Strasburq andı" (842) yeni Avropa dillərində ilk qeydə alınmış diplomatik sənəd kimi diqqəti cəlb edir.

Ədəbi dilin inkişafında dini mövzuda yaranmış əsərlər latın ədəbiyyatının zəngin ədəbi ənənələrinə söykənərək mühüm rol oynamışdır.

III-V əsrlərdə Avropa ədəbiyyatı böyük inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif janrlarda və ədəbi formalarda bu gün də öz estetik və etik dəyərini itirməyən bir sıra əsərlər yaratmışdır.

Orta əsrlərdə xristian dini bütün Avropada hakim dinə çevrilir. Məhz buna görə ədəbiyyatın tarixi dinin tarixi ilə qaynayıb qarışır.

Karfagenli Kvint Septimi Florens Tertullian (160-220) dövrünün ən məşhur yazıçılarından və latın dilində yaradılan xristian ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən idi. Öz əsərlərində Tertullian qədim Yunan və Roma mədəniyyətinə qarşı çıxış edir, xristian dininin bütün yer üzündə bərqərar olmasına çağırırdı.

V əsrdə latın ədəbiyyatının inkişafı ictimai-siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq köklü şəkildə dəyişir. V əsrin sonu, VI əsrin I yarısında Roma imperiyası tam süquta uğrayır. Eyni zamanda bu dövrdə elmə və mədəniyyətə maraq get-gedə azalır, ritorika məktəbləri bağlanırdı.

Təhsil səviyyəsinin aşağı düşməsi latın dili normalarının pozulmasına gətirib çıxartdı. Dilə xalq danışığı dilinin ünsürləri nüfuz etməyə başlayır.

Tarix elmində VI-VIII əsrləri "qaranlıq əsrlər" adlandırırdılar. Mədəniyyətin inkişafı cəmiyyətin inkişafından geri qalırdı. Mədəniyyət baxımından bu yüzilliklər "qaranlıq əsrlər" idilər.

"Qaranlıq əsrlərdə" dünyəvi məktəblər tamamilə ləğv

olunur. Dünyəvi məktəblər dini monastırlarla əvəz olunur. Bu məktəblərdə bütün diqqət İncilin öyrənilməsinə yönəlmişdi. Bu məktəblərin əsas məqsədi bütün Qərb Avropa əhalisini xristianlaşdırmaq idi. Bu dövrdə əsas ədəbi janrlar dini təbliğ edən nəsihətlər, rəvayətlər, himnlər olmuşdu.

"Qaranlıq əsrlərdə" latın dili artıq danışq dili deyildi. Qərbi Avropa ölkələrində bu dil yerli dialektlərə çevrilməyə başladı ki, sonradan roman dilləri qrupunu təşkil edən dillər məhz bu şəkildə meydana gəlmişdir. Klassik latın dili isə yalnız rəsmi kilsə dili kimi öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilirdi.

Yetkin orta əsrlərdə xalq epik ədəbiyyatın ənənələri inkişaf etməkdə davam edir. Qəhrəmanlıq eposu orta əsrlər ədəbiyyatının son dərəcə mühüm mərhələlərindən birini təşkil edir. Eposda tarixi mövzu get-gedə genişlənir və mifoloji nağıl mövzularını sıxışdırıb aradan çıxarırdı, xristian motivləri böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Epos feodal cəmiyyətini özündə əks edirdi.

Roman xalqlarının, fransız və ispanların eposu X-XIII əsrlərdə yaradılmışdır. Roman dilləri yalnız X əsrdən başlayaraq təşəkkül etmişdi və bu dilə yaranan epik əsərlərdə təxminən VIII əsrdə baş vermiş hadisələr öz əksini tapmışdır. Xalq latın dilindən fransız dilinə keçid Karolinqlər dövrünə təsadüf edir. Karolinqlərin ən görkəmli nümayəndəsi 800-cü ildə taxta çıxmış Böyük Karldır. Epik poeziyada həmişə alicənab, möhtəşəm, "ağsaqqal" hakim çıxış edir.

Avropa eposu. Qərbi Avropanın bizim günlərə qədər gəlib çıxmış epik poeziyası demək olar ki, kitab şəklindədir. Bu poeziya xalq şifahi yaradıcılıq nümunələri kimi meydana

gəlmiş, peşəkar nağil danışanlar tərəfindən qorunub mühafizə olunmuşdur. Qərbi Avropa kitab epik poeziyası ədəbiyyatın ümumi inkişafında mühüm 1 mərhələdir.

İbtidai icma quruluşunun doğulması ilə bağlı meydana gələn eposlar sifəqəder cəmiyyətin folklor ənənələri ilə əlaqələrini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu sənət abidələrində qəhrəmanlar haqqında nağılların, mifologiyanın ünsürlərinə bol-bol rast gəlmək olur. Bu dövrdə tayfa əlaqələrinin ideallaşdırılması, tayfa keçmişini dərin həsrətlə xatırlama motivləri güclüdür. Skandinav eposunun tayfa əlaqələrinin məhvi dünyanın axırı kimi şərh olunur. Bu dövr eposu qısa mahnılar və nağıllarla səciyyəvidir.

Kelt dastanı. E.ə. IV-III əsrlərdə keltlər Reyn, Sena, Laura, Dunay çayının mənbələrindən indiki İspaniyanın, Şimali İtaliyanın, Cənubi Almaniyanın, Çexiyanın, Britaniyanın, Macarıstanın ərazilərinə yayıldılar. Keltlərin ictimai-dini həyatında kahin druidlər mühüm rol oynayırdılar. Şifahi xalq ədəbiyyatının qədim nümunələrindən olan əsərlərin qorunub saxlanılmasında druidlər mühüm rol oynamışdır. Qall dialektlərində ədəbi abidələr bizim günlərə gəlib çıxmamışdır. Kelt mədəniyyəti Britaniya adlarında, İrlandiyada, Şotlandiyada və Uelsdə daha artıq qorunub saxlanılmışdır.

İrland saqaları şeir parçalarından istifadə olunan nəsr nümunələridir. Azərbaycan eposları – “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu”da məhz bu prinsip üzrə yaradılmışdır. Bu dünya xalqlarının şifahi ədəbiyyatında epik əsərlərin eyni qanunauyğunluqlar əsasında əmələ gəlib inkişaf etməsinə sübutdur. Mifoloji epos pis qorunub saxlanılmışdır. Bu tipli

eposun izləri Danunun tayfasının digər tayfalara qarşı apardığı müharibələrə həsr olunmuş nağıllardır) İrlandiyaya gəlmiş Danu tayfası mifoloji məxluqlarla qarşılaşırlar. Bu nağılda İrlandiyanın kelt tayfaları tərəfindən məskunlaşması prosesi təsvir olunur. Danu tayfası mifoloji "Bolq xalqına" qalib gəlir. Lakin Danuların kralı Nuadi döyüşdə bir qolunu itirir və kral olmaq hüququndan məhrum olur. Bress kral olur və Danulara əziyyət verir. Camaat Bressin çıxıb getməsini tələb edir və dəmirçinin gümüşdən qayırdığı qolu taxmış Nuadi kral olur. Bress atasının məsləhəti ilə fomorların kralı Iudela müraciət edir və ada kralı Belordan kömək istəyir. Cavan Luç Nuadiyə kömək göstərir və o kral olur. Fomorlara qarşı mübarizədə Danu tayfası sehkarlıq və falçılıqlardan istifadə edir. Son döyüşdə Luç Balorun gözünü daşla vurub çıxarır. Bress əsir düşür və öz başının haqqı üçün Danu tayfasına kənd təsərrüfatı sirlərini söyləməyə məcbur olur. Danuların qələbəsindən sonra falçı Iorriqan ağır zamanələrin başlanacağını xəbər verir.

Eramızın III-VIII əsrləri İrland qəhrəmanlıq eposunun yarandığı dövrdür. Mifoloji təsəvvürlərlə zəngin olan epos nağılçıların əlinə keçir. Bu nağılçılar arasında qəbilə ağsaqqalları çoxluq təşkil edir.

Sehirbaz kahinlər druidlər olmuşdur. Bu vaxtdan etibarən nağılçıların bardlara və felidlərə bölünməsi baş verir. Bardlar musiqi ilə bağlı olmuşlar. Bardların nəğmələri knyazların və qəhrəmanların şərəfinə qoşulmuş təriflərdən, həmçinin şəxsi və soy düşmənlərinə həcvlərdən ibarət idi.

Filidlər öngörənlər, qanunçular isə nəsil şaxələrinin, əfsanə və rəvayətlərin birincisi idilər. Onların başlıca işi epik

rəvayətləri nəinki danışmaqdan, həmçinin onları sisteme və ədəbi formaya salmaqdan ibarət olurdu. Onlar knyaz ailəsi üçün epik povestlər (skellər) danışdılar. Bu skellər sonralar saqalar adlandırılmışdır. İlk irland saqaları VII-VIII əsrlərdə xristian rahibləri tərəfindən yazıya alınmışdır.

İrland eposunun ən qədim hissəsi ulad silsiləsi adlanır. Bu silsiləyə bəzən Olster silsiləsi də deyilir. Onların əsas qəhrəmanı Kuxulin olmuşdur. Kuxulin haqqında saqaya "Kualindən öküzün qaçırılması" dastanı da deyirlər. Burada uladlarla konnoxtlar arasında gedən mübarizə təsvir olunur.

Kuxulin haqqında dastan. Kuxulin dastanında baş qəhrəman Kuxulinin igidlikləri təsvir olunur. Kuxulinin Ulad kralı Konxobarın bacısı Dextin və nur allahı Sualtunumun oğludur. 5 yaşında 50 nəfərlə döyüşüb hamısını məğlub edir. 7 yaşında kral Kouxobar Kuxilini özünü ilə dəmirçi Kulanın təşkil etdiyi bayrama aparır. Orada bir sürü it onun üstünə hücum çəkir. Setanta itin hamısını məğlub edir. Kulan bunun əvəzində Kuxulini öz yanında saxlayır. Bu vaxtdan da ona yeni ad - Kuxulin - "kulanın iti" - adını verir.

Daha sonra əsərdə Kuxulinin hərbi sənətini Sxatax adlı bir qadınlardan öyrənməsindən danışılır. Dastanda təsvir olunur ki, üç ay qış fəslini yatan Uladların şəhərlərini qoruyan Kuxulin bəzi igidləri məğlub etdikdən sonra öz dostu Ferdiadla qarşılaşır. Ferdiad - Damnan nəslinin qəhrəmanı, Damanın oğludur.

Ferdiad Kuxulinlə vuruşmaq istəmir. Amma Kounaxta kraliçəsi Medb kahinlərini ovsunçuları onun yanına göndərir

ki, onu qorxutsunlar və döyüşə təhrik etsinlər. Ferdiad döyüşə gedir.

Döyüşçülər əvvəlcə söhbət edirlər. Kuxilin bu döyüşdə haqlı olduğunu, öz torpağını, yurdunu qoruduğunu bildirir. Ferdiad isə uşaqlıqlarını bir yerdə keçirdiklərini söyləyir. Onların deyişməsi təhqirə çevrilir. Ferdiad onu “əyri göz”, “boşboğaz” adlandırır. Onlar bir gün döyüşdülər, amma heç kim qalib gələ bilmədi. İkinci gün Ferdiad Kuxilini yaralasa da o, Ferdiadı öldürür və İrlandiyaların onu aldatdıqlarını söyləyir.

Dastan Kuxilinin yenilməzliyi haqqında nəğmələrlə bitir.

Kuxilin obrazı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Basat və Beyrək obrazları arasında yaxınlıq vardır. Basat ilk igidliyini 15 yaşında Kuxilin isə 17 yaşında göstərir. Kuxilin dastanı ən qədim irland eposu olan Ulad silsiləsinin əsas hissəsini təşkil edir. Dastanın nüvəsi III-XIII əsrlərdə yaranmış, IX-XI əsrlərdə kitaba köçürülmüşdür. Bu silsiləyə “İrland İliadası” da deyilir.

İrlandiyanın cənubunda yaranmış başqa bir dastan silsiləsi əfsanəvi Finni tayfalarının başçısı Finninin adı ilə bağlıdır. Saqalarda Finni ilə yanaşı onun oğlu Oysiyin, nəvəsi Osqarın da adları çəkilir.

Finni haqda dastanlar silsiləsi mənzum xalq balladaları şəklində işlənmiş, tək İrlandiyada deyil, Şotlandiyada da geniş yayılmışdır. Şair Ceyms Makferson həmin dastan süjetlərindən özünün “Ossian nəğmələri” toplusunda faydalanmışdır.

“Beovulf” haqqında dastan. İngilis sakson qəhrə-

manlıq eposunun başlanğıc abidəsi “Beovulf” haqqında eposudur. “Beovulf” 2 müstəqil epizoddan ibarətdir. Bu iki epizod dəhşətli məxluqlarla mübarizə mövzusu ətrafında birləşir. I hissədə 2 qəbilə arasında döyüş olur. Biri qalib çıxır və Xoratların tikdiyi sarayda qalırlar. Gecə dəniz tərəfdən Qrendal adlı əjdaha gəlib, qəhrəmanlardan birini yeyir, amma heç kim ona mane olmur. Bir gün dəniz tərəfdən bir gəmi gəlir. Bu qonşu qəbilənin başçısı Beovulf olur. O köməyə gəlir. Gecə əjdaha gəlir. Beovulfun qolunu qoparır. İkinci gecə Qrendalın anası gəlib, Beovulfla vuruşur. Beovulf onu öldürür. Beovulf xoratların ona verdiyi hədiyyələri götürüb evə qayıdır.

Dastanın II hissəsində verilir ki, Beovulf artıq qocalıb. Onun ölkəsinə bədbəxtlik üz verib. Bir əjdaha suyun qarşısını kəsir. O, əjdaha ilə vuruşur və öldürür, ancaq özü də yaralanıb ölür. Vəsiyyət edir ki, onu qayalıqda yandır-sınlar. Sonradan qaya onun adı ilə adlanır.

German eposu. “Nibelunqlar haqqında nəğmələr”

“Nibelunqlar haqqında nəğmələr” məzmununa görə 2 hissəyə ayrılır. İlk 10 nəğmə Ziqfridin şücaətinə, onun burqund kralı Günterin bacısı Krimhilda ilə, Günterin isə cəngavər Brinhilda ilə evlənməsinə və Ziqfridin xaincəsinə öldürülməsinə həsr olunmuşdur.

Dastanın bir variantının I fəslində Ziqfird Niderlandlı Krimhildanın gözəlliyi haqqında eşidib, Günterin sarayına gəlir. Bu vaxt Günter tərəfindən Saks kralına qarşı vuruşur və qalib gəlir. Günterin bacısını sevdiyindən vətəninə qayıda bilmir. Tezliklə Günter başa düşür ki, Ziqfrid onun bacısına vurulub. Dastanda sonra Günterin İslandiya gözəli

Brunhildanın arxasınca getməsindən söhbət açılır. Əgər bu işdə Ziqfrid Güntərə kömək etsə öz bacısını ona verəcəyinə söz verir. Ziqfrid razılaşıır. Brunhilda Ziqfridə qoşulub Vormosa gəlir. Toy olur. Ziqfrid Krimhilda, Günter Brunhilda ilə evlənir. Toy gecəsi arvadı Güntərə tabe olmur. Ziqfridi öz ərinə tabe edir. Toydan sonra Ziqfrid Santenə dönür. On il keçir. Brunhilda tez-tez Ziqfridi soruşur və tələb edir ki, o burda olmalıdır. Ziqfrid Vormosa dəvət edilir. Krimhilda ilə Brunhilda arasında mübahisə olur. Kişilər onları barışdır-salar da, Brunhilda Ziqfriddən qisas almağa söz verir. Bu məqsədlə Qagenlə birləşir. Qagen Ziqfridi aldadır və deyir ki, sakslar və danimarkalılar Burqundiyaya hücumu hazırlayırlar. Əslində belə bir şey yoxdur. O, Ziqfridin küreyindəki ox keçirməyən yeri Krimhildadan öyrənir və həmin yerə nişan tikdirir. Ziqfrid su içərkən onu oxlayır və meyitini evinin astanasına atır. Səhər Krimhilda bunu görür və Satendən ərinin ona verdiyi qızılı tələb edir və əhaliyə paylayır. Qagen xəzinəni oğurlatdırıb Reyn çayına atdırır.

Bu hadisədən 13 il keçir, amma arvadı ona yas saxlayır və intiqam hissilə alışıb yanır. Bu vaxt Atilla (Etsel) Krimhildaya evlənmək üçün elçi göndərir. O, bir şərtlə Atillaya getməyə razı olur. Atilla şərti qəbul edir. İzdivacdan 7 il keçir. Krimhilda öz igid qohumlarını evinə çağırır. Qagen hiyləni başa düşüb gəlmək istəmir, amma onu qorxaq adlandırırırlar. O, məcburən gedir. Dünyadan köçəndən sonra Qagen gəmiləri yandırır ki, əsgərlər geri qayıtmasınlar. Atilla qonaqları qəbul edib Qagenden Nibelunq xəzinəsinin yerini soruşur. Qagen qılıncı stolun üzərinə qoyur və bununla döyüş başlanır. Hernot və Krim-

hildanın qardaşı Gizelxerin xahişinə baxmadan o intiqam almaq istəyir. Dankvar deyir ki, kim sülh istəsə öləcək. Krimhilda qəzəblənir. O, hiyləgərləri evdən buraxmır və evi yandırır. Qagen və Günter əsir alınır. Qagenden xəzinənin yerini soruşduqda, o xəzinənin yerini demir. Krimhilda qılıncı Qagenin başına vurur. Hildebrand çox qəhrəmanların ölümünə səbəb olan Krimhildanın bu hərəkətinə dözməyib onu öldürür. Dastan bitir.

“Nibelunqlar haqqında nəğmələr”in tarixi əsasını xalqların böyük köçü - V əsrdə Avropanın Atilla tərəfdən tutulması hadisələri təşkil edir. Lakin burada təsvir olunan məişət, etiket, silki münasibətlər XII əsrdə feodal Almaniyasının vəziyyətini əks etdirir. “Nəğmələr”in yaranması müəllifi müəyyənləşməyib əsər 1200-1210-cu illər arasında Avstriyada yazılıb. Xristianlığın təsviri aşkardır. “Edda” dastanında Krimhilda öz qohumlarının intiqamını alaraq əri Atillanı öldürür.

“Nibelunqlar haqqında nəğmələr”in 10 tam və 22 natamam variantı mövcuddur. Bunların hamısının əsasında 3 ən qədim əlyazması var:

- a) Mühüm əlyazması (ən qısa əlyazmadır, 1270);
- b) Sant Qallen əlyazması (təq.1250 orijinala daha yaxın);
- c) Donauşgerdən olan əlyazma (ən geniş yayılmış).

“Nibelunqlar haqqında nəğmələr”in ilk əlyazması İsveçrə şairi və tənqidçisi Bodmer tərəfindən 1757-ci ildə nəşr edilmişdir. 1927-ci ildə K.Zimrok tərəfindən müasir alman dilinə çevrilmiş, 1959-cu ildə de Borun yeni tərcüməsi çap edilmişdir.

Nəğmələrdə 4 qoşa qafiyələnən misra olmaqla 2400 misra vardır. Fuke f.de la Mot, F.Hebbel, V.lordan və başqaları bu mövzuda əsərlər yazmışlar.

Qəhrəmanlıq eposu əksərən igidliyi tərənnüm edir. İdeal epik qəhrəman qeyri-adi fiziki qüvvə, gözəllik və cəsurluq nümunəsidir.

Eposun inkişafı 200-300 şeirdən ibarət qəhrəmanlar nəğmələri ilə başlayır. Buraya “Nibelunqlar haqqında nəğmələr”, “Edda” eposu və ya “Hildebrant haqqında nəğmə” poeması aid oluna bilər. Sonuncu əsərin məzmunu belədir. Bernli Ditrixin sərkərdələrindən qoca Hildebrant vətəninə cavan arvadın Hadubrant adlı körpəsi ilə qoyaraq “Odoakr”ın qəzəbindən qaçmışdır. O, Atillanın sarayında 30 il yaşayıb düşmən ordusuyla vətənə qayıdır. Hadubrant qoşunla onun qarşısına çıxır. Ata oğlu tanımır və onunla vuruşmağa atılır. Əsərin sonu tapılmadığından hadisənin necə nəticələndiyi məlum deyil. Ata ilə oğlun döyüş səhnəsinə bir çox xalqlarının qəhrəmanlıq eposlarında rast gəlinir. Kuxilin və Konlayxm simasında irland eposunda, Rüstəmlə Söhrabın simasında Firdovsi “Şahnamə”sində və s. ata-oğul qarşıdurması qəhrəmanlıq eposunun əsas leytmotivinə çevrilir. Belə döyüşlərdə adətən oğul tanınmadan ata tərəfindən öldürülür. Azərbaycan nağıl və dastanlarında da həmin epizodun özünəməxsus təkrarına rast gəlirik. Məsələn: “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda atanın oğlu oxlaması epizodu var.

Qərbin Skandinav ədəbiyyatı. Qədim Skandinav ədəbiyyatının ən arxaik nümunələri perqament yazıları

şeklinde gəlib bizim günlərə çıxmış və “Böyük Edda” adlanır. 19 nəğmədən ibarət “Böyük Edda”nın mahnılarını mifoloji və qəhrəmanlıq mahnılarını adı altında iki yerə bölürlər. Mifoloji epos didaktik, mərasim-dramatik və s. əsərlərdən ibarətdir. Mifoloji silsilənin baş qəhrəmanları (qədim skandinav allahları) Odin, Tor, Lokidir. Odin falçılıq, müdriklik, hərbi sənət allahıdır. Ölmüş hərbiçilər Odinin yanına gedirlər. Skandinaviya, xüsusən İsland ədəbiyyatı qədim köklərə malikdir. Qədim İsland bədii ədəbiyyatının əsas abidələri 3 qrupa bölünür: “Edda” nəğmələri, skaldların poeziyası və nəsr şəklində olan saqalar. “Edda” mifoloji, əxlaqi-tərbiyəvi (didaktik), qismən qəhrəmanlıq mövzusunda olan nəğmələr toplusudur. Toplu XIII əsrdə tərtib olunmuşdur. “Edda” adını əsərin ilk nəşiri XVII əsrdə vermişdir.

“Edda” öz məzmununa və üslubuna görə xalq eposu və didaktikasının qədim german alliterasiya şeiri ilə dərinə bağlıdır. “Edda”nın mifoloji nəğmələri allahlar və həyat müdrikliyini ilahi qanunlar kimi təqdim edən dastanlardan ibarətdir.

Skandinav mifologiyasının baş allahı Odindir. O, allahların atası və əcdadı, yerin yaratıcısı və qurucusu, insan nəslinin banisidir. Müharibə allahıdır. Müdriklik allahı, peyğəmbərliyin və ovsunçuluğun, poeziyanın himayədarıdır. Tufan allahı Tor, od allahı Loki, məhəbbət və nığah ilahəsi, Odinin arvadı Friqq diqqəti cəlb edir.

Əsərdə “Voluspa” nəğməsi dünyanın mənşəyi və gələcəkdə məhv olacağından xəbər verir. “Alinin müdrik

sözləri” - Odinə aid edilən əxlaqi fikir və deyimlər toplusudur. “Tor” haqqında nəğmə nəhənglərlə vuruşmadan bəhs edir. “Tryum haqqında nəğmə”də tufan allahı əsas leytmotivi təşkil edir.

Qəhrəmanlıq eposunun ən qədim ənənəsi əsasında Norveçdə və İslandiyada IX-XIII əsrlərdə Skaldların sənəti yaranıb inkişaf etmişdir. Skandinav konunqlarının drujina nəğməkarlarını skald adlandırırdılar. İlk skaldlar norveçlilər olmuşlar (IX əsr). X əsrdən skald sənəti İslandiya yayılmışdı. İsland skaldlarının nəslinin ilk nümayəndələrindən biri Egil Skalaqrimsondur (900-982). Onun tərcümeyi-halı “Egil haqqında saqa”da əks olunmuşdur.

Skaldların poeziyasının tənəzzülü dövründə snorinin “Edda”sı, skald poeziyası haqqında traktat yazılmışdır. Snorri Sturlsson (1179-1241) tarixçi və şair olmuşdur. Snorinin “Edda”sı 3 hissədən ibarətdir. I hissədə mifoloji şeirlərin icmalı, II hissədə skald poeziyasında mühüm anlayışların izahı verilir, III hissədə skaldların istifadə etmiş olduqları vəzn və ölçülərə aydınlıq gətirilir.

İslandlar da irlandlar kimi doğma dildə yazılmış zəngin nəsr ədəbiyyatına malikdir. Öz mənşəyinə görə bu ədəbiyyat daha çox qəbilə və ailə rəvayətlərini əhatə edir. Bu ədəbiyyat saqalar adlanır. Saqaların yazılı şəkildə formalaşmasında island tədqiqatçılarının tarixi əsərləri mühüm rol oynamışdır. Ari Torqilssonun “İslandlar haqqında kitabı” (1130) diqqəti cəlb edir.

Nəsl saqaları bir qayda olaraq bir neçə nəslin tarixini əhatə edir. Nəsl saqalarında təsvir olunan obrazlar qəhrə-

manlıq eposunda olduğu kimi ideallaşdırılmır. İsland saqaları tarixi və məişət xarakteri daşıyır. “Egil haqqında saqa”, “Nyala haqqında saqa” nəsl saqalarına aiddirlər. “Qırmızı Eyrik haqqında saqa” island dəniz səyyahlarının Qrenlandiyaya və Şimali Amerikaya səfərlərindən söz açılır.

Tor - ildırım allahıdır. O, döyüşçü və pəhləvandır. Daş çəkiclə silahlanmışdır. Loki heç bir sitayiş obyektı deyil. “Böyük Edda”da 2 mahnı xüsusi diqqəti cəlb edir: “Xumir haqqında mahnı” və “Trüm haqqında mahnı”. Birinci mahnıda Torun Xumirdən böyük bir qazan alıb pivə bişirməsi və allahlar üçün qonaqlıq təşkil etməsi nağıl olunur. Mahnının əsas epizodu Torun okeanın dərin qatlarından dəhşətli bir məxluqu dünya ilanını çıxarması əhvalatı ilə bağlıdır. Başqa bir mahnıda Torun Lokinin köməyi ilə öz daş çəkicini özünə qaytarması nağıl olunur. Onda çəkici əlindən çıxmış Trunu ilahə Treyi özünə arvad tələb edir. Tor əyninə gəlin paltarı, Loki isə qulluqçu paltarı geyinir. Trun gəlinin dəhşətli iştahından və yanar gözlərindən heyrətlənir. Loki deyir ki, Trey öz nişanlısının həsrətindən belə iştaha malikdir. Çəkici əlinə alan Tor pəhləvanlarına qalib gəlir.

Fransız qəhrəmanlıq eposu. Fransada qəhrəmanlıq eposu şimalda yayılıb, 80-nə yaxını bizə gəlib çatıb. Ən məşhuru “Roland haqqında nəğmələr” XI əsrin sonunda yaranmışdır. Onun əsasında VIII əsrin sonunda baş vermiş gerçək hadisələr dayanır.

778-ci ildə basklar imperiyada Böyük Karlin qoşununun son dəstələrini məğlub edir. Tarixçi Eynhard 830-da

yazdığı salnaməsində məlumat verir. IX-X əsrlərdən dastan ağızdan-ağıza keçərək təhriflərə və dəyişikliklərə uğramışdır. Dastanın Türdüş adlı bir nəfər tərəfindən yazıldığı güman edilir.

“Roland haqqında nəğmələr” ilk dəfə 1837-ci ildə Parisdə nəşr edilmişdir (ən erkən mükəmməl variant - Oksford - təqrib.1170). Dastan 7 nəğmədən ibarətdir. Əsəri ilk dəfə Azərbaycan dilinə B.Vahabzadə, Q.Qasımzadə, R.Bəhram tərcümə etmişdir.

Roland haqqında dastan. Imp. Karl Saraqossadan başqa İspaniyanın bütün şəhərlərini və qalalarını ələ keçirir. Saraqossa kralı Marsili tələb edir ki, Karl öz qoşununu İspaniyadan çəksin. Marsili dostu Blankandrinlə məsləhətləşib qərara gəlir ki, Karlin yanına bir nümayəndə göndərsin. Franklar Marsilinin elçisinin əvəzinə cəngavər Hanelonu sarayına göndərir. Məqsəd müharibəni dayandırmaq və sülh bağlamaqdır. Hanelonun getməsi fikri Karlin bacısı oğlu Rolandın ağılına gəlir. Hanelon etimadı doğrultmur, əksinə düşmənlərlə dilbir olur. Bu xəyanətdə məqsəd Rolandın məhv edilməsi idi. Karl Hanelonun məsləhətinə görə qoşunu Pireney dağlarından Fransaya doğru çəkməliydi. O, Karla deyir ki, Rolandı arxa qoşuna başçı qoysun. Hanelonun sövdələşməsinə əsasən Roland Ronseval dərəsində pusquya düşməli idi. Roland on min döyüşçüyə başçılıq edirdi. Rolandın dostu Olivye təpəyə qalxıb yüz min sarasin ordusunu görür. Olivye Rolanda deyir ki, şeypur çalıb Karlı köməyə çağırsın, amma Roland tək döyüşə girir. Roland döyüş ərzində səhv etdiyini başa

Zümrə

düşüb, şeypur çalır. Karl eşidir, amma Rolanda qədər olan məsafə uzaq idi. Rolandın 60 döyüşçüsü qalır. Döyüşdə düşmən qaçmağa üz qoyur. Franklardan iki nəfər qalır. Olivye və Roland yaralanır. Olivye ölür. Roland qılıncını daşa çırpıb sındırmaq istəyir, amma sınırmır. Karl qaçan saraqossanlıları darmadağın edir. Karl Baliqanın üzərinə hücum edir, 50 000 ordunu qırır. Karl Saraqossanı darmadağın edir. Sonra Karl vətənə qayıdır. Rolandın nişanlısı Alda öz sevgilisini soruşur. O, Rolandın öldüyünü deyir və onu öz oğluna almaq istəyir. Aldanın ürəyi partlayır. Hanelona cəza verilir, qohumlarını asırlar, onun özünü isə dörd ata bağlayıb buraxırlar. "Roland haqqında nəğmələr"də qədim türk eposu, "Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Koroğlu" və s. abidələrlə bir sıra motiv obraz və mifoloji oxşarıqlar var. Xüsusən, Koroğlunun Misiri qılıncı ilə Rolandın Dürendalı arasında yaxın cizgilər mövcuddur.

İspan eposu. İspan eposunda erkən orta əsrlərdə İspan tarixinin spesifikası öz əksini tapmışdır. Ərəblərin İspaniyanı işğal etməsi və ispanların Rekonkista əməliyyatı ilə ərəbləri İspaniyadan çıxarması ispan qəhrəmanlıq eposunda geniş əks olunmuşdur. Bu eposun mövzusu həm də feodal perəkəndəliyi idi. Buraya Kastiliyanın azadlığı uğrunda mübarizə mövzusu da aiddir. İspan eposunun əsasını lirik-epik xarakterli nəğmələr və şifahi rəvayətlər təşkil edir.

Sid haqqında dastan. İspan xalq eposunun zirvəsini "Sid haqqında dastan" tutur. Əsər 1307-ci ildə Pedro tərəfindən yazılsa da, güman edilir ki, təxminən 1140-cı ildə

Sidin ölümündən təxminən 50 il sonra yaranmışdır. Əsl adı Rui Diasdır, tarixi şəxsiyyətdir. O, 1025-1043-cü illər arasında doğulmuş, 1099-cu ildə vəfat etmişdir.

Sid Kastiliya kralı II Sauçonun qoşun rəisi, II Sauço öləndən sonra hökmdar olan VI Alfonsun vaxtında işsiz qalmışdır. O, silahlı dəstəsi ilə ispan və müsəlman hökmdarlarına xidmət etsə də sonda müstəqil hakimə çevrildi və Valensiya knyazlığını ərəblərdən təmizləyə bildi. Sonralar VI Alfonsa ittifaqa giren Sid Əl-Mörevi hökmdarlarını ciddi məğlubiyyətə uğratmışdı.

Sidin sağlığında onun şücaətləri haqqında dastan və nəğmələr yaradılmağa başlamışdır. Bu nəğmə və hekayələr xalq nəğməkarları xuqlar tərəfindən işlənmişdir. Bu poema bizə məlum olan Qərbi Avropa eposlarından daha tarixi və dəqiqdir.

Sidin VI Alfons tərəfindən saraydan qovulması əsərin düyününü təşkil edir. O, saraydan qovulduqdan sonra əzablara düşər olur, ancaq zəhməti hesabına ərəbləri qovur. Bununla VI Alfonsun etimadını qazanır və onunla barışır. Əsər boyu Sid krala öz sədaqətini izhar edir.

“Sid haqqında dastan” təhkiyə, təsvir və səciyyə baxımından ispan poemalarına xas olan cizgilərə malikdir. Burada diqqəti cəlb edən bənzətmələr, epitətlər, metaforalar, güclü mübaliğələr yoxdur. Fantastik ünsürlərə rast gəlmirik. Məişət, ailə və vətənpərvərlik motivləri üstün yer tutur.

Sidin obrazı sonralar XIV əsrdə yaradılmış “Radriqo” adlı poemada bir qədər başqa cür təsvir olunmuşdur.

XIV əsrin sonunda İspaniyada epik yaradıcılıq öz yerini romanslara, sonra roman və povestlərə verir. "Sid haqqında dastan" 3 hissəyə ayrılaraq 3735 şeirdən ibarətdir. I hissə "Qovulmaq haqqında nəğmə" ya "sürgünlük nəğmələri" adlandırılır. Burada Sidin ilk igidlikləri təsvir olunur.

Kral VI Alfons Sidə 9 gün müddətində şəhəri tərk etməyi əmr edir. Sid özünə yoldaş axtarır. Xalaoğlu Alvar Fanyez onunla gedir. Onlar Burqosa gəlirlər. Xəbər verirlər ki, Roy Diaza yer vermək olmaz. Martin Antolinez Sidə qapı açır, sonra da ona qoşulub gedir.

Sidə pul lazım olur, o, iki sandığın içini daşla doldurub dəriylə tikdirir, sonra Rafael və Bidasın yanına aparır, onların yanında qoyur və deyir ki, sandıqdakı qızıldır. 600 marka pul istəyir. Tacirlər pulu verir və ondan çəhrayı arxalıq istəyir. Sid tapşır ki, bu haqda nə bir xristian, nə bir mavra bir şey deyilməyəcək, sandığa baxılmayacaq.

Don Martin pulları alıb qayıdır. Sid Müqəddəs Mariya kilsəsinə gəlir, albata 150 marka verir, arvadını, qızlarını ora yerləşdirir. O, Kastiliyaya gəlir. Yatıb yuxuda Cəbrayılı görür və müvəffəqiyyətdən xəbər gəlir. Sid çoxlu qənimətlər əldə edir, kral Alfonsa payını göndərir. Valensiyanı işğal edir. Ərəbləri məğlub edir, feodal Barselonski ilə vuruşub onu əsir götürür.

Dastanın II hissəsində ("Toy haqqında nəğmələr") Sidin Valensiyanı azad etməsi nağıl olunur. VI Alfons onunla barışır. Kral öz qızlarının ərə getməsini Sidə tapşır. Bu hissədə toy mərasimləri təsvir olunur.

III hissə isə ("Korpes haqqında nəğmələr") Sidin kürəkənlərinin yaramazlığı haqqındadır. Sidin və onun cəngavərlərinin təməli münasibətlərinə dözməyən kürəkənlər qızlardan hayıf çıxmaq qərarına gəlirlər. Onlar öz arvadlarının hiylə ilə Korpes meşəsinə aparırlar və döyüb ağaclara bağlayırlar.

Sidin qardaşı oğlu Feles Münsoy onları xilas edir və evə gətirir. Kral məhkəmə çağırır və günahkarları cəzalandırır. Sid qızları Navarra və Araqonun şahzadələrinə verir. İspanlar bütün İspaniyaya sahib olacaq Sidin qız nəvələri də bu ölkənin hökmdarları olacaqlar.

FEODALİZM DÖVRÜ QƏRB ƏDƏBİYYATI

Cəngavər kurtuaz ədəbiyyatı

(Qısa xülasə)

Cəmiyyət inkişaf etdikcə mədəniyyət get-gedə bütün sahələrə sirayət edir, feodalları və din xadimlərini var qüvvələri ilə həyata keçirməyə cəhd göstərdikləri asketizmdən uzaqlaşdırırdı. Bu meyillərin ədəbiyyatda inikasını ilk növbədə kurtuaz lirikasının meydana gəlməsi və Avropada misli görünməmiş vüsət kəsb etməsi ilə bağlıdır.

Qərbi Avropa kurtuaz poeziyası tipoloji baxımdan bir sıra Şərqi ədəbiyyatlarını xatırladır. Bu poeziya heç də bütövlükdə cəngavər təbəqəsinə mənsub deyildi. Bu poeziyada lirikanın üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq çox vaxt satirik ünsürlərə də təsadüf etmək mümkün idi.

Kurtuaz lirikası indiki Fransanın cənubunda Provansda meydana gəlmişdir.

Provansda güclü kral hakimiyyəti mövcud deyildi. Buna görə də yerli feodallar məhdud olsa da, müstəqil idilər. Digər Avropa ölkələrinə nisbətən Provansda kurtuaz ideologiyası daha tez inkişaf etmişdir. Provans vasitəsilə Şərqi mədəniyyəti digər Avropa ölkələrinə nüfuz edirdi.

Belə şəraitdə cəngavərlik mədəni baxımdan inkişaf etdi və möhkəmləndi. O sinfi təbiətini saxlamaqla bərabər müəyyən dərəcədə əxlaqi-estetik idealını və dünyəvi mədəniyyət əlamətlərini yaratmağa da nail olur, tənənəli

saraylar, davranış qaydaları ilə yanaşı poeziya və musiqi də özünə yer tapır. Səxavətlik hər vechlə təbliğ olunur və cəngavər nəcibliyinin vacib əlaməti kimi təqdim edilir.

Yeni cəngavər (ritsar) "nəcibliyi" kurtuaziya (cour - fransızca saray deməkdir) anlayışının tərkib hissəsi idi. Bu ədəbiyyatın kurtuaz ədəbiyyatı adlanması bununla bağlıdır. Məhz bu dövrdə qadına, onun gözəlliyinə, məhəbbət hissəsinə xüsusi hörmət yaranır. Məhəbbət fəlsəfəsi və poeziya insanın intim həyatına diqqəti artırdı, həyatın realist qavrayışı məsələsində müəyyən addım oldu. Cəngavərlik lirik poeziyasının dili təmizliyə, zərifliyə meyl edir. Vəzn və ölçüyə gəldikdə şeirdə mürəkkəb sətir ölçüləri tətbiq olunsada danışiq nitqinin intonasiyasına yaxın qoşa qafiyəli kiçik şeirlər digər janrları gücləndirir. Bu zəmində yaranan cəngavər poeziyası cəmiyyətin aristokratik təbəqəsinin həyat praktikasını və ideya təmayüllərini əks etdirirdi.

Trubadurların və truverlərin lirikası

Cəngavərlik idealının yaranmasında mühüm rol XII-XIII əsrlərin cəngavər poeziyasına məxsusdur. Fransa üçün XII əsr sxolastik elmlərin yüksəlişi dövrüdür. Yeni latın poeziyasının - vaqantlar və ya qoliardlar poeziyasının yüksəlişi də bu dövrə təsadüf edir. Cəngavər poeziyasında bir incəlik, sənətkarlıq müşahidə olunur. Bu baxımdan şair nəğməkarlarının təcrübəsi diqqəti cəlb edir. Trubadur (fr.trobar - tapmaq deməkdir). Trubadur hər bir şairə əsərlərinin janrında və yaradıcılığının xarakterindən asılı olmayaraq verilən addır. Trubadurların poeziyası janr

baxımından son dərəcə zəngin və rəngarəng olmuşdur. Bu janr formaları, şeirlərin misra strukturu və qafiyə sistemi bir qayda olaraq onların tematikası ilə bağlı idi. Provansal poeziyasının janrlarından biri kansonadır.

Kansona - məhəbbət nəğməsinə deyilir. Müəyyən gözələ müraciət edilir. Şairin arzuları və şikayəti öz əksini tapır.

Tensona - hər hansı bir mövzuda poetik deyişmədir.

Alba - cəngavərin öz sevgilisi üçün oxuduğu səhər nəğməsidir və cəngavər lirikasının tacıdır. Beş bənddən ibarət olur. 24-25 misra.

Ağı - məşhur şəxslərin, xüsusilə də şairin himayəçilərinin ölümünə yazılmış matəm xarakterli şeirlərdir.

Sirventa - çox vaxt siyasi, nadir hallarda fərdi mövzularda qələmə alınmış şeirlərdir. Vətənpərvər şeirlər də aiddir.

Pastorel - cəngavərin təbiətin qoynunda rast gəldiyi cavan qıza məhəbbətinin tərənnümüdür.

Serenada - axşam nəğməsi deməkdir.

Ballada - yaz nəğməsi deməkdir. Şeir beş bənddən və hər bəndi 7 misradan ibarətdir.

Trubadur lirikasının ümumi cizgilərindən biri yerdəki səadətə qovuşmaq, maddi gözəllikdən həzz almaqdır. Bu lirikada məhəbbət hissi insanın mahiyyətini dəyişdirir, onu nəcibləşdirir və qəhrəmanlığa sövq edir.

Romans - xalq ispan nəğməsi deməkdir. Markabryun adlı şairin yazdığı bir romansda səlib müharibələri ciddi tənqid olunur.

Kurtuaz şeirinin 500-ə yaxın nümayəndəsi məlumdur. Bunlardan 40-ı çox məşhurdur. Bernart de Bentadorn, Bert-ran de Born, Girant de Bornel, Raymbault, Henrix fon Fol-deks, Arnant Daniel, Dordoni Arnaut.

Bernart de Bentadornun əsərlərində trubadurlar lirika-sının səciyyəvi cəhətləri təşəkkül tapmışdı. Əsərlərində o, senyoru Bentadort qəsrinin sahibinin arvadına dərin məhəbbətini vəsf edir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində məhəbbət mövzusu son dərəcə nikbin xarakter daşıyır. Ən çox sevdiyi mövzu qış yuxusundan oyanan təbiətin təsviridir.

XII əsrin II yarısında trubadurlar poeziyasında poetik üslubun çətinləşməsinə, ədəbi dilin və obrazların mürək-kəbləşməsinə açıq-aydın meyl hiss olunur. "Qapalı" ya da "qaranlıq" poeziya adı altında elm aləminə məlum olan üslub geniş intişar tapır. Bu üslubun ən görkəmli nümayən-dəsi Derdoni Arkaunt olub.

XII-XIII əsrlərdə truver poeziyası Şimali Fransada, əsa-sən Pikardiya əyalətində oye dilində yaranmış nümunələri əhatə edirdi. Fransızca "trouver - tapmaq, uydurmaq" deməkdir. Truver öz yüksəlişi dövründə trubadurların təsirini duymuş, kansona, tensona və s. növlərdə əsərlər yaratmışlar. Truver poeziyasında antik ənənələrin latın ədəbiyyatının da təsiri güclü olmuşdur.

MİNNEZANQ

Alman kurtuaz poeziyası "minnezanq" (almanca məhəbbət nəğməsi deməkdir) ənənəsi üzərində qurul-muşdu. XII əsrdə meydana gəlmiş minnezanq mürəkkəb

inkişaf yolu keçmişdir. Onun inkişafında dörd əsas mərhələni qeyd etmək olar: erkən minnezanq (1150-1180); roman, o cümlədən Şimali Fransa poeziyasının güclü təsiri altında inkişaf edən minnezanq (1190-1200); Valter fon der Fogelveydin yaradıcılığının özünün ən yüksək zirvəsinə qədəm qoymuş minnezanq (1200-1270); minnezanqın böhran dövrü (1230-XIV əsr) Minnezanqın ilk görkəmli nümayəndələrindən Kürenerqin adını qeyd etmək olar. Kürenerqin mahnıları bir qayda olaraq kiçik dörd misralı və yaxud səkkiz misralı lirik miniatürlərdən ibarətdir. Bu şeirlərdə yüksək cəmiyyətə məxsus qızın və cəngavərin qarşılıqlı məhəbbəti təsvir olunur.

Cəngavərlik (Ritsar) romanları

Üslub və texnikasına görə ritsar romanları qəhrəmanlıq eposundan kəskin şəkildə fərqlənir. Həmin əsrlərdə eposdan fərqli cəhətlər monoloqların çox yer tutması, mənəvi təəssüratların təhlili, canlı dialoqlar, hadisələrin baş verdiyi şəraitin ətraflı təsviri və s. Cəngavər romanının ilk təcrübələri antik ədəbiyyatın bəzi nümunələrinin təkrar edilmiş variantlarıdır.

Belə əsərlərdən biri "Makedoniyalı İskəndər" haqqında romandır. Əsərdə İskəndər orta əsrlər cəngavəri kimi təsvir olunur. Cəngavər romanı sahəsində əhəmiyyətli addımlardan biri Eneya və Troya haqqında dastanların fransızca işlənməsidir. Cəngavər romanları üçün zəngin material kelt xalq dastanları verir.

XII əsrin sonlarında yazıb-yaratmış ingilis - normand şairəsi fransız Mariyenin 12 "le"dən ibarət məcmuəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Müəllif brefon nəğmələrindən götürdüyü süjetlər fransız feodal gerçəkliyinə keçirmiş, onları zəmanəsinin ritsar qayda-qanunlarına uyğunlaşdırmışdır.

"Tristan və İzolda" romanı da kelt mənşəlidir. Onun yaranmasını VIII-IX əsrlərə aid edirlər. Əfsanənin təqdimində 2 versiya durur. Arxaik versiyaya Berulun poeması, "Tristanın sərəməliyi" adlı müəllifi naməlum poema ("Bem variantı") və alman yazıçısı Eylat fon Oberqin romanı (XII əsrin sonu) daxildir. "Tristan və İzolda" mövzusunda ilkin fransız romanı (XII əsrin ortaları) saxlanmasa da 1900-cu ildə fransız tədqiqatçısı J.Berdye onu bərpa etməyə səy göstərmişdir.

"Tristan və İzolda"

Kral oğlu Tristan uşaqkən valideyinlərini itirir və Norveç tacirləri onu oğurlayır. O, qaçıb Kornuola əmisi kral Markerin yanına gəlir. İrlandiyalılarla döyüşdə yaralanır. Sağalmaq üçün qayıqla səyahətə çıxır. O, İrlandiyaya gəlir. Kraliça onu sağaldır, amma bilmir ki, Tristan onun qardaşını öldürüb. Tristan Kornuola qayıdır və baronlar tələb edirlər ki, Mark evlənsin. Mark qızıl saçlı qızla evlənmək istəyir. Tristan axtarışa çıxır və qızıl saçların İzoldaya məxsus olduğunu bilir. İrlandiyanı dağdan əjdahaya qalib gəlib İzoldanı götürüb Marka aparır. Yolda qıza bildirir ki, onu özünü üçün aparmır. Amma İzoldanın anasının qızının və Markın

bir-birini əbədi məhəbbətlə sevmələri üçün verdiyi məhəbbət şərbətini içən Tristan qıza vurulur. Onlar Kornoula gəldikdən sonra İzolda Markın arvadı olur, amma Tristanla görüşür. Saray adamları bu görüşlərin üstünü açirlar və onları məhkəmə edama məhkum edir. Tristanla İzolda qaçirlar. Kral onları bir şərtlə bağışlayır. Tristan ölkədən getməlidir. O, Bretana gedib, başqa bir qızla evlənir. Amma əvvəlki arvadına sədaqətli olduğunu bildirir. O, bir neçə dəfə paltarını dəyişib, Kornuola gəlib, İzoldayla görüşür. Bretauda döyüşərkən yaralanır və deyir ki, onu ancaq İzolda sağalda bilər. Dostunu onun dalınca göndərir. Arvadı qısqanlıqdan xəbər verir ki, gəminin yelkənləri qaradır. Tristan bunu eşidib ölür. Əslində yelkənlər ağ olur. İzolda gəlib Tristanın öldüyünü gördükdə o da ölür.

“Roman” termini XII əsrdə meydana gəlib. Cəngavər romanının Fransada ən böyük və ən görkəmli nümayəndəsi Kreyen de Trua idi. Şairin ən məşhur əsəri “Erek və Enida” romanıdır.

Klerikal ədəbiyyatı

XII-XIII əsrlərdə klerikal poeziyası da inkişaf etmişdi. Klerikal yaradıcılıq rəngarəng romantikaya malik olaraq müəyyən biliklərlə bağlı idi. Klerikal ədəbiyyatda müqəddəslər haqqında rəvayətlər və başqa qəbilli dini əfsanələr mühüm yer tuturdu. Müqəddəslər haqqında rəvayətlər öz məzmununa görə 3 əsas qrupa bölünür. I qrupa asketik ideya ilə aşlanmış əsərlər aiddir. Bunların ən məşhuru “Müqəddəs Aleksey haqqında rəvayət”dir.

Müqəddəs Aleksey haqqında rəvayət

Bu rəvayət Şərqdə yaranmış, suriya dilindən yunan dilinə tərcümə olunmuşdur. Yunancadan latın dilinə tərcümə olunub "Müqəddəs Aleksey haqqında rəvayət" in şeir variantı köhnə fransız poeziyasının ilk abidələrindən biridir (XI əsr).

"Roma qrafı"nın oğlu Aleksey uşaqlıqdan özünü Allaha həsr etmək qərarına gəlir. Atası onu bu fikirdən çəkəndirmək üçün ona əyan qızı alır. Toy gecəsi o qıza öz andından danışır və onun razılığı ilə evdən qaçır. 17 il Asiyada qalan Aleksey bədnini aclığa və susuzluğa məruz qoyur. Sonra Romaya qayıdır, arvadı, valideynləri onu tanımır. Ona heyətdə bir it damı verilir. O da 17 il it damında qalır. Təhqirlərə məruz qalır, amma andından dönmür. Ölümcül xəstələnir və nökrədən qələm və perqament istəyir. Başına gələnləri yazır və sinəsində gizlədir. Öləndən sonra doğmaları məktubu oxuyurlar. Bu vaxt papa və imperator heyətə gəlir və onlar da məktubu oxuyub Alekseyi təntənə ilə dəfn edirlər.

Digər rəvayətlər qrupunu isə müxtəlif tayfa və vilayətlərdə xristianlığı qəbul etmiş missionerlər haqqında rəvayətlər təşkil edir.

Üçüncü qrup özlərini insansevərliyə və məzlumların müdafiəsinə həsr etmişdilər.

XII əsrin ortalarında Məryəm anaya həsr edilmiş hekayələr yaranır. Görkəmli yazıçı Anatol Fransız "Məryəm ananın oyunları" novellasında belə motivlərdən biri işlənmişdir.

Esxotoloji dastan və rəvayətlər (insanın ölümündən

sonrakı "həyatına" aid) geniş yayılmışdı. Bu qəbildən olan rəvayətlərə "Müqəddəs Breudau haqqında rəvayətlər" (X əsr) aiddir.

Klerikal ədəbiyyatında əhəmiyyətli yeri birbaşa allaha ibadətdən törəyən kilisə dramı tutur.

Fablio Orta əsrlər şəhər ədəbiyyatı

Azad şəhərlərdə əsasən satirik janrlar inkişaf etmişdi. Bu janrlar arasında fransızların fablioları, fars və sotiləri, almanların şvankları, italyanların novellaları daha geniş yayılmışdı.

Satirik janrların əsas qaynaqlarından biri, Yaxın Şərqdə geniş yayılmış, Avropaya da gedib çıxmış təmsillər idi.

Fransız şəhər ədəbiyyatının əsas janrı olan fablio cəngavər romanı tənəzzülə uğradığı bir zamanda çiçəklənməyə başlamışdı. Fablio janrının ən görkəmli nümayəndələri Anri de Andeli, Jan Bodel, Jak Bezye və Rütböf idilər.

"Fablio" sözü latın dilində "fabula" sözündən əmələ gəlmişdir və əvvəllər gülməli hadisələrə həsr olunmuş bədii əsərlərə, qaba lətifələrə deyilir. Bu janrın əsas tənqid obyektı bir qayda olaraq əsasən din xadimləri olurdu. Şəhər məmurları, tacirləri tənqid olunurdu. "Keşişin inəyi" fabliosunda acgözlüyü ucbatından inəyindən məhrum olmuş bir keşişin başına gələn hadisələr nəql olunur. "Eşşəyin vəsiyyəti" fabliosunda dini-imanı qızıla, pula satan yepiskop və acgöz, xəsis keşiş tənqid olunur.

Fabliyonun digər tənqid hədəfi xudpəsənd və sadələvh şəhərlilər, məhkəmə məmurları və başqaları idilər.

Alman şəhərlərində geniş yayılmış svanklar mövzu baxımından fransız fabliolarına çox yaxındırlar. Bu janrın ən görkəmli nümayəndəsi avstraliyalı Ştrikerdir. Onun əsərlərində alman cəmiyyətinin həyatının geniş mənzərələri təsvir olunmuşdur. Onun ən məşhur əsəri "Keşiş Amis" adı altında tanınan silsilə svanklardır.

"Heyvan eposu" adı altında Avropa ədəbiyyatı tarixinə daxil olmuş silsilə əsərlərdə tülkü haqqında nağıl və təmsillər öz əksini tapmışdır. Tülkünün sərgüzəştləri əsasında XII əsrdə kentli Nivard latın dilində "İzsilrim" adlı bir əsər yazmışdı.

Fablioya çox yaxın əsərlərindən biri, öz ideya məzmunu və üslubuna görə onunla səsleşən əsər Fransada yaranmış "Tülkü haqqında roman"dır.

"Tülkü haqqında roman"

"Tülkü haqqında roman" 30 hissədən və ya qoldan ibarət silsilə romandır. Bu romanın ilkin mənbəyi hələ ibtidai icma cəmiyyətində yaranmış totemist təsəvvürlü nağıllardır. Belə nağıllar Şərq və Qərb xalqlarında mövcuddur.

Romanın əsas mövzusu hiyləgər və fəndgir tülkü Renar ilə kobud və yöndəmsiz canavar İzenqrim arasında mübarizədir. Renar rəqibindən oğurluq edir, sonra bacısını öldürür. İzenqrim məhkəməyə şikayət edir. Məhkəmədə Renar özünü peşman göstərir. Məhkəmə ona bəraət verir.

Renar səyahətə çıxır, yolda dovşanı tutur, dovşan kral Nobla şikayət edir. Məhkəmə yenidən onu ittiham edir. Evi mühasirə olunur. Renar onları ağaca bağlayır, ancaq yaddan

çıxmış ilbiz onları açır. Variantların birində Renar ölümə məhkum edilir, ancaq rahiblərin səyi nəticəsində monastra gəlir. Monastrdan oğurluq etdiyinə görə oradan qovulur.

Bu mövzuda Avropada başqa əsərlər də yazılmışdır. Əsər niderland, italyan, ingilis, alman və skandinav dillərinə tərcümə olunmuşdur. Hötenin "Tülkü-Reyneke" əsəri poemanın orta alman versiyası əsasında yazılmışdır.

Fransada şəhər ədəbiyyatının digər diqqətəlayiq nümunəsi "Qızılgül haqqında roman"dır. Romanın ilk hissəsi XIII əsrin 30-cu illərində Gilyom de Lorris tərəfindən kurtuaz ədəbiyyatı səpgisində, sonu isə 40 il sonra Jan de Men tərəfindən yüksək didaktik səviyyədə yazılmışdı.

Şəhər ədəbiyyatının maraqlı nümunələrindən biri alman şairi Treydakın "Dərrakə" əsəridir (təqr.1230). Əsər ata sözləri və zərb məsəllərdən ibarətdir. Lotaringiya rahibi Metsli Qotyenin "Dünyanın mənzərəsi" poeması da (XIII əsrin ortaları) dövrünə görə maraqlı fikir və deyimlərin toplusudur.

İngiltərədə XIV əsrin II yarısında yaranmış "Əkinçi Pyotr haqqında xülya" poeması isə əxlaqi-didaktik poeziyanın ən görkəmli nümunəsidir. Bu poemanın Vilyam Lenqlend tərəfindən yazıldığı güman edilir. Poema 11 xülyadan ibarətdir.

Orta əsrlər ədəbiyyatının ən kütləvi forması dramaturgiya idi. XIII əsrdə "Mirakl" adlanan dramaturji janrı geniş yayılmışdı. Orta əsrlər dramaturgiyasının ən görkəmli nümunələrindən olan "Müqəddəs Nikolay haqqında oyun" əsəri də məhz onun şəxsiyyətinə, başına gələn hadisələrə həsr olunmuşdur.

Fransada ilkin intibah

XIV əsrin axırlarından başlayaraq İtaliyada intibah hərəkatı zəifləyir. Fransa mərkəziyyətə tabe olan dövlətə çevrilir. Ədəbiyyat və mədəniyyət inkişaf edir. İntibah hərəkatının mərkəzi Fransa olur. Fransada intibah hərəkatı üç mənbədə özünü göstərir. Kral sarayında ədəbi dərneklər təşkil olunmuşdu. Ronsar Klermon və b. Dərnəyin fəal üzvlərindən idi.

İkincisi, bu dövrdə Fransada 2 məktəb var idi. Sorbon Universiteti, Fransua de Kollec. Sorbon Universiteti tələb edirdi ki, məktəb proqramı dəyişilməsin, dini elmlərə əsas yer verilsin. Kollec isə proqramda mühüm dəyişiklik aparılmasını, oraya dünyəvi elmlərin daxil edilməsini tələb edirdi.

Üçüncüsü, bu dövrdə yeni dini təriqətlər yaranır. Fransada kolvinizm, İngiltərədə protestantlıq və s. Bunlar xristianlıqda təriqətlər idi. Bu parçalanma Avropada intibahın sürətlənməsinə səbəb olurdu. Fransada intibaha keçid dövrünün ilk nümayəndəsi Fransua Viyon olmuşdur.

Fransua Viyon

Viyonun yaradıcılığı dövrün poeziyası ilə həm məzmun, həm də forma baxımından sıx bağlıdır. O, balladalar, rondolar, nəğmələr yazmış, cinaslardan istifadə etmiş, sinonim və qafiyə oyunlarına girişmişdir. Şairin erkən yaradıcılığında novatorluq təzahürləri hiss olunur. Viyonun əsas əsəri "Vəsiyyət"dir. Bu əsər 186 bənddən, 16 balladadan və 3 rondodan ibarətdir. Əsərin mərkəzi

problemi müəllifi əhatə edən cəmiyyətdə insanın düşdüüyü vəziyyətdir. Poemanın birində müəllif öz tənqidini qadınlara çevirir. Viyon yalan və təmənna üzərində qurulmuş riyakar məhəbbəti tənqid edir. O, həqiqi, azad və gerçək məhəbbət arzulayır ("Məhəbbət haqqında ikiqat ballada"). Şair qadın bədəninin gözəlliyi ilə yanaşı əbədi mövzulara (ölüm, yoxsulluq və s.) da toxunur. Bunlardan biri ölüm mövzudur. Ölüm hamını bərabərləşdirir, bununla belə, hər hansı həyat ölümdən daha yaxşıdır. Şair belə düşünür. "Vəsiyyət" əsərində ədalətsizlik, ictimai quruluşun qeyri-kamilliyi haqqında ideya da ifadə olunmuşdur. Viyon fransız ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq səfaletin faciəsini, tənhalığın dəhşətini böyük ehtirasla təsvir etmişdir. Poemada epoxanın xalq şüuru öz ziddiyyətləri, ümidləri, axtarışları, çıxılmazlıq duyğusunun ağırları ilə Viyonun lirik "mən"indən keçərək açılır. "Vəsiyyət"də komik ünsürlər də kifayət qədərdir. Viyon intibah əsərini onunla heyran edir ki, fərdi insan cizgilərini, onun həyatını, dünyəvi tərəfini sənətin predmetinə çevirir. Həyatı, cismani həqiqətlərin açılması bir çox təsvir və ifadə vasitələri və üsulların köməyi ilə mümkün idi. Onun alleqorizmindən cəsərlə imtina etməsi şeirlərində təcəssüm olunan ideyanın kifayət qədər konkret və birmənalı olmasına dəlalət edir. Viyon öz yaradıcılığında keçid dövrü insanın sadəcə ovqatını ifadə etməklə kifayətlənməmiş, öz şəxsi nümunəsində özünüdərkini, tənqidi təfəkkürün kədər və sevincin çətin yollarını göstərmişdir.

İngiltərədə ilkin intibah

İngiltərə Amerikanın kəşfindən (1492) sonra inkişaf edən Avropa dövlətlərindən biridir. İngiltərəyə ziyan vuran Al və Ağ gül müharibələri olmuşdur. Bu vaxt qoyunçuluq geniş yayılmışdı. Əkin sahələrinin çoxu otlaqlara çevrilirdi. Torpaqsız kəndlilər səfilləşirdi. Belə vəziyyətdə İngiltərədə tez-tez kəndli üsyanları baş verirdi. Tezliklə üsyan yatızdırıldı. VIII Henrixin vaxtında 70 min kəndli öldü. Belə şəraitdə intibah ədəbiyyatı yaranmağa başlamışdı. İngiltərədə təşəkkül tapması üçün əsas ictimai şərtlərdən biri də 1485-ci ildə ölkədə feodal özbaşınalığına son qoyulması və Tüdorların mütləq monorxiyasının təşəkkülü olmuşdur. İngilis ədəbiyyatı məhz bu dövrdə intibah dövrünə qədəm qoydu. İngiltərədə bu yeni dövr kitab nəşri ilə (1476) qeyd olunmuşdur. İtaliyada təhsil almış U.Qrosin, T.Lünakr, C.Kollet və b. Alimlər humanist ideyaların, intibah fikirlərinin carçısı idilər.

İngiltərədə intibahın sələfi Cefri Çoser olmuşdur.

Cefri Çoser **(1340-1400)**

O, yüzillik müharibədə iştirak etmiş və Fransa tərəfinə əsir düşmüşdür. Bu zaman İtaliyaya gedib Bokkaçço və Petrarka ilə görüşür. Çoserin tarixi xidmətlərindən biri də İngilis dilində ilk dəfə olaraq əsər yazmışdır. “Qızıl gül haqqında” əsərini də elə bu dövrdə ingilis dilinə tərcümə etmişdir.

1359-cu ildə C.Çoser “Hersoqinya Blanşın ölümünə” poemasını, daha sonra isə ictimai xarakter daşıyan “Quşlar parlamenti” poemasını (1382) yazır. Şairin ilk şeirlərində kurtuaz poeziyasının təsiri açıq-aşkar duyulur. Çoser birinci poemasında Blanşı ideallaşdırır. Şair bu qadının fərdi cizgilərinə, insani xüsusiyyətlərinə mühüm yer vermişdir. Çoser “Əlifba” poemasını da Balanşın xahişi ilə yazmışdır. Bu tərcümə əsəridir. Poema kurtuaz poeziyasının parlaq nümunəsidir. “Quşlar parlamenti” əsərində tənqid hədəfi İngiltərədə 1377-ci ildə yaradılmış parlamentdir. Çoserin “Şöhrət evi” poeması isə onun indiyə qədər yazdığı əsərlərin ən böyüyüdür. Parodiya xarakterlidir. 1374-cü ildən başlayaraq 12 il ərzində gömrük məmuru işləyən Çoser bir neçə poema yazmışdır. “Marsın şikayəti”, “Yaxşı qadın əfsanəsi”, “Troil və Kressida” və s. şairin həmin illərdə yazdığı əsərlərdir.

“Kentrberi hekayələri”

“Kentrberi hekayələri” Çoserin şah əsəridir. Əsər başa çatdırılmayıb. 48 ədəbi parçadan ibarətdir. Yalnız 21 hekayədir. Qalanları bir ümumi proloq, 19 digər proloq, 6 epiloq və çoserin son sözündən ibarətdir. Bəzi hekayələr işlər müdirinin, II rahibənin hekayələri yarımçıq qalmışdır. “Kentrberi hekayələri” Çoser yaradıcılığının son dövrünü əhatə edir. İlk realist ədəbiyyat, ilk realist novellanın cürcətiləri məhz onun yaradıcılığında yaranaraq formalaşmışdır. Çoser proloqda cəmiyyətin müxtəlif nümunələrindən 29 zəvvanı mühit ilə tanış edir. Zəvvarlar Kentrberiyə müqəddəs Fomanın məzarını ziyarət etməyə hazırlaşırlar. Darıxmamaq üçün hərəsi bir hekayə söyləyir. “Kentrberi hekayələri” mənəvi-əxlaqi roman təsiri bağışlayır. Çoserin cəmiyyətinə xas olan əxlaq tərzləri və tiplər birbaşa naturadan götürülmüşdür.

İntibah dövrü qərb ədəbiyyatı

İntibah ədəbiyyatının mahiyyətini, onun obyektiv tarixi mənasını dində, fəlsəfədə, elmdə, ədəbiyyat və incəsənətdə və feodalizmin bütün təzahürləri ilə mübarizə təşkil edirdi. Yeni dövrün xarakter cizgisi, intibah dövrünün xadimlərinin əsas məqsədi insanı və dünyanı kəşf etmək, dərin biliklərə nail olmaq, həyatın bütün sahələrində axtarış və kəşflərə yol açmaq cəhdində idi.

XIV əsrin sonlarında Avropada böyük ədəbi-mədəni hərəkat başlanır. Tarixdə bu mərhələ intibah, yaxud renesans ədəbiyyatı ilə məşhur olmuşdur. Buna III humanistlər

adı da vermişlər. İntibahda əsas amil insanın azadlığına, qüdrətinə, onun böyük yaradıcılıq imkanına yer verməkdir. İntibah böyük coğrafi kəşflər dövrü olmuşdur. Fransız tarixçisi Jül Mişle demişdir ki, intibah insanın və dünyanın kəşfi dövrüdür. İntibah termininə, yeni qədim antik ənənələrə qayıdış məfhumuna ilk dəfə böyük italyan yazıçısı Bokkaççonun əsərlərində təsadüf olunur. O, bu hadisəni təhlil etmiş, görkəmli humanist Corco Vazari isə 1550-ci ildə bu termini ədəbi-mədəni həyata daxil etmişdir. Rəssamlıqda Rafael, Botiçelli, Leonardo da Vinçi, Mikelancelo, Tistian, Dürer kimi nəhənglər yetişdi. Avropada intibah dövrünün 3 başlıca mərhələsi olmuşdur: "Erkən intibah" (İntibah humanist ədəbiyyatda XIV əsrdən başlayan dövr); "yüksək intibah" (XV əsrin sonu - XVII əsrin I rübü); "son intibah" (XVI əsr).

Covanni Bokkaço

(1313-1375)

Bokaçço Petrarkanın müasiri olub. O, İntibah dövrünün novellasının yaradıcısıdır. O, Dantenin təsiri ilə "Filokolo" romanını və "Filostrato", "Tezeida", poemalarını yazmışdır. 1340-cı ildə "Ameto", "Məhəbbət xəyalları" (1342), "Fyezolan oəriləri" əsərlərini yazır.

İntibah insan idealının bədii təhlili Bokaççonun "Madonna Fyametanın elegiyası" əsərində əks olunmuşdur.

"Dekameron" əsəri İntibah realizminin ən böyük qələbələrindən biridir. Dekameron ("deka"-on, meron-gün deməkdir) ongünlük deməkdir. Əsər 1341-1359-cu illərdə yazılmışdır. Şəhər ədəbiyyatının xalq ənənəsi "Dekameron"un üslubunun və süjet xəttinin əsasını təşkil edir. Süjet materialı kimi şəhər folklorunda geniş yayılmış lətifələrdən və dini "misallardan" geniş istifadə edirdi. "Dekameron" müəllifin lirik xarakter daşıyan "Giriş"i ilə açılır. Əsər "Müəllifin son sözü" ilə başa çatır.

Taun müəllif təxəyyülünün məhsulu yox, 1348-ci ildə baş vermiş real hadisədir. Əsərdə 3 oğlan və 7 qız on gün ərzində bir-birinə 100 novella danışır. "Dekameron"un novellalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Birinci və süjet baxımından ən sadə qrup hər hansı məsələyə aid qənaətdə qəhrəmanı çətinliklərdən çıxaran qısa və sürətli cavabla əksini tapan kiçik hekayələrdir.

İkinci qrupa qəribə xeyirxah işlər və dərin ruhi vəziyyətlər haqqında novellalar aiddir.

Üçüncü qrupda insanları bir mühitdən başqa mühite atan tale göstərmələri ifadə olunur.

Lunci Punçi *(1432-1484)*

Lunci Punçi Kvatroçento dövründə Florensiya şairləri arasında xüsusi yer tutur. Florensiyada xalq ruhunda zarafatları da saxlayırdılar. Şairin "Böyük Morqante" əsəri məhz bu ruhda yazılmışdır. "Böyük Morqante" epik poeması 1483-cü ildə çap olunmuşdur. 28 nəğmədən ibarət əsərin süjet xətti kəsik-kəsikdir: bir cəngavərin sərgüzəştləri digərini əvəz edir. Komik və parodik məqamlar xüsusilə 3 obrazda Morqantedə, Marqanttedə və Astarottedə öz poetik təcəssümünü tapmışdır. "Böyük Morqante" poeması XVI əsr Avropa ədəbiyyatına, xüsusilə Rablenin "Qarqantna və Pantaqrüel" əsərinə böyük təsir göstərmişdir.

Lorenzo Mediçi *(1443-1492)*

Lorenzo Mediçi dövrünün görkəmli dövlət xadimi olmaqla yanaşı, məşhur şair idi. Makiavelli onun haqqında yazırdı: "Onda demək olar ki, qeyri-adi əlaqələrlə bağlanmış müxtəlif insanlar cəmləşmişdi".

Yaradıcılığının I dövründə (1473-1477) onun Petrarka

ənənələrinə söykənən yazıları və folklor ənənələrindən qidalanan əsərləri sanki iki paralel xətt təşkil edir. Birinci istiqamət kifayət qədər orijinal deyil. Belə ki, "Mübahisə" poemasında Lorenzo Fiçionun "Platon teologiyası" əsərini şərh etməklə kifayətlənmişdir.

"Barberinolu Nençi" poeması xüsusi maraq doğurur. Poemada sadələvh kəndli Vallera Nençianın gözəlliyi təsvir olunur. "Caknonto haqqında novella"da Lorenzo Bokkaççonun "Dekameron" əsərinin ənənələrini davam etdirir. Əsərin fabulası Makivellinin "Manqraqora" əsərinə böyük təsir göstərmişdir.

Yaradıcılığının II yetkin dövründə (1477-1492) Lorenzo eklokların və poemaların yaradılması ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan onun "Mənim sonetlərimə şərhlər" şeirlər toplusu maraq doğurur.

Yaradıcılığının son dövründə Lorenzo ənənəvi xalq janrlarından imtina etmişdi.

Ancelo Polisiano **(1454-1494)**

Polisianonun həyat yolu XV əsr humanistləri üçün tipik xarakter daşıyır. 1469-1474-cü illərdə, o universitetdə təhsil almış, yunan, latın və italyan ədəbiyyatının böyük nümayəndələrinin əsərləri ilə tanış olmuşdur. O, Homerin yaradıcılığı ilə maraqlanmış və "İliada" əsərini latın dilinə tərcümə etmişdir. Polisiano öz əsərlərinin çoxunu 1470-ci illər arasında yazmışdır. 1480-ci ildə "Orfey haqqında rəvayət" pyesini yazır.

1480-1494-cü illər ərzində “Alebqa” (Homere həsr olunmuşdur), “Minto və Rustinus” (Vergiliyə həsr olunmuşdur) və “Nutrisiya” fəlsəfi poemalarını yaradır. Şairin yarımcılığında gözəl qadın obrazı rəngarəng, təbiətin bir hissəsidir. Bu baxımdan şairin “Bənövşələr haqqında eleqiya” şeiri diqqəti cəlb edir.

Lüdoviko Ariosto (1474-1533)

Bu şairin “Vurğun Orlando”su XVI əsrdə Dantenin “İlahi komediya”sının XIII əsrdə tutduğu mövqə ilə müqayisə oluna bilən bir əsərdir. 1516-cı ildə “Vurğunun Orlando”nun I variantını nəşr etdirmişdir. Ariosto yaradıcılıq yoluna elegiyalar, epigramlar yazmaqla qədəm qoymuşdur. Əsərin əsas qəhrəmanı humanizm baxımından nümunəvi cəngavər olan Orlandodur. Əsərin ən çox yadda qalan obrazlarından biri də Ancelikadır.

“Vurğun Orlando” əsəri təkcə İtaliyada İntibah dövrünün ən zəngin, ən məhsuldar dövrünə yekun vurmur, eyni zamanda yeni Avropa ədəbiyyatlarının inkişafı, xüsusilə romantik poema janrı üçün meydan açır.

Niderland və Almaniyada intibah ədəbiyyatı

XII əsrin II yarısında Hendrine Van Foldens flamand dilində ilk ədəbi nümunələr yaradır. Niderlandda humanist ideyalar ən dərin və hərtərəfli təcəssümünü Rotterdamlı Erazın (1469-1539) əsərlərində tapmışdır. 1500-cü ildə Parisdə onun “Məsəllər” kitabı çap olunur. “Məsəllər”, “Axtarıqlığın mədhi”

üçün zəmin hazırlayır. 1509-cu ildə "Axmaqlığın mədhi" yazılır. Bu əsər Tomas Mora ithaf olunmuşdur.

Almaniyada XV əsrdə kitab nəşrinin kəşfi və nəticədə sənət əsərlərinin geniş yayılması mədəniyyətin inkişafına böyük təkan verirdi. "Cahil adamların məktubları" intibah dövründə Avropa satirik ədəbiyyatının ən parlaq nümunələrindən biridir. Bu əsərin müəlliflərindən biri Ulrix fon Huttendir. Huttenin ilk məşhur publisist əsəri onun latın dilində nəşr olunmuş "Nitqləri"dir.

Fransada intibah ədəbiyyatı

Navarralı Marqarita (1492-1549) Fransız intibah mədəniyyətinin ilk görkəmli nümayəndəsi Navarralı Marqarita olmuşdur. Marqaritanın ən məşhur əsəri "Heptameron" olmuşdur. Əsər 10 novelladan ibarət olmalı idi. Lakin o, yalnız 72 novella yaza bildi. ("Hepta" - latınca 7, "meron" - gün deməkdir). Əsər "Bekameron"u xatırladır. "Heptameron"da 10 nəfər hekayəçi (5 kişi, 5 qadın) təsvir olunur. Əsər nəsihətamiz və didaktik səciyyə daşıyır. Marqaritanın bəzi novelları dərin kinayə, şən gülüş, zarafat məqamında yazılmışdır.

Fransüa Rable *(1494-1553)*

Fransa intibahının ən görkəmli nümayəndəsi Fransüa Rabledir. Yazıçı roman janrının əsasını qoyub. 1532-ci ildə "Pantaqrüel" əsərini çap etdirir, 1534-cü ildə "Qarqantüa" əsərləri çap olunur.

O, "Qarqantüa və Pantaqrüel" əsəri üzərində 20 il işləyib. Beş kitabdan ibarətdir. Çox vaxt "Həyat" əsəri də deyirlər. Rable əsəri 1532-ci ildə Leonda çap olunmuş xalq əsəri əsasında yaratmışdır. Rablenin əsəri xristian dininə, kilşeyə, onun sxolastik qanunlarına, kilşə məktəbinə çox ağır zərbələr endirmişdi. Əsərdəki dərin kinayəli gülüş bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır.

Bir çox müasirləri və xələfləri kimi Rable də keçmişin fəlsəfi sistemini saf-çürük etməyə cəhd göstərir. Rablenin yaradıcılığında stoizmin güclü təsiri hiss olunur. Yazıçının təbliğ etdiyi demokratik əxlaq normaları, siyasi və fəlsəfi görüşləri dini asketizmdən, tərki-dünyalıq hisslərindən uzaqdır.

"Pleyada" dövrü fransız ədəbiyyatı

XVI əsrin III rübü Fransa tarixinə Pleyada dövrü kimi daxil olmuşdur. Nümayəndələri Pyer de Ronsar, Joaşen Dü Bellenindir.

Pleyada məktəbinin nəzəri əsasları Joaşen Dü Bellenin "Fransız dilinin müdafiəsi və vəsfi" əsərində öz şərhini tapmışdır.

Pyer de Ronsarın yaratdığı əsərləri arasında ilk növbədə onun 1550-ci ildə nəşr etdirdiyi "Odalar" kitabını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onun poeziyasında təbiət böyük estetik və fəlsəfi əhəmiyyətə malikdir. Fransız ədəbiyyatını bu böyük nümayəndəsi siyasi şeirin banilərindən biri sayılır.

LUIS VAJ DE KAMEONS

(1525-1580)

Dante (1265-1321), Cəlaləddin Rumi (1207-1273), Xəyyam (1048-1122), Sədi Şirazi (1203-1291), Hafiz Şirazi (1325-1389) şairlər kimi Kameons və Tasso da bəşəri ideyalarla yaşayıb-yaradan şairlərdən olmuşlar. Vaxtilə böyük italyan şairi Dante "İlahi komediya"da xaçpərəst olmayanların hamısını Cəhənnəmdə, ən yaxşı halda Ərafda yerləşdirmişdir. Mövlana Rumi isə Dantedən fərqli olaraq xeyirxahlıq və ümid dərgahına müsəlmanları və xristianları, atəşpərəstləri və görünməmiş bir cəsərlə allahsızları, heç nəyə etiqađı olmayanları humanizmə, gözəlliyə səsləyirdi:

Yenə gəl

Nə olursan ol...

İstər kafir ol, istər atəşə tapın,

İstər bütə...

Şerq şairi kimi o, öz əsərlərində daima düşmənçiliyə və rəxnəyə deyil, barışa və anlaşmağa çağırmışdır: "Dünyaya ayrılmaq üçün yox, birlikdə olmaq üçün gəlmişik". Təsadüfi deyildir ki, o bu kəlamı da çox səmimi ifadə edərək yazmışdır: "Ya olduğun kimi görün, ya da göründüyün kimi ol!..".

Bütün Qərb ədəbiyyatını və Şerqi gözəl bilən filosof-şair Əlibəy Hüseynzadə cəsərlət və iftixarla yazırdı:

Ucundadır dilimin

Həqiqətin böyüyü

*Nə qoydular deyəyim
Nə kəsdilər dilimi
* * **

*Bilirmisən, cahiller
Nə etdilər Vətənə?
Nə qoydular uyuya
Nə qoydular oyana.
* * **

*...Ayıltmadı qələmim,
Şu Türk ilə Əcəmi
Nə qoydular yazayım,
Nə qırdılar qələmi*

Qərbin Kameons və Tasso kimi şairlərini yüksək qiymətləndirən Əlibəy Hüseynzadə onların milli məhdudluğunu da göstərməkdən çəkinmirdi. Onun nəzərincə Qərb nə qədər qabağa getmiş olsa da, Şərqdən həmişə görüb-götürməyi, öyrənməyi özünə borc bilmişdir. Tassonun "Azad olunmuş Qüds" və Kameonsin "Luziada" dastanlarını layiqincə qiymətləndirən böyük türk ideoloqu Əlibəy Hüseynzadə bütün Qərbin Şərqdən öyrəndiyini etiraf etmələrini zəruri sayırdı. Təsadüfi deyildir ki, Ziya Göyalp (1875-1924) kimi, o da qədim Şərqi dahi sərkərdə və qəhrəmanlarını layiqincə qiymətləndirməyə səsleyir və Qərbin həmin iki böyük şairini ədalətli olmağa dəvət edirdi. Aşağıdakı görkəmli şəxsiyyətlərin adlarını həmişə fəxarətlə çəkməsi təsadüfi deyildir. Əgər Ziya Göyalp deyəndə ki:

*Bir oxum ki, yoxdur yayım,
Qanad ver ki, fırlayayım,*

*Bir yerdəyəm, göydə ayım,
Qanad Sənsən, uca Tanrı!*

Əlibəy Hüseynzadə də öz böyük müasirinə dayaq duraraq, Turan dünyasını yaratmağın eşqində idi. Elə buna görədir ki, Turan sərkərdələrini və dahi sənətkarlarını – Mete (e.ə.), Atilla (400-453), Atatürk (1881-1938), İldırım Bəyazid (1360-1403), Yunis İmrə (-1320), Mahmud Qasqarlı (XI), Nəsrəddin Xoca (1208-1284), Əbdülhəq Hamid (1852-1937), T.Teymur (1336-1405), Çingiz Xan (1167-1227), Fəribi (870-950), Şeyx Şamil (1796-1871) və s. yüksək qiymətləndirirdi.

Əlibəy Hüseynzadə Ziya Göyalpın aşağıdakı Turan siyasətini həmişə müdafiə etmişdir. Bunu belə ifadə etmək olar:

1. Ziya Göyalp - türkçülüyn bayraqdarı
2. Pərakəndəlikdən çıxararaq türkçülüynü ilk dəfə vahid proqrama salıb cəmiyyət halına saldı.
3. Mənsub olduğu "İttihat və tərəqqi" partiyasının və türkçülük proqramının əsas yaradıcısı kimi.
4. Bugünkü milliyyət cərəyanı onun açdığı milli şüur qaynağından bəhrələnir.
5. Həyatda, iqtisadiyyatda, fəlsəfədə, əxlaq, hüquq və siyasətdə yenilikçi kimi çıxışı.
6. İdeyasının Qərb dünyasının işığı altında gerçəkləşdirməsi cəhdi.
7. Ümmət dövründən millət dövrünə, özünə dönüş ideyası.
8. Minarələrində türkçə əzan oxunan məscidlər arzusu, çağdaş müsəlman türk milləti görmək niyyəti...
9. Paraya, mala-mülkə yox, milli qürur, milli şüura

ziy l nm k, Türkiyəni tərəqqi etmiŐ bir ölkə görmək siyasəti.

10. Güclü siyas t çi v Ő Őair olması.

11. "T rk l y n əsasları" meŐhur əsərindən: Əski türklərdə Vətən əxlaqı çox q vv tliydi. Hər bir t rk  z eli, yəni millət  c n həyatını v   n sevdiyi Őeyl rini fəda etməkdən  ekinm zdi.  unki "el" Göy tanrının yer  z nd ki k lg siydi. Göy Tanrı türklərə görə olduqca uđurlu olan EŐq gecəsində bir "qızıl iŐiq" olaraq yer  z n  enmiŐ, bir bakir ni, yaxud bir ađacı hamilə edərək bu "Qutlu El"in dođulub artmasına səbəb olmuŐdur. Elin yerl Ődiyi yerə "yurd" və ya " lk " deyilirdi. T rk haraya getsə, əsas yurdu unutmazdı,  unki ata-babalarının məzarı oradaydı. UŐaqlıq  ađı, ata ocađı, ana qucađı orada qalmıŐdı. Türkün v t nseverliyin  örnek olaraq Hun dövlətinin qurucusu olan Meteni göstərə bilərik. Tatarların hökmdarı müharibə elanına bəhanə  c n ilk öncə onun çox sevdiyi atını istədi. Bu at saatda min f rs ng uzunluđunda yol gedirdi. Mete v t ndaŐlarını müharibənin m sib tl rin  məruz qoymaq  c n atı tatar xaqanına göndərdi. Tatar xaqanı müharibəyə bəhanə axtarırdı. Bu səfərdə Metenin çox sevdiyi arvadını istədi. Bütün bəylər qurultayda müharibə elan etməyi irəli sürdükləri halda, Mete: "Mən V t nimi  z eŐqimin uđrunda taptalada bilmərəm" - deyərək sevgilisini d Őm n  vermək kimi böyük bir f dakarlıđı qəbul etdi. Belə olduqda tatar xaqanı Hun ölkəsindən heç bir məhsulu, tarlası, meŐsi yeraltı sərvəti, əhalisi olmayan bir ölkə-ərazi parçasını istədi. Qurultay bu faydasız torpađın verilməsində heç bir zərər olmadıđını söyləyərkən, Mete: "Vətən bizim

mülkümüz deyildir, məzarda yatan atalarımızın və qiyamətə qədər doğulacaq törəmələrimizin bu mübarək torpaq üzərində haqları vardır. Vətəndən - istər bir qarış qədər olsun, yer verməyə heç kəsin səlahiyyəti yoxdur. Buna görə də müharibə edəcəyik”.

Görkəmli Portuqaliya şairi Kameons dünyada daha çox “Luziada” poeması ilə (1572) şöhrət tapmışdır. O, həmçinin lirik şeirləri, komediyaları ilə də məşhurdur. “Filodemo”, “Amfitrionlar haqqında komediya”, “Çar Selevk” və s. əsərləri nəşr olunmuşdur. Gənc ikən Marokkoda (1549-1551) və Hindistanda (1553-1570) hərbi qulluqda olmuş, Şərq dünyası, habelə Türk dünyası ilə xüsusi maraqlanmışdır. Vəfatından sonra əsərləri “Lirika” və “Sonetlər” adı ilə rus dilində çapdan çıxmışdır. Bu sənətkar haqqında Azərbaycanda ilk dəfə olaraq görkəmli şair-mütəfəkkir Əlibəy Hüseynzadə, sonrakı dövrlərdə fədakar alimlər - Əziz Mirəhmədov, Yaşar Qarayev, Ofeliya Bayramova öz nüfuzlu sözlərini söyləmişlər.

Kameons İntibah dövrünün ən böyük şairlərindən biridir. Portuqaliyanın simvoluna çevrilən şair bu xalqın ədəbi dilinin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır.

Onun “Luziada” poeması Portuqaliya milli epopeyası kimi bütün Avropa ölkələrinin, habelə digər xalqların ədəbiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Puşkin, Volter, Monteskyo, Hüqo, Servantes, Bayron, Humbolt kimi şəxsiyyətlər onun sənətkar dühasını yüksək qiymətləndirmişlər. Dörd yüz ildir ki, ədəbiyyatdakı təkrarolunmaz yolu onun doğma vətəninə əbədi şöhrət gətirmişdir. Portuqaliya böyük dəniz limanı, coğrafi kəşflər

ölkəsi olaraq qalmamış, həm də renessans dövrünün elm və texnikasının inkişafına böyük təkan vermişdir. Bu ölkə Vasko de Qama kimi coğrafiyaşünas və dəniz səyyahı, Duarte kimi sərkərdə yetişdirmişdir ki, Kameons onu “luzitan Axillesi” adlandırmışdır. Bunların sırasına astronom, riyaziyyatçı və coğrafiyaçı Pedr Nuneşi, ədəbiyyatçı, coğrafiyaçı, dövlət xadimi Juan de Kaştra, səhiyyəçi Qarsiya de Ortanı da aid etmək olar. İspan, italyan, fransız dilindən heç də geri qalmayan portuqaliya ədəbi dili Kameonsun, habelə, Jil Visente, Sa de Miranda, Fernana de Oliveyr, Juan de Barraş, Joze Kardozu Pireş və başqalarının simasında geniş bir miqyas almışdır.

Kameonsun lirik əsərləri, sonetləri, xüsusən ən populyar əsəri olan “Luziada” göstərir ki, bu görkəmli şairin yaradıcılığında daha çox Vergili, Horatsio, Ovidi, habelə italyan intibahının dahiləri sayılan Dante, Petrarka, Bernardo Tasso, Sannadzaro mühüm rol oynamışlar. Mifologiyaya əsaslanan mövzular, süjetlər antik hadisə və rəvayətlər bunu deməyə əsas verir. Epik poeziyaya daha çox meyl etməsi də təsadüfi deyildi. Onun üç məşhur komediyası - “Amfitrion”, “Kral Selevk” və “Filodema”da antik dövrün, xüsusən Plavtın ədəbi ənənələrinə istinadən yazılmışdır.

Lakin renessans epoxasını ən görkəmli nümunəsi, Portuqaliyanın “Xalq kitabı” kimi şöhrət tapan, əlbəttə, “Luziada” poemasıdır. Homerin “İliada”, Vergilinin “Eneida”, Dantenin “İlahi komediya”, Petrarkanın epik poeması “Afrika” kimi, “Luziada” epopeyası da dünya ədəbiyyatı tarixində əvəzsiz rol oynamışdır.

İtaliyanın görkəmli şairləri olan Boyardo, Ariasto özlərinin qəhrəmanlıq poemaları - "Sevən Roland", "Yorulmaz Roland", habelə Torkvatto Tasso "Azad edilmiş Qüds" əsərləri ilə az şöhrət qazanmamışdılar. Lakin bir çox şəxsiyyətlər kimi, Tasso da Kameonsa çox yüksək qiymət verirdi. O, əfsanəvi dəniz səyyahı Vasko de Qamaya xitabla belə deyirdi: "Yaddan çıxarma ki, sən əbədiyyən Kameonsa borclusan. Səni o şöhrətləndirdi, sənin gəmilərin çatmayan yerlərə onun səsi - şair səsi çatdı və üföqləri aşib keçdi". Müasirlərini nəzərdə tutaraq Kameons poemasının "Giriş" hissəsinin 11-ci nəğməsində iftixarla deyirdi:

*Мне не к чему тревожить ум заботой
И вымыслам бесплодным предаваться.
Историей великого народа
Я целый мир заставлю упиваться.
И долго славе наших мореходов.
Над миром изумленным раздаваться.
Мы превзошли Руджеро и Роланда,
Пред нами меркнет доблесть Родоманата.*
(с.47)

Misralardan açıq-aydın görürük ki, şair öz xalqının milli azadlıq uğrundakı mübarizəsini qarşısına əsas məqsəd qoymuş və bundan bir vətəndaş kimi müasirləri ilə birgə qürur hissi duyduğunu gizlətmir.

Portuqaliyanın milli epopeyası kimi dünya ədəbiyyatında mühüm yer tutan "Luziada" mənsub olduğu xalqın azadlıq, müstəqillik, vətənpərvərlik hissələrinin epik məcmu-

sudur. Orta əsr tədqiqatçılarının təsdiq etdiyi kimi, Portuqali-yanın adı Luza sözündən götürülmüşdür ki, bu da, qədim inanca görə, Vakxanın oğlu və ya silahdaşı mənasına gəlir. Başqa sözlə, Portuqaliya Luzitaniya (qədim romalılar belə adlandırmışlar) şəklində işlənmişdir. Əsərin lap əvvəlində şair öz ölkəsini - Portuqaliyanı (Luzitaniyanı) və dastan qəhrəmanlarını mədh edir. Qədim ölkə dastanlarından və qəhrəmanlarından geri qalmamasından vəcdə gəlir:

*Забудет мир великие деянья
Ахейцев и героев Илиона,
Забудет Александра и Траяна,
Забудет поступь римских Лечконов,
Когда нагну о Гаме я сказанье,
Родное племя славя неуклонно.
Померкнут песнопенья древней музы
Пред подвигом святым дружины Луза.*
(с.45)

Poemada 10 nəğmədən, hər nəğmə isə 87, 95, 156, 113 və s. bəndlərdən ibarətdir ki, bütövlükdə 300 səhifəni əhatə edir. Epopeyanın 1988-ci ildə rusca nəşr olunan variantını Portuqaliya ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı Olqa Ovçarenko hazırlamış, tərcümə etmiş, Ön söz və geniş şərhlər yazmışdır. Bu nəşrdə gedən 182 soneti isə rus dilinə tərcüməçi Rollektivi həyata keçirmişdir. Bu sonetlərin hamısı Kameonsun böyük rəğbət bəslədiyi Dantesayağı sonetlərdən ibarətdir (2 katren, 2 terset prinsipi ilə).

Dastan müəllifi öz əsərinin çox hissəsini Portuqaliya

kralı Sebastiana (1554-1578) həsr etmişdir. Əsərdə Portuqaliyanın mavrlara qarşı, həmçinin Kastiliyanın tabeçiliyindən qurtarmaq üçün apardığı mübarizə və müharibələr əsas və geniş yer tutur. Elə burdaca etiraf yerinə düşər ki, Homerin məşhur dastanlarındakı müharibə və yunanların Troyalılara qarşı geniş hərbi səhnələri yada düşür.

Dastanda Axillesi xatırladan cəsur Numı (Numı Alveres Pereyra (1360-1431) Portuqaliya sərkərdəsi kimi geniş vəsf olunur. Həmçinin Roland, Rudcero, Radomant, I Juan (1357-1433), I Afons (1111-1185), Pereyra (1460-1533), Fernan de Magellan (1480-1521), VI Alfons (1030-1109), VII Alfons (1104-1157), Hannibal (Karfagen sərkərdəsi), Pompey (Roma sərkərdəsi), Vasko de Qama, onun qardaşı Paul de Qama və s. tarixi şəxsiyyətlərin poetik obrazı yaradılmışdır. Əfsanəvi qəhrəmanlar da əsərdə geniş yer almışdır. Nerey, Okean, Dorida, Fetida, Uran, Qey, Neptun, Zevs, Poseydon, Dionis, Yupiter, Demdok, Aleksandr Makodenski, Dedal, İkar, Prometey, Afina, Orfey və onlarla digər tarixi və əfsanəvi obrazlar da poemada mühüm yer tutur.

Dastanda Homer, Hesiod, Esxil, Sofokl, Evripiol yaradıcılığında gördüyümüz tarixi və əfsanəvi qəhrəmanların poetik obrazı Portuqaliya şairinin öz sələflərinə olan böyük rəğbət və məhəbbətinin canlı timsalıdır. Əsərdə Homərə, Vergiliyə, Horatsioya, Hesioda məxsus romantik hiss və duyğuların səciyyəsi "Luziada"nın ümumdünya şöhrətindən xəbər verir. Coğrafi adların, şəhərlərin, ölkələrin haqqında verilən məlumatlar zahiri səciyyə daşımır, bilavasitə dastanın süjet xətti ilə vəhdət təşkil edir.

Marokko, İspaniya, Kastiliya, Mozambik, Afrika, Amerika, Misir, Hindistan, İran, Türkiyə, Monqolustan, Kəlküt, Roma, Egey, Baltik, Dunay, Piriney, Məkkə, Mədinə, Ciddə, Lissabon, ərəb xəlifəsi Yusif ab Yaqub, Qrenada, David ("İncil"də qəhrəman), İsa, Herakl, Treza, Antoni, Kleopatra, Attika, Qahirə, Neapol, Qanq, Yefrat, Aid, Antey, Yunanıstan, Qüds, Vergili, Ptolemey, Homerin adı, doğum yeri ilə əlaqədar 7 şəhər (Smirna, Xios, Kolofon, Rodas, Salamin, Arqos, Afina), İtaliya, "İliada", "Odisseyə", "Eneida", Plutarx, Diana, Tunis, İskəndər (e.ə.356-323), Epikür (e.ə.341-270), Ptolemey (e.ə.285-247), İslam, Məhəmməd, Ovidi, Kipr, Suriya, Dante, Petrarka, Sezar, Lukian, Mir-Hüseyn, Rum (türk), Daman, Braziliya, Ərəbistan, Sumatra, Benqal, Vyetnam, Çin, Yaponiya, Yava, Budda və s. şəxs, şəhər və ölkələrin özünəməxsus cəhətləri də əsərdə müfəssəl izahını tapmışdır.

Luis de Kameonsun lirik şeirləri və sonetləri də onun yaradıcılığında xüsusi mərhələ təşkil edir. Məlumdur ki, Avropada Sonetin ilk yaradıcıları Dante, Petrarka, sonrakı dövrlərdə isə Qonqora, Servantes, Şekspir və başqaları hesab olunur. Lakin Dantevari sonetlər daha çox şöhrət tapmışdır. İstər Avropada, istərsə də Rusiyada, Şərqdə İtalyansayağı sonetlərə xüsusi rəğbət oyanmış və əksər dünya şairləri bu formaya önəm vermişlər. Çox maraqlıdır ki, dahi rus şairi A.Puşkin hər hansı sonet ustasından çox Kameonsə üstünlük vermiş, onu Dante, Petrarka ilə müqayisə etmişdir.

1830-cu ildə yazdığı "Sonet" şeirində onun Portuqaliya şairinə məhəbbəti açıq-aydın hiss olunur:

*Суровый Дант не презирал сонета,
В нем жар любви Петрарка изливал.
Игру его любил творец Макбета,
Им скорбну мысль Камоенс облакал...*

Portuqaliya şairini fransız tərcüməsində oxuyan və
sevən Puşkin onun fəlsəfi lirikasını yüksək
qiymətləndirmişdir. Şairin sonetlərindən bəzisini oxucuların
nəzərinə çatdırmağı vacib hesab edirik:

*Любовь казалась сладкой мне когда-то;
В плену надежд несбыточных и грез,
Не видя притаившихся угроз,
Душа цвела, желаньями объята.*

* * *

*Все фальшь и ложь, чему я верил свято!
Надежды пролились ручьями слез!
К вершинам счастья Рок меня вознес,
Но тем скорей и горестней расплата.*

TORKVATTO TASSO

(1544-1595)

Həqiqətən də, Torkvatto Tasso haqqında rəvayətlər onun hələ həyatda olan zaman yaranmışdır. Fransada, onu şəxsən tanıyanlar və İngiltərədə, şairin ehtiraslı pərəstişkarı olan kraliça Yelizaveta, onun əsərlərinə o qədər marağ göstərmişdir ki, onları ingilis dilinə tərcümə etmişdir - saray əyanların kavalər və xanımları yalnız çoban həyatının gözəlliklərindən və xristian döyüşçülərin şücaətlərindən, Aminta və Silviya (pastoral "Aminta") və Qotfrid və Klorindanın ("Azad olunan Yərusəlim") hissələrin epik mürəkkəb toqquşması haqqında danışdılar.

Torkvatto Tasso 11 mart 1544-cü ildə Sorrentoda anadan olmuşdur. Onun atası -Bernardo - kübar, lakin yoxsullaşmış berqamo ailəsindən törəmişdir. O hələ ki varlı kübarlar yanında (Erkole Deste, sonra isə - Ferrante Salernskinin yanında) ailəsinin şərəfini qoruya bilirdi. Lakin onun havadarı, knyaz Salernski, imperatora xəyanətinə görə, öz torpaqlarından məhrum ediləndə, Bernardo kəskin yoxsulluğa düşər olmuş və qovulmağa məruz qalmışdır. Bernardo xeyirxah, lakin başısoyq, məlum çərçivədə yolunu azmış bir insan idi, o poeziyaya çox böyük, lakin cavabsız məhəbbət bəsləyirdi.

"Rinaldo" poemasını Tasso özünün ilk mesenatin - Qvidobald Urbinskinin - sarayı nəzdində yazmışdır. Hersoqun sarayı öz üzərində klassisizmin parlaq izini daşıyırdı:

zərif kavalərlər və gözəl xanımlar poeziya, musiqi, riyaziyyat ilə məşğul idilər və məhəbbət kefindən və əyləncələrdən boş vaxtı, fəlsəfi mübahisələrə həsr edirdilər. Filosof və qədimliyin pərəstişkarı Komandinonun sədrliyi ilə orada xüsusilə -Ariostonu Vergili və Homerlə müqayisə etmək olarmı - kimi məsələ qızgın müzakirə olunurdu. Tasso hesab edirdi ki, müasirlik də əsl bədii əsər üçün material və mövzu verə bilər, bunu təsdiq etmək o "Rinaldonu" yazmışdır, burada bir sıra nəcib əməllər göstərən ideal cəngavər təsvir olunur. Bu poemanın tam bədii müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacağını əvvəlcədən söyləyən atasının məsləhəti ilə, Tasso, bundan hansısa bir fayda almaq üçün, "Rinaldonu" kardinal Luici Desteyə həsr etdi.

"Yerusalimin azad olunması" poemasında Tasso hadisələrdən çox öz hissləri, öz şəxsi təəssüratları ilə məşğul olur, ona görə də biz burada kifayət qədər açıq surətlər dünyasının, döyüşlərin, məişətin təsvirlərini görmürük. Ayrı-ayrı yerlər, öz lirikasına görə, indiyə qədər İtalyan poeziyasında misilsiz sayılır, lakin epos ümumi əlaqənin möhkəmliyini tələb edir, bu da Tassoda çox zəif aparılmışdır. Əlbəttə ki, əgər Tasso öz nəzəriyyəsinin çərçivələrinə çox ciddi yanaşmasaydı, o "Azad olunmuş Yerusalim" poemasından möhtəşəm bir lirik əsər yaratmış olardı, ona görə ki, İtalyan epiklərdən heç biri daha nəfis kistlə ehtirasın məftunedici gücünü belə təsvir etməmişdir. Lakin - nəzəriyyədən başqa - Tasso öz ilhamını dinin qurbanı etmişdir, ona görə də, onun qəhrəmanların məhəbbəti qeyri-həyati, fantastik, ağlar-sentimental

olmuşdur. Nəhayət? poemanın epik hissəsində də Tasso ilk əvvəl katolik olmağa cəhd göstərmişdir; o bütün vücudu ilə, papalıq ona qarşı kəskin mübarizə aparan, reformasiyaya qarşı fanatik nifrətlə doludur və tendensiyanın yanlış qənaəti Tassonun poetik qol-qanadlarını kəsirdi.

Bununla belə, Tasso həddən artıq klassiklərə qapılırdı, bu da poemaya təsir edirdi və sonrakı tənqidçilərdən biri buna aid aşağıdakı rəyini bildirmişdir:

“Ovidiy, Homer, Lukresiy və Lukanın əsərlərindən təəssüratlar şairə çox təsir etmişdir. Onun surətləri, xasiyyətləri, döyüşləri və situasiyaları - hətta bəzən iştirakçıların nitqləri və danışmaları - Homer və Virgildən təmiz surətlərdir: Axilles - Rinaldonun, Hektor - Tankredin, Aqamemnon və Eney - Qotfridin, Odissey - Aletanın, Diomed - Arqantın, Nestor - Raymundun, Didona - Armidanın prototipidir; qüllədə Priam və Yelenanın söhbəti Aladin və Erminanın eyni şəkildə nümunə olmuşdur, onu Rinaldo tərk edən zaman, Armidanın şikayətləri, demək olar ki, sözbəsöz, Eney tərəfindən tərk olunan, Didonanın şikayətindən köçürülmüşdür, bir çox döyüş səhnələri “Iliada” və “Eneidadan” surətlərdir; qısaca desək, klassik epiklərin ən yaxşı motivlərini Tasso, şübhəsiz ki, özünə götürmüşdür”.

Tasso yenə də Ferraradan qaçmışdır, İtaliyanı dərbədər gəzirdi, Urbino və Turində olmuşdur, lakin heç yerdə sakitlik və istirahət tapa bilmirdi. O yenə də hersoq Alfonsa saraya qayıtmaq xahişi ilə müraciət etmişdir və bu dəfə razılıq almışdır. Lakin elə birinci gündə onun əyanların birisi ilə qarşıdurma baş vermişdir. Hersoq bu barədə

izahat vermək üçün onu öz yanına çağırmışdır, lakin izahat onunla bitmişdir ki, şair özündən çıxmış, hersoqa hörmətsizlik göstərmiş - ümumiyyətlə bir dəfəlik öz əqli qabiliyyətin idrakını şübhə altına almışdır. Bunun nəticəsində, hersoq onu müqəddəs Anna hospitalına həbsə salmaq əmri vermişdir, burada Tassonu yeddi il saxlamışlar.

Bu həbs şairin kövrək qibini tamamilə sındırmışdır; hələ bundan əvvəl də pozulmuş sinir sistemi, orada həmişəlik olaraq, sıradan çıxmışdır. Tasso çox vaxt dini ekstaza düşürdü, səmadan səslər eşidirdi, ona qarabasmalar görünürdü. O asketizmə düşür olmuşdür, onun özünə günahlı və yeretik görünən, keçmiş poetik fəaliyyətinə görə peşman olmuşdur. O "Azad olunmuş Yerusəlimi" ciddi tənqid atəşinə tutmağa başlamışdır, ona elə gələn dinə qarşı hər şeyi məhv etmişdir və bununla da öz əsərini ən yaxşı gözəlliklərdən məhrum etmişdir.

1586-cı ildə, ictimai rəyin daha da qızıışan hiddəti və Vinçenso Qonzaqonun xüsusi xahişi səbəbindən, Tassonu həbsdən azad etmişlər. Lakin hospitaldan tamamilə başqa insan çıxmışdır; indi bu daşa dönmüş, həddindən artıq dindarlıqda donmuş, yalnız dualar və axirət haqqında düşünən bir zahidə çevrilmişdir. Tasso Romaya getmək, papadan ona əzab verən şübhələrin hellini tapmaq haqqında arzu edirdi. Lakin papa onu qəbul etməkdən imtina etmişdir və Tasso Neapola yollanmışdır. Bu zaman onun bacısı Korneliya artıq ölmüşdür, bütün dünyada Tassonun, ona dəstək verməyə, ruhlandırmağa, sakitləşdirməyə qadir olan, heç bir yaxın adamı qalmamışdır.

"Azad olunmuş Yerusəlim" poemasının kübar və

yeretik elementindən “təmizləməsindən” sonra, Tasso yeni poemanı - “Yərusəlimin istilası”nı - yazmağa başlamışdır, bu çox quru və prozaik, lakin əsl katolisizm ruhun tam müvafiqliyi ilə yazılmış bir əsərdir. Bu əsərdən daha işıqlı düha hiss edilmir - Tassonun ruhu, daxili qərarlılığı, ətrafdakıların yalançılığı və etibarsızlığı səbəbindən, yatmışdır. Tasso ilahiliyə can atırdı və “Zeytun dağı” mistik poemanı yazmışdır.

Bu poema ilə papanın qəbuluna düşmək arzusunda idi və həqiqətən - ona lütfkar qəbula söz vermişdilər. Lakin şair, kilsədə yaşayaraq, hələ ki bu qəbulu gözləyirdi, onun qüvvələrini üzücü isitmə tamamilə almışdır və taleyin istehzası - tam fiziki üzülmə, tam mənəvi ümitsizlik anında, ölümünə bir neçə gün qalmış, o, ona ən yüksək şairlik mükafatı - dəfnə tacı - verilməsi haqqında məlumat almışdır.

Tasso sağ ikən tac qoymada iştirak edə bilmədi - 25 aprel 1595-ci ildə onun dostları onun artıq meyitinə tac qoyurdular!

Ərəblər Yərusəlimi zəbt edən zaman onlar, Tanrı Məzarının üzərində, Qolqofanın ətəyində, bərabər apostollar Konstantin və Yelena tərəfindən tikilmiş, kiçik kilsə ilə sərdabəyə səcdəyə gələn zəvvarlara toxunmamışlar. Lakin səlcuqlar xristian ziyarətgahlarını təhqir etməyə və zəvvarlara vergi qoymağa başlamışlar. Türklər tərəfindən xristianlara göstərilən sıxışdırmalar, şübhəsiz ki, onların sözlərinə görə, onlar orada ağır məhrumiyətlərə düşər olmuş, o yerlərdə heç vaxt olmayan, müxtəlif səyyah və zəvvarların danışdığı kimi, heç də çox da ağır olmamışdır. Lakin, dövlətin həyatına o zaman başlıca kübar təsirini

göstərən kisənin marağında bu kimi yalan danışıklara, xalq təsəvvürlərə təsir edərək, inandırmaq idi, bu da, türklərin həmlələrindən Avropanı qorumaq kimi siyasi məsələləri həyata keçirmək güman edilən qüvvələrin yaranmasında kömək etməyə qadir olan, dini təkan yaradırdı.

Beləliklə, artıq ilk sətirlərdən biz, Qərbin Şərqə can atmasında siyasi və dini maraqların necə qarışdığını görürük.

Müsəlman ordusu böyük çevikliklə fərqlənirdi, o hey-rətli silah və təchizata malik idi; o tam vahidliklə ruhlan-mışdır və onun, Qərbdən gələn gəlmələrin hücumlarını dəf etməkdən başqa heç bir digər fikri yox idi. Əhl-səliblər isə aclıq və susuzluqdan üzülürdülər, ona görə ki, düşmən yolboyunca bütün ehtiyatları məhv edirdi və həmçinin onlar bir-birinin hərəkətlərinə şübhə ilə yanaşırdılar. Ərazini tanımayaraq onlar, mühasirə silahlarına malik olmayaraq, pusqulara düşərək, xeyli vaxt səhrada dolaşırdılar, mənasız qalaların qarşısında dururdular. Atlar yıxılırdı və cəngavərlər ulaq və öküzlər üstündə hərəkət etməyə və ehtiyatları qoyun və itlərin üstündə daşımağa məcbur idilər.

Öz yürüşlərini Yerusəlimə davam etdirmək əvəzinə əhl-səliblər, qələbədən sonra Antioxiyada öz aralarında hesab çürütməyə başladılar. Boemund ona verilmiş vədin yerinə yetirilməsini istəyirdi, knyazlar əvvəlcə imperator Aleksidən razılıq alınması üzərində dururdular. Yalnız 7 iyun 1099-cu ildə əhl-səliblər, nəhayət ki, Yerusəlimin divarlarına çatdılar.

Onlar orada genuyalılar mühasirə silah və ehtiyatlarla üzüb gələndək, tam bir ay qalmışdılar. Bu zaman onlara

divarları taranla dağıtmaq və şəhərə daxil olmaq müəssər olmuşdur. Əhl-səliblər keçmişdə yaşanmış bütün uğursuzluqlara və məhrumiyyətlərə görə, görünməmiş amansızlıqla qisas alırdılar. Onlar müsəlmanları və onların ailələrini məhv etməyə elə başlamışlar ki, “qan atıların dizlərinə qədər, ölülərin meyitlərin qalaqları isə atların çənələrinə qədər çatırdı”.

Əlbəttə ki, yəhudilərnən də haqq-hesab çürütməyə unutmamışlar; onları harada gəldi döyür, xilas olanları isə sonuncularla birlikdə, sinaqoqlarda yandırırtdılar. Bu kimi igidliklərdən sonra qaliblər qandan təmizləyərək, ayaqqabılarını, baş geyimlərini çıxardaraq və hönkür-hönkür ağlayaraq, öz müqəddəslərin ətrafında gəzməyə başladılar.

Məqsədə nail olunmuşdur, lakin birlik və sülhə hələ ki nail olunmamışdır. Qaliblər arasında çəkişmələr başladı; bilmirdilər ki, hansı hökmdarın seçimi üzərində barışsınlar.

Ruhanilər tələb edirdilər ki, bu hökmdar mütləq ruhani şəxs, patriarx olmalıdır və heç bir vəchlə kübar hökmdar olamamlıdır və beləliklə də yeni kilisə dövlətin təməli qoyulmuş olsun. Buna qarşı qəti surətdə knyazlar çıxdılar, buna baxmayaraq ki, onlar da Yerusəlimin kübar hökmdarın seçimində də razılığa gələ bilməmişlər. Yerusəlim taxt-tacını qraf Raymunda təklif edirdilər, lakin o, “yer tacını Xilaskarın işgəncə tacını daşıyan yerdə daşımağın mümkün hesab etməməsini” deyərək (saqaya inansaq), bundan imtina etdi. Onda hökmdarlığa Qotfrid Bulyonskini xahiş etməyə qərar verdilər və o razı oldu və 22 iyul 109-cu ildə o “Tanrı Məzarının müdafiəçisi və baronu” titulu qəbul etdi.

Bu andan mahnı və saqaların xüsusilə güclü qoşmağı başlandı: müasirlər o fikri qəbul etmək istəmirdilər ki, "İsanın ayaqları dəydiyi yerdə" kral kimi insanın və cəngavərin ideali seçilməmişdir. Yerusəlim hökmdarı necə olmasının öz baxışlarını onlar, onun həqiqətən necə olmasına yönəldilər. Bununla da o səbəb aydınlaşır ki, nəsilə Qotfrid Bulyonski, müasirlərindən fərqli olaraq (yürüşün başlanğıcı) daha böyük şöhrətə malik idi.

Yerusəlimim istilasından sonra xristianlar (uzun müddət olmasa da) Fələstində möhkəm yerləşdilər. Raymund, Balduin və Tankred, gənc Yerusəlim krallığına möhkəm dayaq olan, bir sıra knyazlıq və qraflıq yaratdılar.

Qotfrid Müqəddəs Məzarın müdafiəçisi kimi heç bir il də qalmadı; 18 iyul 1100-cü ildə o - rəvayətə görə - zəhərdən ölmüşdür, lakin - çox güman ki - Fələstinin meyitlərindən tüğyan edən taundan ölmüşdür.

25 dekabr 1100-cü ildə yerusəlim kralı kimi Balduinə tac qoyulmuşdur. Onun hökmranlığı zamanı belə demək olarsa, "assizlər" işlənilib hazırlanmışdır, yəni özündə əslində müxtəlif xalqların adi hüququn toplusunu əks etdirən, qanun küliyyəti. Krallıq daha ruhani simaya malik oldu: papa kimi müstəqil olan patriarx seçildi. Sonra orada yeni bir hadisə baş verdi - ionnitlərin, tampliyerlərin (xramovniklərin) ruhani-cəngavər ordenləri və sonradan isə - tevton ordeni yarandı.

Bu halda krallıq Yerusəlim yenidən müsəlmanlar tərəfindən istila edilən zaman 1244-cü ilə qədər mövcud oldu.

Birinci xaç yürüşündən sonra hələ çoxları buna hazırlıq görürdü. Lakin onların heç biri nə palaqlığa, nə nəticələrə

görə birincisinə bənzəmirdi. Həm də onlar bizim üçün, bizim məqsədimiz üçün maraqsızdır; bizim vəzifəmiz, Torkvatto Tassonun poeması əhatə edən, tarix və həmin dövr arasında məlum paralel çəkmək idi və biz bu vəzifəni yerinə yetirdik. Həm də bu oçerkin başlığı nəzər-nöqtəsindən, bizim vəzifəmiz demək olar ki, yerinə yetirilmişdir; xaç yürüşlərin yaranma tarixi, xristianların müsəlman dünyasına hücumun zəruriliyini irəli çəkən, o şəraitlərin və xüsusiyyətlərin aşkarlanması olmuşdur. Əslində isə bu hadisələr, birincisi kimi, yeddinci xaç yürüşü üçün də eyni qalmışdır: hər yerdə və həmişə vadaredici kimi hisslərin, ümidlərin və arzuların çox mürəkkəb kütləsi olmuşdur.

Beləliklə, xaç yürüşlərin möhtəşəm epopeyası oynanılan həqiqi sxem budur. İndi oxucu, onun ölməz "Azad olunmuş Yərusəlim" poemasında dahi Tasso tərəfindən çəkilmiş incə poetik təsvirə keçir.

ŞAIR-MÜTƏFƏKKİR Ə.HÜSEYNZADƏ QƏRBİN İKİ ŞAIRİ HAQQINDA*

Ehkamın, milli-etnik yasaqların və sinfi-partiyalı meyarın bərqərar olduğu ortodoks sovet ideolojisi dövründə elmin ehtikara, spekulyasiyaya bir tarix, bir də dil qədər açıq olan üçüncü hədəfi olmamışdır. Azərbaycanın mənşəyinə aparan ünvanların cərgəsində “türk” sözüne heç əvvəldən yer saxlanmamışdır. “Türk” sözünün özünün açımını isə türklüyün stixiyasından başqa hər yerdə aparmışlar.

Xüsusilə ağırlı və acılı nöqtə bir də odur ki, bu dövrdə tək-cə əcnəbilər yox, bəlkə də daha çox “özümüzünkülər” tarixin nəinki faktını və həqiqətini, üstəlik, həm də ibrətini, hikmətini günün, məqamın illetinə qurban eləmişlər.

Türklük barədə ən qədim həqiqətin övlad və nəvə türkə təhrifsiz, zadəsiz çata bilməsi üçün nə elmi, nə də əxlaqi cavabdehliyi əcnəbi (qeyri-türk) katib (tarixçi, linqvist, etnoqraf) isə heç öhdəyə götürməmişdir. Əksinə, soy kökü və mənşə barədə həqiqətin zülmətdən, dumandan ayrılıb aydınlığın təmiz havasına çıxma bilməməsi üçün mütəşəkkil, süni kaos yaradan “doğma” və “yad” maneələr təbii və kortəbii səbəblərdən qat-qat çox olmuşdur.

Lakin türkün namus və qamus kitabını hələ yazılmamış bir kitab kimi təsəvvür etmək də doğru olmazdı. Hələ bulan-

**Bu hissədə mərhum tədqiqatçı, alim O.Bayramovanın fikirlərinə istinad edilmişdir.*

mamış, büllur çeşməli mənbələrdən, yunikal qazma və yazmalardan başqa bizim milli-etnik yaddaşda hələ toxunulmayan çox sehirli mənbələr, bu vaxta qədər yasaqda qalan, “küfr” elan olunan və yalnız müstəqillik dövründə xalqa çatdırılan kitabələr - mənəvi Turan, “ana yurd”, “ata dil” dastanları da vardır.

Şərqi Əli bəyin qələmə aldığı dörd kitabı, dörd dastanı da bu qəbildəndir.

Bu kitablarda türkün və türklüyün dastanı həm tarixi, həm də coğrafi qaynaq və kökləri ilə, necə var, elə verilir.

Türkün “ata yurd” məkanı Orta Asiya, Ortaq Asiya - bəşər tarixində ortadan çox əvvəlki dövrün beşik materiki, ana qitəsi olmuşdur. Eradan əvvəl on min il Asiyadan qopub tarixə qovuşmuşlar. Düz on min il təbiət kimi tarixin də dan yeri hər dəfə burada qızarmış, əqli, mədəni, etnik enerji (türklük!) dünyaya seysmik Mərkəzdən - Asiyadan yayılmışdır.

Elə yüzillər olub ki, bir yox, iki qitə türklərin coğrafi məkanı olub, və Asiyanı, “bu bələli qitənin dəcəl uşaqları” (Fuad Bozqurd) - türklər öz əlləri ilə bu iki qitəni iki beşik kimi yırğalayılar. Lakin hətta dünya türklərin vətəni olanda da həmin dünyanın baş çadırı və ata evi, Bəzz qalası və Çənlibeli yenə də Asiya özü olub: tale üzlərinə güləndə bu uşaqlar buradan çıxıb dünyaya yayılmış, dar məqamda isə dünyadan qaçıb yenə buraya sığışmışlar.

Çox çəkmir ki, etnik enerji “ana yurddan” dünyaya aşır- daşır, Orta Asiya və Sibir türkləri Altaydan Balkanlara dağılır. İslamdan əvvəlki türk dünyasının ucqar Qərbi-Şumerlər və onun dəyişməyən, əbədi yaxın Şərqi-Ceyhun və Seyhun dairəsi yeni türk coğrafiyasını yaradır.

Türkün böyük tarixinə çevrilən növbəti dövr - "Yeni era" isə artıq Qüdslə yox, Məkkəylə başlayır, zamanın hərəkətini, gərdişi - İsanın doğulduğu günlə yox, Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçdüüyü günlə hesablayan və açan təqvimlə başlayır. Bu "Yeni era" özünü həm "Turan", həm də "İran" deyilən dünyada bərabər, həmhüquq miqyas və vüsetlə göstərir. Əslində, hər iki dünyada vahid etnik məkanı eyni qəvm - türklər bərqərar edirlər.

Nəhayət, növbəti era, üçüncü min il yaxınlaşır. XXI yüzilin astanasında türk qlobalizminin yenidən təzahürü, Avroasiyada çağdaş türk etnik arealının yaranması üçün obyektiv-tarixi prespektiv əmələ gəlir: azad, dünyəvi, müstəqil Türkiyə Cümhuriyyəti ilə eyni mənəvi, mədəni, etnik məkanda qovuşan beş yeni bağımsız türk səltənəti, onların vəhdətlə birləşən geosiyasi durumu, insan gücü, iqtisadi ehtiyatı və kultür sərvətləri əsas verir ki, türk amili yenidən çıxsın və öz iradəsini dünyaya yenidən diktə eləsin.

Belə bir məqamda çağdaş türk milli-etnik kultürü və intellekti xüsusilə miqyaslı vəzifələr qarşısında qalır. Mövcud türk humanitar ənənəsini və irsini də tam məzmununda və həcmdə həmin vəzifələrin xeyrinə səfərbər etmək bir nömrəli məqsədə çevrilir. Azərbaycanda və dünyada türkologiyanın ("türkiyətin") qlobal və strateji vəzifələri səviyyəsində çağdaş elmi-filoloji bünövrənin bərqərar olması indiki siyasi, ideoloji və sosial gerçəkliyin milli-humanitar fikir qarşısında irəli sürdüyü aktual və vacib bir məsələdir. Belə ki, bütünlükdə planet miqyasında, birinci

növbədə isə islam və türk kontekstində çağdaş integrasiya dövrü yüz illər boyu öz etnoqrafik (etnik-milli) tarixini və etik-estetik-ədəbi coğrafiyasını zədəsiz qoruyub saxlamış türk dünyasında həm iqtisadi və sosial, həm də elmi-mədəni inkişafın ümumi prespektivlərini də müştərək şəkildə tədqiq etməyi şərtləndirir və zəruri edir. Nəzərə alsaq ki, hazırda yeddi müstəqil türk dövlətində və dünyanın on altı müxtəlif ölkəsində məskunlaşmış türk soyunun ümumi sayı iki yüz milyondan çoxdur və ənənəvi olaraq bu demoqrafik landşaftda örnək rol və avanqard missiya həmişə Azərbaycanın öhdəsinə düşmüşdür, onda bu milli-etnik ideyanın - türk ideyasının dünyaya göstərə biləcəyi təsirin miqyas və sambalını indidən təsəvvürə gətirmək olar.

Əslində belə bir fundamental elmi-türkoloji təməlin yaradılması təşəbbüsünün əsası (ortaq türk mədəni arealı, ortaq türk etnik tarixi, ortaq yazı latını və ədəbi dili... ideyaları) hələ 1926-cı ildə, Şərq xalqlarının Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayında qoyulmuşdur və M.F.Axundzadənin, İ.Qaspiralının, Ə.Ağaoğlunun və Ə.Hüseynzadənin əməli fəaliyyəti və nəzəri irsi ilə, məhz həmin Qurultaya məruzə kimi təqdim olunan "Qərbin iki dastanında türk" risaləsi ilə hazırlanmışdır, Risalənin ilk cümləsində də Əli bəyin özünün dediyi kimi burada, "Bakı Türkoloji Qurultayında və risalədə türkdən bəhs edilərkən müqəddimə olma üzrə müxtəsər bir vəchi-ati mövzulara təmas olunmuşdur" (Ə.Hüseynzadə).

Türklüyün "kim"liyinə, milli və etnik "mən"inə, onun tarixinin qədimliyinə atılan oxlar tarix boyu birinci növbədə

türkün dilinə və kultürünə dəymişdir. Şübhəsiz, bu dili və kultürünü bu oxdan qorumağa türkün mənəvi haqqı daha çoxdur, nəinki türklüyün bədxahının bu oxu bu kultürə atmağa haqqı. Lakin maraqlıdır, uzun müddət ikincilər bu haqda daha fəal və səmərəli istifadə etmişlər.

Türklüyün bütövlüyünü dil və kultür məkanında qorumağa ömür sərf edən, onu bir fəlsəfə, məfkurə, metodologiya kimi əsaslandıran böyük öndərlərdən biri - Əli bəy Hüseynzadə olub.

Turan peyğəmbəri, “rəsul” və “yalavac”, böyük ideoloq Əli bəy türklüyü hələ o vaxtdan qarşıdakı tarixi sınaqları hazırlayıb.

“Füyuzat tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır” (“İntiqad edirik, intiqad olunuyoruz”) - türk milli-tarixi şüuru tarixən bu yöndə yaranıb və indi də bu məqsədə xidmət edəndə qüvvətli, sivil və gələcəkli görünə bilər.

Əslində Əli bəy bir yox, iki ideologiyanın banisidir: türkçülüyün və azərbaycanlılığın! Çox uzun müddət demoqrafik istilah kimi geniş bir şəkildə işlənən “tatar”, “müsəlman”, “Qafqaz tatarları”, “osmanlılar” kəlməsi “azəri” və “türk” şəklində bir də məhz “Füyuzat” dərgisindəki yazılardan sonra konkretləşir. Bir istilah kimi “türklük”, bir hərəkət kimi “türkçülük” Əli bəyin adı ilə bağlanır. Füzuli türk dilini, “Füyuzat” isə milli bir anlam, vahid demoqrafik məxrəc, ortaq soykökü mənasında “türk” adını sabitləşdirir.

Nəhayət, “Füyuzat”la bilavasitə bağlı olan üçüncü bir kəlməni də bu ilk iki stildən ayrı şəkildə təsəvvürə gətirmək olmaz: “Turan” sözünü Əli bəy həm ilk şeirinin

başlığı, həm də özünün ilk imzası, təxəllüsü şəklində işlədir; 1904-cü ildə, hələ Rusiyada (Peterburqda) tələbə ikən “Turan” şeirini yazır:

*Sizlərsiniz ey qövmi-mecar bizlərə üxvan,
Əcdadımızın müştərəkən mənşəyi - Turan.*

Eyni adlı (“Turan” adlı!) və eyni ruhlu şeiri yeddi il sonra (1911) Ziya Göyalp İstanbulda yazır:

*Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türküstan,
Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir - Turan!*

Yaxud: Hələ 1906-cı ildə Əli bəy “Füyuzat”da “Füyuzat” haqqında yazır ki, onun “tutduğu yol - türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır, türk hissiyatı ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədiyyin və Avropa mədəniyyəti ilə mütəməddin olmaqdır”. Düz on iki il sonra Ziya Göyalp eyni sözləri öz kitabının titul səhifəsinə yazır: “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” (Ankara, 1918).

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, “islamçılıq, türkçülük, qərbçilik” kulturdə vahid bədii məkan, inteqrasiya (mənavi Turan!) təlimində yalnız son mərhələdir, onun yekun və kamal dövründə kəsb etdiyi düstur və tənlikdir. O vaxta qədərki hər mərhələ isə ayrılıqda bu düsturu təşkil edən vahidlərdən, tərkib komponentlərindən biri ilə seçiyələndir.

Düsturdakı üç vahiddən birincisi - müasirləşmək, avropalaşmaq! İslam və türk dünyasında istiqlal ideologiya-

sını başlayana - M.F.Axundzadəyə məxsusdur. Bu hələ ilk dövr - məişətdə, güzərandə, dövlətçilikdə köləliyin dərği mərhələsi idi. Axundzadəyə görə, böhrana səbəb - mədəni gerilik, çıxış yolu - maarifçilik və qərbçilik idi. Böyük mütəfəkkir Azərbaycanı, türk dünyasını Şərqdən uzaqlaşmaq hesabına Avropaya yaxınlaşmağa çağırırdı.

Düstura ikinci və daha sonra üçüncü vahidi əlavə edənlər - İsmayıl bəy Qaspiralı, Həsənbəy Zərdabi, Əli bəy Hüseyinzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Ziya Göyalp oldu. Ə.Hüseyinzadə və onun nəşr etdiyi "Füyuzat" dərğisi (1906-1907, Bakı) məhz M.F.Axundzadəni davam, təshih və inkişaf etdirənlər xüsusi yer tutur.

İslam aləminə də, Avropaçılığa da münasibətdə Əli bəyin simasında Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi fikri vaxtilə bəlkə də təbii olan və dövrlə şərtlənən ifrat və əyrilərdən təmizlənilir. "Füyuzat" - islamı reforma ideyalarına "açmaq", ortodoks və mühafizəkar qatdan onu təmizləmək, bir fəlsəfə, əxlaq kimi "Hikməti-islama vaqif olmaq" yolu ilə gedir. İslama məxsus rəsmiyyətləri zahiri-prosessual ibadət və formal mərasim strukturlarından qismən də olsa azad edib, daxili əxlaqa və mənəviyyata açılan fəlsəfi səviyyəsinə yüksəltmək! Onu bir qrup işbazın və funksionerin əlindən alıb, ən geniş kütlələrin ixtiyarına və imtiyazına vermək - məqsəd budur: "Bu gün protestant məmləkətlərində bir kəs yoxdur ki, İncili oxuyub anlamasın. Bu əqvamın, öz Quranlarının mənasından bixəbər qalan müsəlmanlara, əxlaq və məişətce təvəffüqləri əsbabından biri budur" ("Füyuzat, 1907, №10"). Beləliklə, Martin Lüter kimi Əli bəy də islamı dəyişmək yox, xalqa mənimsətmək

yolu ilə gedir və “Qurani Kərim”in ana türkçeyə tərcüməsi ideyasının da ilk müəllifi kimi çıxış edir.

“İslamlaşmaq” kimi “avropalaşmaq” təliminə də “Füyuzat”ın verdiyi təshih bədii-fəlsəfi tərəqqidə yeni mərhələnin ifadəsi idi. Əli bəy türk ziyalisını “yevroposentrizmin funksioneri” olmağa çağırırdı, yox, əksinə, sözün əsl mənasında “avropalaşmağı”... Avropaya müqavimətin üsulu, forması sayırdı: “...biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayələrinə, ülum və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiralarına müraciət etmək istiyoruz, özlərinə deyill! Biz istəriz ki, islam ölkəsinə onların beyinləri, dimağları girsın, boğazları, mədələri girməsin! Biz istəriz ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın” (Ə.H.”Kasıblanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası”). Avropaçılığa meyl məsələsində bəzən müasir Türkiyədə və Azərbaycanda özünü göstərən açıq-aşkar ifratçılıq hallarının mənbəyini Əli bəy hələ o zamandan görmüş, türklüyü və islamı ayıq-sayıq olmağa çağırırdı: “...türklük və islam dairəsində tərəqqi etmək istiyoruz. Biz arzu edirik ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda “türk və müsəlmanlar nə gözəltərəqqi ediyorlar” deyinsin, yoxsa “türklər, müsəlmanlar irtidat ediyor, firəngləşiyorlar” deyilməsin!”.

“Türkqanlı, müsəlman etiqaqlı, firəng fikirli, Avropa qiyafəli fədayi” yetişdirmək missiyasına, islam və türklük miqyasında tərbiyə və oyanma dərslərinə Əli bəy “Füyuzat”dan əvvəl “Həyat”da (9 iyun, 1906) başlamışdı: “Həyat” fəryada başladı ki, müsəlman cəmaəti və ümumi xəlqin oyandığı bir zamanda oyansın, ayılsın! Yoxsa

yatanlar oyananların ayağı altında qalıb üzüləcəkləri mühəqqəqdir”.

“Bir vaxt babaları dünyanın az qala yarısını alan türklər” indi niyə bu hala düşmüşlər? Elə bil ki, türk soylu xalqlar “tilsimə giriftar olmuş, bir nöqtədə donub-qalmış”, “...güldən, bülbüldən mey və məhubbudan ayrılmayan” əsərlərlə öndər ideyalardan, çağdaş ədəbi janrlardan uzaq düşmüşlər.

Bəs çıxış yolu nədir? Bütün türklər arasında ittihad və tərəqqi. “Fikirdə, dildə, əməldə birlik”, “Ümumtürk ədəbi dili”, “Vahid əlifba və imla”, “Hər kəsin özünü bütövün bir hissəsi kimi tanıtməsi”.

Hələ o vaxt əməldə gerçəkləşən aydın coğrafi və tarixi sərhədləri cızılan “Mənəvi Turan” - “Füyuzat”ın öz səhifələri idi. Demək olar ki, bütün bölgələrdən olan türk klassiklərinə burada geniş yer verilirdi. Mahmud Əkrəm Rəcəzadə, Şinasi, Namik Kamal, Şəmsəddin Sami, Əbdülhəqq Hamid, Müəllim Naci, Əbu Ziya Tofiq, Xalid Ziya Üşşaqzadə, Murad bəy və s. kimi adlara dərginin hər sayında rast gəlmək olardı. Osmanlı aydınları Əhməd Kamal, Müdhəd Paşazadə, tatar yazarı Həsən Səbri Ayvazov daimi, fəal redaksiya əməkdaşları idi. Osmanlı teatrı, qazax lirikası, qırğız eposu, İran epik ənənəsi diqqət mərkəzində idi.

Xüsusən dildə birlik və bütövlük məsələsini Əli bəy mənəvi bütövlüyün bütün digər sahələrdə gerçəkliyi üçün zəmin hesab edirdi. Belə bir fikri qəti rədd edirdi ki, guya qədim, ata türk dili bizim eranın ikinci, yaxud dördüncü əsrində formalaşib. Həm dilimizdə olan abidələrin, həm də

dilimizin özünün eradan əvvəlki dörd min il belə yanaşma tərzində tədqiqatdan kənarda qalırdı. Halbuki, Əli bəyə görə dildə də, ədəbiyyatda da son altı min il fasiləsiz, tənəffüссüz “türk altı min il” olub. Eradan dörd min il əvvəldən islama qədər vahid dili və mədəniyyət məkanında vahid xalq yaşayıb - türklər!... hələ çeşidlərə parçalanmamış ümumtürk dili bərqərar olub. “Xəzər-Balxaş ellipsi” daxilində fasiləsiz hərəkət qapalı dövriyyə şəklində baş verib və ona görə də vahid bədii məkan pozulmayıb. İndi əsas məsələ həmin vahid məkanı kulturdə yenidən bərpa etmək, ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə doğru körpü salmaq, babaların yaratdığı milli-etnik “mən”lik şüuruna sahiblik şüuru tərbiyə eləməkdir.

“Qərbin iki dastanında türk” traktatında “Siyasəti-fürsət”, “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar”, “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” kitablarında idrak və ifadə olunmuş yaddaş və şüur tərbiyəsi daha geniş tarixi və coğrafi kontekstdə davam etdirilir. Onların hamısını bir yerdə “Şərqin (və Əli bəyin!) dörd dastanı” adlandırmaq, bu dörd dastanda türk və türklük şüuru mövzusunda geniş söhbət açmaq olar. Belə bir söhbət bu kitabın özünün səhifələrində artıq açılmışdır. Məmnunluq hissi ilə qeyd etməyi lazım bilərəm ki, yetmiş illik yasaqdan və lənətdən sonra həmin söhbətə dördüncü dastanın tərtibçisi, bu dastandan danışmağa hamıdan çox mənəvi və əxlaqi haqqı olan Ofelya xanım Bayramova başlamışdır.

“Qərbin iki dastanında türk” - Əli bəyin şərtlik və rəmzlə, tarixi-siyasi simvoloka ilə, “alt qat”la və “ikinci plan”la ən zəngin, mürekkəb əsəridir. Odur ki, həm də

haqqında ən az danışılan və ...qəribədir ki, ən az söylənən (traktatı başa düşməkdən çox uzaq olan vulqar marksçı sosioloqlar da onun heç adını çəkməməyi daha üstün hesab eləmişlər) əsəridir. Həm kitaba daxil edilən "Müqəddimə", həm də kitabı tamamlayan "İzahlar" və "Lüğət" fundamental əməyin məhsuludur və tam halda əlibəşünaslıqda təzə, ilk sözdür. Əlavə etmək istəyirəm ki, üstəlik, həm də traktatın janrı, üslubu, mahiyyəti və simvolikası haqqında doğru sözdür. Dörd dastanın dördünü də bütövlükdə, vəhdətdə əhatə və təsəvvür etməyə kömək edən sözdür. Əli bəy belə bir əsəri mütləq yazmalı idi, türkün indisi və keçmişi barədə üç dastandan sonra türkün sabahı və gələcəyi barədə təzə nəslə mənəvi vəsiyyəti də mütləq qələmə almalı idi. Əslində, bu kitabı və kitaba verilmiş şərh və təhlilləri Əli bəyin irsi ilə onun varisləri arasında artıq baş tutmuş dialoqun, əsrlər, nəsillər arası ünsiyyətin övvəli, sifəsi hesab eləmək olar.

"Siyasəti -"Füyuzat"ı "Siyasəti-Fürsət"də açıldıqdan və yaşıl işıqları qırmızı qaranlıqlarda arayıb-tapdıqdan sonra, üstəlik, "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" - sualına cavab verdikdən sonra Əli bəy indi də Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayda "Türkoloji nədir?" - sualına cavab verir. Türkün Şərq məkanında əriyib-itən keçmişini izlədikdən sonra türkün uzaq və yad məkandan - Avropadan görünən obrazını qələmə alır. Və bütün bunlar müasirlik və sabah barədə ən doğru və ağırlı, ən yaralı və yasaqlı həqiqətləri tarixi bir tülde, örtüdə açıb-ağartmaq, onu millətə car çəkmək və dünyaya elan etmək üçün ədibə imkan verir. Müasir türkoloji fikrin əsas vəzifəsini gəncliyə nişan vermək üçün ədibə imkan verir.

Bu o vaxt idi ki, hələ türk ənənəsində “türkiyyət” institutu yox idi.

Əli bəy müstəsna bir uzaqgörənliklə elə bil bu gələcək təsisat üçün proqram, sözün bugünkü mənasında plan-prospekt verir. Bu təsisat funksional vəzifə, elmi struktur və predmet-mündəricə baxımından nələri öz içinə almalı idi? Türkoloq alim bütün suallara konkret, təfsilatlı elmi cavablar verir: türkün tarixi və indisi ilə bağlı beynəlmiləl mənbələrdən seçmələr toplusu (müntəxabatı), dünya bədii-estetik fikrində türk obrazı (Firdovsi, Krımski...), türkoloji kataloqlar, albomlar, muzeylər silsiləsi, Qafqazda, Anadoluda və Balkanlarda türklüyün tarixi...

Əlbəttə, əsərin adı şərtidir. Məqsədi iki bədii dastanda yox, Qərblə Şərqi, xaçla ayparanın, ərəblə katoliklərin, islamla səlibin, xristianlığın tarixində türkün mövqeyini, obrazını, taleyini izləməkdir. İyirminci əsrin iyirminci illərində Azərbaycanda, Bakıda baş verən hadisələrə güzgü tutmaq üçün əsarət və azadlıq, köləlik və istiqlal arasında münasibətlərin Qərb və dünya miqyasında ibrət dərslərindən, təcrübə və tipologiyasından istifadə etməkdir.

Bu təcrübənin və tipologiyanın kökləri və qaynaqları isə tarixdə də, sənətdə də çox uzaqlara gedir.

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq tarix qayıqda, gəmidə sakin (sərnişin) olur və irəliyə doğru su və dəniz yolu ilə hərəkət edir. Hindistana Atlantikadan yol axtararkən Kolumb Kuba və Haiti adalarına rast gəlir. Hər iki adanı “Hind torpağı”, onların əhalisini isə “hindular” zənn edən Kolumb “təzə dünya” kəşf etdiyini özü bilməsə də, planetdə təzə tarixin təqvimini və hesabını bu kəşflərlə açılır. Həm Hin-

din, həm də Çinin yeraltı və yürüstü sərvətlərinə də səlibin xaçını və qılıncını Vasko de Qamanın, Magellanın mindiyi gəmilər, onların okeanda açdığı şıramlar, girdablar gətirib çıxarır. Ərəbin süqutundan sonra tam iki əsr Balkanlarda, Anadoluda, Suriyada, Fələstində başlanan talanın qarşısı yalnız türkün çəkdiyi Çin səddi ilə alınır.

Həmişə olduğu kimi yenə də qılıncın və qəhrəmanlığın qələbələrini poeziyanın qələbələri tamamlayır.

Gözəllik ilahəsi Venera dəniz dalğasının köpüyündən əmələ gəldiyi kimi, yeni nəsrdə də, poeziyada da fırtınanı eyni dalğanın tufanı və enerjisi hərəkətə gətirir. Və bu dalğada şairin fəth etdiyi ucalıq cəngavərin çatdığı zirvədən qat-qat dərin, qat-qat miqyaslı olur. Öz poeziyası, öz rübabı ilə hələ orta əsrlərdə yeni eranı başlayan Torkvatto Tasso böyük cəngavərə ithaf etdiyi sonətdə şeirlə qılınc arasında bu zirvə fərqi belə ifadə etdi: "Vasko de Qama, sən öz şöhrətinlə kiməsə borclusan. Onun səsi sənin gəmilərinin çata bilmədiyi hüdudlara çatdı". Rübabının yelkəni ilə Vasko de Qamanın gəmisini geridə qoyan şairin adı - Kameons idi.

Tarixin "səlib-salnaməsi" onu şeirdə qələmə alanların hər ikisinin - həm Tassonun, həm də Kameonsin poeziyasında iki şəkildə öz əksini tapıb: Kameons "Luziada"da bu "xaç yürüşünün" Qərb dünyası üçün qələbə aktı tarixi dəyərini qələmə alıb. Tassonun "Azad olmuş Qüds" poemasında bu salnamənin həm Qərb, həm də Şərq üçün iztirab və faciə fəlsəfəsi öz əksini tapıb. Birincidə - qəsbkarlığın, ikincidə, milli istiqlal və azadlıq döyüşlərinin epik ənənəsi, üslubu, poetikası sənədləşib və əbədiləşib.

Və Əli bəy Hüseynzadə “Luziada”da, Kameonsin irqi, etnik lovgalıq və qürur kitabında türkün xəyanətli, cəhalətli tarixinin ibrət dərslərinə, “Azad olmuş Qüds”də, Tasso iztirablarında isə bu tarixin ağrısına, yaralarına açılan müdriklik və hikmət mənzərəsini görmüşdür. Gözü önündə XX yüz ildə türk dünyasında baş verən hadisələri də o, bu hikmətin, müdrikliyin işığında təsvir və təhlil etmişdir. Tariximizin “səlib dərslərinə” və onun şərhinə ayrı heç yrdə biz bu vüsətdə və dərinlikdə rast gəlmirik.

Məhz bu bəşəri tipologiyadan ustalıqla istifadənin nəticəsidir ki, bolşevizmə, xristian, səlib və rus şovinizminə fəlsəfi müxalif kimi yazılmış bu əsər 1926-cı ildə Bakıda “kommunist” (!) redaksiyasında ayrıca kitab halında yayılana və yayıla bilmişdir! Burada məhz tarixi tipologiyadan, unudulduğu üçün təkrar baş verən ibrət dərslərindən bəhs etməyə daha çox əsas var.

Kameons və Tasso, “Luziada” və “Qurtarılmış Qüds” - bu iki, bu qoşa adla Orta əsrlərin iki Avropası - Renessans və İnkvizisiya, humanizm və irtica, zorakılıq, azadlıq və qəsbkarlıq qütbləri və dəyərləri öz rəmzi ifadəsini tapmışdır. Həmin tarixi üzbəüzün və təkbətəkin neçə-neçə əsri Avropa-türk qarşındurması şəklində baş verib.

Tasso - “Şahnamə” (“Qurtarılmış Qüds”) əsərinin Avropanın İntibah dəyərləri məcrasında, Bayron, Göte kimi şairlərin sabahkı bedii və fəlsəfi-əxlaqi irsinin sələfi rolunda dayanaraq yazmışdır. Kameonsin yaratdığı “qəsbkarlıq epopeyası” ənənəsinə tamamilə zidd bir epik ənənə kimi yaratmışdır. Elə bununla da Kameonsin yaratdığı bedii ənənəyə - “Qəsbkarlıq epopeyasına” qarşı qəsbkara müqə-

vimətdə istiqlal savaşında qəhrəmanlıq və vətənpər-vərlik epopeyasının əsası qoyulmuşdur.

Əli bəy bəhs elədiyi hər iki müəllifin “Səyahətname”sini Homerin “İliada” və “Odisseyə” süjetləri, yunan eposunun təsvir tərzı və poetikası ilə izah etdiyi kimi, Ofeliya xanım da Əli bəyin oçerkindəki bədii tarixlə o vaxt Bakıda, Azərbaycanda baş verən hadisələr arasında uğurlu, inandırın paralellər tapa bilir. Hətta o qədər ki, bəzən təəccüb edirsən: həm istiqlal savaşının və qəhrəmanlığın, həm də xəyanətin, siyasi-millı rəzalətin Şərqdə də, Qərbdə də baş verən dövriyyələri arasında oxşarlıq nə qədər çox imiş!.. Həm Qodofronlar, həm də Səlahəddin Yusif Əyyubilər, Səmərqəndli Aldəmirilər, Sultan Süleymanlar və Rəsulzadələr, əslində, bir şəcərədən, bir kökdən imiş!

Aşağıdakı sözləri isə müqəddəs Qarabağ və Şuşa barədə hər bir azəri türkü hətta bu gün də eynilə deyər bilər: “Hüzur və rahatı başqa günlərə, daha məsud zamanlara burax! Şimdi əziz vətənin sevgili taban əcnəbi boyunduruğu altında işləyib duruyor. Uyğu zamanı degildir”.

Demək istəyirik ki, kitabdakı müqəddimə və şərhlər ənənəvi standartdan kənara çıxır. Onlar elmi əsərdəki hadisə, fakt və rəqəmlərə tarixi təfsirlər deyil, bədii-sənədli əsərin poetikasına nəzəri şərhdir, sənətkarlığa, simvolikaya verilən tənqidi-filoloji açar və açmalardır. Belə simvolikaya mətndə Əli bəy özü də işarə edir və tərtibçinin kommentariya üsulunu əvvəlcədən bəraətləndirmiş olur: “səlib yürüşləri” - növi hadisatdandır ki, əkmiş olduğu müxasimə və münafərat toxumlarının izlərini indi də görməmək mümkün deyil”. Şübhəsiz, dəqiq, əsaslı elmi

ehtimalla yanaşı, bəzən müəllifin qanadlı, romantik təxəyyül və fantaziyası da burada iştirak edir. Konkret bedii dastandakı motiv, ad və süjetlərin həmin paralellərə bu dərəcədə ardıcıl, bitkin, sistemli imkan yaratması həm də romantik ehtimalların köməyi ilə mümkün olur.

Hansı daha doğrudur: Əli bəy Hüseynzadə XVI əsrdə Avropada yazılmış iki dastanın dəqiq süjetini nəql edir, yoxsa bu ad altında 1917-20-ci illərdə (və daha əvvəlki dövrlərdə) Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələrin eyni vaxtda həm simvolik-şerti, həm də sənədli ssenarisini qələmə alır? Bu suala “həm onu, həm də bunu!” - cavabını vermək çətindir.

Hər halda, ikinci planı, “mətnaltı mənə”ni ehtimal əsasında yox, Əli bəyin və avropalı şairlərin əsərlərində xatırlanan tarixi ad, fakt və sənədlərdə, təfsilatlı, predmetli və arqumentli (informativ) şəkildə açanda Ofelya xanım mətnşünas-filoloq kimi daha güclüdür.

Bəhs etdiyi iki dastanın iki müəllifi barədə Əli bəy sual verir: “Əcəba bu iki şair bir-birini tanıyırmı?”. Görünür, yox: elə əsrlər boyu məhz onlar sənətdə bir-biri ilə görüşmədiyi üçün tarixin özündə xeyir və şər, halal və əyri bu qədər tez-tez görüşə və bəşərə hər dəfə, təkrar-təkrar zərər gətirə bilmişlər. Lakin vüsal baş verib: onlar - Tasso və Kameons Əli bəyin əsərində görüşüblər. Bayrondan, Götedən, Puşkindən sonra Əli bəy Tassonun dramı və iztirabları barədə sonuncu əsəri yazıb.

Keyrin və şərin həyatda da, sənətdə də bu qədər tez-tez görüşə bilməməsi üçün mümkün qədər çox oxucu “Qərbin iki dastanında türk” risaləsini oxumalı, əli bəyin bu əsərində

baş verən mənəvi təmasın - əsrlər, nəsillər (və onların ibrət dərsləri) arasındakı görüşün təkrar-təkrar şahidləri olmalarıdır...

“Ey mənə istiqbalın nasıl olacağını soran adam! Sən bilməzmişən ki, insanlar bunu kəşf etməyə müqtədir deyildir. Fəqət keçmiş zamanın təcrübələrinə baxaraq deyə bilərəm ki, ...hüzur və rahatı başqa günlərə, daha məsud zamanlara burax! Şimdi əziz vətənin sevgili təban əcnəbi boyunduruğu altında inləyib duruyor. Uyğu zamanı degildir!” - sözləri Ə.Hüseynzadənin Bakıda 1926-cı ildə birinci türkojü qurultayda “Qərbin iki dastanında türk” mövzusunda oxuduğu məruzədəndir. Epiqraf kimi verdiyimiz bu sözlərdən məruzənin nə ruhda və nə məqsədlə yazıldığını müəyyən etmək çətin deyildir. Bu məruzə Azəri türklərinin istiqlaliyyəti, azadlığı uğrunda çalışmağı özünə inam yolu, haqq yolu seçən Ə.Hüseynzadənin öz xalqı qarşısında duran 1926-cı ildə son çıxışı, söylədiyi son sözlər idi. Bu çıxış ədibin xalqı ilə son dəfə görüşdə söylədiyi siyasi vəsiyyəti idi. Çünki, xalqının istiqlaliyyəti məhv olmuş, vətəni Rusiya tərəfindən ikinci dəfə bolşevizm qiyafəsində işğal olunmuşdu.

Ə.Hüseynzadə bu fəlakətin, bolşevizmin nə demək olduğunu, Azərbaycan xalqı üçün nə cür əsarət hazırladığını, böyük bir uzaqqörənliklə hələ əsrin ilk günlərindən bildirdi. Onun 1908-ci ildə özünün “Siyasəti-Fürusət” əsərində milli azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxan xalqına müraciətlə peyğəmbərcəsinə söylədiyi: “Əgər bu gün siz müstəqilliyiniz uğrunda mübarizə aparmasanız, o zaman boynunu firəng bağlı, ya başı rus şapkəli, ya umuzları

çinovnik epoetli hərifin birini oturdacaqlar. O vaxt əlvida İslam da, Quran da, Şəriət də” - bu xəbərdarlığı 1920-ci illərdə Azərbaycan xalqının həyatında özünü təsdiq etdi.

Ə.Hüseynzadə yanılmamışdır. Onun böyüklüyü ondadır ki, əsrin ilk illərindən bolşevizm hərəkatının acı nəticələrini dərin bir uzaqqörenliklə göstərmişdir.

O, 1926-cı ildə Bakıda olduğu zaman əlverişli imkandan dərhal istifadə edərək, türkoloji qurultayda oxuduğu “Qərbin iki dastanında türk” məruzəsini kitab şəklində çap etdirməklə öz səsinə bolşeviklərlə mübarizə aparan həmvətənililərinin səsinə qoşur. Bu əsər vaxtında yazılmışdır. Bolşevizm təhlükəsi Azərbaycanın bütün Şərq xalqlarının başı üstündə bir vahimə kimi dolanırdı.

Doğrudur, həmin əsər Kameonsun “Luziada” və Tassonun “Qurtarılmış Qüds” əsərlərində türkə münasibət baxımından türkoloji qurultayda oxunacaq məruzə adlanırdı. Əslində isə rəmzlərlə yazılmış “Qərbin iki dastanında türk” əsəri əsrin ən görkəmli, dolaşq, mürəkkəb dövrünün böyük hadisəsi 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalı haqqında ittihamnamədir.

“Qərbin iki dastanında türk” əsəri Ə.Hüseynzadənin zəngin ədəbi irsi içərisində xüsusi yer tutur. 1926-cı ildə Bakıda nəşr olunmuş, bu əsərdə Portuqaliya şairi Kameonsun “Luziada” və İtaliya şairi T.Tassonun “Qurtarılmış Qüds” poemalarının türkə münasibət baxımından müqayisəli şəkildə təhlili vardır. Hər iki əsərin mövzusu xristian dövlətlərinin şərq torpaqlarına təcavüzkarlığından

bəhs edir. Ə.Hüseynzadə “Luziada”nın təhlili yolu ilə 500 il bundan əvvəl Portuqaliya dənizçisi V.D.Qamanın Hindistanı kəşfi və 1920-ci ildə Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalını məharətlə bir-birinə bağlamışdır. “Qərbin iki dastanında türk” əsərinin ideyası belə bir ədəbi piryom üzərində qurulmuşdur.

Uzaq keçmişin faciələrindən bəhs edən “Luziada”nın məzmunu və ideyası 1920-ci illərin qanlı hadisələri və ideyaları ilə səsleşdiyindən “Qərbin iki dastanında türk” əsəri yazıldığı dövrün simvolik inikasıdır.

Beləliklə, Kameonsun “Luziada” dastanının məzmununa, Qamanın sərgüzəşti detalına müraciət Ə.Hüseynzadə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı təşkil etdikləri soyqırımı ifşa etməyə imkan yaratmışdır. Bunu, ədibin özü də “Luziada”nın təhlilin sonunda etiraf etmişdi: “Zənn edirəm “Luziada”nın mövzusu kafi dərəcə bu epopiya haqqında bir fikir edilmək üçün məlumat verir”.

Ə.Hüseynzadənin Kameonsun “Luziada” əsərinə verdiyi bu əhəmiyyətin əsas mənbəyi onun öz zəmanəsinin mühüm tarixi hadisəsini göstərmək idi. Lakin ədib əsərində “Luziada” dastanı ilə yanaşı İtaliya şairi Tassonun “Qurtarılmış Qüds” dastanının məzmununa müraciəti də daha vacib bilmişdir. Çünki, Tasso bu əsərində Səlib müharibələrindən bəhs edərkən, ədalətsiz müharibələri, xristian dövlətlərinin müsəlman xalqlarına qarşı təzavüzkarlıq siyasətlərini, onların hakim millətçilik ehtiraslarını pisləməklə yanaşı, ən çox istiqlaliyyəti, milli heysiyyəti, sərbəstliyi tapdalanan xalqların işğalçılığa qarşı

mübarizəsini ön plana gətirmiş və ən başlıcası, həmin təcavüz olunan xalqların öz millətini, torpağını, şərəfini qorumaq uğrunda mübarizəyə çağırışı tərənnüm etmişdir.

Ə.Hüseynzadə də o zaman məhz bu çağırış lazım idi.

“Qərbin iki dastanında türk” əsərində bir-birinə qarşı duran iki dünyanın mübarizəsi əks olunmuşdur. Bu dünyanın biri Qərbin tamahkarlıq, şöhrətpərəstlik və qəsbkarlıq ehtirası... o birisi öz torpağını, varlığını qoruyan Şərqi dünyası. Bu məqsədlə də əsərdə əsas iki xətt vardır.

I xəttə Ə.Hüseynzadə istibdadın, təcavüzün dəhşətli nəticələrinin ifşasını V.D.Qama, I Juan, II Juan, Henri, IV Alfons, Kral Manuel obrazlarında təsvir etmişdir.

II xəttə isə ədib azadlıq və istiqlaliyyət ideyalarının tərənnümünü Tassonun “Qurtarılmış Qüds” əsərində xristian müstəbidlərinin təcavüzkarlığının qurbanı olan Səlcuq hökmdarı Sultan Süleymanın, türk qəhrəmanı Aldəmirin, Səlahəddin Eyyubinin obrazlarında vermişdir.

Ə.Hüseynzadə “Qərbin iki dastanında türk” əsərində Azərbaycanın 1920-ci ildə işğalının ifşasını vermək üçün Kameonsun “Luziada” əsərinin məzmununu əsərinə gətirmişdir. Çünki bu poema Avropa müstəmləkəçiliyinin bədii salnaməsi idi. “Luziada” ilə Kameons dünya ədəbiyyatında tamamilə yeni janr - qəsbkarlıq (konkvistador) janrını yaratmağa nail olmuşdur. Doğrudur, bu janrın ilk nümunələrinə hələ antik ədəbiyyatda rast olunur. “Sid nəğmələri”, Dantenin “İlahi komediya”, Petrarkanın “Afrika” və s. əsərlərinin tarixi çox qədim olsa da, bu janrın ilk uğurlu addımları idi. Sonrakı illərdə bu janr əsasən XI-XVI əsrlərdə

inkişaf etmişdir. Dünya ədəbiyyatında bu janrın inkişafında yeni mərhələ Portuqaliya şairi Kameonsun “Luziada” və Ersilin “Araukana” əsərlə başlayır. Onlar müstəmləkəçi ölkələrin Şərq ölkələrinə təcüvüzkərlıq siyasətlərini bədii əsərlərinin hədəfi etmişdilər.

Millətçilik, islama təhqiramiz münasibət xarakteri daşıyan bu epopeyaların çoxunun mövzuları Pireney xalqlarının, yeni portuqaliyalıların və ispaniyalıların ərəblərlə (mavrlarla) çoxəsrlıq müharibələrinə həsr olunmuşdur. Rekonkista nəticəsində təzəcə müstəqillik qazanmış Avropa dövlətlərinin müsəlmanlara mənfi münasibəti aydın idi. Çünki avropalılar bu dəfə türk ekspansiyasından qorxurdular. Ona görə də qəsbkarlıq epopeyaları türkə, islama nifrət və kinlə dolu idi. Kameonsin “Luziada” poeması da belə əsərlərdən idi.

Kameons özü Şərqdə Portuqaliyanın təcavüzünün iştirakçısı olmuşdur. Şairin “Luziada”da Sezar haqqında dediyi: “O gah qılınca, gah da qələmə əl atırdı” - sözlərini Kameonsun özünə də və “Luziada”ya da şamil etmək olar. Şairə dənizlərdə və Hindistanda gördüyü böyük hadisələr dövrünün son dərəcə dolğun əks edən epopeyasını yaratmaq üçün zəngin material vermişdi. “Luziada” da təsvir olunan hadisələr XV əsrin axırlarında baş vermişdir. Əsas hadisə V.D.Qamanın 1485-ci ildə Hindistanda hərbi səfəridir. Lakin dastanda bu hadisədən başqa bir sıra əhvalatlar, epizodik və simvolik obrazlar da vardır.

Poemanın mərkəzində dayanan və bütün hadisələrin gedişində əsaslı bir surətdə iştirak edən “Luziada” əsərinin baş qəhrəmanı Vasko da Qamadır. Qama XVI əsrdə

Hindistan və Afrika xalqlarına zülm edən, əsarətə məruz qoyan müstəmləkəçi obrazıdır.

Bu müstəmləkəçi qəhrəmanın müsəlman ölkələrində törətdiyi vəhşi əməllər, faciələr təbiidir ki, Kameons tərəfindən istər zamanın tələbi və istərsə də epopeya baxımından çox gözəl işlənmişdir.

Tarixi mənbələrdə o, bacarıqlı, tədbirli dənizçi olmaqla bərabər, həm də sərt təbiətli bir müstəbid kimi səciyyələndirilmişdir. Bu əsərdə isə V.D.Qama ilə “müsəlmanlara qarşı kin və xüsumətini gizli saxlayan” Şaumyanların, onun “mücahidatı-bəhriyyəsini ittixaz edən” Venera və dəniz neredilərlə də “daşnak bolşevik diktaturası”nın obrazları verilmişdir. Ə.Hüseynzadə göstərir ki, Hindistanın işğalından “bu təhlükəli dənizdən” çıxmaq üçün “imperializm peşində” olan (Rusiyaya işarədir - O.B.) - portəgizlilərə kömək məqsədilə V.D.Qama “imdada bütün məiyyəti hüsnü-eşqilə Zöhrəni (Veneranı) qoşduruyor”. Ədib V.D.Qamanın işğalı ilə erməni millətçilərinin fitnəkarlığının köklərini qazıyıb çıxarır, tariximizin faciəli, kölgəli nöqtələrini aydınlaşdıraraq onların təkçə siyasi cəhətdən deyil, tarixi nöqtəyi-nəzərdən də cinayətlərini açır.

Ə.Hüseynzadə V.D.Qamanı Hindistanı işğalının arxasında Sovet Rusiyasının Azərbaycanı işğalını gizlətdiyindən, “Qərbin iki dastanında türk” əsərində də “Luziada”nın qəhrəmanlarını rəmzi obrazlar kimi təqdim etmişdir. Kameons - Rusiya, II Juan - II Nikolay, Kral Manuel - Lenin, Pol de Qama - Stalin, Sarama - Perimal - Mə.Ə.Rəsulzadə, Katual - Nərimanov və s.

Ə.Hüseynzadə bu əsərdə V.D.Qamanın qanlı portretlə

T. Tasso

erməni millətçilərinin rəmzi obrazını yaratmışdır. Lakin o, təkçə bir əsrin qəsbkar, qəddar obrazı deyildir. Bu düşməne sonrakı əsrlərdə də rast olunurdu. V.D.Qamada hər bir dövrün müstəbidi öz surətini, öz heyvani ehtiraslarının ifadəsini aydın görə bilir.

Azərbaycan xalqı əsrlərdən bəri V.D.Qamalarla üz-üzə gəlmişdir. Qamalar - Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin mərkəzində dayanan, türk və müsəlman xalqlarına cismani və mənəvi əsarət, ölüm və fəlakət gətirən, onları Pankratovların, Yemelyanovların ələ qırdıranlardır.

“Qərbin iki dastanında türk” əsəri “Ön söz”, “tarixi xronologiya” və “giriş” səciyyəli hissələrdən və Kameonsun “Luziada” əsəri ilə Tassonun “Qurtarılmış Qüds” poemalarının təhlilindən bəhs edən altı fəsildən ibarətdir.

“Ön söz” hissəsi beynəlmiləl ədəbiyyatda: - Firdovsi, Tolstoy, Puşkin, Dostoyevski və Bayron əsərlərində tərənnüm olunan türk obrazlarına işarə ilə başlayır. Doğrudur, həmin obrazların adları çəkilməyir, lakin bu obrazlara edilən işarələr “Qərbin iki dastanında türk” əsərinin bünövrəsidir. Türkə münasibət məhək daşı kimi mənalandırılmışdır. Ə.Hüseynzadə müxtəlif dövrlərdə türklərin milli əsarətə qarşı mübarizəsi məsələsinə toxunaraq, yuxarıda adları çəkilən şair və yazıçıların türklərə münasibətini ədəbi fakt kimi deyil, siyasi mənada qabartmış, onları dövrünün mühüm problemi ilə Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin ifşası ilə bağlamışdır. Ədibin bu mövqeyi, onun seçdiyi şair və yazıçıların əsərlərində tərənnüm olunan türk obrazlarından aydın olunur.

● Bu türk obrazları kimlərdir? Onlar Bayronun “Don-

Juan"ında rus-türk müharibələrində mərdliklə döyüşən və əsirlikdə bütün əzablara dözən, lakin öz dinindən, inamından dönməyən türk qəhrəmanlarıdır. Onlar Tolstoyun "Hacı Murad" əsərində qana, torpağa həris olan rus şərilə 25 il aramsız döyüşən Şeyx Şamillərdir. Onlar, Dostoyevskinin "Ölümlər evində" təsvir etdiyi Omsk həbsxanasının siyasi məbusları - Qafqaz türkləridir. Bu qəhrəmanlar, Dostoyevskinin dediyi kimi, cinayətkar, quldur, at oğrusu deyildirlər. Onlar təkbətək, yüngül at dəstələri ilə Rusiyanın işğalçı müntəzəm, saysız-hesabsız ordusu ilə vuruşan cəsur, qorxmaz çeçen, avar, ləzgi, çərkəz və Dağıstan türkləridir. Bu qəhrəmanlar Şeyx Şamil hərəkatının iştirakçılarıdır.

Dostoyevskinin təsvirində bu türk obrazları ən sevimli, mənəviyyat və əxlaqca təmiz, iradəcə möhkəm, üsyankar və misilsiz dərəcədə cəsur adamlardır. Dostoyevski onlar haqqında yazırdı: "Bu insanlar dustaqxananın zülməti içərisində parlaq işıq saçan fərdlər idi. Bütün bunlar mənim yeni həyatımın ilk qəm-qüssəli axşamında gözlərimin qarşısından ötəri olaraq keçmişdi. Tüstü və his içərisində, qandalların cingiltisi arasında, lənətlər yağdırılan və biabırçı qəhqəhələr eşidilən kəsif və boğucu mühitdə nəzərimi ani olaraq cəlb etmişdi". Bu adamların öz millətini, həqiqət və ədalət naminə, dünyanı dəyişdirmək naminə mübarizə çağırışları Dostoyevski ruhlu adamlar üçün əks ideallar idi. Ədib özü bunu səmimiyyətlə etiraf edərək yazırdı ki, o, öz keçmiş əqidələrinə xəyanət etmişlər. "Fikirilər və əqidələr dəyişir, bütün insan da dəyişir".

Göründüyü kimi, bir-birindən fərqli dünyagörüşə malik

olan bu yazıqların – Puşkinin, Tolstoyun, Dostoyevskinin, Bayronun türkə müraciətində eyni məqsəd - Rusiyanın türk xalqlarına təcavüzünü ifşa etmək, həmin xalqları azad görmək arzusu güdülmüşdür.

Ə.Hüseynzadənin də həmin dünya sənətkarlarının əsərlərində rəğbətlə vəsf olunan türk obrazlarının özəmətli keçmişini, qəhrəmanlığını və yüksək qayələrini yada salmaqda məqsədi həm Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin ifşası məsələsini qabartmaq, həm də türk xalqlarının, qəhrəman əcdadının azadlıq uğrundakı döyüş ənənələrini yeni nəsillərə tanıtmmaq, yüksək fikir zirvəsinə qaldıraraq, gələcək, xeyirxah əməllərə, arzulara ruhlandırmaqdır.

Ədib bu həqiqəti əsərdə - “Puşkin Bayronun yazdıqlarını Rusiyanı görmədən yazdığı üçün müaxizə ediyor. Bayron Türkiyəni görmüş idi” - qeydlə də aydınlaşdırır. Həmin qeydlə Ə.Hüseynzadə Bayron yaradıcılığının əsas motivinə işarə edirdi.

Bayron Tomas Mora yazdığı məktubda deyirdi: “Mən özüm hər şey görməsəydim və hiss etməsəydim heç nə yaza bilməzdim. A.S.Puşkin də Bayronun bu sözlərindən çıxış edərək onu “Don Juan” əsərində Rusiyanın və II Yekaterinanı görmədən, Rusiya və II Yekaterina haqqında yazdıqlarını mühakimə edirdi” (Puşkin A.S. “Seçilmiş əsərləri”, c.7, səh.42, Leninqrad, 1978).

Dorudur, Bayron Rusiyanı görməmişdir. Lakin o, Rusiyanı və II Yekaterinanı görmədən “Don Juan” poemasında Rusiya mütləqiyyətinin tənqidinə dərinədən nüfuz edə bilmişdir.

“Don Juan” poemasında despotizmin, mütləqiyyətin bütün formalarına qarşı aydın şəkildə etiraz vardır. Lakin bu etiraz, heç də mücərrəd deyildir. O, poemada Rusiya müstəmləkəçiliyini açıq ifşa edir və xalqların azadlığı uğrunda mübarizə aparırdı.

Azadlıq problemi Bayronun bütün yaradıcılığından keçir. Şair “Şərq povestləri”ndən başlayaraq, “Don Juan”a qədər ədalətli müharibələri işğalçı müharibələrə qarşı qoyaraq, belə nəticəyə gəlir ki, “Milli azadlıq hərəkatı xalqlara, millətlərə ziyan deyil, xeyir gətirir”.

“Luziada”da belə bir qayəni izləyən Kameons portuqaliyalıların epopiyasını yaratmış və o, portuqaliyalıların əcdadı sayılan Luzun şərəfinə poemasını “Luziada” adlandırmışdır.

Bu poema Portuqaliyanın nəinki ədəbi dil və pəhrəmanlıq ənənələrini dirilti, eyni zamanda bir epopeya kimi dünya ədəbiyyatında qəsbkarlıq (konkvistador) ədəbiyyatına yol açdı, onda sonra yüzlərlə Luziadalar yarandı. “Luziada”nın böyük tarixi əhəmiyyəti də bunda idi.

Tasso da “Qurtarılmış Qüds” əsərində Kameonsda olduğu kimi müsəlman-xristian ziddiyyətlərindən bəhs etmişdir. Poemanın mövzusu Səlib müharibələrində Qüdsün işğalından götürülmüşdür. Dövr üçün çox aktual idi. Məlumdur ki, XVI əsrdə və sonra da bütün Qərb sanki türklərlə mübarizə ilə məşğul idi. İnsanların dinə görə hər şeyi qurban verdiyi Səlib müharibələrinin amalı o dövrün ab-havasına uyğun idi. Lakin bu mövzu Tassoya Komeonsun tərif etdiyi müstəmləkəçi ağaların qəsbkarlıq hissləri deyil, xristian təcavüzkarlara qarşı öz torpaqları

uğrunda döyüşən türk xalqlarının azadlıq ideyaları üçün lazım idi. Əsərin bu mübarizə ideyaları ilə şair müasirlərinə qəhrəmanlıq ruhu aşılamalı idi. Bu ruh, o zaman ara çekişmələrinin və xarici təzyiqlərin üzündən parçalanmış İtaliyada ümumxalq mübarizəsi üçün lazım idi. İtaliyanın zəifləməsindən istifadə edən İspaniya və Fransa İtaliyaya sahib olmaq üçün müharibə aparırdılar (1494-1559). Tasso poemada ədalətsiz müharibələrə, xristian dövlət başçılarına nifrət, təcavüzə və qəsbkarlığa qarşı mübarizə ideyalarını tərənnüm etmişdir. Poema vətənpərvərlik ideyalarına görə xalq tərəfindən milli epos kimi qəbul olunmuşdur. Onun əsərinin məşhur konsonaları uzun müddət İtalyan vətənpərvərlərinin dilində əzber olmuşdu.

Tassonun "Qurtarılmış Qüds" poeması da intibah dövrünün ədəbi abidəsidir. Tassoya görə bu poema epopeyadır. Tasso epopeyanın bedii sənətdə xidmətini, tarixi rolunu düzgün qiymətləndirərək yazırdı ki, "Qurtarılmış Qüds" əsərinin süjeti tarixdən götürülsə də o, bir epopeya kimi dünya əhəmiyyətinə malik olan məsələlərə həsr olunmalıdır. Həqiqətən, əsərdə vətənpərvərlik, din azadlığı, humanist və ümumbəşəri ideyalar, ədalətsiz müharibələrə qarşı mübarizəyə çağırış tərənnüm olunmuşdur. Bu səbəbdən Tassonun poeması humanist dünyagörüşün möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır.

Tassonun "Qurtarılmış Qüds" poeması türklük ruhuna görə sanki Kameonsun "Luziada"sına cavab olaraq yazılmışdır. Kameons "Luziada"da Portuqaliyanın tarixi keçmişini, xalqın qəhrəmanlığını vəsf edərkən, əsərəltinə alınmış türk xalqlarının faciəsini görə bilməmişdir. Tasso isə

Kameonsin əksinə olaraq, təcavüzə məruz qalan türk və müsəlman xalqlarının faciəsini görür və yanırıdı. Tasso Səlib müharibələrində din uğrunda mübarizələrə atılan Qodef-roilardan başqa öz torpaqları uğrunda mübarizələr aparan Səlahəddin Eyyubilərin, Süleymanların, Aldəmirilərin də qəhrəmanlığını görürdü. Məhz buna görə də "Qurtarılmış Qüds" əsərində Tasso xristianların mücərrəd ideallaşdırılmış obrazları ilə yanaşı müsəlmanların da möhtəşəm fiqurlarını yaratmışdır.

Tassoda ümumbəşəri hisslər bütün başqa hisslərə üstün gəlir. O, Kameonsdan fərqli olaraq poemada türklərə dərin hörmət və rəğbət bəsləndiyini açıq-aşkar ifadə edir. Tassonun təsvirində Misir torpağının sərkərdəsi Süleyman öz ağılı və uzaqqörənliyi ilə xristian sərkərdəsi Qotfriddən yüksəkdə durur. Süleyman Qotfridə xəbər göndərir ki: "Biz din ayrılığına baxmayaraq, sizinlə dost olmaq istəyirik. Ola bilər ki, sən qılıncın Asiyanı geniş səhralara döndərənə qədər qələbələr gətirsin. Lakin belə şirin rüyalar səni məhvə doğru aparar".

İnsan qəlbinə həqiqi və güclü təsir göstərən bəşəri hisslər "Qurtarılmış Qüds" əsərinin müəllifi - Tassonu yeni Avropanın zamanca ilk şairləri olan Göte, Bayron, V.Skott kimi romantiklərin və realistlərin sələfi edir.

Tassonun uzaqqörənliyi onda idi ki, zəmanəsinin ictimai eyiblərini çox tünd və kəskin boyalarla göstərməkdən çəkinməmişdi. Ədalətsiz müharibələri, xristian dövlət başçılarının qəsbkarlığını ifşa etməkdən qorxmamışdır və ən başlıcası-insanın real həyatla bağlı olan hisslərinin tərənnümünü ön plana çəkmişdir: Əsərinin bu ideyaları

Tasso humanizmini gücləndirmişdir. Tasso yaradıcılığının bu səciyyəsi Götenin "Torkvatto Tasso"ya həsr etdiyi dramasında (1790) verilmişdir.

Göte hələ uşaq ikən Tassonun bioqrafiyası ilə tanış olmuşdur.

Göte İtaliya şairi Tassonun həyatından, taleyindən özünü narahat edən fikirləri ifadə etmək üçün istifadə etmişdir. Çox illər sonra Götenin katibi Ekkerman ondan soruşur ki, "Tassoda" o hansı ideyanı ifadə etmək istəmişdir. Göte cavab verir ki, "Özüm də bilmirəm, mənim qarşımda həm Tassonun və həm də öz hisslərim dururdu. Mən bu iki qərribə insanın hisslərini birləşdirdikdə Tassonun obrazı yarandı. Mən bu əsərim haqqında tam hüquqla deyə bilərəm ki, bu sümük mənim sümüyümdən, bu ət mənim ətimdəndir".

Tasso yaradıcılığını maraqla öyrənən yalnız Göte deyildi. Bayron da Tasso iztirablarını hərarətlə tərənnüm edirdi.

Bayron şairə həsr etdiyi "Tassonun iztirabları" poemasında da (1817) Tassonun taleyinə düşən mürəkkəb mənəvi mübarizəni açıqlamaq fikrində də deyildi. Göte də özünün "Torkvatto Tasso" faciəsində bu məqsədi güdməmişdir. Alman şairi yalnız mühitin kobud bayağılığı ilə təmasından əzab çəkən humanist Tasso təbiətinin incə psixoloji eskizini vermişdir. Bayron isə həmişə insan hüquqlarını istismar olunanların və əzab çəkənlərin tərəfdarı olub. Onun fikrincə hər bir insanın azadlıq hüququ var. İnsan şəxsiyyəti üzərində hər cür zorakılıq onu dərindən hiddətləndirirdi.

Göte də, Bayron da Tasso faciəsində bu məqsədi güdüdü. Bayrona görə əsarət, zülm "Şilyon məhbusu"nda azadlığa meyli, Tassoda isə mənəvi idealları məhv edir.

"Tassonun kitabları" poemasında "Tassonun şikayəti" adlanan sonetdə şairin gələcəkdə şöhrət tapacağına inam, despotizmə ittiham ilə bitir. Sətri tərcüməsi

*Mən uzaq gələcəyə gələcəyəm
Mən öz həbsxanamı məbədə çevirəcəyəm
Və bütün xalqlar, nəsillər
Buraya təzimə gələceklər.*

MONTESKYE ŞARL LUI

(1689-1755)

(Qısa məlumat)

Fransız yazıçısı, sosioloqu Bordo şəhərində zadegan ailəsində doğulub. Kollecdə təhsil alıb. Əmisindən qalan dövlət sayəsində ehtiyacsız yaşayıb. Bordonun məhkəmə hakimi işləyib. Bir sıra humanitar məzmunlu tədqiqatlar çap etdirdikdən sonra 1720-ci ildə "İran məktubları" əsərini yazmışdır. İki şərqlinin dilindən Qərb və Şərq ölkələrində hökm sürən qayda-qanunlara və sosial hərc-mərcliyə gülür. Sosiologiyada coğrafi prinsiplərin həlledici rol oynaması haqqında nəzəriyyənin banilərindən biridir. Monteskyeyə görə xalqın xarakteri, mənəvi siması, onun qanunları və idarə üsulu iqlim, torpaq, ərazinin həcmi və s. ilə müəyyən olunur. Buna görə nümunəvi, mütləq ədalətli dövlət quruluşu ola bilməz. Əgər lazımsa, ən yaxşısı konstitusiyalı monorxiyadır. Buna görə qanunlar, xalqın coğrafi şəraitlə müəyyən olunan ruhunu əks etdirməlidir. Monteskyeyə görə hadisələr qanunauyğun dövr edir və qanunlar da bu təbii gedişə əsaslanmalıdır.

Monteskye yazır ki, biz, bizdən çox güclü olan adamlarla əhatə olunmuşuq. Onlar bizə min cür zərər vura bilərlər. Özü də çox zaman heç bir cəza almadan. Bizim üçün nə böyük təsəllidir ki, insanın qəlbində nəsə elə bir qüvvə var və o, daim bizdən ötrü mübarizə aparır, bizi onların zorundan qoruyur.

“Romanın əzəməti və onun süqutunun səbəbləri haqqında düşüncələr” əsərində Monteskye yazır ki, tarixin hərəkətini, gedişini tale və ya təsadüf deyil, xalqın həyatında gedən dərin daxili səbəblər müəyyən edir. Romalılar nə qədər ki, azadlıq prinsipinə sadıq idilər, onlar güclü və qüdrətliyidilər. Despotizm isə onları məhv etdi.

Monteskyenin məşhur əsərlərindən biri də “Qanunların hökmü” adlanır. O, göstərir ki, ədalətli qanunlar insanın təbii hüquqlarından yaranır. Qanunlar xalqın tarixi adətləri, məişəti və mədəniyyəti, habelə ərazinin və iqlimin coğrafi xüsusiyyətləri ilə bağlı olmalıdır.

Naarqumun Özbəyə məktubu:

Əziz dostum Özbək, dünyanın heç bir xalqı fatehlik şöhrəti və əzəməti ilə tatarlarla yarışa bilməz. Bu xalq - kainatın əsl hökmranıdır: bütün başqa xalqlar sanki onlara qulluq etmək üçün yaranıb. Bu xalq eyni zamanda həm imperiyalar yaradır, həm də onları dağıdır. Tarixin bütün dövlətlərində dünyanı öz qüdrətləri ilə sarsıtmış, həmişə xalqların qənimi olmuşdur.

Tatarlar iki dəfə Çini fəth etmiş və hələ də onu itaətdə saxlayırlar.

Onlar böyük monqolların sonsuz torpaqlarında indi də hökmranlıq edirlər.

İrənin hökmdarları onlardır, Kirin və Kistapsın taxtında tənənə ilə oturan onlardır.

Onlar Moskovini diz çökdürüblər.

Onlar türk adlanıb Avropada, Asiyada və Afrikada nəhəng fütuhutlar sayəsində dünyanın üç qitəsində ağalığ edirlər.

Əgər daha qədim zamanlara nəzər salsaq, görərik ki, Roma imperiyasını darmadağın edənlər də onların nəsil-
ləridir.

Çingiz xanın fütuhatları ilə müayisədə İskəndərin qələ-
bələri nədir ki...

Bu müzəffər xalqın yalnız tarixçiləri çatışmayıb ki, onla-
rın ağılasıqmaz qələbələrinin şöhrətini yaysınlar.

Nə qədər ölməz əməllər əbədilik dəfn olunub. Tatarlar
tarixlərini bilmədiyimiz nə qədər dövlətlərin əsasını qoyub-
lar. Bu cəngavər xalq öz gündəlik şöhrəti ilə məşğul olub
əbədi məğlubedilməzliyinə inanaraq keçmiş qələbələrinin
əbədiləşdirilməsi qayğısına qətiyyətlə qalmamışdır.

İNTİBAH DÖVRÜ İSPAN ƏDƏBİYYATI

(Qısa icmal)

Məlumdur ki, İspan ədəbiyyatı Orta əsrlərdə daha çox xristian dini və katolik kilsəsinin təsiri altında formalaşmağa başlamışdır. İdeologiyada, təhsil, maarif və mədəniyyətdə hakim mövqə məhz onlara məxsus idi. Vahid İspaniya dövləti (XV əsrdə) yaranmaqla kilisə 1475-ci ildə kral hakimiyyətinin tabeliyinə keçdi. Mühüm hadisələrdən biri də bu idi ki, Piriney yarımadasında ərəblərin son istinadgahı olan Qrenada süqut etdi (1492). Məhz bu mərhələdə İspaniyanın torpaqları xeyli genişlənib böyük miqyas aldı. Bu dövrdə Amerika kəşf olundu. Onun müstəmləkələrindən olan Niderland, Neapol krallığı, az sonra isə Mərkəzi və Cənubi Avropanın geniş əraziləri İspaniyaya birləşdirildi. Lakin kral hakimiyyəti, şəhərlərin ittifaqı uzun davam etmədi, İspaniya getdikcə tənəzzülə uğradı.

XVI əsrin iqtisadi böhranı, zəhmətkeş kütlələrin dilənçi vəziyyətinə düşməsi, sənayedən, fabrikdən, zavodların inkişafından uzaq düşməsi bu tənəzzülü daha artırdı. Dinin və kilsənin hökmranlılığı və ifrat vəziyyət alması bu amili daha da sürətləndirdi. İspaniyada kilsələrin yüksək həddə çatması (XVI-XVII) yeni ideyalara, ədəbiyyat və mədəniyyətin təbii inkişafına sədd çəkdi. Ölkənin xarici siyasətinin də iflasa uğraması bu geriliyi şərtləndirirdi.

Lakin təzad burasında idi ki, iqtisadi-siyasi tənəzzül ölkənin ədəbiyyat və mədəniyyətinin yüksəlişinə mane ola

bilmədi. Bunu da xüsusi qeyd etməliyik ki, cəngavərlik, macəra romanlarının böyük vüsət alması İspaniya ədəbiyyatının XVI-XVII əsrlərdə özünəməxsus, səciyyəvi bir cəhəti idi.

Bu yeni janr - cəngavərlik və macəra janrı Migel de Servantesin (1547-1616) simasında özünün apogeyinə yüksəldi. Onun "Don Kixot" romanı tamamilə yeni bir aspektdə -janrların sintezini özündə əks etdirən bir bədii formada və məzmununda yazılmışdır. Süjet və kompozisiya cəhətdən də fərqlənən romanda kinayə, eyham, gülüş və sarkazm elementləri başlıca yer tutur. Cəngavərlik ideali gerçəkliyin romantik kolliziyası ilə toqquşmada elə bir səciyyə daşıyır ki, bu, İspaniya mədəni həyatı ilə təbii və real səslənir. Əsərdə Don Kixot həm "müdrək", həm də "ağılsız" obraz mahiyyəti daşıyır. Folklor-mifik təsəvvür və bu cəhətdən Sanço Pansa obrazının vəhdət təşkil etməsi, "ciddilik" və "yüngüllüyün" inandırıcı detallarla təqdimi oxucuda heç bir mənfi təsəvvür yaratmır, əksinə, qeyri-adi maraq yaradır. Romanın stilistik və humanist ənənələrinin ritorik səciyyə daşması da təbiidir.

İntibah dövrü İspan ədəbiyyatının öz xarakterik cizgiləri vardır. Baxmayaraq ki, bu dövr XIV-XVI və XV-XVII əsrlərin ümumi inkişaf, intensiv yüksəliş dövrüdür, lakin hər bir xalq bunu öz ictimai-sosial şəraiti mövqeyindən səciyyələndirir. İntibah dövrünün estetik ideali yeni mütərəqqi dünyagörüşü olan Humanizm məfhumu əsasında təşəkkül tapır. Dünyanın reallığı və insan problemi yeni səciyyə daşıyır, insana, bəşər övladına inam hissi yüksək bir məqama çatır. İnsan - bütün gözəllik və yüksəlişlərin ölçü və meyarıdır! -

şüarı bu humanizmin əsas atributu kimi meydana çıxır. İntibah dövrünün mədəni nümayəndələri - yeni, dünyəvi reallığın təmsilçiləri teologiya, sxolastika, asketizm və mistikaya, ədəbiyyat və incəsənətin dinə tabeliyinə qarşı barışmaz idilər. Bu epoxanın nümayəndələri yeni mədəniyyət - insan şəxsiyyətinin müstəqil, azad inkişafı prinsipi əsasında, onun din və kilsənin, təzyiqlərindən xilas olması əsasında yeni bir mədəniyyət yaratmağı qarşıya məqsəd qoymuşdular. Onlar - yeni hərəketin təmsilçiləri yer həyatının gözəlliklərini təbliğ edir, onları əhatə edən aləmi tənqidi araşdırır, insanın istər xarici, istərsə də daxili aləmini ətraflı təhlil etməyə cəhd göstərirdilər.

Humanist ideyalarla silahlanan intibahçılar yaradacaqları mədəniyyətin dünyəvi səciyyəsinə nəzərə çarpdırmağa çalışırdılar. Onların əsas məqsədi insanı və dünyanı kəşf etmək, ensiklopedik zəkaya nail olmaq, həyatın bütün sahələrində axtarış və kəşflərə meyli idilər, daha doğrusu buna israrlı şəkildə nail olmağa cəhd edirdilər. Dünyanı materialist qavrayış, insan şəxsiyyətinin formalaşması, onun ahəngdar inkişaf üçün geniş imkanların açılması, hər sahədə əsaslı dönüş yaratmaq, cəmiyyətin səciyyəvi pafosunu müəyyənləşdirmək kimi məsələlər onların idealını təsdiqləyən amillər idi. Latınca "humanus" sözünün canı da elə "inasani" mənasını bildirirdi. Bu dövrün yaradıcı sənətkarları, təbii olaraq, humanist şəxsiyyətlər adlanırdılar.

Allahdan, İsadan, Meryəmdən, Məhəmməddən, mələkdən, iblisdən nə qədər yazılıbsa, daha kifayətdir, indi daha çox reallıqdan, müasir insandan yazmaq məqsədəuyğundur - intibahın əsas şüarlarından biri də məhz bu idi.

İspaniya və digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, təbii ki, intibah ilk dəfə İtaliyada meydana çıxdı. Bu da səbəbsiz deyildi. İtaliyada təhkimçilik hüququ başqalarına nisbətən öz ömrünü daha tez başa vurmuşdu. Sənaye, ticarətin geniş vüsət alması, iri şəhərlərin - Venetsiya, Florensiya, Neapol kimi şəhərlərin hədsiz yüksəliş mərhələsi keçirməsi dediklərimizin sübutu ola bilər. Digər əlamətdar cəhət bu idi ki, ilk intibahçılar (xüsusən İtaliya intibahçıları) Qədim Yunan və Roma ədəbiyyatı və incəsənətinə nəinki böyük həvəs və ehtirasla yanaşır, eyni zamanda onlarda ahəngdar inkişaf etmiş tarixi şəxsiyyətləri görür və qiymətləndirirdilər. Bir mühüm səciyyəvi xüsusiyyət də bunda idi ki, intibah təkəcə qədim, antik dövrə maraq və məhəbbətlə kifayətlənmir, həm də yeni mədəni dəyərləri əsas götürürdülər.

XVII-XVIII ƏSRLƏR ƏDƏBİYYATI

(bəzi qeydlər)

Əsrin əvvəllərində Almaniya zəifləyib aqrar ölkəyə çevrilmişdir. Otuz illik (1618-48) müharibədən imperiya tam dağılmış çıxdı. Əsrin ilk onilliyində ən mühüm ədəbi hadisə yeni ədəbiyyat məktəbinin fəaliyyəti ilə bağlı idi. Onun rəhbəri isə Sileziyadan olan Martin Opis idi.

Alman dilində yazılmış poetika olan "Alman poeziyası haqqında kitab" da Opis qədim dövr və Rennensans müəlliflərinin o cümlədən skarliqerin və Ronsarın ədəbi təcrübəsinə əsaslanaraq ədəbi-estetik tələblərini qəti şəkildə irəli sürdü. Onun sözlərinə görə şair onun üçün poetik qabiliyyət məktəbi ola biləcək alman və latın kitabları ilə tanış olmalıdır. Opis təsdiq edirdi ki, ədəbiyyatın məqsədi təbiəti təqlid etməkdən ibarətdir. O, qeyd edirdi ki, ədəbiyyat hadisələri olduğu şəkildə təsvir etmir, onları ola biləcəyi və almalı olduğu şəkildə təsvir edir. Opisə görə şair həyatın rəngarəng və çoxplanlı olması ilə hesablaşmalıdır. Ona görə də bütün hadisələr haqqında eyni şəkildə danışmaq lazım deyil, lakin "mühüm", "orta", "aşağı" hadisələri göstərmək üçün müvafiq ifadə tərzini tapılmalıdır. O, ədəbiyyatdan dialektizm və varvarizmin çıxarılmasını məsləhət görürdü.

Bu bərədə Avropa maarifçiliyi güclənmiş burjuaziyanın feodal mütləqiyyət quruluşuna qarşı mübarizəsi ilə bağlı idi. Feodal qanun-qaydalarından geniş xalq kütlələri də

narazı idi. Burjuaziya da bundan istifadə edərək mübarizəyə başladı. Bu azadlıq mübarizəsi maarifçilik hərəkatı ilə möhkəm bağlı idi: Maarifçilər xalqı maarifləndirmək, elmə çağırmaq yolu ilə feodal qaydalarının əsl mahiyyətini açıb göstərmək kimi, bir məqsədi qarşılarına qoyurdular. Onlar təhkimçiliyi ləğv etmək, feodalizmi dağıtmaq məqsədi güdürdülər.

Maarifçilərin cəmiyyətin inkişaf mərhələlərinə baxışında tarixilik yox idi. Onlar bəşər tarixini iki hissəyə bölürdülər: Bunun biri insanların təbiətin qoynunda azad, sərbəst və heç bir qayda-qanun tanımadıqları dövr. Sonradan onlar cəmiyyət yaradaraq özlərinin təbiiliklərini itirdilər. Mədəniyyət artdıqca azadlığa həsrət qalırdılar. Təbiətin qoynuna çəkilmək ideyası canlanmağa başladı. Bu dövrün əsas ədəbi cərəyanı relizm idi. Rennesans dövründəki realizmdə şairanəlik, nəhəng adamların təsviri əsas yer tuturdu. Maarifçilər belə zənn edirdilər ki, hakimiyətə alim kral gəlsə, filosoflarla məsləhətləşsə ədalətli cəmiyyət yaratmaq olar. Onlar ədalətsizliyin səbəbini xüsusi mülkiyyətdə göürdülər. Russo deyirdi ki, təbii nemətlər hamının olmalıdır, topıpaq isə heç kəsin. Maarifçilərinə görə, sənətkar sadəcə təsvir etməklə kifayətlənə bilmir, o həm də taxt-tac və din xadimlərinin cinayətkar əməllərini ifşa etməlidir. Onlar teatr və dramaturgiyada klassizmin tələbələrinə qarşı çıxır, faciə əvəzinə dram janrına üstünlük verirdilər. Onlar teatrı tərbiyə ocağı hesab edirdilər. Fəlsəfi roman və povest janrını da onlar yaratdılar. Stüartlar sülaləsinin siyasəti xalq üsyanına səbəb oldu. Dövlər islahatlar aparmağa məcbur oldu.

Burjuaziya da hakimiyyət strukturlarına cəlb olundu və onlarla birləşib xalq üsyanlarını boğmağa başladılar. Varlanmaq üçün müharibələr apardılar, Hindistanı ələ keçirərək yerli əhalini taladılar.

İngilis maarifçiləri burjua inqilabından sonra fəaliyyətə başladılar və onu sona yetirməyə çalışdılar. Bu maarifçilərin bir qismi kiçik islahatlarla kifayətlənir, digərləri isə dövləti idarə etmək qaydalarını demokratikləşdirməyi tələb edirdilər (Svift, Fildinq). İngilis maarifçiliyi ədəbiyyatda üç mərhələ keçmişdir.

1. Erkən maarifçilik. Şanlı inqilabdan 30-cu illərədək davam edir. Nümayəndələri şeirdə Pop, nəsrdə isə Stil, Adisson, defo və Sviftir.

2. Yetkin maarifçilik (40-50-ci illər) dövründə realist romanlar üstünlük təşkil edir. Riçardson, Fildinq, Smolletinin əsərləri əsas yer tutur.

3. Bu mərhələ XVIII əsrin son on illiyini əhatə edir. Bu dövrdə sentimentalizm əsas yer tutur. Bu cərəyanın əsas nümayəndələri Qolsmit və Stern olmuşlar. Şeridanın simasında isə realist maarifçilik dramaturgiyası inkişaf edir. "Preromantizm" romantizm dövrünün yaranmasından xəbər verir.

İngilis maarifçiliyinin I dövrü Aleksandr Pop (1688-1744) Londonda doğulmuşdur. Zəiflik və qozbellikdən əziyyət çəkmişdir. O, Bualonun fikirlərini davam etdirir. "Zülfün oğurlanması" poemasında Kübar mühitində dolaşan modabaz bir oğlan Belinda adlı bir qızın telini kəsib oğurlayır. Pop "İliada" və "Oddiseya"nı ixtisarla tərcümə etmişdir.

Bu dövr satirik və nəsihətəməz jurnallar geniş yayıldı.

D.Defo VIII əsrdə publisistikanın əsasını qoydu. Addison və Stil fəaliyyəti davam etdirdilər. Cozef Addison Oksford universitetini bitirmişdir. "Kampaniya" poemasında ingilis qoşunlarının qələbəsini tərənnüm etmişdir. O, dövlət katibi və irlandiyanın general-qubernatoru olmuşdur. Riçard Stilin həyatı qalmaqallı keçmişdir. Orduda xidmət etmiş duellərdə olmuş, dul qadınla evlənmiş, sonra özü də dul qalmış qısa müddətdə parlamentin üzvü olmuş, ehtiyac içində yaşamışdır. Jurnal ətraf mühiti tamaşa etməyi və əks etdirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Jurnalda Adissonun yaratdığı Rodjer obrazı xüsusilə məşhurdur.

Realist romanın başlanması D.Defo. (1660-1731) İngiltərənin yeni kralı II Vilyam əcnəbi idi. Defo xalis ingilis satirasında göstərirdi ki, zadəganlar heç də xalis İngilis deyillər. Bununla o, kralın rəğbətini qazandı və sürətlə yüksəldi kral öləndə isə...

D.Defo "mürtədlərə divan tutmağın ən asan üsulu" pamfletini əvvəllər ruhanilər müdafiə etdilər, sonra isə Defonu "rüsveyçılıq dirəyinə bağlamağa nail oldular... O, xalqın rəğbətini daha çox qazandı, 59 yaşında "Robinzon Kruzo"nu yazdı. Əsərdə hadisələr matros Aleksandr Serkilkin başına gələn hadisələrin dəyişmiş formasıdır.

Conatan Svift (1667-1745) İrlandiya Dublin şəhərində anadan olmuşdur. O, atasının üzünü görməmiş, əmisinin himayəsində böyümüşdür. Ali ruhani təhsili almış, diplomat Vilyam Templin yanında katiblik etmiş, onun qızını oxutmuş və onunla da evlənmişdir. "Çəllək nağılı" pamfleti din əleyhinə yazılmış əsərdir. Balıqçılar balığın başını çəlləkdə qatib təhlükədən qaçdıqları kimi, hakim sınıflar da dindən

istifadə edirdilər. Əsərdə göstərilir ki, bir kişinin üç oğlu olur. Ata hər oğluna bir çuxa verir və vəsiyyəət edir ki, paltarları bəzəsinlər və heç bir şey əlavə etməsinlər. 7 il sonra vəsiyyəət pozulur, çuxalara lent bağlanır. Hiyləgər Petr vəsiyyəətnaməni gizlədir və özünə uyğun formada izah edir. Qardaşlar Martin və Cek vəsiyyəətnaməni tapırlar. Petr-katolikliyi, Martin-protestanlığı, Cek-kalvanizmi təmsil edir. Qardaşlar çuxadakı bəzəyi pozanda çuxa cırılır. Vuv adlı bir hiyləgər kralın aşnasının köməyi ilə çoxlu pul kəsdirir ki, İrlandiyanın mallarını İngiltərəyə daşısınlar. Svift "Mahudçunun məktubları" əsərində irlandları ayıq salırdı ki, bu pullardan çoxu saxtadır, həm də həddindən çoxdur. Onu baykot etmək lazımdır. Hökumət komissiya yaratdı. Guya hər şey normaldır. Svift Mahudçu imzası ilə 4 məktub yazdı. Əlacı kəsilən hökumət naşiri həbs edir.

Svift ruhi xəstəliyə tutulur. 2 il huşsuz hala düşür, 1745-ci ildə isə vəfat edir.

"Qulliverin səyahəti" 1726-cı ildə çap olunur. Əsər fantastik-səyahət tərzində yazılmış satirik romandır. Romanda müxtəlif ölkələr İngiltərə kimi başa düşülməlidir. Əsər 4 hissədən ibarətdir. I hissədə gəmi qəzaya uğrayır, Qulliver liliputlar ölkəsinə gedib çıxır. Saraya aparırlar. Bu partiya hündürdaban (Tori), o biri (aşağıdaban) geyir. Sarayda hər il hoqqabazlar və kəndirbazların yarışı keçirilir. Yumurtanı hansı tərəfdən qırmaq üstündə yarış gedir (İngiltərə və Fransa). Qulliver II hissədə nəhənglər ölkəsinə gedir. Oranın kralına bant və qırğın silahlarından, qəsbkarlıq müharibələrindən danışır. Kral müharibələrə

nifrət edir. Qulliver cırtdanlar ölkəsində nəhng, nəhənglər ölkəsində cırtdan görünür...

III hissədə bir neçə ölkəyə və uçan adaya gedir. Vergi verilməyəndə kralın uçan adası gəlib günəşin qabağını kəsir, daş yağdırır. Kral döşəməyə torpaq və zəhər səpdirir... Alimlər akedemiyada xiyardan günəş şüası, buzdan barıt almaq istəyirlər. Evi damından tikməyi məqsəduyğun hesab edirlər.

IV hissədə Qulliver quqnqamlar ölkəsinə səyahət edir. Yazığın tənqidi sarkazmına çevrilir. Alim atlarla vəhşi insanlar qarşı-qarşıya qoyulur. İxşular oğru, xain və üfunətlidirlər. Svift insan cəmiyyətini tənqid edir. Bu insanların halına yanmaqdan irəli gəlirdi.

Riçardson (1689-1761) dülğər ailəsində doğulur. Londona gəlir, müəttib vəzifəsinə girir. Mətbəə sahibinin qızı ilə evlənir və sonra mətbəə sahibi olub varlanır. Riçardson uşaq vaxtından gözəl məktublar yazırdı. Sonra məktublar məcmuəsi çap etdirir. O, dövrdə yoxsul kəndli qızlarını ləkələməkdə əsilzadələr məharət göstərirdilər. 1740-cı ildə bu müsahibələr əsasında "Pamela, yaxud qiymətləndirilmiş ləyaqət" adlı ilk romanını yazır. Pamela kəndli qızıdır. Ona xanım qulluqçu gözü ilə baxmır tərbiyə edir. Xanım öləndə oğlu Pamelanı ələ keçirməyə çalışır. Nə pul, nə hədiyyə, nə böhtan, nə zorakılıq qıza təsir etmir. Axırda qızın iradəsinə heyran qalan oğlan onunla evlənir.

1747-1748-ci ildə Riçardson Klarisa romanını yazdı. Əsərin qəhrəmanı Klarissanı zorla istəmədiyi adama ərə verir. Qız Lovlaşa qoşulub qaçır. Oğlan qızın ailəsindən intiqam almaq üçün onu fahişəxanaya aparır, bihuşdar

verərək qızı zorlayır. Qız oradan qaçanda fahişəxana sahibi onu polislərə tutdurur. Lakin dostları onu xilas edirlər. Klarissa ölür, Lovlaş İtaliyaya səyahət edir. Orada qızın əmisi oğlu onu dueldə öldürür.

1754-cü ildə “Ser Qrandisonun əhvalatı” romanı çapdan çıxır. Əsər çoxcildlik məktublardan ibarətdir. Qrandison xeyirxah adamdır. O, ağıl adamdır, hissdən uzaqdır. Onu sevən iki qızın hansını seçəcəyini müəyyənləşdirə bilmir... Roman müvəffəqiyyət qazanmadı. Bu əsərdə ingilis sentimentalizmin əsası qoyulur.

Fildinq (1707-1754) yoxsullaşmış zadəgan ailəsində doğulmuşdur. “Don Kixot İngiltərədə”, “Paskvin” adlı əsərləri diqqəti cəlb edir. Yazıçını susdurmaq üçün senzura yaradılır.

“Cozef Endryuşun məcarələri” romanı riçardsonun Pamela əsərinə parodiya şəklində yazılmışdır. Pamela hiyləgər və yalançıdır. Əsərin qəhrəmanı Pamelanın qardaşı nöker Cozefdir. O, yoxsul qızı Fenninini sevir. Pamela isə buna mane olur. Əxlaqsız Ledi Bubi oğlanı qısqaqır və hər ikisini həbs edir. Cozefi yilda quldurlar soyur, yaralayır. Varlılar ona kömək etmirlər, poçtalyon ona öz köynəyini verir.

“Yetim Tom Conson əhvalatı” Tom səmimi Qardaşı Blayfil isə ikiüzlüdür. Tom uşaqılıqda quş tutar, Blayfil isə paxıllıqdan açıb buraxar və deyirdi ki, canlılar azad yaşamalıdır. Tom qoruqda ov edəndə Blayfil onu satır. Tom isə qoruqçunu satmır, ancaq onu işdən çıxaranda Tom yardım edir. Tom kəndli qızını sevəndə Blayfil onu gözdən salıdırır və evdən qovdurur.

Smollet (1721-1771) atası yoxsul qızla evləndiyi üçün ondan birdəfəlik üz döndərir. Smolletin avtobioqrafik romanı olan "Rodrik Rendomun macəraları" daha maraqlıdır. Yazıçı şahidi olduğu dənizçilərin həyatından, xəstə matrosların əzab-əziyyətindən danışır. Xəstələri zorla işlədirlər, onlar adamların gözləri qarşısında ölür.

Şedrianın (1751-1816) atası artist, anası miyanə (orta) əsərlər yazan yazıçı idi. 22 yaşında 16 yaşlı Elizabətlə gizləncə evlənir. Atası qızı 60 yaşlı bir varlıya vermək istəyir. Şedrian qızın namusunu qorumaq üçün 2 dəfə duelə çıxmışdı. Ömrünün sonu kədərli olur. Arvadı vərəmdən ölür, teatrı yanır, müflisləşir, öləndən sonra polislər borclarını ödəyə bilmədiyi üçün həbs etməyə gəlirlər. Məşhur əsəri: "Qeybət məktəbidir". Əsərdə ledi Sniruel başına qeybətçilər yığıb, evlər yıxır. Onlar paxıldırırlar. Sözgəzdiren Klakkit 6 toyu yarımçıq qoymuş, 3 oğulu evdən qovdurmuş, 4 adam tutdurmuş, 9 ər-arvad evindən baş götürüb getmişdir. Əsərdə 2 sujet xətti çarpazlaşır.

1. Pitr Tizl və onun arvadı.

2. Serfes qardaşlarının əhvalatları.

Pitr Tizl yoxsul əyalət qızı ilə evlənir. Qız kübar mühitində şıltaqlığa başlayır. Ərinə xəyanət etmək istəyir, lakin onun alicənablığı ledini doğru yola qaytarır.

Cozef Serfes yalançı, Çarlz isə təmizqəlblidir. Çarlz Mariyanı təmiz qəlblə, Cozef isə varına görə sevir. Hindistanda yaşayan dayıları Oliver gəlir. Özünü nişan vermədən Çarlzdan dayısının baha qiymətə də ala bilmir... Ancaq Cozef dayısının yaxşılığını unudur. Piter Tizlin arvadı ilə görüşərkən ifşa olur... Çarlz Mariya ilə evlənir, dayısı

Oliver onun tərəfinə keçir. Ledi Tizl qeybətçilər mühitindən uzaqlaşır.

Sentimentalizm İngiltərədə XVIII əsrin 50-60-cı illərində yaranmış, sonradan Fransaya yayılmışdır. Sentiment – (hissiyat) alislər üçün hissiyata pərəstiş əsas yer tutur. Onlar kapitalizmin tarixi bir zərurət olduğunu başa düşməkdən uzaq idilər.

İOHANN VOLFHANQ GÖTE

(1749-1832)

Dünya ədəbiyyatı tarixində ən mühüm yer tutan alman mədəni irsi bəşər tarixinə görkəmli şair, ədib və mütəfəkkirlər bəxş etmişdir. XVIII əsrdə alman ədəbiyyatı maarifçilik ideyaları geniş vüsət almışdı. Bu ideyaların təsiri ilə inkişaf edən ədəbi tənqid, habelə "Fırtına və təzyiq" cərəyanının nümayəndələri geniş fəaliyyət göstərirdilər. Lessinq, Göte, Şiller, Heyne XVIII-XIX əsr alman ədəbiyyatını yüksək humanizm və mütərəqqi ideyalarla xeyli zənginləşdirdilər və romantizmin inkişafına yeni istiqamət verdilər. Əsrin sonlarında isə Fridrix Nitsşenin (1844-1900) elmi-fəlsəfi yaradıcılığı geniş miqyas aldı. Onun fəlsəfəsinin təsiri altında bir sıra cərəyanlar əmələ gəldi. Xüsusən onun "Zərdüşt belə dedi" fəlsəfi əsəri bütün Avropada və dünyada tərcümə və təbliğ edilməyə başladı.

Söz sənətinin korifeyləri olan Götenin, Lessinqin, Şillerin, Heynenin, Nitsşenin, Hauptmanın, Feyxtvangerin, Remarkın, Böllün parlaq ədəbi irsi müxtəlif xalqların, o cümlədən Şərq xalqlarının dillərində geniş təbliğ və təmsil olundu. Əlbəttə, Lessinqin, Şillerin, Heynenin özlərinə məxsus yaradıcılıq yolu olmuş və hər biri dünya ədəbiyyatında müstəsna rol oynamışdır. Lakin Götenin bir şair-mütəfəkkir kimi bəşər tarixindəki rolunu görməmək olmaz.

Götenin yaradıcılığının ən görkəmli əsərləri olan "Prometey" və "Gənc Verterin iztirabları" baş

qəhrəmanlarının səciyyə və taleləri etibarı ilə bir-birindən nə qədər fərqlənsələr də, ideya etibarı ilə ictimai mühitlə mübarizədə bu və ya digər şəkildə faciəli nəticəyə gəlib çıxırlar.

Götenin məşhur əsərlərindən biri də görkəmli italyan şairi Tassoya həsr edilmişdir. Yarımçıq qalmış "Torkvatto Tasso" əsərinin yığcam məğzini belə ifadə etmək olar:

Həmin əsərdə hadisələr Belriquardodakı qalada cərəyan edir.

Şahzadə və Leonora Sanvitale Vergili və Ariostun büstünün qarşısına gül çələngi qoyurlar. Sonra şahzadə xanımın qardaşı II Alfons gəlir. O, Tassonu axtarır, amma heç yerdə tapa bilmir. Tasso öz əsəri üzərində işləyir. Əsəri bitirəndən sonra Alfonsun yanına gəlir və öz əsərini ona təqdim edir. Alfons Vergili və Ariostun büstünün üstündən gül çələnglərini götürüb Tassoya yaxınlaşır. Sonra Vergilin öz sözlərini deyir: "Ölülərə hörmət edirsiniz? Onlar yaşayarkən hörmət sahibi olublar. Bu hörməti yaşayanlara edin". Bu sözləri deyib çələngi Tassoya verir.

Antonio da onlara qoşulur. Sonra Antonio Alfonsla, Tasso xanımlarla gedir.

Tasso şahzadə qıza vurulur, ancaq şahzadə qız ona şair kimi hörmət bəsləyir. Tasso öz sevgisi haqqında açıq danışa bilmir.

Tasso Antonio ilə görüşür. Tasso ona öz dostluğunu təklif edir, amma Antonio bu dostluğu qəbul etmir və çox kobud cavablar verir. Tasso ikinci dəfə öz dostluğunu təklif edir, amma Antonio yenə də qəbul etmir. Tasso bundan çox təəssüflənir və hissə qapılır. O, özünü alçaldılmış he-

sab edir və qılınca əl atır. Alfons bunu görür və Tassonu göz dustağı edir. Bu hadisəni Leonora və şahzadə qız eşidib, çox pis olurlar. Leonora qıza deyir ki, Tasso Romaya və ya Florensiyaya gedə bilər.

Leonora Antonio ilə görüşüb onu pisləyir. Sonra tək qalarkən fikirləşir ki, bu yaxşı vaxtdır, istifadə edib Tassonu ələ keçirə bilər.

Leonora Tassonun yanına gəlib, deyir ki, Florensiyaya getsin. Orada Leonora ona xidmət göstərər.

Antonio Tasso ilə görüşür və ona kömək etmək istədiyini deyir. Tasso onun köməyini qəbul edir. Ancaq deyir ki, onu Alfonsla başdırsın və Romaya getməyə icazə alsın. Antonio Alfonsla görüşür. Alfons onun getməyinə icazə verir. Alfons Tasso ilə görüşür və onu müalicə üçün başqa şəhərə göndərmək istəyir.

Tasso şahzadə qızla görüşür və gedəcəyini deyir. Qəfildən şahzadə qızı qucaqlayır, amma qız onu itələyib geri çəkilir.

Antonio Tassonun yanına gəlir və görür ki, Tasso tamamilə pis əhval-ruhiyyədədir. Onu bağısladığını söyləyir. Tasso onun ətəyindən tutur və deyir: "Gəmi batarkən gəmiçi də son taxta parçasından belə yapışır".

Ta qədim yunan mifologiyasından bəri dünya ədəbiyyatında azadlıq uğrunda mübarizə rəmzi kimi ən müxtəlif ədəbi janrlarda yaradılan və tərənnüm edilən Prometey surətini Göte də seve-seve yaradır, onunla yanaşı mövcud qanun-qaydalara, ictimai quruluşa qarşı üsyankarları təsvir edir. Lakin bunlarla bərabər bu mübarizəyə davam gətirə bilməyən - zəif kövrək, aciz

insanların surətlərini də eyni məhəbbətlə yaradır. Güclülər də, zəiflər də, nəhənglər də, cılızlar da haqsızlıqlara qarşı mübarizə aparır.

Bu baxımdan güclü Prometeylə zəif Verter, Götenin “Fırtına və təzyiq” dövrü yaradıcılığında eyni ideyanın iki ziddiyyətli ifadəçisidir.

Çox keçmədən Götenin həm şəxsi həyatında, həm yaradıcılığında mühüm bir dönüş əmələ gəlir: 1775-ci ildə Veymar prinsisi, sonralar isə, hersoq olan Karl Avqustun dəvəti ilə Göte onun sarayına köçür və qalan ömrünü orada keçirir. Sarayda müşavir, nazir, məhkəmə rəisi və sair böyük vəzifələrə təyin edilir, nəhayət, əyan adı alır, belə ki, sözdə feodalizm quruluşunun coşqun düşməni olan Göte işdə görkəmli bir saray xadimi olur.

Yaradıcılıq həyatında on illik bir durğunluqdan sonra, 1786-cı ildə davamlı İtaliya səfəri Götenin yaradıcılıq ruhunu yenidən dirçəldir. Klassik mədəniyyətin canlı xatirələrini yaşadan şəhərləri, möhtəşəm saraylar, binalar, heykəllər, abidələr, muzeylər və i.a. Göteyə o qədər təsir edir ki, bir zaman yeni bir ictimai quruluş yaratmaq arzusu ilə köhnə dünyaya meydan oxuyan, onu məhv etmək istəyən, coşqun, üsyankar, “Fırtına və hücum” başçısı Göte, dönüb alman klassisizminin başçısı olur. Vaxtilə milli xalq mədəniyyətinə, onun qotik memarlıq abidələrinə valeh və heyran olan Göte, indi antik sənət əsərlərinin məftunu və pərəstişkarı olur. Özü də klassik üslubda əsərlər yazmağa başlayır. Əlbəttə, klassik üslub dedikdə, yalnız zahiri cəhət, yeni əsərlərin yalnız şəkli, vəzn-qafiyə, dil və ifadə

xüsusiyyətləri deyil, məzmun və şəkil vəhdəti mənasında bütün yaradıcılıq kompleksi anlaşılmalıdır.

Yaradıcılığının bu dövründə yazdığı bir şeirindəki misralar bu baxımdan çox seçiyəvidir.

*Dünyada bəhs etmə, dincliklə yaşa!
Özünü dərk elə, ömrü vur başa.*

Beləliklə, Göte İtaliya səyahətindən sonra tamamilə dəyişib, həm nəzəri əsərlərində, həm bədii yaradıcılığında “Veymar klassizmi” adlanan yeni estetik normaların yaradıcısı və ədəbi məktəbin bşçısı olur. Əsərlərinin adları, məzmunları, qəhrəman və iştirakçıları da, başlıca olaraq, klassik ədəbiyyatla əlaqədar olan “İfigeniya Tavridada” (1887), “Torkvatto Tasso” (1790), “German və Doroteya” və sair əsərləri məhz belə əsərlərdir.

Götenin klassisizmə məftun olduğu dövrün maraqlı cəhətlərindən biri onun Ümumdünya ədəbiyyatına, o cümlədən Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarına müraciət etməsi, onları çox yüksək qiymətləndirməsi və qismən onların təsiri altında bəzi əsərlər yazmasıdır. Onun “Qərb-Şərq Divanı” (1814-1819) adlı şeirlər məcmuəsi, bunun Şərq üslubunda “Divan” adlandırması özü də bu baxımdan maraqlıdır. “Divan”da Göte artıq gəncliyin coşqun üsyankarlıq ruhundan uzaqlaşmış, dinclik, rahatlıq təbliğ etdiyi bir dövrdə Şərq ruhunda arifanə zövq və səfa motivləri tərənnüm edir.

Götenin Şərq ədəbiyyatına, xüsusən şərq lirik şeirinə dərin rəğbət və məhəbbəti onun bütün Şərq poeziyasında

lirik şeirin ən mahir ustadlarından sayılan böyük İran şairi Hafiz Şiraziyə həsr etdiyi "Namütənahi" şeirində çox aydın görünür:

*O qədər böyüksən ki, ədəbiyyat kimi sən,
Əvvəlin yox, sonun yox, əbədiyyət kimisən.
Şeirin bir asiman ki, daima hərəkətdə,
Sonu da əks olunmuş əvvəliylə vəhdətdə.
Əvvəldən axıradək başdan-başa sənətdir,
Sənətdə bu nə hikmət, bu nə böyük qüdrətdir.*

Şərq klassik poeziyasının ustadı qarşısında böyük heyranlıq və pərəstişkarlığını ifadə edən bu maraqlı şeir aşağıdakı misralarla qurtarır:

*Nolaydı, mən də sənə benzəyəydim bir qədər...
Gəl səninlə könüldən həmdəm olaq, ey Hafiz!
Gəl səninlə həyatın cövrünü, cəfasını,
Eşqini, hicranını, zövqünü, səfasını
Birgə duyaq, bir dadaq, səninlə bölüşək biz!..
Bu, mənimçün həyatda ən böyük bir nemətdir;
Səninlə həmdəm olmaq nə böyük səadətdir!
Ancaq sənətdə təkrar yoxdur... Var ol yenə sən!
Sən bizdən çox böyüksən, sən həmişə yenisən!*

Götenin təsiri ilə o zamankı alman ədəbiyyatında Şərq poeziyasına meyl və rəğbət artmış və bu səpkidə bir çox esərlər yaranmışdı.

F.Engels də göstərir ki, Götenin xasiyyəti, daxili enerjisi, bütün mənəvi istiqaməti onu əməli həyatda iştirak etməyə yönəldirdi. Ətrafındakı həyat isə çox miskindi. Göte bütün ömrü boyu nifrət etdiyi, lakin içərisində yaşamağa məcbur olduğu həmin yeganə mühitə uyğunlaşmağa məcbur idi. Yaşa dolduqca, mübarizə nəticəsində taqətdən düşmüş qüdrətli şair miskin Veymar naziri qarşısında duran (yəni şair Göte nazir Göte qarşısında) güzəştə getməli idi.

Dahi Nizami kimi, o da belə ideal bir cəmiyyəti öz xəyalının qüdrəti ilə qurmağa çalışmış və ölməz "Faust" da bir çox ölümsüz əsərlər kimi: "İliada" kimi, "İlahi komediya" kimi, "Şahnamə" kimi, "İskəndərnamə" kimi, "Leyli və Məcnun" kimi xalq dastan və rəvayətləri əsasında yaranmışdır.

Guya XVI əsrin ilk yarısında yaşamış cadugər doktor İohan Faust haqqında əfsanəvi rəvayətlər ən müxtəlif variantlarda əsrlər boyu, bütün Avropa ölkələrində yayılmağa, nəhayət Götedən çox-çox əvvəl bədii ədəbiyyatda da bir çox şəkillərdə öz əksini tapmışdı: guya Faust xəbis ruh İblis ilə əlbir olub, öz ruhunu ona satmış və bunun müqabilində dünya və kainatın bütün gizlin sirlərinə vaqif, cürbəcür sehr və möcüzələr yaratmağa qadir bir cadugər olmuşdur. Onun macəralı sərgüzəşt və möcüzələri də saysız-hesabsız rəvayətlərin, hekayələrin, romanların, poema və dram əsərlərinin əsas məzmununu təşkil etmişdir.

Uzun müddət xəon rəvayətləri kimi yayılmış, kitab halında çap edilmiş bu əfsanəni ilk dəfə XVI əsr ingilis dramaturqu Kristofer Marlo dram halında "Doktor Faustun

faciəli əhvalatı" adı ilə qələmə almışdı. Çox ehtimal ki, Marlonun bu faciəsi gəzərgi ingilis teatr truppaları tərəfindən XVII əsrin əvvəllərində Almaniyaya gətirilmiş, orada kukla teatrı tamaşaları halında geniş yayılmış və gənc Götenin də diqqətini cəlb etmişdir.

Marlodan sonra bu mövzu və məzmununda Almaniyada da ayrı-ayrı müəlliflər: Vidman, Pfiser, Lessinq və sairləri cürbəcür janrlarda əsərlər yazmışlar.

Göte "Faust" üzərində, demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyunca işləmişdir: əsəri 1772-ci ildə, 23 yaşında bir gənc ikən yazmağa başlayıb, 1831-ci ildə, yəni 82 yaşında bir qoca ikən, ölümündən bircə il əvvəl bitirmişdir.

Hələ "Fırtına" dövrünün coşqun ilham və həyəcanları zamanı, Faustun üsyankar ruhu ilə həmahəng olan gənc bir qəlbin çırpıntıları ilə başlanan əsər artıq alman ədəbiyyatında romantizmin hakim olduğu bir dövrdə başa çatmışdır.

Əsərin ən yüksək bədii ifadə zirvəsinə çatdığı ikinci hissədə Götenin klassisizmə valeh və heyran olduğu dövrün əlamətləri müşahidə olunur: qədim Yunan mifologiyası əsasında bir çox bədii əsərdə yaradılmış Yelena surəti və bununla əlaqədar səhnə, hadisələrin Yunanıstana köçürülməsi, zahiri dəbdəbəli, təmtəraqlı səhnələr: maskarad, klassik Valpurgiya gecəsi və sairə Götenin yaradıcılığında klassisizm dövrünün ən aydın görünən izləridir. Əsərin son səhnəsində isə, mistik xor, Faustun cəsədinin mələklərin qanadlarında səmalara yüksəlməsi Götenin romantizmə meylinin açıq ifadəsidir.

Faust artıq ilk variantlardakı sadəcə üsyankar ruhlu bir

"həqiqət axtarıcısı" deyil, həyatın mənasını, həyatda həqiqi, düzgün yolu yorulmadan axtaran və bu yolda düşdüyü eniş-yoxuşlardakı büdrəmələrə, yıxılmalara baxmayaraq, daim irəliləyən, nəhayət öz nöqtəyi-nəzərindən bu yolu tapan və son arzusuna - insanları azadlıq və səadətə qovuşdurmağa nail olan, nəticə etibarını ilə, xəbis ruha - Mefistofelə qalib gələn çox mürəkkəb, eyni dərəcədə qüvvətli, iradəli bir surətdir.

Əsərin ideya-məzmununu daha yaxşı dərk etmək üçün əsərlə bağlı bəzi ümumi qeydlər etməyə zərurət duyulur.

Götenin şah əsəri sayılan "Faust" faciəsinin əsas məna və mahiyyəti bu misralarda aydın duyulmaqdadır:

* Yaşamaq istərsən, vuruş həmişə!

Azadlıq layıqdır o adama ki,

Atila bu yolda hər an döyüşə...

* "Prometey", "Gənc Verterin iztirabları" - ilk əsərləridir - azadlıq idealları...

* "İliada" qədim dövr incəsənətin nümunəsi olduğu kimi, "Faust"da yeni dövr ədəbiyyatının əzəmətli nümunəsidir (Puşkin)...

* "Gets fon Berlikingen", "Gənc Verterin iztirabları", "Vilhelm Meyster", "Məhəmməd", "Qərb-Şərq divanı" (1814-1819)... Sonuncu əsərində o, "Şairlər şahı" Nizamiyə, Firdovsi, Rumi, Cami, Sədi, Hafizə çox yüksək qiymət verir.

1. Alman milli dilinin inkişafında rolu...

2. Saraydan (Veymar) İtaliyaya qaçması...

3. Höte - Şekspir, Yunan klassik (ədəbi)ləri ...Hamlet-Verter...

4. Höte - Şərq

* Verterin əsas cəhəti onun mənəvi zəifliyində, iradəsinin xəstəliyində deyil. Onun əzabı “daha çox sağlam ruhun azarlı dünyanın” qarşısındakı əzabıdır. Xəstə olan Verter yox, o dövrün alman mühiti, alman dünyasıdır”... “Verter özü inqilabçı olmasa da, əsər özü inqilabi ruhda yazılmışdır...” (Höteşünaslıq)

“Tabusu fəhlələr aparırdılar, onu bir dənə də olsa ruhani müşayiət etmirdi...”

(*Albert Sotta, Vilhelm və s.*)

...*Namütənahi (Hafizə)*

- Mefistofel

Faust: Sizə mərəzin, yalanın, şərin allahı deyərlər...
Bunların hansısan, kimsən?

Mefistofel:

Daima hər şeyi inkar eləyən:

- Bir ruhani zavallı, şərin səsiyəm.

Məhvə məhkumdursa bütün yaranan

Xoşbəxtdir o halda heç yaranmayan

Sizin günah, fəsad, fəlakət və şər

Adı verdiyimiz bütün bu şeylər

Mənim ən sevimli, xoş aləmidir...

Proloq - teatrda

(Direktor, şair, komik)

1. Direktor:

Biletçün baş yarılıb, qol sındığını görmək

Adama ləzzət verir! Bu möcüzəyə alqış!..

2. Şair:

Sönük əsər yazmaq? Varmı mənası!?
Hansı fərli şair bu niyyətdədir?
Ancaq fərsizlərin cızmaqarası
Sizin aranızda çox hörmətdədir!..

3. Komik:

Ağıl, hiss, mühakimə gətirin səhnəmizə,
Lakin bir az da məzə qatmağı unutmayın!..

Direktor:

...Təbdən danışmaqla yetməzsən kama
İlham gözləməklə gəlməz, yalandır,
Şair hakim ola gerek ilhama!..

Proloq - asimanda

(Allah, cənnət adamları, Mefistofel, üç baş mələk)

(Rəfail, Cəbrayıl, Mikayıl)

1. R. - İdraka sığmayan xilqət əzəldən

Necə də gözəldir, əzəmətlidir!..

2. C. - Yeri fırlandırır iti bir sürət,

Dönür yer küresi öz cəlalıyla,

Qovur bir-birini işıqla zülmət

Daim öz günəşi, öz halalıyla!..

3. M. - Tufanlar, şimşəklər hücum çəksə də,

Kainat dövr edir bir intizamla!..

Mefistofel:

Onu bilirəm ki dünya üzündə

Əzablar içində boğulur bəşər...

Allah:

Yenə giley-güzar, yenə şikayət!
Heç xoşa gələn şey yoxdur dünyada?...
Aləmdə nə varsa: olmuş-olacaq
Oyatsın qoy sizdə şəfqət, məhəbbət...
Mefistofel (tək)
Şeytanın özüylə belə mehriban
Danışmaq özü də bir kəramətdir...

I hissə

(Faust yorğun və fikirli bir halda):

Bütün ruqları köməyə çağırır. Onlardan imdad istəyir.
Fikrinin belə qarışıq bir vaxtında şagirdi Vaqker əlində çıraç
Faustun kiçik komasına daxil olur.

Faust:

Mən kimə sığınmalı? Nədən saqınmalıyam?
Ah, əməllərimiz də min dərdi sərimitzək
Ömür yollarımızı kəsib qısaldır tamam!..

Mələklərin xoru:

İsa dirilib! Haqdır.

Прозвище

Поэт

Почему народ Ирана

Мохаммеду Шемс-эддину

Имя дал «Гафиз?»

Гафиз

Причину

Я открою. Текст Корана

Я, слуга его ревнивый,

Вберил памяти счастливой
И от слова и до слова
Помню и блюду сурово.
Хоть постыдно наше время,
Общий дух того не губит,
Кто, как я, пророка любит.
Чтит завет его и семя
Оттого Гафизом всеми
Прозван я.
Поэт
И в том причина
Мне прослыть Гафизом тоже
Там, где мнение всех едино, -
Все во всем друг с другом схожи.
И с тобой одно мы оба.
Взял и я из книг священных
Дивный лик, чтоб он до гроба
В недрах духа сокровенных
Жил, как светлый дух Владки
Жив на плате Вероники,
Чтоб являл, мой дух покоя,
Средь неверья, средь разбоя
Образ веры многоликий.
Гафизу
Нет, Гафиз, с тобой сравниться -
Где уж нам!
Вьется парус, точно птица,
Мчится по волнам.
Быстрый, легкий, он стремится

Ровно, в лад рулю.
Если ж буря разразится -
Горе кораблю!
Огнекрылою орлицей
Взмыла песнь твоя.
Море в пламень обратится!
Не сгорю ли я?
Ну, а вдруг да расхрабриться?
Дай-ка, стану смел!
Сам я в солнечной столице
Жил, любил и пел.
Зулейка Говорит
Я в зеркале - красавица, а ты
Пугаешь: старость, мол, не за горой.
Но в Боге вечны сущего черта,
Так в юной - Бога ты во мне отирой.
(В.В.Левик)

Зулейка
Все мне дал ты нежным взором,
Мне ли случай осуждать!
Если вдруг он вышел вором,
Эта кража - благодать.

* * *

Но ведь сам, без всякой кражи,
Стал ты мой, как я - твоя.
Мне приятней было д даже
Если д вором вышла я.

* * *

Дар твой щедр и смел обычай

Но и в выигрыше ты:
Все (дал) ты взял - покой девичий
Жар душевной полноты.

* * *

Полюбил - и стал богатым.
Ты ли нищий? Не я шути!
Если ты со мною, Хатем,
Счастья выше не найти.

В.В.Левик

Зулейка

Ветер влажный, легкокрылый,
Я завидую невольню:
От тебя услышит милый,
Как в разлуке жить мне больно.

* * *

Веешь сказкой темной дали,
Будишь тихие томленья,
Вот слезами засверкали
Холм и лес, глаза, растенья.

* * *

Но из глаз и вздох твой слабый
Гонит тайное страданье,
Я от горя изошла бы
Без надежды на свиданье.

* * *

Так лети к родному краю,
Сердцу друга все поведай,
Только скрой, как я страдаю,
Не расстрой его беседой.

* * *

Молви скромно, без нажима,
Что иного мне не надо,
Тем живу, что им любима,
С ним любви и жизни рада.
В.В.Левик

Baş qəhrəman Faustun keçdiyi bu çətin eniş-yoxuşlu yolun bir neçə başlıca mərhələsi var ki, bunlar əsərdə öz əksini tapmışdır:

Birinci mərhələ - Faustun sadədil məsum qız Qretxenlə sevişməsi mərhələsidir ki, bu mərhələdə Faust həmin qızın qardaşını öldürür, bu sevişmə isə, saf sadədil qızın öz anasının və körpəsinin qatili olması, nəhayət həbsxanada dəli olub ölməsi ilə nəticələnir. Lakin bütün bu faciələr Faustun bədaxlıqından, bədəfkarlığından doğmur. Çünki o, Qretxenlə birlikdə "bir otaq aləmində" qalıb xoşbəxt ola bilməzdi. Belə olsaydı, o cahanşümul Faust ola bilməzdi.

Faust böyük dünyaya, geniş aləmə can atırdı və ikinci mərhələ - onun qədim dünya mifologiyasının həmişəcavan surətlərindən dünya gözəli Yelena ilə müəşiqə mərhələsidir. Bu müəşiqə rəmzi mənada sənətə həsr olunmuş həyatı ifadə edir. Faust bu qədim klassik gözəllik aləmində bir müddət xoşbəxt kimi görünür, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən, hətta onun Yelenadan doğulan oğlu antik sənətlə yeni müasir sənətin birləşməsi rəmzi kimi izah olunur.

Lakin Faustu bu mərhələ də təmin etmir. O, üçüncü mərhələyə qədəm qoyur ki, burada onun qarşısında tamamilə yeni aləmlər açılır.

Götenin böyük yaradıcılıq dühası sayəsində Faust bu qat-qarış xəyali aləmdən də çıxış yolu axtarır və nəhayət bu dünyada, yer üzündə azad cəmiyyət qurmaq, yaradıcı zəhmətlə insanlığa və insanlara xidmət etmək yolunu tapır.

“Faust”da, xüsusən əsərin ikinci hissəsində zahirən yerdən, yəni konkret ictimai dövr və mühitdən daha çox səmalardan, sehrkarlıqdan, qədim yunan əfsanələrindən, xristian dini-mistik ayinlərindən, nəhayət utopik-ideal bir azad cəmiyyət qurmaq kimi mücərrəd məsələlərdən danışılmasına baxmayaraq, hər böyük sənət əsəri kimi, bu da həyat ilə, müəyyən tarixi dövr və mühit ilə, yəni Götenin öz yaşadığı Almaniya ilə və alman xalqının həyatı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Haqlı olaraq “Faust” alman həyatının ensiklopediyası kimi yüksək qiymətləndirilir. Əsərin sonlarında ölümsüz sənətkar zahirən gözləri tutulmuş, əslində isə, həqiqətləri əvvəlkindən daha aydın gören qoca Faustun dili ilə təsdiq edir ki, həyatın əsası, azadlıq və tərəqqinin başlıca rəhni - xalqın xeyri üçün yaratmaq cürəti və fədakar zəhmətdir:

*Olmuşam həmişə mən bu niyyətdə:
Gərək yer üzündə bütün gənc-qoca
Yorulmaq bilməyə həyat boyunca,
Ömrü başa vura fəaliyyətdə.
Mən qaynar həyatlı azad ölkəni
Yalnız belə görmək istərdim, inan!..*

Göte haqqında, onun Şərqə münasibəti barədə biz, şübhəsiz ki, daha çox alman şairinin əsərlərindən, xüsusən də “Qərb-Şərq Divanı” adlı məşhur estetik-fəlsəfi

traktatından öyrənə bilirik. Bu əsrin rus şairləri tərəfindən yüksək poetik tərcüməsi Azərbaycan oxucuları üçün ən etibarlı mənbə sayıla bilər. Bu sahədə görkəmli rus şairləri Bestuyev-Marlinskinin, F.Tyutçevin, A.Fetin, V.Veresayevin, V.Bryusovun, M.Kuzminin, S.Şervinskinin, Jukovskinin, Nabokovun, Pasternakın və onlarca başqalarının xidməti əvəzsizdir. A.Mixaylovun, V.Veberin, N.Vilmontun, V.Levikin tərcüməsində həmin əsər 1988-ci ildə Moskvada 50 min tirajla yenidən nəşr olunmuşdur. N.Braginski, N.Jirmunski, N.Balaşov, D.Lixaçov, A.Mixaylov və b. şərqşünasların redaktəsi ilə çap olunan "Qərb-Şərq Divanı" əsərində biz yalnız şərqin dahi şair və şəxsiyyətləri barədə deyilən fikir və mülahizələrə istinad etmişik.

Dahi Nizami haqqında alman şair-mütəfəkkirinin münasibətini belə xülasə edə bilərik:

İ.V.Götenin həm əleyhdarları, həm də yaradıcılığını tədqiq edənlərin bir qismi onu İslam dininə pərəstiş etməkdə qınamış, yanlış mövqedə durduğunu söyləmişlər. Lakin Göte özü etiraf edirdi ki, İslam dini Xristian dininə nisbətən həm zaman etibarilə, həm də humanizm və fəlsəfi dəyərləri baxımından almanlara daha yaxındır. Bu xüsusda o yazırdı: "Şair özünə bir səyyah kimi baxır. Budur, o, Şərqə gəlib. O, adətlərə, ənənələrə, əşyalara həvəslə nəzər yetirir, dini təsəvvürləri və baxışları öyrənir, özü də müsəlman olduğuna heç şübhələnmir" (, səh.31).

İ.V.Göte yaradıcılığında İslam dininə, onun müsəlman aləmində oynadığı rola xeyli geniş yer vermiş, bu xüsusda çoxlu əsərlər yazmışdır. "Qərb-Şərq Divanı"nın (Vest-östlicher Divan) özü belə İslam dininin meydana gəlməsinə

həsər olunmuş "Hicrət" (Hegire) şeiri ilə başlanır, "Cənnətnamə" (Chuld Nameh) hissəsilə başa çatır. Bundan başqa "Divan"ın digər hissələrində də bu və ya digər şəkildə İslam dini ilə bağlı mövzulara toxunulmuş, Quran ayələrindən istifadə olunmuşdur.

Götenin Şərqə marağının yaranmasında Qurani-Kərimin çox böyük rolu olmuşdur. O, müsəlmanların bu müqəddəs dini kitabını ətraflı öyrənmiş, öz yaradıcılığında Quranın surə və ayələrindən, hədislərindən geniş yararlanmışdır. Götenin diqqətini çəkən ən vacib məqam Məhəmməd (s.a.v.) peyğəmbərin kəlamlarının qüdrəti və cazibə qüvvəsi ilə bağlı idi. Sözü nələrə qadir olduğunu, yoxluqdan varlıq, varlıqdan xarüqələr yaratdığını o, Qurani oxuyandan sonra dərk elədi.

Quranın Bəqərə surəsindəki 115-ci ayəsində: "De ki, məşriq də, məğrib də Allahındır (Şərq də Qərb də Allahındır hansı tərəfə yönəlsəniz Allah ordadır)..."

Şərq mədəniyyəti dedikdə İ.V.Göte ilk növbədə Şərqi klassik poeziyasından və mistik dini baxışlarından azad edilmiş İncil və Quranın poetik obrazlarını xatırlayırdı. O, "Qərb-Şərqi Divanı"nın "Rəncnamə" (Rendsch Nameh) adlanan beşinci fəslində yazırdı:

*Tilavət edilən Qurani-Kərim,
Surə, ayət kimi təsvir edildi.
Müsəlman könlünü imana verib,
Bu kitab önündə borcunu bildi.
"Təzə, köhnə" deyən dərvişlər də var,
Aynla bilməyir nadanlığından.*

*Çaşqınlıq içində vurnuxur onlar,
Hardasan ey uca, müqəddəs Quran!
(səh.141-143).*

Şərqi Göteyə sevdiren görkəmli şəxslərdən biri də İ.Hammer-Purqştall idi. Məhz onun 1812-1813-cü illərdə XIV əsrin böyük Şərq şairlərindən biri olan Hafizin şeirlərini alman dilinə çevirib çap etdirməsi Götenin Şərqə olan marağına böyük təkan vermişdi. Hammer Hafizi Göteyə tanıtdı, Hafiz isə öz növbəsində Şərqin müdrik, dərin fəlsəfi mənaya malik, son dərəcə incə duyumlu poetik dünyasının qapılarını onun üzünə açdı.

Hafiz "Divan"ın əsas qəhrəmanı, baş obrazı kimi demək olar ki, əsərin əvvəlindən axırınadək təsvir olunur. Bu əsərdən sonra "Hafiz", "Şirazi" sözləri alman ədəbiyyatında və dilində özünə yer tapdı. Göte Hafizi ustadı hesab edərək yazırdı: "Ey böyük Hafiz, sənin qəzəl demək üsulunu ürəkdən təqlid etmək istəyirəm! İstəyirəm ki, öz şeirimi sənin söz şeirlərinlə bəzəyim. Əvvəlcə, məzmun tapmaq, sonra ona gözəl libas geydirmək xəyalı ilə yaşayiram! Sənin şeir qanunlarını öyrənmək, ona riayət etmək istəyirəm. Bunu ona görə istəyirəm ki, bəlkə sənin kimi bir şey deyə biləm, ey dünya şairlərinin şairi!"

İ.V.Götenin yaradıcılığında istifadə etdiyi Şərq motivləri o qədər çoxcəhətli, ideya və məzmunca o qədər zəngindir ki, onları ümumi şəkildə əhatə etmək bir qədər çətindir. Bu motivlərdə demək olar ki, Şərqin bütün sahələri - onun dünya şöhrətli dahi mütəfəkkirləri, görkəmli şəxsiyyətləri, tarixi hadisələri və rəvayətləri, adət-ənənələri, bir sözlə,

bütün mənəvi aləmi, təbii-coğrafi zənginlikləri öz əksini tapmışdır. Götenin Şərqə olan bu cür geniş marağı onda ərəb ölkələri, Hindistan, Çin, Azərbaycan, İran və digərlərinin ədəbiyyatını, bədii təfəkkür nümunələrini öyrənməyə və yaradıcı surətdə mənimsəmək həvəsinə gətirib çıxartdı. Bu bədii təcrübənin və yararlanmanın nəticəsi isə “ümumdünya ədəbiyyatı” yaratmaq ideyasının qəti surətdə formalaşmasına səbəb oldu.

Göte yaradıcılığında Azərbaycanla bağlı məqamlar xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, əsasən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı ilə maraqlanmış, onun bəzi əsərlərinin motivlərindən istifadə etmişdir. Göte Nizaminin təfəkkür tərzində və yaradıcılıq metodunda özü üçün doğma olan cizgiləri görür, onun poeziyasının didaktik xarakterinə və insan hisslərini zərgər dəqiqliyi ifadə etməsinə valeh olurdu. Bu mənada Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poeması onun üçün əsil müdriklik və kamillik nümunəsi idi. Göte poemanın mənəvi-əxlaqi məziyyətlərindən danışarkən xüsusilə “İsa peyğəmbərin rəvayəti”ni misal gətirirdi (, səh.66).

Göte Nizaminin “İskəndərnamə” poemasının motivlərindən də səmərəli istifadə etmişdir. Nizaminin xəyalən Azərbaycan torpağında yaratdığı ideal cəmiyyət, oradakı firavanlıq və yüksək insani dəyərlər Göteyə o qədər güclü təsir etmişdir ki, o da özünün məşhur “Faust” əsərinin sonunda belə bir cəmiyyətin təsvirini vermişdir.

Göte Nizaminin Gəncəli olmasını söyləməklə yanaşı, onun yaradıcılığının Avroasiya miqyasında böyük əhəmiyyət daşımasını da xüsusi vurğulamışdır. O, Nizamini

Şərqi digər iki görkəmli şairi Cami və Firdovsi ilə müqayisə etmiş, üstünlüyü yenə də ona vermişdir. Onun fikrincə, əgər Cami özünə qədər Şərq poeziyasında yaradılanlara bir növ yekun vurursa, Nizami yaradıcılığı gələcəyə - Qərblə Şərqi qovuşuğuna “görüş yerinə” işıq saçır.

Nizami yaradıcılığının xüsusiyyətlərini hərtərəfli öyrənən Göte onu böyük ehtiramla “ata” adlandırmışdır. “Züleyxanə” (Suleika Nameh) əsərində Züleyxaya müraciətlə Hafiz, Nizami, Cami, Sədi kimi “Atalar”ın hər sözündən tanıdığını deyir:

*Baxma ki, böyükdür Nizami, Hafiz
Sədi, Cami ilə öyünür bəşər -
Sonradan gələn var, unutmayaq biz,
Sıtayış göstərib anmağa dəyər.
Əcdadın çoxunu tanıyıram mən,
Hərənin öz adı, öz sədası var.
Mənim yaddaşında yaşayar həmə
Elə bil yenidən doğulmuş onlar (, səh.234-235).*

I.V.Götenin Şərq mövzusunda müraciəti nəinki alman ədəbiyyatına, bütünlükdə dünya ədəbiyyatına böyük yenilik gətirdi. Dahi alman şairi öz əsərlərində Qərblə Şərqi, keçmişə indini və hətta gələcəyi böyük məhərrətlə uzlaşdıraraq, Avropa üçün yeni koloritli, yeni məzmunlu və yeni poetik üslublu sənət inciləri yaratmışdır.

Bütünlükdə “Divan” Qərb-Şərq poeziya üslubunun sintezidir. Burada istifadə olunan Şərq materialları bəzən

Qərb formasında, Qərb materialları isə Şərq formasında verilmişdir. Ümumiyyətlə, Göte Şərq poeziyasına yaradıcı şəkildə yanaşmış, oradan əxz elədiklərini öz yaradıcılıq süzgecindən keçirmişdir. Məsələn, "Divan"dakı əsərlərdə əvvəldən axıradək vahid qafiyə üstünlük təşkil etdiyi halda, bezi şeirlərdə eyni rədifin təkrarlanması ilə qafiyə düzəldilmişdir. Bu cür qafiyələnmə növünə isə daha çox fars lirikasında rast gəlinir. Qədim alman şairləri də bəzən belə qafiyələnmə üsulundan istifadə etmişlər. Lakin iri həcmli əsərlərdə bû formanı tətbiq etmək çətin olduğundan şair belə hallarda məsnəvi qafiyə formasından, ya da ikiqat qafiyə formasından istifadə etmişdir.

"Qərb-Şərq Divanı"nda Göte həmçinin alman dilinin mümkün olan bütün qafiyə formalarından, müxtəlif şeir ölçülərindən, şeirlərin misralanma quruluşunun rəngarəng çeşidlərindən məhərrətlə istifadə etmişdir. Göte alman poeziyasında əsası ilk dəfə F.Q.Klopşton tərəfindən qoyulmuş sərbəst şeir formasına da müraciət etmiş, 1767-ci ildə bu formada "Mənim dostum Berişə üç qəsidə" şeirini yazmışdır. Sonralar isə "Divan"ın "Eşqnamə" (Usch Nameh) əsərində "Bəd təsəlli" (Schlechter Trost) və "Salam" (Gruss) şeirlərini qafiyəsiz sərbəst üsulla yazmış, bundan əlavə "Təfkirnamə" (Tefkir Nameh), "Züleyxanamə" (Suleika Nameh) və "Saqinamə" (Saki Nameh) əsərlərində də sərbəst vəznli şeirlərə üstünlük vermişdir.

İ.V.Götenin "Qərb-Şərq divanı" "Mügənninamə" (Moganni Nameh) əsəri ilə başlayır və "Hicrət" şeiri ilə açılır. Bu əsər bir növ Götenin poeziya deklarasiyasıdır. Burada "Divan"ın ümumi ruhu, mövzuların seçimi, "Qərb-Şərq"

motivlərinin qarşılıqlı münasibətləri açıqlanır. Göte “Hicrət” şeirində Şərqdə hikmətli sözlərin rolu haqqında deyir:

*Harada ki, daim vacib olub söz,
Bilin ki, şifahi nitqdə dolub söz.*

Götenin “Divan”da işlətdiyi poetik üslublardan biri də dialoqdur. Burada verilən on iki əsərin səkkizində şeirlərin əksəriyyəti dialoq formasında yazılmışdır. “Hafiznamə” (Hafis Nameh) əsəri şairlə Hafizin dialoqu ilə başlanır. “Eşqnamə” əsərində şairlə üçüncü şəxs arasında söhbət gedir. “Təfkirnamə”də Firdovsi və Cəlaləddin Rumi ilə Züleyxanın dialoqu verilmişdir.

Göte şeirlərini maraqlı, məzmunlu, oxunaqlı etmək üçün “Qərb-Şərq Divanı”nda sinonimlərdən də istifadə etməyi nəzərdən qaçırmamışdır. Sinonimlərdən istifadə etməyə, hər şeydən əvvəl “Divan”a daxil olan əsərlərin adalarından başlamış, on iki əsərin hər birinə fars və alman dilində ad vermişdir.

“Qərb-Şərq Divanı”nda Göte Allahın adını 5 dəfə, Məhəmməd peyğəmbərin adını 6 dəfə, “Quran” sözünü 10 dəfə və “müsəlman” sözünü 9 dəfə işlətməmişdir. Bunların hamısı simvolik xarakter daşıyaraq şeirlərdə müxtəlif mənə çalarlarına malikdir. Göte Allah haqqında ilkin təsəvvürlərinə sadıq qalaraq onu bütün canlı aləmi yaradan təbiətin simvolu kimi vermişdir.

Ömrünün son illərində Göte sufizmə böyük maraq göstərmişdir. Bunun əsas səbəbi sufi təlimində təbiətin (həyatın), insanın müəyyən mənada Allahla eyniləşdirilməsi

I.V.Göte

ideyası ilə bağlı idi. Lakin sufizmə məxsus olan obraz və simvolları Göte özünəməxsus tərzdə tərənnüm edirdi. Onun üçün ölüm - yeni, daha yüksək fazaya keçid, od - Allah, pərvanə - can, ruh isə insanın Allaha qovuşması deməkdir. Götenin sufiliklə bağlı fikirləri "Divan"ın "Züleyxanə" və "Hikmətnə" əsərlərində dolğun əksini tapmışdır. Yeni platonçuların və sufilərin poeziyasında sevimli motiv olan şərab mövzusu xüsusilə "Saqinamə" əsərində təsvir olunmuşdur.

Məşhur şərqşünas İosif Hammer (1774-1856) Nizamini alman oxucularına İran şairi kimi təqdim etmişdi. İosif Hammer o zaman İran poeziyasından etdiyi tərcümələrdə, habelə Şərq şairlərinin əsərlərinə yazdığı izahlarda böyük Azərbaycan şairi Nizamini İran şairlərinin cərgəsinə salmışdı.

1818-ci ildə İosif Hammer "İran ədəbiyyatı tarixi" adlı kitabını nəşr etmişdi. Həmin kitabda Nizaminin əsərlərinə xüsusi və böyük bir fəsil həsr olunmuşdur. Bu fəsilə Hammer Nizaminin ayrı-ayrı əsərlərindən aldığı parçaların alman dilində tərcüməsini vermişdir. Həmin tərcümələr arasında "Sirlər xəzinəsi"ndən 200 misraya qədər, "İskəndərnamə"dən 100 misraya qədər tərcümə vardır. Ola bilər ki, böyük alman şairi Göte Şərq poeziyasının nümunələri ilə ilk dəfə İosif Hammerin tərcümələri və izahları əsasında tanış olarkən Hammerin səhvini təkrar etmiş və Nizamini İran şairi kimi qəbul etmişdir.

Məlumdur ki, Göte Nizaminin həyat və yaradıcılığını öyrənərkən böyük şairin əsərlərindən aldığı ayrı-ayrı parçalara deyil, bəlkə Nizaminin yaradıcılığının ümumi

mahiyyətinə və əsas motivlərinə daha çox diqqət etmişdir. Buna görə də Göte özü Nizaminin bioqrafiyasına aid olan cəhətlər üzərində xüsusi tədqiqat aparmış və Nizaminin həyatının ayrı-ayrı faktlarını daha düzgün və dəqiq göstərməyə çalışmışdır. Məsələn, Göte “Qərb-Şərq Divanı” adlı kitabının qeydlərində yazır ki, Nizami “ümumiyyətlə öz sənətinə uyğun olaraq, Səlcuqlar dövründə sakit bir həyat keçirmiş və öz doğma şəhəri Gəncədə vəfat edərək, orada da dəfn olunmuşdur” (səh.371).

Götenin Şərq (İran, Ərəbistan, Azərbaycan və Türkiyə) şairləri haqqında, o cümlədən Nizami haqqında bir sıra maraqlı və qiymətli fikirləri vardır. Bu fikirlər ona görə diqqətəlayiqdir ki, Göte onları təsadüfi söyləməmiş və ya hər hansı bir əhval-ruhiyyənin təsiri altında yazmamışdır. Götenin həmin fikirləri Şərq ədəbiyyatını və Şərq xalqlarının tarixini uzun müddət və dərinlən öyrəndikdən sonra gəlib çıxdığı nəticələndir. Göte öz həyatının on iki ilini Şərq xalqlarının tarixini və ədəbiyyatını öyrənməyə həsr etmişdir ki, bunun da nəticəsində özünün məşhur “Qərb-Şərq Divanı” adlı əsərini yaratmışdır.

“Qərb-Şərq Divanı” Götenin yaradıcılığının son dövrlərinə aid lirik şeirlərin böyük bir hissəsini əhatə edir. Götenin bu maraqlı əsəri hələ indiyə qədər ədəbiyyatşünaslıq elmi tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilib öyrənilməmişdir. Yalnız son zamanlarda Marietta Şaginyan mənfur millətçi olsa da, (Ə.X.) bu məsələ ilə məşğul olmuş və Götenin Şərq xalqları poeziyasına, xüsusən Nizaminin yaradıcılığına dair fikirlərini “Göte” adlı kitabında ümumiləşdirilmişdir.

“Qərb-Şərq Divanı” ilk dəfə ayrıca kitab halında 1819-

cu ildə nəşr olunmuşdur. Lakin kitabın əsas lirik şeirləri hələ 1814 və 1815-ci illərdə yaranmışdı. Bu zaman Göte Avropa ölkələrində Napoleon müharibələrinin törətdiyi keşməkeşdən sonrakı mərhələni çox dərin bir siyasi və psixoloji böhran kimi öz yaradıcılığında əks etdirmişdir. Götenin yaradıcılığında çox mürəkkəb və ziddiyyətli olan bu mərhələnin əsas əlamətləri bundan ibarət idi ki, Göte müharibələr nəticəsində böyük fəlakətə uğramış Avropa xalqlarının həyatına və vəziyyətinə acıyırdı, lakin o, bunu açıq biruzə vermirdi. Göte əsas etibar ilə o zamankı müasir həyatdan uzaqlaşaraq tarixlə, Şərqi xalqlarının poeziyasını öyrənməklə məşğul olurdu.

Əslində, Götenin tarixə və başqa xalqların keçmiş ədəbiyyat və mədəniyyətinə maraq göstərməsi onun öz zamanəsindəki siyasi hadisələrdən müəyyən dərəcədə üz döndərməsi demək idi. Həmin illərdə şair, əsasən, İran şairi Məhəmməd Şəmsəddin Hafizin əsərlərini tədqiq etmiş və Şərqi bu böyük lirik şairinə böyük bir aludəçilik göstərmişdir. Hafizin şeirləri ilə də Göte ilk dəfə 1814-cü ilin yayında İosif Hammerin tərcümələri vasitəsilə tanış olmuşdu.

“Qərb-Şərqi Divanı” 12 hissədən ibarətdir. Hər bir hissənin öz xüsusi adı və epigrafi vardır ki, bu adlar və epigraflar da Şərqi xalqları poeziyası üslubuna uyğun şəkildə seçilmişdir. Həmin hissələr bunlardır: 1.Müğənninamə, 2.Hafiznamə, 3.Eşqnamə, 4.Təkfirnamə, 5.Rindnamə, 6.Hikmətnamə, 7.Teymurnamə, 8.Züleyxnamə, 9.Saqinamə, 10.Mədxəlnamə, 11.Farsinamə, 12.Xüldnamə.

İran ədəbiyyatı tarixində Göte ən çox İran ədəbiyyatının klassik dövründə yetişmiş şairlərin yaradıcılığına diqqət edir. Bu cəhətdən Götenin aşağıdakı məşhur qeydi də diqqətəlayiqdir. Göte demişdir: “İranlılar özlərinin yetişdirmiş olduğu şairlərin içərisindən beş əsr müddətində yalnız yeddisini ləyaqətli şair hesab etmişlər, - lakin onların şair hesab etmədikləri adamların arasında bir çoxu məndən yaxşı şairdir”.

Götenin nəzərdə tutduğu bu yeddi şairin hamısı X-XV əsrlər arasında yetişmiş şairlərdir. Həmin yeddi şairin cərgəsinə Firdovsi, Ənvəri, Nizami, Cəlaləddin Rumi, Sədi, Hafiz və Cami daxildir.

Göte Nizaminin fikirlərinin dərinliyinə, onun yaradıcılıq fantaziyasının zənginliyinə, ondakı yüksək şair ilhamına heyran olmuşdu.

“Qərb-Şərq Divanı”nın müxtəlif yerlərində, həmçinin “Divan”a yazılmış “Qeydlər”də müxtəlif münasibətlərlə Nizaminin bir neçə dəfə adı çəkilmişdir. “Qərb-Şərq Divanı”nda böyük Nizaminin əsərlərindəki Bəhram, Xosrov, Fərhad, Şirin, Leyli və Məcnun kimi qəhrəmanların adları çəkilmiş və bu obrazların haqqında müəyyən fikir söylənmişdir.

Bir şair kimi Nizaminin yaradıcılıq qüdrətinə böyük qiymət verən Göte qeyd edir ki, “Nizami yüksək yaradıcılıq ilhamına malik olan bir şəxsiyyətdir” (səh.371). Nizaminin öz əsərlərində, yüksək ehtiraslar və mürəkkəb insan obrazlarını verməsi, poemalarının süjetlərini ustalıqla qurması və bir şair kimi həm özündən əvvəlki, həm də sonrakı bir sıra şairlərdən üstün olması Göteni xüsusilə məftun edir.

Götenin fikrinə, Nizaminin həyata baxışları, mövzuları seçməsi və bacarıqla işləməsi onu ən böyük və orijinal bir şair dərəcəsinə yüksəlmişdir. Göte qeyd edir ki, Nizami hətta özündən əvvəl başqaları tərəfindən işlənmiş mövzuları, yaxud tarixi hadisələrdən aldığı mövzuları işlərkən, yenə də orijinal bir şair kimi hərəkət etmişdir. Götenin fikrinə, Nizami mövzu üzərində çalışanda təsvir olunan hadisələrin elə cəhətlərinə diqqət etmişdir ki, həmin cəhətlər və xüsusiyyətlər başqa şairlər tərəfindən qələmə alınmamışdır. Göte, Nizamini məşhur İran şairi Firdovsi ilə müqayisə edərək yazır: “Əgər Firdovsi bütün qəhrəmanlıq əfsanələrindən istifadə etmişsə, yüksək ilhamlı şair olan Nizami ən incə məhəbbət əlaqələrinin ən incə xətlərini öz əsərləri üçün material seçmişdir: Məcnun və Leyli, Xosrov və Şirin - bir-biri ilə bağlı olan bu məhəbbət cütlərini o öz lirikasında qələmə almışdır” (səh.371).

Göte Nizaminin ən çətin və mürəkkəb vəziyyətləri öz əsərlərində düzgün göstərdiyini və doğru həll etdiyini qeyd edərək yazır: “Onun əxlaqi məqsədlərə həsr etmiş olduğu digər poemalarda da eyni dərəcədə heyranedicə bir aydınlıq vardır. İnsana bəzən iki mənalı görünən hadisələri Nizami hər dəfə əməli yaradıcılıq işində daha aydın göstərir, insan qəlbinin bu əsrarəngiz fəaliyyətindən doğan məsələlərin hamısını həll edir” (səh.359).

Göte “Qərb-Şərq Divanı”ndakı şeirlərdən birində Nizaminin öz qəhrəmanlarının psixoloji hallarını düzgün göstərdiyini, ziddiyyətləri düzgün həll etdiyini poetik bir dillə ifadə etmişdir: “Oxu kitabı” adlanan həmin şeirin axırında Göte Nizamiyə müraciət edərək deyir:

*Ey Nizami, nəticədə
Doğru yolu düz tapdın sən.
Müştəlləri kim həll edər?
Sevgililər qovuşarkən!*

“Qərb-Şərqlə Divanı”ndakı şeirlərin Nizami yaradıcılığı ilə necə səsleşdiyini və Götənin öz şeirlərində Nizaminin motivlərindən necə istifadə etdiyini göstərmək üçün bunu qeyd etmək kifayətdir ki, “Qərb-Şərqlə Divanı”nın “Teymur-namə” adlanan yeddinci hissəsində Nizaminin “İskəndər-namə” poemasının təsiri açıq görünür. “Divan”ın həmçinin “Hikmətnamə” adlanan altıncı və “Mədxəlnamə” adlanan onuncu hissələrindəki şeirlərin əxlaqi və həkimnamə ruhu Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” ilə səsleşir. “Qərb-Şərqlə Divanı”nın “Eşqnamə” adlanan üçüncü hissəsindəki “Oxu kitabı” şeir isə başdan-başa Nizaminin yaradıcılıq dühasına ithaf olunmuşdur. Həmin şeirin hərfi tərcüməsi belədir:

*Kitabların kitabı dünyanın möcüzü -
Məhəbbət kitabıdır.
Mən onu diqqətlə oxudum:
Sevinc - onun səhifələri,
Kəder - onun dəftərləri,
Hicran - onun fəsilləridir.
Yenidən görüşmək - fəsillərin parçasıdır.
Oradakı dərdin-qəmin
Heç haqq-hesabı yoxdur.
Ey Nizami, nəticədə
Doğru yolu düz tapdın sən.*

*Müşgülləri kim həll edər?
Sevgililər qovuşarkən!*

Göte təsdiq edir ki, Nizami nəinki öz əsərləri üçün müvafiq qəhrəmanlar seçmiş, o, həmçinin, seçdiyi qəhrəmanlara düzgün və dərin psixoloji xarakteristika verməyi də bacarmışdır. Bunu təsdiq etmək üçün Göte Nizaminin "Yeddi gözəl" poeməsindəki Bəhram surətini misal çəkir. Məlumdur ki, Bəhramın xarakterində iki bir-birinə zidd psixoloji cəhət - rəhmsizliklə rəhmdillik birləşmişdir. Göte bu iki xüsusiyyətin Bəhram obrazının xarakterində necə birləşdiyini, bəzən eyni zamanda təzahür etdiyini və bunun nəticəsində müəyyən ziddiyyətlərin yarandığını qeyd edərək, Nizaminin öz qəhrəmanındakı bu iki xüsusiyyəti əsərin süjet xəttinə müvafiq surətdə inkişaf etdirdiyini yüksək qiymətləndirmişdir.

Götenin "Qərb-Şərq Divanı" təsdiq edir ki, Nizaminin yaradıcılığı, onun poetik fikirləri əsrlərdən keçərək böyük alman şairi Göteyə çatmış, o da, öz növbəsində, bu qüdrətli sənətkarın yaradıcılığından səmərəli istifadə etmişdir.

Avropa ədəbiyyatında Nizamiyə olan maraq uzun müddət davam etmiş, Göte və Şillərdən sonra yetişmiş bəzi Avropa yazıçıları, o cümlədən məşhur alman şairi Henrix Heyne də Nizaminin poeziyasına yüksək qiymət vermişdir. Henrix Heyne ümumiyyətlə Şərq poeziyasını, xüsusilə fars şairlərinin yaradıcılığını qiymətləndirərkən özünün Şərqi və Şərq xalqlarının mədəniyyətinə, poeziyasına məftun olduğunu açıq bildirmişdir. Heyne Sədini "fars poeziyasının

Götesi” adlandırmışdır. Nizami, Sədi, Firdovsi, Hafiz kimi məşhur şairlər haqqında danışanda isə Götenin bu şairlərə verdiyi yüksək qiyməti nəzərə almış və özü də onların haqqında fikir söyləmişdir. Əslində, H.Heynenin həmin şairlər haqqındakı fikri Götenin mülahizələrinin davamıdır. Təsadüfi deyildir ki, Heyne də həmin şairlər haqqında böyük bir ilhamla danışmış və onların yardıqlılığını hətta o zamankı Almaniya şairlərinin yaradıcılıqlından üstün tutmuşdur. Məktublarından birində H.Heyne yazmışdır: “Ah, Firdovsi! Ah, Nizami! Ah, Sədi! Bilsəydiniz ki, sizin buradakı qardaşınız nə qədər əzab çəkir! Bilsəydiniz ki, mən Şirazın gülləri üçün nə qədər darıxıram! Almaniyanın özünün yaxşı tərəfləri var, mən bunları gözdən salmayacağam. Almaniyanın özünün şairləri də var... Lakin Hafizin və Nizaminin qarşısında onlar nədir!” (səh.344).

* * *

Məlumdur ki, çağdaş dünyamızda bütün ölkələrin, xalqların bir-birinə yaxından təmasda olması, inteqrasiyanın geniş vüsət alması, qarşılıqlı münasibətlərin getdikcə artması insdanlarda müəyyən dərəcədəoptimist əhval-ruhiyyə yaradır, dünya sivilizasiyalarının yeni mərhələyə gəlib çatmasına inam hissi aşılayır. Bunun təbii nəticəsidir ki, Şərqlə Qərbin vəhdəti ideyası da getdikcə gerçəkləşir. Hiss, duyğu, emosiya dünyası ilə əql, zəka, təfəkkür dünyası vahid bir nöqtədə birləşmək əzmindədir. Bunlar qoşa qanad kimidir. “Hiss və ağıl həyat gəmisinin yelkəni və sükanıdır. Biri hərəkətə gətirir, digəri istiqamətləndirir (C.Cübran)”. Zirvələr fəth etməyin yolu məhz bu vəhdətdən

keçir. F.Şiller bu həqiqəti dəqiq ifadə etmişdir: “İnsanın kamilliyi onun hissi və əqli qüvvələrinin birliyindədir”. R.Taqor da əbəs yerə deməmişdir ki, “Ədəbiyyat, poeziya dünyanı insan qəlbinin nuru ilə işıqlandırır”.

Tam kamillik, müdriklik dövrünə çatan Azərbaycan poeziyası özündə bu gözəl xüsusiyyətləri qoruyub saxlamışdır. Belə olmasaydı, ulu Tanrıdan güc-qüvvət, ilham almasaydı, bu qədər şeirlər, poemalar, dastanlar, qezəllər, rübailər, sonetlər yazıla bilməzdi. Bu poeziyanı dilləndirən, danışdaran, böyük eşq və şövqlə yazdırmağa ruhlandırان daxili “mühərrikə”, “Səməndər quşuna”, nazlı-qəmzəli “İlham pərisinə” eşq olsun ki, şairlərimizi daima pərvazlandırır, “Peqas”ını yorulmağa qoymur, Afroditanın, Yelenanın, Beatriçənin, Lauranın şərəfinə Olimpin zirvəsinə doğru yüksəlməkdə davam edirlər. Məhz buna görədir ki, ən gözəl, həm də çətin və şərəfli bir janrda - sonet janrında poetik çələnglər də yaranmaqdadır. Bunlar, əlbəttə, şairlərin uğurudur. Çünki soneti - Avropa mədəniyyətinə məxsus bu janrı digər xalqın ədəbiyyatında da tanımaq və sevdirmək hər şairin işi deyildir. Sonet yazmaq bayatı, rübai yazmaqdan da çətindir. Qıfılbəndlər, diltərpətməzlər, cinaslı təcnislər yaratmaq Şərq şairləri üçün necə müşkül və şərəf işidirsə, sonet və yaxud sonetlər çələngi, katrenlər (dördlük), tersetlər (üçlük) yaratmaq da Qərb şairləri üçün eyni dərəcədə şərəf və şöhrət işidir. Çünki bu fəlsəfi-estetik lirik növü yazmağın öz şərtləri, prinsipləri mövcuddur. İlk baxışda oxucuya elə gəlir ki, ən qiymətli, müdrik kəlamları Nizami, Firdovsi, Xaqani, Xəyyam, Nəvai, Sədi, Hafiz, Nəsimi, Dante, Petrarca, Şekspir, Mitskeviç,

Puşkin, P.Ronsar, C.Milton, V.Bryusov, A.Axmatova, Lope de Veqa, İ.Bexer, K.Balmont, Cavid, Müşfiq, Kürçaylı, A.Babayev, Ş.Aslan, E.Səfərli kimi şeir adamları özlərinin ölməz poemalarında, faciə, dastan və sonetlərində hər şeyi demişlər. Daha bundan sonra yeni nə demək olar?! Lakin hər dövrün öz aşığı, öz Məcnunu vardır. Hər kəs öz zəmanəsinin oğludur. Dövr, zamanda bir meyar, mizan-tərəzidir - "Yağ yağ üstə çıxır, ayrıları ayrınlıq olur".

"Bəşəriyyətin fikir tarixində yeni fikir yoxdur, qədim və hətta çox qədim fikrin yeni, müasir ifadəsi var. Həm də qədim fikir və mülahizələrin yeni formada ifadə olunmasına, yeni nəsələ çatdırılmasına ehtiyac vardır, maarifçilik həmişə qədim, yeni və əbədidir. Həyat təkrar olunur, davam edir, insan və insanlıq haqqında fikirlər, mülahizələr yalnız zamana uyğun formada yeni şəkil alır, fikir, məna öz qüvvəsində qalır..." Deməli, köhnə, qədim fikrə yeni don, yeni qəlib hazırlamaq əsas şərtidir. "Qədimi" "müasir" kimi qələmə alıb üzə çıxarmaq hünərdir, əsl yaradıcılıq hünəri!..

Nə yaxşı ki, Azərbaycan şairləri öz sənət prinsiplərinə sadıq qalmış, sonetin poetik-nəzəri tələblərinə məsuliyyət hissi ilə yanaşaraq, bu janrın Azərbaycan pasportu qazanması üçün bədii yaradıcılıq əzablarına böyük bir eşqlə sinə gərmişdir.

Cavid, Müşfiq, habelə istedadlı şairlərimiz Ə.Kürçaylı, A.Babayev öz sonetlərini italyansayağı (2 katren və 2 terset) yazsalar da, bir çoxları daha çox ingilis soneti formasını (3 katren və 1 beyt) əsas götürmüşdür. Dahi V.Şekspir sonetləri şairlər üçün yeni ədəbi üfüqlər açmış və ondan xeyli dərəcədə bəhrələnmişlər. Tələt Əyyubovun,

Sabir Mustafanın Şekspirdən etdikləri 154 sonet bir çoxları, həmçinin genc şairlər üçün yaradıcılıq mənbəyi və məktəbi olmuşdur.

Sonetdə misralar, sözlər arasında həm daxili bir rabitə, həm də fikir, məna vəhdəti hökmrandır. Əlbəttə, iddia etmək olmaz ki, sonetdə hər şey fəlsəfi-estetik qayə, texniki elementlər yerli-yerindədir. Ayrı-ayrı bəndlərdə bəzən sözlərin təkrarına yol verirlər. Eyni fikri hər bənddə söyləmək cəhdi yolverilməzdir. Bütövlükdə isə poeziyamızda sonet oxucuda tam poetik təsəvvür yaradır. Janrın forma xüsusiyyətlərinə riayət olunması, ictimai-fəlsəfi, əxlaqi-mənəvi və vətəndaşlıq kredosunun cəsarətli ifadəsi əsas məziyyətdir. Biz istərdik ki, hörmətli şairimiz bu mürəkkəb, çətin və eyni zamanda mükəmməl janrın “Sonetlər çələngi” formasının da ağır zəhmətinə qatlaşıb, onun hər hansı bir nümunəsini yaratsınlar. Əlbəttə, bu, yalnız bir istək, arzudur. Sonetlər çələngini yaratmaq asan bir məsələ deyil, lakin həm də şərəf işidir. “Tac”ı yaratmaq üçün 15 sonetin hamısı vahid bir estetik prinsipə əsaslanmalıdır. Həm də hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zərurəti meydana çıxır ki, bu da olduqca çətin bir məsələdir. Hər sonetin misralarını 15-ci sonetdə bir-biri ilə zəncirvari şəkildə bağlamaq və bütöv poetik kompozisiya yaratmaq bəzən şairi formal çətinliklərlə üz-üzə qoyur ki, bu da təbii olaraq, sənətkarları bu istəkdən uzaqlaşdırır. Bir sözlə, ona bənzəyir ki, şairin öz xilafı əksinə olaraq, ondan “dodaq-dəyməz”, “diltərpenməz” yaratmağı tələb edəsən. Bu, tamamilə hər şairin öz yaradıcılıq işidir. Arzi edə bilərsən, tələb etmək isə sadələşmə olardı...

Heç kəsə sir deyil ki, poeziya - şeir, sənət aləmi sehrlı bir dünyadır. Bu dünyanın cövherində məhəbbət dayanır. Varlığı sevgidən yoğrulmuş insan və ya mayası məhəbbətdən yoğrulmuş poeziya həmişə müqəddəs, əlçatmaz olmuşdur. Xüsusən Şərq aləmi üçün bu bir aksioma sayılmışdır. Yəni poeziya da ilk məhəbbət kimidir: izah olunmaz, dərk edilməz, şərhə gəlməz cəhətləri çoxdur. Sevirsən, lakin niyələrə, nə üçünlərə cavab tapa bilmirsən. Ümumiyyətlə, şeirin də, şairin də canı məhəbbətdir. Platon əbəs demir ki, “Sevənlər şairdir”. Balzakin dəqiq ifadə etdiyi fikir də yada düşür: “Məhəbbət hisslərin poeziyasıdır”. Hörmətli oxucular bu müqəddəs, ali duyğu barədə çox şey eşitmiş və çox şey bilirlər: “Məhəbbəti o uşaqdan öyrən ki, anası onu döydükdə belə, yenə anasının ətəyinə sığınır”; Məhəbbəti anamız olan Yerdən öyrən ki, Günəş çıxanda o necə də sevincək olur, istiləşir, gözəlləşir, nurlanır, insana səadət bəxş edir...”. Bəli, məhəbbət də poeziya kimidir. Əsl poeziya və məhəbbət onu sevib uca tutanlarıdır. Müqəddəs kitabımız da gözəl buyurur: “Yaxşı qadınlar yaxşı kişilər üçün və yaxşı kişilər yaxşı qadınlar üçündür”.

Soyuq düşünəndə həqiqətən bu qənaətə gəlirsən ki, məhəbbət də şeir, dram, roman, mahnı, faciə, poema, dastan, qəzəl, sonet, rübai kimi bir incəsənət növüdür. Gərək sənətkar kimi onu kimi bir incəsənət növüdür. Gərək sənətkar kimi onu mənimsəyə bilsən, özününkü edə biləsən. Poeziyanın, sənətin mənəvi əzabları kimi, məhəbbətin əzabları da gözəldir. Əsl məhəbbət digər birinin ürəyini fəth və “işğal” etməsidir. İnsan həyatının meyarı

sevgidir. Sevirsənsə yaşayırısan, əks təqdirdə - yox!..
Böyük S.Vurğun demişkən:

*Məhəbbət dediyin təbiətdir,
Təbiət özü də məhəbbətdir.*

Lakin bir həqiqət də var ki, Şərqlə aləmində məhəbbət çox vaxt real gerçəkliklə deyil, romantik bir dünya ilə çulğalaşır, Şərqdə “ah, u!”-lar çoxdur. “Qəhrəmanlıq, şücaət, sərkərdəlik” ə çox vaxt geniş vüsət almışdır. Klassik Şərqlə poeziyasında bəzən “insan gecə-gündüzü ah-nalə ilə keçir, könül sirdaşını arayıb-axtarır, min zillət çəkir”. Məhəbbətə çatmaq istəyir ki, lakin çata bilməyəndə əzabı, hicranı, həsrəti də bir səadət sanır. Türk dünyasının böyük mövlanası olan Yunus İmrə öz sələflərinin dediklərinə və xələflərinin deyəcəyinə bizi qəlbən inandırır:

*İlahi bir eşq ver mənə,
Hardayamsa heç bilməyim.
Elə itirim özümü
İtirsem də qoy bulmayım...*

Böyük, idillik həyatın və məhəbbətin bəzən əzabları da böyük olur. Belə olmasaydı digər böyük türk Ə.Nəvai bu cür yazmazdı:

*Bir günah etdiyimçün min bir gün ah etmək gerek,
Min bir gün ah etdim, fəqət bircə günah etmədən...*

Dahi Hafiz Şirazi də məhəbbətə, gözəlliyə, poeziyaya ən ali mövqedən yanaşaraq qiymət vermişdir. Onun

rübasinin lirik qəhrəmanı hər cür əzaba, məşəqqətə düçar olmasın:

*Ruhuma ayandır yanağın Sənin,
Gözümə sürmədir torpağın Sənin.
Deyərdim sinəmin üstündən yeri,
Qorxuram inciye ayağın Sənin...*

Yalnız Şərqə məxsus ilahi eşq bu xoş iztirabları çəkməyə qadirdir. Hər hansı bir Qərblı, Avropalı və ya bir rus üçün belə məhəbbət və onun “bəlaları” şübhəsiz ki, yaddır və buna heç bir lüzum bilmir. Böyük Şəhriyarın dediyi həqiqətlərə də laqeyd və seyrçi baxmaq olmaz:

*Bizdən qabaqdadır avropalılar,
İşi iş bilənə tapşırır onlar...*

Çıxan nəticə də budur ki, qərblı üçün xəyaldan, romantikadan çox gerçəklik daha vacibdir. Onlar Şərqdən öyrənir, görüb-götürür, lakin Şərqli ətaləti ilə dayanıb qalmır, “bir addım irəli, iki addım geri” deyil, “bir addım öyrənib, on addım irəli” getməyin aşiqidirlər.

Bu bir həqiqətdir ki, Qərb Şərqdən çox şey öyrənmiş və öyrənir. Lakin Şərqlin cazibəsində qalmağı xoşlamır. Gül-çiçəyi, bülbülü, maralı, ceyranı Qərb də sevir, bunlara biganə deyildir. Qızıl gülü sadəcə sevmək, tərənnüm etmək azdır. Hünər onun şiresini, balını çəkə bilmək qüdrətindədir. Bir var ki, dünyanın Venesiya, Cenevrə və ya Səmərqənd, Buxara kimi gözəl şəhərlərini qılıncla alıb fəth edəsən, bir

ZÜLEYXA

Eşqinlə xoşbəxtəm, sən sən hər sözüm,
Qəlbimi, ruhumu ovladı gözün.
Gizli baxışınla düşdüm tələyə,
Eşq olsun könlümə hakim mələyə.

* * *

Soyğunçu deyiləm, buna gərək yox,
Sən mənim, mən də ki dönüb sən oldum.
Mənə çox xoş olar desələr belə:
Əsl oğru kimi keçirdi ələ.

* * *

Sənin səxavətlə verdiyin hər şey,
Yayılır ruhuma - sanki şərab, mey;
Sakit həyatımı pozdun. Nə yaxşı!..
Özün də gözəlsən, sevgin də yaxşı.

* * *

Sevdim səni mən, indi zənginəm,
Kasıblıq nə şeydir? Qabarır sinəm...
Əgər mənimləsə Yusif-Hatəmim,
Əli əlimdəsə mənim nə qəmim?!

CƏNNƏT KİTABI

Məhəmməd deyir ki:
(Bədr döyüşündən sonra, ulduzlu səma altında)
Məhv oldu düşmənlər, matəm etsinlər,
Getdilər hamısı gedər-gəlməzə.

Bizim igidləri siz salın yada:
Ruhları dolaşır ərşi-ələda.

* * *

Yeddi qat göylərin hamısı birdən,
Açar qapıları genişliyilə.
Cənnət möcüzəsi görünər gözə;
Məhəbbət sehirli, ruhlar da təzə.

* * *

Hər şey gözəlləşdi sonsuz səmada,
Cənnətə uçurdum od atımla mən.
Tanrıya qovuşdum sanki bir anlıq -
Göylərə meracım bir bəxtiyarlıq...

* * *

Buradan ayrılmaq çətindən-çətin,
Heç şey əvəz olmaz cənnət-məkana.
Gözəllər qəlbini ovsunlayarlar,
Şərab bəxş eyləyər əbədi anlar.

* * *

Kimlər ki, döyüşdə şəhid oldular,
Yüksək ad, mükafat, ənəm aldılar.
Cənnətə layiqdir - kimdə var inam,
Allah da əzizlər onları, inan!..

LAP AZ ŞEY İSTƏRƏM

Çox şeyi bəyənsəm də
Lap az şey istərəm,
Bu lap az olanı, daha nə qədər,
Əsirgəyəcəkdir mənə bu dünya!

* * *

Həmişə nəşəylə otururam meyxaədə
Və keyflə yaşaram bu fani dünyada;
Birdən nə zaman xatırlasam səni,
Açılar ruhum quş kimi hər yana.

* * *

Sənə Teymurun hökmranlığı xidmət etsin,
Hökmran ordusu onun əmrində hazır dursun,
Bədəxşan şəhəri sevə-sevə təqdim etsin yaqutları,
Xəzər dənizi versin sənə firuzə rəngli cəvahirləri.

* * *

Qurudulmuş, bal kimi meyvələr
Buxaradan, günəş diyarından,
Və Səmərqəndin ipək kağızlarına
Yazılmış minlərlə mənalı şeir...

SEÇİLMİŞ XANIMLAR

(Cənnət kitabı)

Müqəddəs, saf və sadıq xanımlar
Yada düşər zaman-zaman
Yerləri cənnətdir o dörd qadının -
Qəlbinə həkk olub hər bir insanın.

* * *

Biri Züleyxadır - Günəşmisallı -
Yusifin eşqilə yaşadı ancaq.
Sədaqət, etibar, vəfa timsalı,
Gözəllik tacitək o yaşayacaq.

* * *

Müqəddəs Məryəm də yaşayır hər an,
İsanı yaratdı bakirə qadın...
Çarmıxa çəkilən gördü oğlunu -
Nə əzabla etdi xilas dünyanı.

* * *

Böyük Məhəmmədin Xədicəsi də -
Allaha inamla yaşayan qadın.
Peyğəmbərə layiq o zövcəsi də
Şərəfi, şöhrəti oldu həyatın.

* * *

Mələk qəlbi, təmiz ruhlu Fatimə,
Əli, o da sadıq qaldı adına
Peyğəmbərə əziz oldu ikisi
Mərd yaşayıb, tez də soldu ikisi.

* * *

Onları cənnətdə görərsən, inan,
Olarsa qəlbində məhəbbət, inam.
O biri dünyada sən də yaşarsan,
Onlar kimi zövqü-səfa alarsan.

MƏNİM OXU KİTABIM ("Nizami")

Kitablar kitabı bir kitabım var,
Hər sözü, misrası sevgi qoxuyar.
Şairim, daima öyrənirəm mən,
Ruhum təzələnir sətirlərindən.
Səadət damlası, qəm dalğaları

Güldürür, ağladır sevimli yarı.
Misraların var ki, hicran oxuyur,
Elə misra da var, - toy-büsat qurur.
Nizami! Binadan sən bir dühasan,
Əbədi şeirinlə əbədi varsan.
Həlli müşgül olan o mətləbləri
Anlatdın, şad etdin çox ürəkləri.
Xoşbəxt taleyini özün qazandın,
Ədalət, məhəbbət - ən böyük andın.

EŞQNAMƏ

(Məhəbbət kitabı)

Epiqraf:

-“Könlüm nə istəyir?

İzah et mənə:”

-“Məhəbbət, Məhəbbət, -

Başqa şey heç nə!..”

Altı cüt örnək

Altı gözəl surət tanıyıram mən,

Bil ki, çıxmaz onlar heç ürəyimdən.

Birinci cütlüyü siz salın yada,

Yaxşı tanıyırsız - Rüstəm, Rüdəba.

Qəm-kədərə düşdü, büründü aha,

Qibtə etdiyimiz Yusif, Züleyxa.

Əzab-iztirabdan olmadı azad -

Gözəl Şirin ilə, qəhrəman Fərhad.

Qovuşa bilmədi, olsa da meyli,

Çöllərə üz tutdu Məcnun və Leyli.

İxtiyar yaşında, Tale, az oyna,
Bədbəxt olmasınlar Cəmil, Botayna.
Dadlı eşq yaşadı şah Süleyman da
Əsmər gözəl olan Belgis yanında.
Keçsə neçə əsr, neçə zamanlar
Əbədi örnəkdi bu qəhrəmanlar.

MÜĞƏNNİNAMƏ

Tilsim

Şərqi də yaradıb Ulu Tanrımız,
Batı - Qərb də ona məxsusdur yalnız.
Şimal da, Cənub da Allah qüdrəti,
Sülhə dəvət etdi bəşəriyyəti.

* * *

Adildi, Rəsuldu o böyük Qüdrət,
Hər kəsə bəxş etdi-sevgi, məhəbbət.
Yüz gözəl sifəti, yüz adı ki, var,
“Amin!”, “Amin!” deyir bütün insanlar.

* * *

Hər cılız xislətdən mən uzaq oldum,
Naqis nələr varsa, ən uzaq oldum.

Nə qədər söz deyən, yazıb-yaradan
Tək sənə borcludur, böyük Yaradan!

İ.V.Götenin müdrik kəlamları

Hiss və ağıl toqquşanda həmişə hiss qalib gələr.

* * *

Qəblərin geniş olduğu yerdə ev dar gəlməz.

* * *

Hamının xoşuna gəlmək arzusu ən gülünc arzudur.

* * *

İnsan haqqında onun düşüncələrindən daha çox, arzuları əsasında az-çox dəqiq fikir yürütmək mümkündür.

* * *

Arzularımız bizdən əsl istədiyimiz şeyi belə gizlədir.

* * *

Hüriyyət ancaq hüriyyətini hər gün yenidən qazanan insana layiqdir.

* * *

İnsanın biliyi artdıqca narahatlığı da artır.

* * *

Böyük insanlar dağa bənzəyir: yaxınlaşdıqca əzəmət və qüdrəti daha aşkar bilinir. Kiçik insanlar isə ilğım kimidir: yaxınlaşdıqca nə qədər faydasız və aldadıcı olduğu üzə çıxır.

* * *

Malını itirsən, az itirərsən; namusunu itirsən, çox itirərsən; mərdliyini itirsən, hər şeyini itirərsən.

* * *

Hədəfə yaxınlaşdıqca çətinliklər artar.

* * *

Dostluq əntiq əşya kimidir - zaman ötdükcə qiyməti artır.

* * *

Əxlaq köynəyini soyunan insan başqa heç bir köynək deyə bilməz.

* * *

Xoş göz yaşları olanların halına!..

* * *

Gözəllik hər yerdə xoş qarşılanan qonaqdır.

* * *

Səhvi tapmaq həqiqəti tapmaqdan qat-qat asandır. Çünki səhv lap üzdə olur və onu dərhal sezə bilərsən, həqiqət isə həmişə dərinədir və onu tapmaq hər adamın hünəri deyil.

* * *

Faydasız bir həyat erkən bir ölümdür.

* * *

Elmdə cəsəətli fikirlər öndə gedən döyüşçülər kimidir - onlar həlak olsalar da, qələbəni təmin edirlər.

* * *

Təkbaşına heç kim xoşbəxt ola bilməz, xoşbəxtlik ancaq başqaları ilə birgə əldə edilir.

* * *

Başqalarına xoşbəxtlik arzulamaq xoşbəxtliklərin ən böyüyüdür.

* * *

Başqalarının xoşbəxtliyində payı olan insan ən xoşbəxt insandır.

* * *

Dünyada ən xoşbəxt insan - istər kral olsun, istər kəndli
- evində rahat olandır.

* * *

İnsanın ədalətini onun portretini əks etdirən güzgüdür.
* * *

Yardıma çağırıqlarım iztirablardır. Çünki onlar yaxşı
dostdur və gözəl nəsihət edirlər.

* * *

Kainat hər səhifəsi məna dolu bir kitabdır.
* * *

Hər cür prinsipsiz fəaliyyət insanı iflasa gətirib çıxarır.
* * *

Bir kimsədə əzm və iradə olmasa, onun biliyi ölüdür.
Biliyə həyat verən əzm və iradədir.

* * *

Qəlb nə ilə doludursa, dodaqlardan da o tökülər.
* * *

Qəlbini açıqlarına dodaqlarını qapama.
* * *

Aşiq olmadıqdan sonra qəlb nəyə yarayar?
* * *

Qəzəb üçün nəticənin elə bir əhəmiyyəti yoxdur, o,
yalnız səbəb axtarır.

* * *

İnsan özünü bir şeyə tamamilə həsr etdikdə Allah da
ona yardım edər.

* * *

Heç kəs Həzrəti Muhəmmədin prinsiplərindən irəli bir addım ata bilməz.

Avropaya nəsim olan bütün müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, bizim qoyulmuş bütün qanunlarımız islam mədəniyyətinə nisbətə əskikdir. Biz Avropa millətləri mədəni imkanlarımıza baxmayaraq, Həzrəti Muhəmmədin son pilləsinə çatdığı nərdivanın hələ ilk pilləsindəyik. Şübəhisiz, heç kəs onu bu işdə keçə bilməyəcəkdir.

* * *

Bir millətin xüsusiyyəti onun zahirdəki davranışları ilə ortaya çıxır.

* * *

İfadənin etibarlı bir mənbəyə söykənməsi danışanın düşüncəsinə qanad verdiyi kimi, musiqi də duyğulara qanad verər.

* * *

Bu dünyada coşğun və fəal nadandan qorxulu heç nə yoxdur.

* * *

“Gülün tikanı var” - deyə gileylənməkdənsə, “Tikanın gülü var” - deyib sevinmək lazımdır.

* * *

Nifrət fəal, paxıllıq isə passiv narazılıq hissidir. Buna görə də təəccüblü deyil ki, paxıllıq hissi tez bir zamanda nifrətə çevrilir.

* * *

İnsan bir şeyi sevmədən anlaya bilməz.

* * *

Böyük sevinci yalnız zəhmətlə qazanmaq olar.

* * *

Hər sevincin bir kədəri, hər kədərən də bir sevinci olur.

* * *

Bəzi adamlar heç vaxt səhvə yol vermirlər, çünki heç nə etmək istəmirlər.

* * *

Müasir şairlər öz mürəkkəblərinə həddən çox su qatırlar.

* * *

Poeziya dərdin anasıdır; hər bir əzab çəkən və ağlayan insan şairdir, hər damla göz yaşı şeiridir, hər bir ürək poemadır.

* * *

İnsanlar ancaq layiq olduqları şöhrətə sahib ola bilərlər.

* * *

Yalnız təcrübə bizə həyat nemətlərini qiymətləndirməyi öyrədir.

* * *

Dünyada ən gülünc istək hamının xoşuna gəlməkdir.

* * *

Özü haqqında çox da yüksək fikirdə olmayan insan özünün hesab etdiyindən də yaxşıdır.

* * *

Təvazökarlıq yolunu tutanın qarşısında bütün yollar açılar.

* * *

Talerantlıq barışın tək təminedicisidir.

* * *

Uşaqların gələcəyi aldıkları tərbiyədən asılıdır.

* * *

Düzdür, həyat dar olsa da, ümid genişdir.

* * *

Ən yaxşı ana o anadır ki, lazım gəldikdə uşaqlarına atalıq da edə bilsin.

* * *

Ən gözəl səs - ana səsidir.

* * *

Hər bir ata istəyir ki, onun edə bilmədiklərini oğlu həyata keçirsin.

* * *

İnsan atasına borclu olduğu hörməti ancaq ata olduğu zaman hiss edər.

* * *

Ağıl və vicdan öz hüquqlarından məhrum edilə bilməz. Onlara böhtan atmaq olar, ancaq onları aldatmaq olmaz.

SON SÖZ ƏVƏZİ

Bəri başdan deyək ki, prof.Ə.M.Xəlilovun bu yeni kitabı - "Dünya ədəbiyyatı" dərs vəsaiti müəllifin uzun elmi araşdırmalarının nəticəsi kimi zəruri ehtiyacdən yaranmışdır. O, istər BDU-da, istərsə də SDU-da işlədiyi müddət ərzində özünü Azərbaycan, rus, eyni zamanda antik dövr və bütövlükdə dünya ədəbiyyatına yaxından bələd olan müəllim-alim kimi göstərmişdir. Çapa hazırlanmış bu dərs vəsaiti həm də ciddi tədqiqat xarakteri ilə diqqəti cəlb edir. İlk baxışda oxucuya belə gələ bilər ki, görkəmli Əli Sultanlıdan, Əkbər Ağayevdən, İsmayıl Şıxlıdan, Cəlil Nağıyevdən, Vəkil Hacıyevdən, Tərhan Novruzovdan, Nərgiz Paşayevadan sonra yeni nə deyə bilərsiniz? Lakin ədalət naminə qeyd etməliyik ki, öz işinə ciddi yanaşmaqdan çox şey asılıdır. Bu mühüm tədris vəsaitində bəzi yeni və fərqli cəhətlərə nəzər salmağa çalışaq:

Məlumdur ki, antik dövrün dahisi Homer haqqında həm rus, həm də Azərbaycan alimləri kifayət qədər yazmışlar. Xüsusən prof.Əli Sultanlının bu sahədəki araşdırmaları, dərslik-müntəxabatları hamıya tanışdır və çox alimlərimiz, müəllim, tələbələrimiz onlardan daim bəhrələnmişlər. Bəs bu dərs vəsaitində diqqəti çəkən nədir? Zənnimizcə, burada Homer barədə bildiklərimizə yeni əlavələr edilmişdir. Birincisi, müəllif Homerdən iki epigramma barədə ilk dəfə məlumat vermiş və öz tərcüməsində oxuculara təqdim etmişdir. İkincisi, tələbələrə daha asan, aydın olması üçün "İliada" və "Odisseya" dastanlarının

ideya-məzmununu sadə bir şəkildə şərh etmiş, Troya müharibəsində üz-üzə dayanan əks qütbləri konkret misallar, adlar və faktlarla aydınlaşdırmışdır. Üçüncüsü, antik dövr allahlarının, əfsanəvi şəxsiyyətlərin, yer, şəhər və ölkələrin adları, mənası, mahiyyəti açıqlanmış, tərəfmüqabillərin mövqeyi izah edilmişdir. Bütün bunlar imkan verir ki, oxucu-tələbə həmin dövr və qəhrəmanlar haqqında daha aydın təsəvvür əldə etsin.

Antik lirika haqqında deyilənlər də təsəvvürümüzü artırır, o dövürkü poeziya və onun formaları barədə məlumat alırıq.

Kitabda ən qabarıq və mühüm sayılan cəhətlərdən biri də budur ki, qədim dövr filosofları barədə qısa icmallar verilmiş, onların fəlsəfi - ədəbi və bədii əsərləri təhlil edilmişdir. Burada Platonun fəlsəfi və lirik şeirləri haqqındakı qeydlər də maraqlıdır.

Dərs vəsaitində Orta əsr Şərq və Qərb ədəbi ədəbiyyatına dair icmallar da aktuallığı ilə fərqlənir. Müəllif haqlı olaraq Şərq-Qərb dünyasını qloballaşma şəraitində, həm də sintez şəklində götürərək, elmi nəticələr çıxarmağa xüsusi cəhd göstərir. Qeyd edir ki, Şərqdən öyrənməklə Qərb xeyli qabağa getməyi bacarır. Gərək Şərq də elə etsin ki, bir addım irəliyə getmək istərkən, iki addım geriye getməsin. Bu hissədə müəllifin şair və filosofların müdrik kəlamlarına yer ayırması, elə bilirəm ki, tələbələrə və ümumiyyətlə bütün oxuculara faydasız deyil.

Kitabda Roma ədəbiyyatından Siserona ayrılan portret-çerçə tamamilə yeni bir səhifədir. Bu barədə oxucu kifayət qədər yeni məlumat ala bilər.

Kitab müəllifinin araşdırıcılıq zəhməti, ədəbiyyata,

tənqid və ədəbiyyatşünaslığa dərin aşına olması digər fəsilər üçün də səciyyəvidir. Şərq-Qərb özünəməxsusluğuna həssas yanaşmasındandır ki, italyan dahisi Danteye ayrılmış səhifələr, mif, folklor, klassik və müasir ədəbiyyat məsələləri üzvi sintez təşkil edir və beləliklə, "keçmiş dövrün son, yeni dövrün isə ilk şairi" haqqında tam, elmi-ədəbi qənaət əldə etmiş oluruq. Burada əsas yenilik "İlahi komediya", onun dilimizə tərcüməsi problemləri, dünya və Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri barədə söylənilən dəqiq fikirlərdir. Daha yeni olan bir məsələ isə budur ki, Dantevari, italyansayağı sonet janrı ətraflı və dərinlən araşdırılmışdır. Dantenin dünya, o cümlədən Azərbaycan poeziyasına təsirsiz qalmaması inandırıcı misallarla sübuta yetirilir. H.Cavidin, M.Müşfiqin, Ə.Kürçaylının, A.Babayevin, Ş.Aslanın və b. sonet yaradıcılığı ilə bağlı mülahizələr, fikrimizcə, çox aktual və yeni görünür.

Kitabın böyük bir hissəsi alman dahisi Götenin yaradıcılığı və xüsusən Azərbaycan, Şərq poeziyası ilə çox yaxın bağlılığı ilə əlaqədardır. Hər bir türkə, azərbaycanlıya çox xoşdur ki, bir alman dahisi sənin böyük sənətkarına - Nizamiyə, Firdovsiyə, Xəyyama, Sədi, Hafiz Şiraziyə, Nəvaiyə belə yüksək qiymət versin. Həm nəsrin, həm də şeirin dili ilə bu və bu kimi Şərq sənətkarlarına verilən qiymət, şübhəsiz ki, hər bir türkün şərəf və şöhrətidir. Nə qədər özünü sadə, təvazökar göstərəsən ki, Sən əslində böyük ola-ola, onları özünə ustad, əsl müəllim hesab edəsən. Götenin bütün şeir və ayrı-ayrı publisist qeydlərindən aydın olur ki, o, islam dininə, o cümlədən, böyük təriqət sahibi olan Məhəmmədə təkcə sərkərdə, din

banisi kimi yanaşmamışdır, həm də onu müdrik bir şəxsiyyət, xalqın taleyinə səlahiyyətli bir şəxs kimi qəbul etmişdir. Hər bir şərqliyə, müsəlmana xoşdur ki, Göte, Tolstoy və s. kimi dahi sənətkarlar məhz Şərqdən dərs almış və bu torpağın 7 sənətkarı qarşısında səcdə etmiş, onların şəninə şeirlər yazmışlar.

Prof.Əmirxan Xəlilov mütəfəkkir şairin əsərlərini, o cümlədən "Faust" poemasını təhlil etməklə kifayətlənmir, habelə onun Şərqlə münasibətlərini, H.Cavid, Lermontov, Bayron, Puşkin, Cübran, Conson, Milton və s. kimi şairlərin yaradıcılığı arasında müştərək münasibətləri üzə çıxarır. Kitabda diqqəti cəlb edən bir xüsusiyyət də özünü göstərir. Bu da ondan ibarətdir ki, prof.Ə.M.Xəlilov alman şairinin Şərq mütəfəkkirləri barəsində yazdığı şeirləri, esseləri ilk dəfə olaraq təhlilə cəlb etmişdir. Ən başlıca xüsusiyyət isə budur ki, Şərq şairlərinə həsr olunmuş şeirlərin tərcüməsi müəllifin özünə məxsusdur. İnsaf xatirinə demək lazımdır ki, bu tərcümələr orijinalın və rusca tərcümənin əsas mahiyyətini düzgün bir şəkildə ifadə edə bilmişdir.

Biz çox istərdik ki, müəllifin dünya ədəbiyyatına aid dərs vəsaiti sonrakı dövrləri də əhatə etsin və II, III hissələr də nəşr üzünü görsün. Müəllifə bu yolda uğurlar diləyirik.

Avtandil Ağbabalı
SDU-nun "Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı"
kafedrasının müdiri, dosent

ƏLAVƏ

"Dünya şairləri yarışa gəlsin"

S.Vurğun

Açılsın göy üzü, zülmət dan olsun,
Cəbhədə söz oxdan, kamandan olsun.
"Dünya şairləri yarışa gəlsin"
Homer, Nizamilər komandan olsun!

* * *

Şahanə dastanı sanki bir ayə,
Kor Homer dərs dedi bütün dünyaya.
Mifdən, əsatirdən inci yaratdı,
Özü də çevrildi bir əfsanəyə.

* * *

Şair var, eradan sorağı gəlir,
Şair var, çox sözü bayağı gəlir,
Homer, Nizaminin adı gələndə,
Şair var, özünə yazığı gəlir.

* * *

Bu kitab qəlbimin bir sifarişi,
İçində həm "kalı", həm də "dəymişi",
Həm Homer doğmadır, həm də Nizami,
Dargözün bizimlə, axı nə işi?!

* * *

Facie atası Esxil tapılmır,
Sofokl, Evripid, Cavid tapılmır,
Dünyamız elə bil dərd içindədir,

Di gəl ki, "faciə" indi yazılmır.
Platon bir an da olmadı aram,
Dedi fəlsəfəylə daima varam.
Lirik şeirdən də o yan keçmədi,
Bizə miras qaldı neçə epiqram.

* * *

Antikin əntiqə Sapposu da var,
Şeirdə, sənətdə oldu hökmdar.
Alkey, Anekreont həsəd apardı,
Tək bir söz dedilər: "Rəhm elə, ey yar".

* * *

Zaman yetişdirdi Aristoteli,
"Mən-mən" deyənlərin qırıldı beli.
"Poetika" - fəlsəfə, həm də sənətdir,
Ümmandır, həm zəka, həm şeir seli.

* * *

Müdrilik timsalı o Sokrat hanı?
Əflatun, Diogen, Hippokrat hanı?
Şeir-fəlsəfəylə ölüb-dirilən,
O zəmanə hanı, o həyat hanı?

* * *

Afina bənzərdi Günəşə, Aya,
Həsəd aparardı hər kəs Geraya,
Gözəllik məclisi qurulan zaman,
İlk yer ayrıldı Afroditaya.

* * *

Paris Məcnun ilə eyni olmadı,
Namusa, qeyrətə meyli olmadı,

Yelena hər kəsdən gözəl olsa da,
Vəfa, etibarda Leyli olmadı.

* * *

Herakl Anteylə üz-üzə gəldi,
Sapfo, Anakreont söz-sözə gəldi,
Zevs qənim oldu Prometeyə,
Heyif, Odlar oğlu tez gözə gəldi.

* * *

Qolu zəngirləndi qayalıqlara,
Gündə min bir dəfə çəkildi dara,
Qartallar heynini, qəlbini diddi,
Odu sipər tutdu qaranlıqlara.

* * *

Od oğlu od oldu o gündən bəri,
İbrət götürmədi Zevs-sərsəri.
Uzaqda qalsa da antik dövrümüz,
Əbədi yaşatdı ərən-ərləri.

* * *

Qorxu nə şeydir ki, Nuh tufan etsin!
Təki çağla - yarat, ruh tufan etsin.
Elə saf yaşayıb, dolan, qardaşım,
Tanrı Qədr evini yurd-yuvan etsin!

* * *

Homer, Nizamilər solmayacaqdır,
Vaqif, Sapfolardan kim doyacaqdır?
Doğunun, Batının sıx vəhdətindən
Hələ çox dahilər doğulacaqdır!..

Fizuli - ucadır Şekspir kimi,
Nəsimi, Xətai - ocaq, pir kimi,
Dantelər, Götələr, Cavidlər də var,
Hər bir mirvari, cövhər, dür kimi.

* * *

Vəhdən gələn hər söz damarda qandır,
Ürəyə yatandır, qəlbə yatandır,
İndiki dünyamız elə qısalıb,
Əlini uzatsan Qərbə çatandır.

* * *

Ey haqq şairləri, bir də gəlin siz,
Əsr, qərinədə, ildə gəlin siz,
Elmi, şeri gözəndən yaman saldılar,
Şelli! Sabir! Bayron! Yenə gəlin siz.

* * *

Bəşərin həm toyu, həm yası oldu,
Həm baharı oldu, həm yazı oldu,
Eşxili yaratdı Antik əsrimiz,
Faciə janrının atası oldu.

* * *

Soffokl, Evripid əsərlərilə,
Birgə addımladı əsrlərilə.
Tarixə qızıl xətt həkk etdilər,
Həm dram, həm də ki, nəsiqlərilə.

* * *

İntibahın xəfif küləyi əsdi,
Dante dühasıyla zaman dəyişdi.

Beatriçə elə bir ruh verdi ona,
"İlahi" əsərlə İlahiləşdi.

* * *

Laura!.. Petrarka ona can verdi,
Şeirə sığal çəkdi, şirə, qan verdi.
Sonet zinətləndi onun adıyla,
Nikbinlik bəxş etdi, həyəcan verdi.

* * *

Bokkaçço on günə yüz nağıl dedi,
Hər nə dedisə də, düz, ağıl dedi,
İntibah oğlunun müdrik sözüdür:
"Ey dünya, yuxudan qalx, ayıl" - dedi.

* * *

Əyri getdi, düz də getdi qabağa,
Bir öyrəndi, yüz də getdi qabağa,
Çox görüb-götürdü Doğudan Batı,
Şərqin də ümidi qalıb sabaha.

* * *

"Quran" nazil oldu - gözəl an oldu,
Bütün əsrlərə bir təkən oldu,
Dünyanın yarısı səcdəyə gəldi,
Yer, Göy Peyğəmbərə bir məkan oldu.

* * *

Portəgiz şairi yazdı poema,
Onunla tanındı Vaskode Qama,
Səyyah dənizçini unutsaq da biz,
Sənətkar indi də yaşayır amma.

Tasso da həm doğma, həm də ki, yaddı,
Azadlıq eşqilə yazdı-yaratdı.
İtaliya tanıdı onu dahi tək,
"Qüds" ilə əbədi şöhrətə çatdı.

* * *

Göte də Cavidlə yanaşı durdu,
Müdrük Doğu-Batı toy-büsat qurdu.
"Divan" söz əhlinə divan eylədi,
Çox şair özünü tamam unutdu.

* * *

Böyük Məhəmmədə o endirdi baş,
Oldu Nizamiyə, Hafizə sirdaş.
Yeddi şərq şairi, yeddi nəğməkar...
Onlar olan yerdə daha nə daş-qaş?!

* * *

Yusif - Züleyxadan yazdı, doymadı,
Ona şirin gəldi Şirinin adı,
Leylidən, Məcnundan, Fərhaddan dedi,
Rumidən açıldı qolu-qanadı.

* * *

Ona doğma gəldi Sədi, Şirazi,
Nəvidən razı, Camidən razı,
Dahi Nizamidən elə yazdı ki,
Sanki vəsf edibdir baharı, yazı.

* * *

Mefistofel dedi qandan, davadan,
Çıxara bilmədi Faustu yoldan,

İdrakdan söz açdı "İblis", "Demon" da;
Bəşər xilas ola şərdən, xətdən.

* * *

Az olar Göte tək qüdrətli alman,
Zirvəyə bax, amma düşməsin çalman,
A bağdan, bağçadan yazan "bəxtəvər!"
Səndən şair olmaz, ha ona yalman.

* * *

İstər Doğu olsun, istərsə Batı,
Qınına çəkilmə, öyrən həyatı,
Damladan zərredir bu kitabımız,
Dərya - özü dünya ədəbiyyatı...

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Rus dilində

1. Античная лирика. М., 1968.
2. Всемирная литература (Энциклопедия), м., 15, ч.1, М., 2000.
3. История всемирной литературы: в 9-ти т. М., 1983-1994.
4. Зелинский Ф.Ф. Древний мир и мы. СПб., 1997.
5. Гаспиров М.Л. Занимательная Греция. М., 1995.
6. Лосев А.Ф. Античная мифология. М., 1957.
7. Лосев А.Ф. Гомер. М., 1996.
8. Утченко С.Л. Цицерон и его время. М., 1972.
9. Аверинцев С.С. Поэты. М., 1996.
10. Андреев М.Л., Хлодовский Р.И. Итальянская литература зрелого и позднего Возрождения. М., 1988.
11. Аникст А.А. Гете и Фауст. М., 1983
12. Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. М., 1978.
13. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и Ренессанса. М., 1990.
14. Гуревич Ф.Я. Категории средневековой культуры. М., 1984.
15. Державин К.Н. Сервантес. М., 1958.
16. Гарсио Лорка. Поэтический образ у дона Луиса де Гонгоры. Гарисиа Лорка. Об искусстве. М., 1971.
17. Баткин Л.М. Данте и его время. М., 1965.
18. Голеницев Кутузов. Данте. М., 1967.
19. Доброхотов А.Л. Данте. М., 1990.

20. Жирмутнский В.М. очерки по истории немецкой класической литературы. М., 1972.
21. Пинский Л.Э. Реализм эпохи Возрождения. М., 1961.
22. Разумовская М.В. От «Персидких писем» до «Энциклопедии», СП б., 1994.
23. Реизов Б.Г. Итальянская Литература ХВЫЫЫ в. Л., 1966.
24. Уронов Д.М. Робинзон и Гулливер: Судьба двух литературных героев. М., 1973.
25. Шайтанов И.О. Мыслящая Муза. М., 1989.
26. История греческого литературы. т.2, М., 1955.
27. История древнегреческого литературы. т., 3, М., 1960.
28. Радциг С.И. История древнегреческой литературы. М., 1982.
29. Радциг С.И. Введение в классичкскую филологию. М., 1965.
30. Зарубежная литература средних веков. Составитель: Б.И.Пуришев. М., 1974.
31. Артаманов С.Д. История зарубежной литературы. ХВЫЫ-ХВЫЫЫ веков. М., 1988.
32. Самарин. Зарубежная литература. ХВЫЫ-XX вв., М., 1987.
33. Тронский И.М. Проблемы гомеровского эпоса, в кн.: Гомер. Илиада (пер. Н.И.Гнедича). М.,- Л., 1935.
34. Тронский И.М. Античная литература. М., 1988.
35. Словарь античности. М., 1989.
36. Елистратова А. Кондратьев Ю.М. История английской литературы. м., 1953.
37. Ницше Ф. Философия и трагическая эпоха. М., 1994.

38. Пейтер В. Ренессанс. Очерки искусства и поэзии. М., 1912.
39. Плеханов В.В. Литература и эстетика. М., 1958.
40. Тэн И.А. Философия и искусства. М., 1933.
41. Асадуллаев С. На рубеже веков и тысячелетий. В., 2004.
42. Литературный энциклопедический словарь. М., 1987.
43. Эллинские поэты (в пер. В.В.Вересаева). М., 1963.
44. Тураев С.В. Гете. М., 1965.
45. Эккерман И.П. Разговоры с Гете в последние годы его жизни. М., - Л., 1981.
46. Житомирская Э.В. И.В. Гете. М., 1972.
47. Лосев А.Ф. История античной эстетики Софисты. Сократ. Платон. М., 1969.
48. Асмус В.Ф. Платон. М., 1975.
49. Асмус и его эпоха. М., 1979.
50. Зубов В.П. Аристотель. М., 1963.
51. Осип Мандельштам. Разговор о Данте. М., 1967.
52. Иоганн Вольфганг Гете. Жизнь все же хороша (Сто стихотворений). М., 2000.
53. Иоганн Вольфганг Гете. Западно-восточный диван (ответственный редактор И.С.Брагинский).
54. Лихачев Д.С. XVЫЫ век в русской литературе. XVЫЫЫ век в мировом литературном развитии. М., 1969.
55. Гасан Гулийев, Тимурчин Эфендйев. Античная литература. В., 1988.
56. Детская Энциклопедия (Язык и литература). М., 1976.
57. Ксенофонт Ффинский (В-ЫВ) - Сократические сочинения. (Воспоминания о Сократе) М., 2007.

Azərbaycan dilində ədəbiyyat

Ən mühüm mənbələr

1. Afaq Əsədova. Avropa ədəbiyyatşünaslığı və Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri.
2. Əli Sultanlı. Antik ədəbiyyat müntəxəbatı. B., 1950.
3. Əli Sultanlı. Antik ədəbiyyat tarixi. B., 1958.
4. Əli Sultanlı. Antik ədəbiyyat tarixi. Akademik Bəkir Nəbiyev. Ön söz. B., 2008.
5. Cəlil Nağıyev. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. B., 2009.
6. Tərhan Novruzov. XVII əsr Qərb ədəbiyyatı. B., 1994.
7. Tərhan Novruzov. Qədim dünya ədəbiyyatı tarixi. B., 2003.
8. Tərhan Novruzov, Nərgiz Paşayeva. Antik ədəbiyyat tarixi. B., 2000.
9. Tərhan Novruzov. Orta əsrlər Qərb ədəbiyyatı. B., 2005.
10. Aristotel. Poetika. B., 1974.
11. Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri. B., 1948.
12. Hacıyev D., Yusifli X. və b. Dünya ədəbiyyatı tarixi (antik dövr), B., 1999.
13. Əkbər Ağayev. Homer və onun dostları. Homer. "İliada", "Odisseya". B., 1986.
14. Homer. İliada. (Tərcümə və ön sözün müəllifi M.Rzaquluzadə), B., 1978.

15. Homer. İliada. (Ön söz Q.Quliyevindir), B., 2004.
16. Homer. Odisseyə. (Ön söz Q.Quliyevindir), B., 2004.
17. Tağıyev Ə.M. Əliyev Q.S. və b. Platon və Aristotel. B., 1997.
18. Əliyev Ağə. Homer (Məqalələr). B., 1989.
19. Esxil. Zəncirlənmiş Prometey. B., 1950.
20. Esxil. Seçilmiş əsərləri. B., 2006.
21. Elladanın qəhrəmanları. B., 1959.
22. Heraklin On iki qoçaqlığı. B., 1946.
23. Əli bəy Hüseynzadə. Qərbin iki dastanında türk. B., 1998.
24. Siseron. Plutarx Siseron haqqında. Tuskulan söhbətləri. B., 2006.
25. Goethe. Doğu-batı divanı. Tərcümə və açıqlamalar: Senail Özkan. Ankara - İstanbul, 2009.
26. Xəlilov S. Fəlsəfə, tarix və müasirlik. B., 2006.
27. Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. B., 2007.
28. Xəlilova Ş. Ə.Kürçaylı və poetik tərcümə məsələləri (Avtoreferat, B, 2010).
29. Fəlsəfə. (Ensiklopedik lüğət), B., 1997.
30. Bünyadzadə Könül. İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik. B., 2010.
31. Cavad Heyyət. Ədəbiyyatşünaslıq. B., 1996.
32. Əsədullayev Seyfulla. Azərbaycan poeziyasında sonet janrı. B., 2002.
33. Qocayev M.Q. Bədii ədəbiyyatda insan fəlsəfəsi. B., 2001.

34. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. B., 2007.
35. Şəmsizadə N. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə. B., 2010, 2011.
36. Antik ədəbiyyat antologiyası I c. (Əli Sultanlının əvvəlki kitabı əsasında). B., 2006.
37. Antik ədəbiyyat antologiyası. II c. (Əli Sultanlının əvvəlki kitabı əsasında) . B., 2006.
38. Elçin. Klassiklər və müasirlər. B., 1987.
39. Elçin. Ədəbiyyatda tarix və müasirlik problemi. B., 1998.
40. Göyalp Z. Türkçülüyn əsasları. B., 1991.
41. Hüseyn M. Əsərləri. 10 cilddə. B., 1975-79.
42. Cəfərov M. Seçilmiş əsərləri, 2 cilddə. B., 1974.
43. Cəfərov M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. B., 1963.
44. Qarayev J. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər. B., 2002.
45. Hüseynov R. Vaxtdan uca. B., 1987.
46. Kazımov Q. Homerin poemalar və "Kitabi-Dədə Qorqud". B., 2006.
47. İsmayılova Adilə. Antik Teatr tarixi. B., 1967-68.
48. Şükürov Ağayar. Mifologiya. B., 1997.
49. Cəliloğlu. Hüquq və məşhur adamlar. B., 1997.
50. Aslanov Aslan. Aristotel poetikasının şərq fəlsəfəsi ədəbiyyatında mövqeyinə dair. Bax: Poetika. B., 1974.
51. Əlisa Nicat. Dünya filosofları. B., 1995.
52. Əlisa Nicat. Tiranlar və kölələr. B., 2004.
53. Əliyev Kamil. Natiqlik sənəti. B., 1994.

54. Qafarov Ramazan. Mif və nağıl. B., 1999.
55. Arzumanlı Vaqif. Nizaminin dünya şöhrəti. B., 1997.
56. Qvozdev A.A. XVI-XVIII əsrin ingilis ədəbiyyatı. B., 1940.
57. Rəfil Mikayıl. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. B., 1958.
58. Göte. Faust. B., 2004.
59. Dante. İlahi komediya. B., 1973, 1988, 2004.
60. Bokkaçio. Dekameron. B., 1966.
61. Rable F. Qarqantua və Pantagruel. B., 1961.
62. Servantes. Don Kixot. B., 1985.
63. Paşayeva N. "Leyli və Məcnun" - "Romeo və Cülyetta". B., 1992.

Nəşriyyatın direktoru
Əlirza SAYILOV

Əmirxan Xəlilov
Dünya ədəbiyyatı
Bakı, "Araz" nəşriyyatı - 2011

Kompüter tərtibatçısı:
Tünzalə Vahabova

Korrektor:
Əsmər Əlirzaqızı

Yığılmağa verilmişdir: 17.05.2011

Çapa imzalanmışdır: 01.09.2011

Kağız formatı: 60x84 1/16

Şərti çap vərəqi: 30

Uçot nəşr vərəqi: 28.625

Sifariş: 35

Sayı: 500

Qiyməti müqavilə ilə

"Araz" nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu
ilə çap olunmuşdur.

$$\begin{array}{r} 2 \quad 2 \\ \hline 8 \quad 8 \\ \hline 16 \quad 16 \\ \hline 32 \quad 32 \\ \hline 64 \quad 64 \\ \hline 128 \quad 128 \\ \hline 256 \quad 256 \\ \hline 512 \quad 512 \\ \hline 1024 \quad 1024 \\ \hline 2048 \quad 2048 \\ \hline 4096 \quad 4096 \\ \hline 8192 \quad 8192 \\ \hline 16384 \quad 16384 \\ \hline 32768 \quad 32768 \\ \hline 65536 \quad 65536 \\ \hline 131072 \quad 131072 \\ \hline 262144 \quad 262144 \\ \hline 524288 \quad 524288 \\ \hline 1048576 \quad 1048576 \\ \hline 2097152 \quad 2097152 \\ \hline 4194304 \quad 4194304 \\ \hline 8388608 \quad 8388608 \\ \hline 16777216 \quad 16777216 \\ \hline 33554432 \quad 33554432 \\ \hline 67108864 \quad 67108864 \\ \hline 134217728 \quad 134217728 \\ \hline 268435456 \quad 268435456 \\ \hline 536870912 \quad 536870912 \\ \hline 1073741824 \quad 1073741824 \\ \hline 2147483648 \quad 2147483648 \\ \hline 4294967296 \quad 4294967296 \\ \hline 8589934592 \quad 8589934592 \\ \hline 17179869184 \quad 17179869184 \\ \hline 34359738368 \quad 34359738368 \\ \hline 68719476736 \quad 68719476736 \\ \hline 137438953472 \quad 137438953472 \\ \hline 274877906944 \quad 274877906944 \\ \hline 549755813888 \quad 549755813888 \\ \hline 1099511627776 \quad 1099511627776 \\ \hline 2199023255552 \quad 2199023255552 \\ \hline 4398046511104 \quad 4398046511104 \\ \hline 8796093022208 \quad 8796093022208 \\ \hline 17592186044416 \quad 17592186044416 \\ \hline 35184372088832 \quad 35184372088832 \\ \hline 70368744177664 \quad 70368744177664 \\ \hline 140737488355328 \quad 140737488355328 \\ \hline 281474976710656 \quad 281474976710656 \\ \hline 562949953421312 \quad 562949953421312 \\ \hline 1125899906842624 \quad 1125899906842624 \\ \hline 2251799813685248 \quad 2251799813685248 \\ \hline 4503599627370496 \quad 4503599627370496 \\ \hline 9007199254740992 \quad 9007199254740992 \\ \hline 18014398509481984 \quad 18014398509481984 \\ \hline 36028797018963968 \quad 36028797018963968 \\ \hline 72057594037927936 \quad 72057594037927936 \\ \hline 14411518807585584 \quad 14411518807585584 \\ \hline 28823037615171168 \quad 28823037615171168 \\ \hline 57646075230342336 \quad 57646075230342336 \\ \hline 115292150460684672 \quad 115292150460684672 \\ \hline 230584300921369344 \quad 230584300921369344 \\ \hline 461168601842738688 \quad 461168601842738688 \\ \hline 922337203685477376 \quad 922337203685477376 \\ \hline 1844674407370954752 \quad 1844674407370954752 \\ \hline 3689348814741909504 \quad 3689348814741909504 \\ \hline 7378697629483819008 \quad 7378697629483819008 \\ \hline 14757395258967638016 \quad 14757395258967638016 \\ \hline 29514790517935276032 \quad 29514790517935276032 \\ \hline 59029581035870552064 \quad 59029581035870552064 \\ \hline 118059162071741104128 \quad 118059162071741104128 \\ \hline 236118324143482208256 \quad 236118324143482208256 \\ \hline 472236648286964416512 \quad 472236648286964416512 \\ \hline 944473296573928833024 \quad 944473296573928833024 \\ \hline 1888946593147857666048 \quad 1888946593147857666048 \\ \hline 3777893186295715332096 \quad 3777893186295715332096 \\ \hline 7555786372591430664192 \quad 7555786372591430664192 \\ \hline 15111572745182861328384 \quad 15111572745182861328384 \\ \hline 30223145490365722656768 \quad 30223145490365722656768 \\ \hline 60446290980731445313536 \quad 60446290980731445313536 \\ \hline 120892581961462890627072 \quad 120892581961462890627072 \\ \hline 241785163922925781254144 \quad 241785163922925781254144 \\ \hline 483570327845851562508288 \quad 483570327845851562508288 \\ \hline 967140655691703125016576 \quad 967140655691703125016576 \\ \hline 1934281311383406250033152 \quad 1934281311383406250033152 \\ \hline 3868562622766812500066304 \quad 3868562622766812500066304 \\ \hline 7737125245533625000132608 \quad 7737125245533625000132608 \\ \hline 15474250491067250000265216 \quad 15474250491067250000265216 \\ \hline 30948500982134500000530432 \quad 30948500982134500000530432 \\ \hline 61897001964269000000106064 \quad 61897001964269000000106064 \\ \hline 123794003928538000000212128 \quad 123794003928538000000212128 \\ \hline 247588007857076000000424256 \quad 247588007857076000000424256 \\ \hline 495176015714152000000848512 \quad 495176015714152000000848512 \\ \hline 990352031428304000001697024 \quad 990352031428304000001697024 \\ \hline 1980704062856608000003394048 \quad 1980704062856608000003394048 \\ \hline 3961408125713216000006788096 \quad 3961408125713216000006788096 \\ \hline 7922816251426432000013576192 \quad 7922816251426432000013576192 \\ \hline 15845632502852864000027152384 \quad 15845632502852864000027152384 \\ \hline 31691265005705728000054304768 \quad 31691265005705728000054304768 \\ \hline 63382530011411456000108609536 \quad 63382530011411456000108609536 \\ \hline 126765060022822912000217219072 \quad 126765060022822912000217219072 \\ \hline 253530120045645824000434438144 \quad 253530120045645824000434438144 \\ \hline 507060240091291648000868876288 \quad 507060240091291648000868876288 \\ \hline 1014120480182583296001737752576 \quad 1014120480182583296001737752576 \\ \hline 2028240960365166592003475505152 \quad 2028240960365166592003475505152 \\ \hline 4056481920730333184006951010304 \quad 4056481920730333184006951010304 \\ \hline 8112963841460666368013902020608 \quad 8112963841460666368013902020608 \\ \hline 16225927683321332736027804041216 \quad 16225927683321332736027804041216 \\ \hline 32451855366642665472055608082432 \quad 32451855366642665472055608082432 \\ \hline 64903710733285330944111216164864 \quad 64903710733285330944111216164864 \\ \hline 129807421466570661888222432329728 \quad 129807421466570661888222432329728 \\ \hline 259614842933141323776444864659456 \quad 259614842933141323776444864659456 \\ \hline 519229685866282647552889729318912 \quad 519229685866282647552889729318912 \\ \hline 103845937173256529510577945863824 \quad 103845937173256529510577945863824 \\ \hline 207691874346513059021155891727648 \quad 207691874346513059021155891727648 \\ \hline 415383748693026118042311783455296 \quad 415383748693026118042311783455296 \\ \hline 830767497386052236084623566910592 \quad 830767497386052236084623566910592 \\ \hline 1661534994772104472169247133821184 \quad 1661534994772104472169247133821184 \\ \hline 3323069989544208944338494267642368 \quad 3323069989544208944338494267642368 \\ \hline 6646139979088417888676988535284736 \quad 6646139979088417888676988535284736 \\ \hline 13292279958176835777353977070569504 \quad 13292279958176835777353977070569504 \\ \hline 26584559916353671554707954141139008 \quad 26584559916353671554707954141139008 \\ \hline 53169119832707343109415908282278016 \quad 53169119832707343109415908282278016 \\ \hline 106338239665414686218831816564556032 \quad 106338239665414686218831816564556032 \\ \hline 212676479330829372437663633129112064 \quad 212676479330829372437663633129112064 \\ \hline 425352958661658744875327266258224128 \quad 425352958661658744875327266258224128 \\ \hline 850705917323317489750654532516448256 \quad 850705917323317489750654532516448256 \\ \hline 1701411834646634979501309065032896512 \quad 1701411834646634979501309065032896512 \\ \hline 3402823669293269959002618130065793024 \quad 3402823669293269959002618130065793024 \\ \hline 6805647338586539918005236260131586048 \quad 6805647338586539918005236260131586048 \\ \hline 13611294677173079836010472520263172096 \quad 13611294677173079836010472520263172096 \\ \hline 27222589354346159672020945040526344192 \quad 27222589354346159672020945040526344192 \\ \hline 544451787086923193440418900810552688384 \quad 544451787086923193440418900810552688384 \\ \hline 1088903574173846386880837801621055536768 \quad 1088903574173846386880837801621055536768 \\ \hline 2177807148347692773761675603242111113536 \quad 2177807148347692773761675603242111113536 \\ \hline 4355614296695385547523351206484222227072 \quad 4355614296695385547523351206484222227072 \\ \hline 8711228593390771095046702412968444444144 \quad 8711228593390771095046702412968444444144 \\ \hline 17422457186781542190083404825968888888288 \quad 1742245718678154219008340482596888888288 \\ \hline 3484491437356308438016680965193777777777776 \quad 3484491437356308438016680965193777777777776 \\ \hline 6968982874712616876033361930387555555555552 \quad 6968982874712616876033361930387555555555552 \\ \hline 1393796574942523375206672366077511111111104 \quad 1393796574942523375206672366077511111111104 \\ \hline 2787593149885046750413344732155022222222208 \quad 2787593149885046750413344732155022222222208 \\ \hline 557518629977009350082668946431004444444416 \quad 557518629977009350082668946431004444444416 \\ \hline 111503725995401870165333789282008888888832 \quad 111503725995401870165333789282008888888832 \\ \hline 2230074519908037403306675785640177777777664 \quad 2230074519908037403306675785640177777777664 \\ \hline 446014903981607480661335157128035555555328 \quad 446014903981607480661335157128035555555328 \\ \hline 892029807963214961322670314256071111111056 \quad 892029807963214961322670314256071111111056 \\ \hline 1784059615926429922645340628512142222222112 \quad 1784059615926429922645340628512142222222112 \\ \hline 356811923185285984529068125702428444444224 \quad 356811923185285984529068125702428444444224 \\ \hline 71362384637057196905813625140485688888448 \quad 71362384637057196905813625140485688888448 \\ \hline 142724769274114393811627250280971777777896 \quad 142724769274114393811627250280971777777896 \\ \hline 285449538548228787623254500561943555555792 \quad 285449538548228787623254500561943555555792 \\ \hline 570899077096457575246509001123887111111584 \quad 570899077096457575246509001123887111111584 \\ \hline 1141798154192915150493018002247774222222168 \quad 1141798154192915150493018002247774222222168 \\ \hline 2283596308385830300986036004495444444336 \quad 2283596308385830300986036004495444444336 \\ \hline 4567192616771660601972072008990888888672 \quad 4567192616771660601972072008990888888672 \\ \hline 9134385233543321203944144017981777777344 \quad 9134385233543321203944144017981777777344 \\ \hline 1826877046708664240788828803596355555688 \quad 1826877046708664240788828803596355555688 \\ \hline 3653754093417328481577657607192711111376 \quad 3653754093417328481577657607192711111376 \\ \hline 7307508186834656963155315214385422222752 \quad 7307508186834656963155315214385422222752 \\ \hline 146150163736693139263106304287684444504 \quad 146150163736693139263106304287684444504 \\ \hline 29230032747338627852621260857536888908 \quad 29230032747338627852621260857536888908 \\ \hline 58460065494677255705242521715073777816 \quad 58460065494677255705242521715073777816 \\ \hline 11692013098935451141048504343014755532 \quad 11692013098935451141048504343014755532 \\ \hline 23384026197870902282097008686029511064 \quad 23384026197870902282097008686029511064 \\ \hline 46768052395741804564194017372059022128 \quad 46768052395741804564194017372059022128 \\ \hline 93536104791483609128388034744118044256 \quad 93536104791483609128388034744118044256 \\ \hline 187072209582967218256776069488236088512 \quad 187072209582967218256776069488236088512 \\ \hline 374144419165934436513552138976472177024 \quad 374144419165934436513552138976472177024 \\ \hline 748288838331868873027104277952944354048 \quad 748288838331868873027104277952944354048 \\ \hline 1496577676663737746054208555905888708096 \quad 1496577676663737746054208555905888708096 \\ \hline 2993155353327475492108417111811777416192 \quad 2993155353327475492108417111811777416192 \\ \hline 5986310706654950984216834223623554332384 \quad 5986310706654950984216834223623554332384 \\ \hline 1197262141330990196843366844724710664672 \quad 1197262141330990196843366844724710664672 \\ \hline 2394524282661980393686733689449421332944 \quad 2394524282661980393686733689449421332944 \\ \hline 4789048565323960787373467378898842665888 \quad 4789048565323960787373467378898842665888 \\ \hline 9578097130647921574746934757797685331776 \quad 9578097130647921574746934757797685331776 \\ \hline 19156194261295843149493869515595370663552 \quad 19156194261295843149493869515595370663552 \\ \hline 38312388522591686298987739031190741327104 \quad 38312388522591686298987739031190741327104 \\ \hline 7662477704518337259797547806238148654208 \quad 7662477704518337259797547806238148654208 \\ \hline 15324955409036674519595095612476297308416 \quad 15324955409036674519595095612476297308416 \\ \hline 30649910818073349039190191224952594616832 \quad 30649910818073349039190191224952594616832 \\ \hline 6129982163614669807838038244990518913664 \quad 6129982163614669807838038244990518913664 \\ \hline 12259964327229339615676076489981037827328 \quad 12259964327229339615676076489981037827328 \\ \hline 24519928654458679231352152979962075654656 \quad 24519928654458679231352152979962075654656 \\ \hline 49039857308917358462704305959924151311312 \quad 49039857308917358462704305959924151311312 \\ \hline 98079714617834716925408611919848302622624 \quad 98079714617834716925408611919848302622624 \\ \hline 196159429237669433850817223839696605245248 \quad 196159429237669433850817223839696605245248 \\ \hline 392318858475338867701634447679393210490496 \quad 392318858475338867701634447679393210490496 \\ \hline 784637716950677735403268895358786420980992 \quad 784637716950677735403268895358786420980992 \\ \hline 1569275433901355470806537790717572841911936 \quad 1569275433901355470806537790717572841911936 \\ \hline 3138550867802710941613075581435145783383872 \quad 3138550867802710941613075581435145783383872 \\ \hline 6277101735605421883226151162870291667767744 \quad 6277101735605421883226151162870291667767744 \\ \hline 1255420$$

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən.....	3
Ön söz.....	6
Homer və Homersünaslıq.....	10
Homerin söz dünyası.....	42
Homer və Azərbaycan.....	69
Hesiod.....	82
Antik dövr lirikası.....	94
Mark Tulli Siseron.....	110
Antik dövrün müdrik şəxsiyyətləri.....	130
Platon.....	133
Aristotel.....	141
Aristotel-Platon.....	143
Aristotelin əsas mülahizələri.....	147
Konfutsi.....	152
Budda.....	157
Zərdüşt.....	160
Orta əsrlər ədəbiyyatı.....	167
Aligeri Dante.....	188
Dante və Azərbaycan poeziyası.....	246
Françesko Petrarca.....	257
Orta əsrlər dövrü Qərb ədəbiyyatı.....	269
Feodalizm dövrü Qərb ədəbiyyatı.....	288
Luis Vai de Kameons.....	311
.....	322
Şair mütəfəkkir Ə.Hüseynzadə Qərbin iki şairi haqqında.....	331
Monteskye Şarl Lui.....	361
İntibah dövrü İspan ədəbiyyatı.....	364
XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatı (bəzi qeydlər).....	368
İohann Volfhanq Göte.....	377
Son söz əvəzi.....	431
Əlavə.....	435
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	442